

821/443/45
D-51

Микола
ОЛІЙНИК

МІТРОКОЛІА
ОТІІІІІІІІІІІІ

2

Микола ОЛІЙНИК

Вибрані твори
в двох томах

Київ
1983

✓

Микола ОЛІЙНИК

Том 2

ПРОЛОГ
Історичний роман

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»

У2
054

О первых марксистских кружках в России, об активной деятельности мужественных и самоотверженных борцов против самодержавия — Сергея Степняка-Кравчинского, Софьи Перовской, Германа Лопатина, Веры Засулич — рассказывает в романе украинский советский писатель.

70303—106
О—106.83 4702590200
М205(04)—83

ПРОЛОГ

Историчний роман

Книга перша

ТУДИ, ДЕ БІЙ

Частина перша

I

Хряпким польовим путівцем брели четверо. Двоє попереду, двоє ззаду. Ті, що йшли попереду, були в ялових чоботях, давно не мазаних і густо припорошених дорожньою курявою, в піджаках і широких навипуск штанах, у картузах, що свідчили про належність до якогось відомства, але якого саме — тепер важко було розібрати, бо картузи зносилися, зовсім утратили свою колишню подобу; під пахвами тримали невеликі клунки. Задні, що ступали за кільканадцять кроків, були конвойні: соцький і одягнений по-простому, але добротно селянин.

Подорожні, видно, проміряли чималий шлях, бо йшли втомлено, неспіхом. Говорити їм уже не хотілось чи не було про що, усе ж і ті й другі зрідка перемовлялися.

— А чоботи в них нічого, — обізвався до свого напарника селянин.

— Кажу ж тобі: ніякі це не пильщики, як вони себе видають, — відповів той. — Пропагатори. Гляди ще й з панів.

— Авжеж.

— От тобі й авжеж. Мода зараз така: з мужиком запанібрата. Мужик, ясне діло, не піде, бо куди йому, темному. Студентики ж всякі та з колишніх чиновників ходять. Навіть, кажуть, офіцери трапляються. А хто вони? З панів, звісно.

Конвойні помовчали.

— Та ти поглянь, — почав знову соцький, киваючи на передніх, — схожі вони на мужика чи хоч би й ремісничого?

— Одежею ніби так, — непевно сказав підручний.

— Одежею. А візьми глибше, послухай їхньої мови.
— Не доводилось.
— Ніби не чув, що в селах робиться.
— А що?
— Та ти справді чи прикидаєшся? Мужики погрожують панам забрати в них землю.

Селянин аж зупинився.

— Хрест святий — не доводилось.
— Ну й дивак! — усе більше розпалювався соцький. — Та ти, певне, й не чув, що андрюшинський поміщик Ярцев майже задарма оддав селянам землю.

— Про це чув. Позаминулої неділі на ярмарку у Торжку.

— Так ти й кінець світу прозиваєш, — засміявся соцький.

— Того вже я не прозиваю, — розважливо мовив селянин, — а от звідки воно береться — не второпаю.

— Що саме?

— Ну, оце, що ти кажеш... Бунти, Ярцев...

— Од них, пропагаторів, усе. Ходять ото по селах, там книжечку прочитають, там погомонять.

— В Олексіївці, на вечорницях, кажуть, читали про якусь землю, де нібито всі живуть, як у раю. І цар у них виборний, як, приміром, наш староста... І що, мовляв, наші мужики платять багато податків, заїдають їх різні повинності, а землі дають мало, майже вся земля панська.

— Діла-а...

Сонце хилилось надвечір, довшала тінь од дерев, а дорозі не видно було кінця.

— Довго ще нам спотикатися по цій хряпі? — обернувшись до конвойних один з передніх, середнього росту юнак.

— Ступай, ступай, не розбалакуй, — одповів соцький. — Ваше діло йти.

— Не арештанти ж ми.

— А то хто? Під конвоєм, значить, арештанти. І розмовляти з вами не велено.

— Не поспішайте, пане соцький, — знов обернувся хлопчина, — ще не відомо, хто з нас опиниться в арештантах. — Він усміхнувся скупю, значливо, поправив клунок, що весь час вислизав з-під пахви.

— Облич, Сергію, — штовхнув його товариш, вищий зростом, доброї виправки парубок. — Навіщо злити?

— Ніби ми що... — уже примирливіше обізвався

соцький.— Велено приставити до волосного — і кришка. Там нехай розбираються. Ми — служба.

— Ех, служба, служба,— скрушно мовив той, що його назвали Сергієм.— То скоро все ж таки перепочинемо, га? — В його тоні почувлися співчуття, якась ніби приязнь, і конвойні зм'якли, відстань між ними й арештантами помітно зменшилась.

— Та ось доберемося до якоїсь оселі,— мовив соцький.— А що, так уже потомилися?

— Верст двадцять же, певно, одміряли.

— Коли не з гаком. А воно й видно, що мало ходите, чоботи у вас зовсім не збиті. Як же це ви пильцикуєте? На одному місці, чи як?

— Всяко доводилось. А ходили ми більше в постолах, тому й чоботи уціліли. От як,— підморгнув і вже зовсім розсміявся хлопець.

Конвойні презирнулися, скупі усмішки скривили їхні уста.

— То правда, що ви пропагатори?

Питання прозвучало зненацька. Не відчувалося в ньому ні провокації, ні чисто службового офіційного тону.

— Звичайно, правда.

— Не мели дурниць,— обірвав Сергія приятель.

— Чого ж? Раз вважають нас такими... Тільки як же це розуміти? — Сергій аж зупинився, повернувся до конвойних: — Розмовляти з нами не велено, а ви...

— Пішли, пішли,— угомоняв його товариш.— З цих жартів добра не буде.

Невдовзі минули лісок; і за густою порослю ялин, ялівцю та осичини з широкої балки виглянуло село.

— Отут, напевне, і заночуємо.

Село витягнулося долиною, сіріло старими тесовими покрівлями.

Подекуди над хатами вились димки, танули в холодній осінній синяві. Біля крайніх дворів було безлюдно, пусто, в оборах відлежувалася худоба, ліниво погавкували на подорожніх пси, зате далі по вулиці — видно, в центрі — юрмився люд. Схоже було, ніби там гуляли весілля чи празникували.

— Який, до речі, сьогодні день? — поспитав Сергій товариш.

— Чи й не неділя. Здається, таки неділя.

Їх вже помітили, конвойних і арештантів, на них звернули увагу, притихли, ждали.

— Присядьте отам,— наказали конвойні, і затримані,

не доходячи гурту, повернули до плоту, втомлено сіли на струхнявілі, оброслі бур'янцем колодки: радо простягали втомлені ноги, розправляли плечі, з цікавістю дивилися на селян. Ті так само виявляли до них інтерес, розпитували конвоїрів, щось їм пропонували, доводили. Служиві одпирались, однекувались, пояснювали своє, аж доки з хати, з двору, біля якого стояла юрма, не вийшов дебелий, по-святковому одягнений чолов'яга.

— Що тут за оказія? Хто такі? Звідки й куди? — звернувся до стражників. Чоловік явно був напідпитку, коли не сказати зовсім п'яний, як, до речі, й інші селяни. Він непевно стояв на ногах, лице його було не в міру червоне, аж бурякове, і слухав він так собі, не уважно, для годиться.

— Певне, староста.

— Мабуть, — перемовлялись арештовані.

— Отут би нам, Митю, попрацювати. Хоч з тиждень.

— Еге. А ти все ж таки необачний, Сергію. Хіба можна отак з конвойними?

— Ану їх к бісу, — махнув той рукою. — Думаєш, старшині розказали б? Ото вислухали б, покрутили мізками, а доповісти побоялися б.

— Однак не треба ризикувати. Хто зна й так, як ми цієї халепи позбудемось. Справа, бач, набирає серйозного повороту. Інакше не провадили б нас до станового, не вели б таку даль.

Суперечка в гурті тим часом притихла, староста уже поплескував конвоїрів по плечах, на якийсь час ті навіть загубились в юрбі, та ось знову виринули, попростували до арештантів.

— От що, — сказав соцький, — тут будемо ночувати. Вас помістять у клуні, там є сіно, переспите до ранку. Та глядіть мені, — видно, вирішив погрозити на всяк випадок, — глядіть.

— Відолашні. За що ж це їх? Такі молоді, — підступали селяни.

— То вже не наш клопіт — за що, — втрутився староста. — Розберуться. Наше діло нагодувати, дати переночувати, а там — з богом.

Подорожніх завели до просторого, порослого тугим, хоч і збляклим уже од осінніх приморозків, споришем двору, в глибині якого виднілася клуня.

— Заходьте до хати, — розпоряджався староста. — Сьогодні в нас престольний празник, Параскеви, не гріх і по чарці випити. — Він здавався добрим, гостин-

ним, цей страж місцевої влади, його словам не перечили.

Конвоїрів і затриманих посадили за стіл, налили по чарці, підсунули їжу.

— Ну, з богом,— першим же й підняв чарку староста,— перед всевишнім усі ми однакові, рівні, так що...— Він випив, кркнув, понюхав хліба.

Випили й подорожні.

— Їм, певне, досить,— мовив конвоїр, киваючи на заарештованих.

— А це як вони скочуть,— стояв на своєму староста.— Коли вони чесні люди, то чом з ними не випити? А коли те... то тюрми їм не минути. А перед тим нехай хоч причастяться. Правду я кажу, га? — обвів посоловілими очима хату.— Тож-бо. Пийте, хлопці, та ума не пропивайте. Десь, певно, схибили, та нічого, з ким не трапляється.

Однак «хлопці» пити більше не стали, з апетитом справжніх-таки пильщиків, дроворубів уминали різні їства, дякували за частування та все поглядали на своїх охоронців, як ті кружляли горілку.

Вечеря уже й затягнулася, надворі зсутеніло, а селяни гуляли, їли, пили, смалили ядучий тютюн, співали хрипкими п'яними голосами, сипали солоними жартами.

— Звістку б яку послати своїм,— улучив момент і сказав товаришеві Дмитро.

— Еге ж,— кивнув Сергій.— Коли б кого попросити.

— А наші стражі уже тепленькі,— домовив ніби аж з радістю Дмитро.

Радувалися кожній випитій конвоїрами чарці й снували бентежні думи про втечу. Сиділи смирні, супокійні, слухняні, зайвим словом чи жестом не викликали підозри, а в душах, у голові свердлило: «Скоріше б!.. Скоріше!..» Слухали п'яне варнякання, відповідали на приставання цікавих, вдавали, що їм отут весело, подобається,— самі ж вишукували зручності, менту, аби дременути, вирватися з лабетів, в які так неждано потрапили. Знали, що відтоді, як зникли з Петербурга, як пішли «у народ», їх розшукують, що тепер, очевидно, напали на їхній слід, і викрутиться буде майже неможливо. Єдиний порятунок — утеча. Втеча тепер, сьогодні, бо завтра, коли їх припровадять і здадуть становому, коли замкнуться за ними важкі двері буцегарні,— буде запізно.

Сельчанам уже й не пилося, декотрі куняли, клюва-

ли носами об стіл, усе ж хильнули ще і почали вставати, розходитись.

Коли в хаті зосталося зовсім мало, староста звівся, з трудом тримаючись на ногах, крутнув головою, ніби одганяв якусь мару, провів долонею по чолу, очах і мовив:

— А тепер... спать! Ви,— кивнув на конвоїрів,— тут, на полу... Їх,— це вже стосувалося затриманих,— одведіть у клуню. Сторожами будете... — він назвав кількох селян, які ще були в хаті.— Розподіліть між собою ніч і... глядіть! Головою поплатитесь, коли що.

Селяни спробували було суперечити, староста гримнув на них, стукнув по столу, і ті, порадившись межі собою — кому коли ставати на варту, повели заарештованих до клуні.

За надвірним порогом їх зупинив соцький.

— Зоставайтесь тут. Ляжете на підлозі. Внесіть їм оберемок сіна,— звелів селянам.

Крижаним холодком війнуло в душах затриманих, серця їхні взялися щемом. Нехотя повернулися, поклали під лавою клунки.

Незабаром унесли сіна, постелили на долівці, поближче до полу.

— Отут і лягайте.

— Так-то й так,— мовив староста.— Нехай буде поващому. А тільки нікуди вони не ділися б.

Він ще трохи потоптався й пішов. За ним зникла й решта гостей. В хаті ураз стало незвично тихо, смерділо винним чадом, тютюновим димом та потом. Хтось відчинив вікно, знадвору війнуло холодком, осінню, шелеснуло палим листом.

Сергій і Дмитро лягли, підклавши під голову клунки, а стражники усе ще мостились, вертілися на скрипучім полу, п'яно шепталися, і з уривків їх слів неважко було зрозуміти, що розмовляють вони, аби не заснути.

А ніч глибшала, німіла, замовкли вже й вулиці та кутки, що з празника довго не могли вгомонитися, небо вияснилось після вечірньої сутіні, моргало крупними осінніми зорями.

Друзі лежали тихо, не склепивши повік, хоч утома та сон давно вже змагали їх. Ця раптова зміна з нічлігом, на який вони так розраховували, руйнувала попередні плани, і тепер треба було шукати нових можливостей, нової нагоди для втечі. Невже ті, на полу, так і не заснуть? Невже почуття страху, обов'язку переси-

лить і їхню втому, й сп'яніння? Випили ж, кляті, до біса.

Прислухалися, тамували дихання, вдавали, що давно спілять, а стражники мов заталися, ні-ні, та й перемовляться, скригнуть, повертаючись на інший бік... А сон душить і душить, сковує руки, ноги, думки, чимось важким лягає на чоло, на повіки, змагатися з ним уже нема сил...

Зрештою, на полу притихли. Друзі полежали ще хвилину-другу, не подаючи ніяких ознак свого неспокою, затим ворухнулися, один з них підвівся, посидів роззираючись. Конвойні спали. Чулося важке дихання, сопіння, зрідка — похропування.

Сергій устав, підійшов до вікна, виглянув. Здається, нікого. Ніч, осінь, зорі. Вікно прямо в садок. Головне — вискочити, не наробивши шелесту, нікого не розбудивши, а там... Він повернувся, Дмитро вже сидів на поготові.

— Іди перший.

Прихопивши клунок, Сергій знову метнувся до вікна, став на лаву, на якусь мить його постать закрила собою отвір, мелькнула й зникла...

Вігли городами, берегами, спотикалися, плуталися в бур'янах, груди їм розпирала бентежна радість. Втекли! Врятувалися. Конвойні, староста, все, що їх ждало, що на них чигало, — позаду... Ось і околиця, дорога, якою входили до села... Зненацька загвалтували собаки, втікачі застигли під плотом, прислухались, — крім гавкання, ніщо, здається, не тривожило ніч, — і подалися далі. На пагорбі, де починалось узлісся, перевели подих, востаннє глянули на село, де мертво спала їхня сторожа.

— Ну, друже, — сказав Сергій, — здається, вирвались. Перед нами тепер одна дорога. Поклянемося ж, що ніколи з неї не звернемо, будемо йти чесно й звиятно.

Вони обнялися, поцілувались.

— А тепер — гайда. Подалі од цього місця.

— До залізниці, певне, верст двадцять.

— Дрібниця, головне — ми на волі... вільні. На ранок приб'ємося до якоїсь станції, а там — до Москви, до друзів.

Перепочивши після шаленого бігу, втікачі заглибились в ліс, бездоріжжям, хащами попрямували на південний захід. Десь там була залізниця.

Москва зустріла втікачів неспокоєм. За кілька днів після їхнього зникнення Третє відділення власної його імператорської величності канцелярії своїм таємним циркуляром повідомило жандармські управління про втечу з-під арешту двох небезпечних державних злочинців, Сергія Кравчинського і Дмитра Рогачова, і як тільки ті з'явилися в мебльованих кімнатах на Моховій, друзі, що вже були інформовані, одразу ж попередили про небезпеку.

Отже, їх викрито, поліція натрапила на їхній слід і, звичайно ж, докладатиме усіх зусиль, щоб схопити. Становище ускладнювалось. Москва переповнена агентами, шпиками, довго засиджуватись тут не можна.

Насамперед належало терміново змінити паспорти. Леонід Шишко, друг Кравчинського по Орловській гімназії і так само, як і він, відставний артилерійський офіцер, що недавно прибув з Петербурга, зразу ж зв'язався з Порфиром Івановичем Войнаральським.

Порфир Іванович, колишній слухач Московського університету, висланий за участь у студентському бунті спочатку до Вятської, потім Вологодської губерній, недавно звільнився з-під нагляду поліції, жив на Тульщині, в маєтку своєї матері, а в Москві, певне, для конспірації, тримав невелику майстерню; зв'язків з революційно настроєною молоддю не поривав, тому прохання виконав охоче. Невдовзі документи було одержано.

— Зрозумійте, в Москві залишатися небезпечно, — радили втікачам. — Їдьте куди-небудь, поки трохи спаде гарячка.

— Марні надії, — спокійно казав Кравчинський, віднині семінарист Свиридов. — Марно чекати якогось спаду. Народ пробуджується, шаленітиме й реакція. Я zostaюся тут! Будемо готувати нових посланців до народу. Він жде нас, і наш священний обов'язок допомогти йому прозріти. Знали б ви, друзі, який він добрий, гостинний, довірливий, наш народ. Де ми не були, у найглухших місцях, — старі й молодь тяглися до нас, розпитували... Нам треба більше пропагаторів. І хай наше товариство тут, у Москві, буде центром їх підготовки.

Дмитро, Рогачов, усе ж виїхав. Порфир Іванович, роздобувши йому фальшивого паспорта, підшукав десь і місце.

...Збиралися в мебльованих кімнатах на Моховій. Таня Лебедева, вчителька одного з благодійних закладів, з родиною якої Сергій познайомився ще під час навчання в московському Олександрівському училищі, утримувала тут студентську бібліотеку, що поступово ставала місцем напівлегальних молодіжних зібрань.

Лютували новорічні морози, Москва ціпеніла од холоду, ховалась у особняки, в квартири, нічліжки.

У бібліотеці вечорами завжди було людно. Студентів і курсистів, слухачів Петровської землеробської академії, що містилася за десяток кілометрів од міста в колишньому палаці графа Розумовського, привертали сюди невимушеність, якийсь ніби затишок. Тут можна було зустрітись з однодумцями, поділитись новинами, зрештою, правда, не всім, а тільки найнадійнішому дістати цікаву книгу. Навіть недозволену цензурою, нелегальну.

Сюди, в бібліотеку на Моховій, стікалися найрізноманітніші вісті. Зараз вони були невтішні. Широкими просторами імперії витав голод. До Петербурга, Москви, до інших крупних міст тяглися незчисленні маси нужденних...

— Ми не можемо бути до цього байдужими, — гарячував Кравчинський. — Треба піднімати народ. Навчитися жити його болями, завоювати його симпатії, допомогти затурканому трудівникові усвідомити його права, силу, його історичну місію — наш священний обов'язок.

Він говорив запально, його не можна було не слухати. Відкрите лице з дещо неправильними, апропорційними рисами, буйне русяве волосся і чорні, розділені двома глибокими вертикальними складками брови, круте підборіддя надавали Сергієві вигляду енергійного, украй рішучого. Здавалося, він щойно повернувся з поля битви, з барикад; в ньому ще не прохолов за-пал бою.

Було ж йому тільки за двадцять, і позаду в нього лежали, стояли, мріяли вдалині безкраї простори Херсонщини, де народився, ревучий, оспіваний у піснях і легендах Дніпро з Тарасовою могилою на крутобережжі, широкі луги й темні гаї Орловщини, Москва, Петербург, Михайлівське артилерійське училище... І книги, книги. Мабуть, насамперед їм завдячний він своєю життєвою мрією. Рахметов став його другом. Він ладен був повторити його шлях. Та що повторити?! Він готовий до випробувань куди серйозніших, до боїв справжніх, не на життя — на смерть. Смерть ради

загального щастя... І він буде одним з героїв, звияжців, чиїм ім'ям, чією кров'ю освятиться світанок нового дня. Усе — для цього. Геть боягузтво, нищість, власне благополуччя! Хай живуть прометеїзм, одержимість!

Ухвалили до весни підготувати якомога більше бажаючих влитися в масовий похід у народ. Майже щовечора на потаємних сходах читали-перечитували «Становище робітничого класу в Росії» Берві-Флеровського, «Що робити?» Чернишевського, пристрасні статті «Колокола»...

Вентежили молоду кров статті «Вперед!» — нелегального журналу, який видавав за кордоном, у Лондоні, Петро Лавров.

Петро Лаврович сперечався з Бакуніним, ідеологом анархізму, таким же, як і сам, політичним вигнанцем, емігрантом. Бакунін кликав до негайного повстання. «Не вчити народ, а бунтувати!» На батьківщині в нього були прибічники, гарячі голови, ладні хоч зараз йти на штурм. Лавров називав їх слабосилими, а їхню тактику — революційною сверблячкою.

І той, і другий вважалися авторитетами, до обох прислухалися, обидва мали — не тільки в Росії — прибічників своїх і противників.

...Одного разу хтось привів на вечір зовсім іще юного, зеленого гімназиста на прізвище Морозов. Розповідали, що він дуже начитаний, цікавиться літературою й природознавством і хоче заспілкуватися з революціонерами; нібито видає рукописний нелегальний журнал.

Сергій дивився на новачка — тендітний, в окулярах, добре випрасуванім строї — і в душі дивувався його захопленню. «Дістанеться, бідоласі, — думав про гімназиста, — але нічого, нехай загартовується».

Йшлося про нечаївців. Здається, Таня Лебедєва сказала, що їх новий друг є автором статті «В пам'ять нечаївців», уміщеної в тому ж таки редагованому ним рукописному журнальчику.

— Хлюпики ваші нечаївці, — кинув один з присутніх на вечорі. — Інтелігенти! Нам з ними не по дорозі. Треба забути все, що нам досі втокмачували високовчені мужі, і йти на виучку до народу.

Вихватка шокувала Морозова. Він сидів ні в сих ні в

тих, навітьось зняв і почав протирати скельця окулярів, часто кліпав по-жіночому гарними очима.

— А хіба... — спромігся зрештою, — даруйте, хіба наука шкодить прогресові? Хіба серед освічених людей не було справжніх сподвижників?

— Винятки, — огризнувся суперечник.

— Але ж винятки є всюди, — сміливішав гімназист. — Мені здається...

— Перехрестіться, коли вам щось здається!

Юнак помовчав, затим навіть без тіні роздратування повів далі:

— Мені здається, грубість і безтактовність ніколи не були виявом високого інтелекту. Перш ніж щось відкидати, заперечувати, треба зрозуміти його суть, його вплив на довколишнє... на суспільне буття. Ви заперечуєте науку, — устав, звернувся безпосередньо до свого опонента; — відкидаєте її як таку, отже, відкидаєте думку, мисль. Що ж тоді залишається? Манекени? Бездушні, слухняні істоти?.. І з ними ви маєте намір здійснювати революцію, творити новий лад?.. Принаймні дивно. Даруйте.

Морозов пробрався в самий кінець зали, сів і більше в суперечку не встрявав.

Кравчинський, що досі мовчки з інтересом стежив за словесним двобоєм, сказав:

— Наш юний друг має цілковиту рацію. Відкидаючи все, можна залишитися без будь-якого ґрунту, будь-яких засобів. В ім'я кого і чого потрібна тоді революція? Для розваги? Для фарсу? Ні, цей вибір не для нас. Люди науки, яких ви шельмуєте, — кинув анархістові, — окраса нації, рушійна сила прогресу, твореного наукою. Я повністю поділяю ваші погляди, — звернувся до Морозова.

— Вони тільки страхають народ своїм незнанням життя, — не вгомнявся супротивник.

— Це наклеп, — розпалювався Сергій. — Життя вони знають. А чого не знають — навчається. І ми, більшість яких з інтелігентних родин, — за широке спілкування з кожним, кому дорогі інтереси народу, хто готовий віддати за нього все, навіть життя.

Хтось заплескав у долоні. Сергій поглядом відшукав гімназиста, підсів до нього.

— Ну, перепало вам, Морозко? — сказав і потиснув руку.

Юнак зашарівся. Він уже чув про цю людину, знав,

що прізвисьце її зовсім не таке, як їм назвали. Правду кажучи, не сподівався на підтримку.

— Не думав, що ви такий,— вів далі Кравчинський.

— Який? — підняв голубі очі Морозов.

— Сердитий.

— Як же інакше? Я хоча й інтелігент, а звик давати здачі.

— Молодець,— поклав свою широку, долонясту руку на тендітну гімназистову. — У нашому ділі це важливо. Доведеться ще не раз витримувати атаки, давати здачі... Ходімо погуляємо,— запропонував раптом.

— З радістю,— погодився юнак.

Вулиця уже спала. Подекуди в рублених, кладених на моху будинках іще світилося, але надворі — жодного перехожого. Вітер гнав легку поземку, гойдав ліхтари, і в такт їм поволі колихалися тіні.

— Ви задоволені вечором? — запитав Кравчинський.

— Дуже. Спасибі вам. І за підтримку, і за...

— І ще за що? — Сергій зупинився, глянув на товариша.

— За оте... Морозко,— ніяковіючи, домовив юнак.

Сергій засміявся.

— Справді. Мені вельми подобається. Морозко. Віднині так мене й називайте. Це буде моє друге прізвисьце.

— Гаразд,— мовив Сергій.— Коли воно вам подобається — хай буде так. Є в нас Фроленко, Шишко, а тепер ще й Морозко.— Нараз він замовк, якусь мить роздумував, а потім сказав: — До речі, товариші розповідали, що ваш батько — крупний землевласник, поміщик. Це правда?

— Так. Хутір Борок Ярославської губернії — наш родовий маєток. Але я готовий усього того зректися,— поспішив гімназист.— Буду, як усі. Відмовлюся...

— Чекайте, чекайте,— перепинив його Кравчинський.— Я не про те. Навпаки, цим треба скористатися і створити в маєтку селянську організацію, налагодити пропаганду революційних ідей. Як ви гадаєте: вдасться там щось зробити?

Морозко зупинився. Його вражала безстрашність цієї людини. Її розшукують, вона щойно повернулася з важкого й небезпечного плавання в народному морі — і знову готова на подвиг.

— Але це, на жаль, неможливо,— заперечив.— Маєток стоїть окремішньо, погано зв'язаний з сусідніми селами. Мабуть, нічого не вийде.

— Шкода. А то б ми справді когось туди послали.

— Там усе на видноті, нічого ні втаїти, ні прийти.

— Погано,— сказав Кравчинський.

Помовчали. З-за повороту вихопився і промчав візник, тонко зойкнув під полозками сніг, і знову стихло.

— Ваш рідний хто? — запитав зненацька Сергій.— Реакціонер?

— Ні,— поспішив запевнити Морозко,— він противник реакції, але... Навіть не уявляю, що б він вчинив, якби виявив у своєму маєтку пропагатора.

— М-да... І як же ви в такому разі збираєтеся йти в народ, в революцію?

— Я вже сказав: порву з своїми... Як Корвін-Круковська¹.

— Буде важко, небезпека чатуватиме на кожному кроці,— не зважав на його слова Кравчинський.— А там в'язниця, можливо, й шибениця... Ви над цим думали?

— Даремно ви мене одмовляєте,— сказав юнак.— Рішення моє не легковірне. Я завжди пам'ятаю про долю декабристів.

— І не шкода вам своєї юності... свого становища? — Кравчинський, не чекаючи відповіді, додав: — Ми повинні бути ригористами, коли хоче — альтруїстами в повному розумінні цих слів! Інакше справа, за яку взялися, за яку стоїмо, не матиме успіху.

Гімназист слухав не перебиваючи. Коли Сергій скінчив, запитав:

— Сказане в однаковій мірі стосується всіх чи тільки мене?

В тоні його Кравчинський уловив іронію, усміхнувся, приязно глянув на товариша. Міг би й не відповідати — обидва розуміли, чому й навіщо це сказано, та все ж мовив серйозно:

— Всіх.

— Тож я й думаю: страхаєте мене, а ніби вас те не стосується. І ніби ви набагато од мене старші.

— Хоч на кілька літ, а таки старший,— піднімаючи комір пальта, розважливо мовив Сергій.— І як старший, мушу вас попередити.

¹ Дочка петербурзького губернатора Софія Корвін-Круковська, аби позбавитися пут, які накладало на неї середовище, пішла на фіктивний шлюб з палеонтологом В. Ковалевським. Фіктивний шлюб пізніше став справжнім.

— Спасибі. Я розумію.

Ніч глибочала, вогників у вікнах все меншало.

— Вам далеко додому? — поцікавився Морозко.

— Ви спитайте, чи є вона в мене, та дома.

— Я мав на увазі квартиру... тимчасове помешкання.

— Живу де прийдеться. Мов той заєць, заплутую свої сліди.

— То, може, підемо до мене? — запропонував юнак. — Поки я не порвав з своїми і маю постійне пристанище, — домовив жартома.

Сергій, однак, не поділив його жарту, мовчки поклав другові на плече руку, і вони повернули назад.

III

Олімпіада, Липа, дружина багатого, але безнадійно психічно хворого тамбовського поміщика Алексеева, наймала в одному з московських готелів розкішний салон. Передня, обставлена м'якими меблями, простора вітальня з роялем, спальня в дорогих килимах та драпіровках аж надто личили цій милій своєю красою й характером жінці. Коли ж до всього додати ще її голос, її чудове, сильне контраalto й масу пісень, яких вона знала, — стане зрозуміло, чому оселя цієї вродливої жінки так приваблює. Навіть пізнього вечора тут можна застати веселу молодіжну компанію, почувати співи, жарти, сміх. Готельна обслуга, що спершу було дивувалася поведінці знатної дами, зрештою звикла до її дивацтв, не звертала на них уваги. Багатим, та ще красивим усе дозволено.

Тим часом відвідувачам салону Олімпіади далеко не завше було до веселоців. Ними лиш прикривалося, маскувалося од сторонніх очей те, чим займалися тут насправді. Салон був місцем нелегальних зустрічей, змов, явкою, куди стікалися посланці петербурзьких, київських та деяких інших гуртків.

Часто переховувалися, ночували й днювали в салоні ті, кого посилено шукала поліція, кому ніде було зупинитися, знайти хоч який-небудь захисток. Траплялося, що їх збиралось аж кілька, до десяти чоловік, і гостинна хазяйка все одно всіх розміщувала, усім надавала притулок. Лягали на стільцях, уможувалися в кріслах, на диванах чи й просто на підлозі, килимах.

Час од часу навідувався до Липи й Кравчинський. Сергієві імпонували самопожертва й відвага цієї жінки.

Було приємно чути її мелодійний голос, що завше навівав спокій і чимсь далеким, ледь уловимим нагадував голос матері, бачити дві великі, перекинуті на груди темно-русі коси, що також нагадували материні...

Гнав з думок, із уяви цю схожість, аби не ятрила, не бентежила серця, а все ж — відчував — тягло його сюди не тільки з обов'язку, з потреби зустріти товаришів, однодумців.

Липа захопилася ідеєю організації майстерні, де б майбутні пропагатори, ті, хто весною мав іти в народ, навчалися якогось ремесла. Так, мовляв, краще, безпечніше, будуть підстави мандрувати од села до села й зупинятися там скільки потрібно. Більшість, з ким вона раділася, була за шевство, чоботарство.

— Але ж на доброго шевця довго вчитися, — сумнівавсь дехто. — Чи не ліпше чомусь простішому?

— Селянинові аби міцно, щоб носилося. Краса йому байдуже, — переконував Сергій, що так само схилявся до цієї думки. — Та й час іще є до тепла.

Олімпіаді й Миколі Морозову, який, здається, захався в цю жінку, бо при зустрічах з нею червонів, ніжковів, доручили підшукати помешкання для майстерні, а навчателем Кравчинський порадив знайомого ще по Петербургу, близького до їхніх кіл шевця-фінна. Шишкові належало зв'язатися з ним, запросити.

Після тривалих пошуків квартиру, зрештою, було знайдено. І як же зрадів Морозов, якою це було для нього приємною несподіванкою, коли під оголошенням про здачу помешкання він побачив підпис: «Пані Пічковська».

— Дивина! — мало не вигукнув Микола. — Та це ж мати мого товариша, Феді Пічковського. Чом я його не запитав?

— А ви й не могли його про це питати, — зауважила Олімпіада. — Це ж справа наша, таємна. Ваше запитання могло його насторожити. Як він, хлопець надійний?

— Так. Правда, я ні про що з ним не говорив, але враження він справляє гарне.

Будинок Пічковських стояв у глухому провулку на Плющисі, віддалік од центру, за високим, старим парканом. Щоб потрапити до нього, треба було пройти через хвіртку, поминути захищений різним господарським непотребом дворик, невисокими східцями піднятися на ганок.

Кілька невеличких кімнат на першому поверсі, вікна

яких виходили навсібіч, цілком влаштували. Звідси, в разі потреби, порівняно легко можна було вискочити непоміченим і задвірками, палісадниками вийти куди завгодно.

— Та ми тут не те що майстерню — цілу кооперацію відкриємо, — жартували друзі.

— Щоправда, липову, — натякали на ім'я засновниці.

— То вже як для кого.

Налезало ще купити інструмент, шкіру, але за цим затримки не було: на базарах досить швидко дістали усе необхідне. Невідомо з яких причин барився тільки навчатель, фінн. Гроші на дорогу йому мали видати петербурзькі товариші, адресу Шишко сповістив ще в першому листі-шифровці... В чім же річ? Адже всі терміни минули. І якихсь непередбачених перешкод ніби немає.

Розгадка прийшла несподівано. Одного дня, коли, зневірившись у приїзді шевця, друзі засіли за роботу самі, Таня Лебедева, що залишалася в Липиній квартирі на чергуванні, — там на випадок чийогось приїзду завше хтось заставався, — привела до майстерні високого, білобрисого чоловіка в куценькому ладному кожушку і шапці-фінці.

— Айно, друже! — кинувся до нього Кравчинський. — А ми тебе ждемо. Самі вже, бач, почали. В чому справа? У вас все благополучно? — закидав гостя запитаннями. — Як Перовська?

Айно поволі роздягся, потер задубілі на холоді руки і аж тоді мовив:

— Перовську випустили. За відсутністю доказів. Вона тепер з матір'ю в Криму. Зате схопили Кропоткіна. В Петербурзі поголовні арешти.

Звістка, хоч її й не можна було назвати несподіваною, приголомшила.

— Жандарми і агентура нишпорять по всіх усядах, — вів далі Айно. — На вокзалах посилена охорона. З міста не вибратись. Мусив їхати з дроварями аж до Тосно, а вже там сів на потяг.

— Когось іще взято?

— Здається, котрусь із Корнілових. Терплять здебільшого долгушинці¹. У них повний провал. Розгром... Але хапають усіх, — додав Айно.

¹ Долгушинці — члени одного з перших петербурзьких народницьких гуртків. Видавали листівки, закликали до загального переділу землі, встановлення народної влади, до негайного повстання. У 1873 р. гурток зазнав повного провалу.

Розповідь пригнітила Кравчинського, ніби щось у нім погасила; молоде, високе чоло взялося тугими зморшками, брови нахмурились.

От нема й Кропоткіна, кращого друга і спільника. Молодий, а скільки встиг для науки! Об'їздив Сибір, Китай, Європу...

Така людина! З його думкою рахувалися навіть світила. Потомок Рюриковичів, що, як вони, бувало, жартували, має більше прав на російський престол, ніж Романови. Сергій пам'ятає його лекції з історії Інтернаціоналу — там, в Петербурзі, в Олександрівській частині. З ним часто доводилось дискутувати, але не любити, не поважати Петра Олексійовича не можна було... І от його нема, він в кам'яному мішку Петропавлівки, що безслідно поглинула десятки, сотні кращих із кращих.

— Розкажи, як це сталося з Кропоткіним, — попросив Сергій фінна.

— Вистежили. Ви ж пам'ятаєте лекції Бородіна («Це було його конспіративне прізвище», — пригадав Сергій), вони мали великий успіх. Дійшло до поліції, почали розшукувати, стежити, але Кропоткін припинив читання, навіть не з'являвся в будинку, де раніше виступав. Мав от-от піти в народ. Та не встиг. Поліції вдалося підкупити одного з робітників, і той почав блукати містом, аби зустріти Бородіна. І зрадникові повезло. Він зустрів Петра Олексійовича в Гостинному дворі, покликав поліцію. От і все, — скрушно зітхнув Айно. — Правда, Кропоткін довго не називався, може б, це що й допомогло, так — на лихо — хазяйка квартири, де він мешкав, заявила поліції, мовляв, пропав-десь її жилаць, князь Кропоткін. Влаштували побачення, і жінка признала Петра Олексійовича...

Сергій стояв біля вікна, примруженими очима невідривно дивився на засніжений дворик, на палісадник, низенькі дахи будинків навпроти, над якими здіймалися, горбилися інші, вищі... Скільки їх іще буде, тих жертв? Може, й справді вихід у повстанні, у всезагальному бунті — як закликає Бакунін... Але ж... народ не готовий до цього, його ще треба навчити, переконати в необхідності боротися спільно, разом з усіма, кому ненависний лад...

Айно, відігрівшись, почав оглядати майстерню.

— То що ви тут без мене робили? — розпитував. — Показуйте, показуйте... Інструмент дістали гарний. А шкіра так собі, кепська, — узяв і м'яв цупкими пальцями шмат.

— Так це ж для проби, — пояснив Морозов. — Козина. Аби дешевше.

— Для проби добре... А що роблять у вас жінки? — запитав раптом, глянувши на Олімпіаду.

— То наша хазяйка, власниця майстерні. А інші — дратву готують, цвяшки...

Сергій краєм вуха дослухався розмови, а думками був там, в Петербурзі. Хотілося розпитати про друкарню, яку восени перевезли з Швейцарії, але стримував себе: не час, хай наодинці, потім... «Мабуть, досі не обладнали, — міркував, — раз Айно нічого не привіз. Жаль».

...Було надвечір. Сонце, що за день так ні разу й не пробилось крізь товщу низьких свинцевих хмар, тьмяним колом сідало за Плющихою, за строкатим рельєфом дахів, димарів, труб. Місто лежало сіре, непривітне, холодне. Деся у ньому хтось умирав, хтось народжувався, хтось гибів од холоду й голоду, і хтось об'їдався, млів у розкошах: деся там у найдальших закутках, сховані од лихого ока, працюють товариші — такі ж, як вони, інші — люди, що без вагання віддали себе боротьбі з тиранією. І хай вони одне одного не знають, хай ніколи не бачаться і, можливо, не побачаться, але свідомість того, що поруч друзі, однодумці, спільники, потроєє сили. А що вони є тут, у Москві, він певен, йому відомо. Майстерня Войнаральського, друкарня Мишкіна, де налагоджено видання революційної літератури, і ще дещо, яке зріє-визріває і в слухний час, у потрібну годину стане в пригоді... А там — «Київська комуна», гуртки Одеси, Мінська, Саратова...

— Друзі, — нараз влився в його роздуми Олімпіадин голос, — досить смутку. Ще буде для нього час. Не такі вже й кепські наші справи, аби сумувати, Сергію!

От натура! Вулкан радості, сміху, жартів. Покинути все домашнє, ввергнути себе у вічний неспокій, небезпеку, — і, здається, ні тіні зажури, жалю, каюття.

Нелюдиме наше море,
День і ніч шумить воно...

Олімпіада співала притишено, лице її світилося бадьорістю, натхненням. Поволі й інші голоси впліталися в пісню, звучали дружніше, злагожденіше.

Зима минала відносно спокійно, коли, звичайно, не брати до уваги постійне відчуття тривоги. Кравчинський знав, застерігали й петербурзькі товариші, що охранка не припинила розшуків, що його вистежують поліція й тасмні агенти, філери¹. Він розумів: рано чи пізно не уникнути арешту, будь-якої хвилини, на вулиці чи вдома, його можуть схопити, але свідомість цього породжувала не страх і бездіяльність, а відвагу й рішучість, презирство до небезпеки. Друзі вважали це байдужливістю, навіть позерством, спочатку позаочі, а потім і так, відверто називали його хлоп'яком — Сергій же спокійно робив своє.

Якось, повертаючись з Петровської академії, де мав зустріч з керівником місцевого гуртка Михайлом Фроленком, він інтуїтивно відчув, що за ним стежать. Людина в чорнім пальті й такого ж кольору капелюсі, що глибоко сидів їй на голові, з саквою, які звичайно носять лікарі, зайшла за ним до лінійки ще на околиці Москви, і тепер Кравчинський час од часу ловив на собі її уважні позирки. В тому, що воно, те зиркання, не байдуже і чоловік у чорному також не випадковий попутник, він зайвий раз переконався, коли вдав, що на наступній зупинці хоче виходити. Агент занепокоївся, почав і собі пробиратися до дверей, та, оскільки Сергій і не думав злазити, філер мусив теж зостатися, і тепер вони стояли зовсім близько, майже поруч, маючи змогу роздивитися один одного. Шпик був старший за нього років на десять, міцної статури, видно, добре натренований в своєму ділі; намагався триматися, однак, простачком, такою собі хирлявою людиною, зовсім далекою од якихось там змов, стежень, несподіваних сутичок. «Як же тебе здихатися? — міркував Сергій. — Пізнав чи так щось запідозрив?» Кравчинський усвідомлював, що нерішучість, вагання, надмірна осторога в такій ситуації пізнаються агентами одразу. Скількох товаришів видало часте оглядання на вулиці. Досвідчений філер, помітивши це, насторожується, і спробуй тоді уникнути переслідування.

Лінійка тим часом наближалася до Тверського мона-

¹ Тасмний агент «зовнішнього стеження». Набиралися філери з унтер-офіцерів запасу.

стиря, де йому треба було виходити. «Якщо він,— думав Сергій про шпика,— веде мене звідси, де я сів, коли їхав до Петровки, то тут я повинен і зійти. Якщо ж ні, то, зрештою, однаково, на якій станції від нього тікати». Пасажири купчилися біля дверей, готувалися до виходу, а він так і стояв незрушно, зовні до всього байдужий. Здається, хтось запитав його, чи виходить, і він мовчки поступився, дав місце перед себе, хтось штовхнув ненароком, він же зовсім на те не зреагував...

Конка уповільнила хід, зупинилася, кілька пасажирів скочили на засніжену бруківку. Слідом за ними неспіхом вийшов і Кравчинський. Він був без нічого, без будь-якої поклажі, що займала б руки, тому, піднявши комір казенного, залізничного відомства, пальта,— зараз він ходив у цім строї,— сунув їх до кишень і пішов тротуаром. Вечоріло, дужчав мороз, вулицею зривався вітер. Кравчинський прискорив крок. За ним і напроти йшли, і йому важко було визначити, переслідують його чи ні. Аби переконатися в цьому, Сергій завернув до аптеки і звідти поглянув на вулицю. Так і є! Чоловік у чорному стояв, прикурюючи, біля дверей. Отже, за ним стежать. Небезпека тягнеться слідом. Чи давно? І звідки? Од Петровки чи раніше, ще як їхав туди? Хоча... за їхньою інструкцією один і той же агент не може довго вести переслідування, філери час од часу повинні мінятися, «передавать» свою жертву — аж поки її не накриють, не схоплять. Цей же тягнеться за ним аж он звідки. І не видно, щоб відставав, перепоручав іншому. Значить, його взято «на око» недавно. «Що ж, тим краще,— думав Сергій.— І тим швидше треба од нього відриватися. Не вести ж його під самісінький дім».

Придбавши якусь дрібничку, Кравчинський спокійно вийшов з аптеки, минув агента, що в цю мить одвернувся, вдав, ніби видивляється номер будинку, і шмигнув у провулок за рогом. Попереду, кроків за п'ятдесят, стояв візник. Щось мов підштовхнуло Сергія, він майже пробіг ту відстань і скочив на приступку брички вже на ходу. Устиг помітити, як на розі заметався чоловік у чорному. «Дзуськи, пане шпицлю,— радів Сергій,— ми теж не ликом шиті». На наступній вулиці Кравчинський, однак, змінив візника і, трохи попетлявши містом, помчав на квартиру Олімпіади.

В Олімпіади Григорівни, як і водилося, було гамірно. За довгим столом посеред вітальні сиділи чоловік п'ятнадцять знайомі і незнайомі Сергієві люди. Таня Лебеде-

ва, Сашко Лукашевич — студент, Леонід Шишко, дочка недавно померлого професора Наталя Армфельд — дівчина гігантського зросту і надзвичайно красива, Морозко і Клеменць.

Клеменць так само жив нелегально, під вигаданим прізвиськом Єльцинського. Півроку тому він з фіктивними документами на ім'я інженера-геолога капітана Штурма поїхав до Карелії, в Пудож, де відбував заслання нечаєвець Тельсієв, задуриив там всілякими вченими витівками начальству голову і, прихопивши з собою — ніби для роботи — засланця, благополучно повернувся до Петербурга.

Ходив Дмитро під симбірського майстрового — в засаленім картузі, чорнім каптані, густо змашчених дьогтем чоботях. Зараз він сидів у темнім, з начищеними до блиску мідними гудзиками жилеті, з-під якого виглядала пістрява — навипуск — сорочка, і в синіх смугастих штаних. Невеличка борідка, рідке пряме волосся, підстрижене по-мужичому, скобкою, обрамляли високе бліде чоло.

Товариство вечеряло. Посеред столу, на рушнику, лежав товсто нарізаний чорний хліб, у полумисках — огірки з олією, ковбаса, сир.

Олімпіада запропонувала Сергієві місце поруч, між собою й Шишком.

— Як тут у вас, тихо? — запитав Кравчинський.

— Дякувати богу, — смиренно відповів Клеменць. — Всі, бач, у гурті. При ділі. — Голос у нього скрипучий, тон розважливий — як і личить статечній людині.

— А я оце заледве одірвався від шпика.

— Довго він тебе переслідував? — збентежилась Лебедева.

— Од Петровки. А може, й раніше.

— Як же ти втік?

— Так і втік.

— Як же, як?

— Сів на одного візника, потім на іншого...

— Ну й ну! — аж злилася Таня. — Слова з тебе не витягнеш.

— Не диво, коли б він тебе й цапнув, той шпик, — сказав Шишко. — Ти ж, певно, дорогою когось агітував. Я тебе знаю. В Петербурзі яюсь, — звернувся до присутніх, — побачив, що спізнюється на зібрання, і ну щодуху Литейним. Та не як-небудь, а серединою, де нема перехожих. Поли розвіваються, чоботища гупають — мужик мужиком і летить, мов оглашений.

«Тебе ж могли схопити як звичайного злодія»,— ми до нього. «Нічого,— каже,— не схопили ж».

— Бо й правда,— осміхнувся Сергій.

— От-от, оце все його виправдання, всі аргументи. Хлоп'як, та й годі.

Таня тільки крутила осудливо головою.

— А в нас гості,— поспішила перевести розмову на інше Липа.

Кравчинський уже помітив на собі уважний погляд двох незнайомих дівчат, що сиділи поруч Армфельд і раз по раз про щось у неї розпитувалися.

— Хто ж такі? — поцікавився.

— Віра Фігнер і Софія Бардіна.

Незнайомки приязно кивнули.

Сергій дещо знав про них. Обидві дворянського роду, з інститутською освітою, обидві кілька років тому добровільно поїхали в Швейцарію, в Цюріхський чи Бернський університет збагачувати свої знання, а заодно і задовольнити своє правдолюбство. То були роки бродіння громадської думки, викликаного невдоволенням існуючим ладом і значно підсиленого Великою французькою революцією.

Молоде покоління вперто шукало виходу, насторожено прислухалося до громів, що гримотіли в Західній Європі, готове було кинути у той вир. Студенти відвідували засідання Інтернаціоналу, слухали Маркса, Прудона, Бакуніна; Цюріх і Берн з навчальних центрів перетворювались у вогнище революційних ідей. Звідти до Петербурга, Москви, Мінська, Казані їхали твердо переконані в необхідності і неминучості повалення царського деспотизму юнаки і дівчата, звідти безперервним потоком ішла недозволена в Росії література, звідти, з-над Темзи і Рони, з-над Женевського озера, ще зовсім недавно громово звучав «Колокол».

Наляканий ростом загального невдоволення, царат під загрозою оголошення поза законом звелів усім вихідцям із Росії покинути Швейцарію і повернутися до дому...

Кравчинський знав, що Софія і Віра під вигаданими прізвищами працюють на ткацькій фабриці, працюють по п'ятнадцять годин на добу, що живуть вони в брудних і холодних бараках. Блощиці, воші, од яких не можна заснути, приставання п'яних чоловіків, окрики майстрів, управителів — і все це заради того, щоб після роботи мати можливість поговорити з робітниками, розповісти

їм про необхідність боротьби за поліпшення умов праці й життя, за політичні права.

— Віра і Софія хочуть до нашого товариства, — шепнула Олімпіада. — Пора б їх уже прийняти.

Кравчинський і сам розумів, що дівчата того заслужили, однак не поспішав. І з досить простих, але, як йому здавалося, серйозних міркувань. У Москві, вважав, чимало різних гуртків. Їхній же особливий. Коли інші об'єднують просто собі невдоволених, співчуваючих, то їхній — революціонерів, борців. Отже, прийом до нього теж має бути особливим, щоб люди, яким доведеться здійснювати програму, могли без вагань іти на самопожертву чи, коли виникне потреба, й на смерть. То чи має він підстави так одразу вдовольняти бажання двох зовсім іще юних людей, чи має право ризикувати їхнім життям? Може, вони ще передумують, може, обставини покличуть їх до чогось іншого...

«Щоправда, Бардіна і Фігнер пройшли вже добру школу, їхній мужності можна позаздрити», — міркував Кравчинський, все більше схиляючись до пропозиції друзів.

— Скажете їм, нехай залишаться, — шепнув зрештою Алексєвій.

Коли в салоні zostалися найближчі спільники, Сергій звернувся до дівчат:

— Товариші говорять, що ви хочете стати членами нашого гуртка. Я підтримую ваше бажання. Ми будемо раді бачити вас у своїх рядах. Але... — він зробив паузу, пильно глянувши на Віру й Софію, — мушу вас попередити: приналежність до нашого товариства — справа надто серйозна і небезпечна. Більше навіть, ніж вам здається.

Якийсь час у кімнаті стояла мовчанка.

— Наша програма викладена в статтях і листівках, — вів далі Кравчинський, — сподіваюся, ця література вам знайома.

— Розкажи їм історію товариства, — докинув Клеменць. — А то нас усе ще називають чайковцями, хоч од них мало що зосталося.

— Так, — ствердив Сергій. — Наша сьогоднішня діяльність далека од того, з чого ми починали. Головним тоді вважали поширення революційної літератури. Ми не мали з чим іти до народу. Книг не вистачало, доводилося перекладати іноземних авторів або самим писати популярні брошури, — Сергій усміхнувся. — Французові Ламен-

не, мабуть, і не снилося, скільки ночей я потратив на переклад його «Слова віруючого». Навіть дописувати дещо прийшлося, на наш лад... Тихомиров дав тоді «Казку про чотирьох братів», Шишко — «Щось, браття, погано живеться народу на святій Русі», Іванчин-Писарев видрукував свої перші оповідання.

— Себе, себе не забувай,— докинув Шишко.— Свою «Правду і Кривду».

— Грішний,— у тон йому відповів Сергій.— Писав. І пишу. Що з того вийде — побачимо.— Він промовчав, що рукописи двох його казок уже давно відправлені за кордон, у Женеvu, і вони ось-ось мають з'явитись надрукованими.

— Маю повідомити,— додав Кравчинський,— що в Женеві розпочала працювати наша друкарня.

Звістка приємно вразила присутніх.

— На які ж кошти?

— Товариство існує за рахунок внесків,— відповів Сергій.— Кожен вступник віддає йому не лише життя, а й власність. Основу ж фонду створили Кропоткін і Лизогуб, студент, поміщик із Чернігівщини.

Дівчатка зашарілися. Що вони дадуть у фонд товариства? Копійки, які одержують за свою каторжну працю? Мозолі?

Їх сум'яття, певне, помітив Кравчинський, бо одразу ж повів мову далі:

— Перед вами тільки одна група товариства. Ми ж боремося за те, щоб вони були всюди, в кожному місті. Поки що маємо тільки в Петербурзі, Москві, Києві і Одесі. Петербурзьке, як найбільше і найактивніше, є нашим центром.— Сергій затих, уважним поглядом окинув присутніх і домовив: — Ми розповіли вам усе, в товариства немає таємниць од своїх членів.

Віра і Софія подякували, почали було запевняти у своїй невідступності, та Шишко зупинив їх.

— Коли б ми вам не вірили,— сказав,— не було б цієї розмови. Принцип одноголосності у нас неодмінний. Обов'язковий.

На честь новачків Олімпіада запропонувала чай, але дівчата заспішили, мовляв, уже пізно, а їм на роботу та й добиратись не близько. Усе ж випили наспіх по чашці і розпрощалися. Шишко і Морозов пішли проводити. Вони повернулися десь за годину з неприємною звісткою: біля будинку чатують двоє підозрілих, у цивільному, напевне, шпики. Виходили — вертілися на протилежнім

боці вулиці, як заходили — теж. Нікого, однак, не чіпають.

— Справи кепські, — насторожився Кравчинський. — Треба негайно розходитись.

— Але ж пізно, — заперечив Шишко. — Якщо вони хотіли накрити нас сьогодні, то зробили б це раніше, коли всі були в зборі.

— Розходитись — і негайно, — наполягав Кравчинський.

— Це на тебе, Сергію, не схоже. Ти ж завжди такий...

— Я можу бути яким завгодно, коли йдеться тільки про мене, — обірвав Сергій товариша, — але зараз — ніяких суперечок. Розходитись — і все. — Він почав одягатися. — У кого є безпечне місце?

— Я знаю чоловіка, який зможе нас прийняти, — сказав Морозов.

— Далеко? Хто ця людина?

— Біля Рязанського вокзалу. Інженер Пічковський, брат того самого, де наша майстерня.

— Тоді пішли. Липо, — звернувся Сергій до Олімпіади, — коли що — постарайтеся подати знак. Виставте вазон ось на це вікно... Виходити поодинці, — застеріг товаришів. — Зберемося за рогом, на вулиці.

Вони розпрощалися. Вперше поспішно, без гарячих потисків рук.

V

Друкарня Вільде і Мишкіна містилася на Тверському бульварі в довгому приземкуватому двоповерховому будинку № 24. Державний стенограф, солдатський син Іполит Микитович Мишкін ввійшов у компанію з власником підприємства недавно, однак встиг уже, непомітно навіть для свого спільника, налагодити випуск нелегальної літератури. Щоб уникнути непорозуміння з Вільде, людиною лояльною, далекою од переконань, якими жив Іполит, він при розподілі обов'язків взяв собі книжковий відділ, лишивши напарникові все інше, і тепер розпоряджався там на свій розсуд. За короткий час друкарня видала сотні примірників написаних членами організації брошур: «Казка про чотирьох братів», «Степан Разін», «Селянські вибори» та інші.

Кравчинський знав Мишкіна, кілька разів вони зустрічалися. Сергієві імпонувала самовідданість, з якою той брався за справу. І коли декому не подоба-

лися Іполитові суперечливість і повчальність, коли інші вбачали в цьому високомірність і егоїзм,— він розумів Іпа як людину діяльну, запальну, нетерпиму до пустослів'я і демагогії.

Мишкін вимагав негайної перебудови революційної роботи з урахуванням запитів міста й села. Потрібна партія! Одна, єдина, спільна для робітників і селян. Потрібна людина, яка б очолила маси, повела їх правильним шляхом.

Звичайно, в його поглядах є й суперечливе, не завжди глибоко аргументоване, але ігнорувати його не можна. Тим паче, що в руках у Мишкіна, по суті, вся внутрішня видавнича справа, зараз він єдина в цьому опора.

Сергій поспішав на Тверський бульвар з наміром домовитися з Іполитом Микитовичем про видання кількох книжечок, з якими незабаром вони підуть у народ, в тім числі й нової своєї «Мудриці Наумівни».

Це буде казка — не казка, притча — не притча, скоріш, мабуть, алегорична оповідь про звичайну людину і її життя, про царство майбутнього. Рік-півтора тому він прочитав «Капітал», книгу німецького соціаліста Карла Маркса, видану по-російськи. Книга захопила, і Сергій поставив собі за мету переповісти «Капітал». Але по-своєму, дохідливо, аби зрозуміли всі. Ідеї, думки, закладені в книзі, він «покаже» у вигляді конкретних героїв. Наприклад, любов між людьми буде Любочка, Любка, розум — Наум, а його донька, Мудриця Наумівна, — це вже як рішенець, підсумок, що витікає з книги. Звичайно, він усе пояснить у присказці, розкриє створений ним світ алегорій...

За ворітьми, на яких красувалася золотом писана вивіска, Сергій на мить зупинився і, ніби чогось шукаючи, озирнувся. Нікого. Здасться, ніхто не супроводжує. Опустивши комір пальта, рішуче підійшов до оббитих чорною клейонкою дверей, прочинив їх і опинився в напівтемному коридорі. Широкі пологі сходи вели на другий поверх. Кравчинський неспіхом піднявся ними, без стуку зайшов до невеликої світлої кімнати.

Мишкін сидів за столом, переглядав гранки. Він настільки був захоплений роботою, що чи не почув, чи просто не звернув уваги на гостя, і Сергій, усміхаючись, так і стояв біля порога, милувався розкішними чорними кучерями, які Іполит м'яв у задумі.

— Іп,— нарешті тихо обізвався Сергій,— здрастуй.

Іполит підскочив.

— Сергію! Здорово, друже!

Стрункий, пружний у руках, підійшов, обняв Кравчинського, всадив у стареньке, потерте крісло.

— А я, бач, загруз по самісінькі вуха. Сиджу день і ніч. То гранки, то верстка, то так... Мороки до біса. Ти знаєш: не встигаємо переплітати книги. Треба щось робити. Не вистачає людей. Та й місця... Тісно. А час такий...

— Співчуваю,— щиро мовив Кравчинський.— З радістю допоміг би, але ганяють мене, як полоханого зайця, не дають ніде місця нагріти.

— Знаю, друже, знаю.— Мишкін ослабив краватку, розстебнув комірець.— Ось послухай, що я надумав. У Саратові, в Пензі, Калuzі є чудові люди. Той же Рогачов. І майстерні там великі. Що, як домовитися з Порфиром Івановичем і орендувати ті майстерні? Будемо надсилати туди відбитки — нехай брошурують, переплітають... Це нас дуже розвантажить.

— Пересилка? — засумнівався Кравчинський.— Це ж не одна книжка, десятки. Можуть викрити.

— А ми маскуватимем. На дно ящиків книги, а зверху шкіру, готове взуття. Іншого виходу нема.

— З Порфиром Івановичем порадься,— сказав Кравчинський.— Він у цьому досвідченіший.

Зайшла Фрузя. У фартусі, руки чорні — складальниця.

— Бач,— звернувся Іполит до гостя,— навіть дружину експлуатую. Мало, що сам отугт гибію, ще й її змушую.

— Іп, як тобі не соромно? — докірливо мовила Фрузя.— Не вірте йому, Сергію. Я сама найнялася.

Це була правда. З півроку тому Фрузина Супинська, дочка багатого польського поміщика Вінцента Супинського, позбавленого усіх прав і маєтності і висланого до Росії за участь у повстанні 1863 року, разом з чотирма своїми подругами, дві з яких теж були польки, з'явилася в кабінеті Мишкіна і запропонувала свої послуги. Що вони можуть робити? Вони складальниці. До того ж їх рекомендують Войнаральський та й Берві-Флеровський, з якими вони заприятелювали на Півночі.

Іполит Микитович залишив усіх п'ятьох і потім ні разу не шкодував — дівчата були взірцем сумлінності. З Фрузею, білявою, ніжною і веселою «полькою із Архангельська», Мишкін потоваришував, а невдовзі вона стала його дружиною.

На старих, з сухими вершками липах, що росли в кінці двору, вовтузились граки, з даху капотіло.

— Весніє,— розчинив вікно Мишкін.— Скоро в народ, а мені...

— Те, що ти робиш, вартніше всякого ходіння,— сказав Кравчинський.— Діла твої, як сказано в святому нисьмі, не забудуться у віках. До речі, наше товариство просить тебе, дорогий Іполите Микитовичу...— І Сергій виклав мету свого візиту, назвав, скільки і якої літератури їм треба буде найближчим часом.

— У вас люди... багато людей, а я задихаюсь без них,— повернувся до попередньої розмови Мишкін.— Розумієш?— Підступив до Кравчинського, взяв його за лацкан піджака.— Я не можу тут розвернутися. Тут, на очах у Вільде, під самісіньким носом Сльозкіна¹.

Домовилися, що Сергій ближчим часом зв'яжеться з певними людьми на периферії, в деяких містах побуває сам і з'ясує можливість організації палітурної справи.

На тому й розійшлися. Однак увечері випадок звів їх знову. Тільки-но вийшов Кравчинський од Мишкіна, як у коридорі зустрівся йому Войнаральський.

— А я вас розшукую, молодий чоловіче,— зрадів.— Можете прийти до мене увечері? Є справа. Тільки неодмінно.

До вечора залишалось добрих кілька годин, і Сергій, аби не марнувати їх, узяв візника й поїхав до Пічковського, в якого жив після тої тривожної ночі, з наміром попрацювати. «Що могло статися? — міркував.— Чому Порфир Іванович запрошує до себе? Може, щось із тим лісом?»

Згадалася недавня історія. Біля села, де містилася садиба Войнаральського, був бір, за який ішла давня тяжба між поміщиком і селянами. Врешті-решт суд, очевидно, підкуплений багатієм, визнав ліс його власністю. Селяни збунтувалися, погрожували підпалом. Становий пристав, до якого дійшли ці слухи, заявив на сході, що, в разі пожежі, він пожене селян гасити. Селяни нахвалялися зустріти представника влади кілками...

Войнаральському, який давно очікував нагоди підняти народ на повстання, прийшла в голову ідея скористатися випадком. Більше того, не будучи впевненим, що селяни дотримують своєї погрози, він задумав підпалити бір сам і, коли зав'яжеться сутичка, повести маси на розгром

¹ Сльозкін — генерал-лейтенант, начальник московського жандармського управління.

поміщицької садиби. Але для здійснення цього йому потрібен фосфор. Фосфором вони намажуть дерева в різних місцях, пожежа буде повсюдна.

З таким проханням — дістати фосфору — він і прислав якось до Сергія свого довіреного. Кравчинський порадився з товаришами і заявив, що вони палійством не займаються, борються з ворожими ідеями, а не з корисними рослинами...

Затія Войнаральського, певна річ, не вдалася. Він, здається, образився на Кравчинського, довго ні з чим не звертався, уникав зустрічей.

І от... Як тільки засутило, Сергій згорнув своє писання і поспішив на Арбат, до будинку № 5, де Порфир Іванович знімав квартиру. І де, до речі, мешкав Іполит.

Двері йому відчинив сам господар. У кімнаті, куди Кравчинського запросили, вже сиділи Ковалик, Мишкін, Шишко і ще кілька чоловік.

Перед ними посеред столу стояв самовар, лежали бутерброди.

— З якої нагоди? — поцікавився Сергій.

— Хоч би з тої, що я на вас, молодий чоловіче, гніваюсь, — сказав Войнаральський, коли гість роздягнувся і всівся.

Кравчинський обвів поглядом присутніх і, не помітивши на їхніх лицах ні осуду, ні підтримки, спокійно мовив:

— Якщо ви маєте на увазі історію з лісом, то погодьтесь, Порфире Івановичу, що та затія нічого путнього не дала б. Окрім, звичайно, кровопролиття. Ми ще не готові...

— Чув, чув! — замахав руками Войнаральський. — Ми ще не готові... не дозріли... Тисячі «не»! А скажіть, молодий чоловіче: де межа тієї готовності? Де та грань, сягнувши якої, народне терпіння має лопатись? Га, де вона?

— Та не гарячіться ви, бога ради, — мовив Іполит. — І так голова тріщить.

— Нехай ліпше тріщить зараз, аніж потім має лежати на пласі. Чи гойдатись у зашморзі, — похмуро кинув Шишко.

— Але ж зрозумійте: повстання, в основі якого лежить не переконання, не ідея, а тільки ненависть, помста, нічого не дасть, — стояв на своєму Кравчинський.

— Вам аби все одразу. І царя, й поміщиків, і капіталістів — увесь лад.

— Тільки так.

— Як же тоді розуміти Французьку революцію? Разіна? Пугачова? Гайдамаків?

— Історія, дорогий Порфире Івановичу, це сума протилежностей, удач і помилок. І ми повинні не повторювати їх, а вчитися, йти далі.

— Геніально, мій друже!

— Не знаю, як щодо геніальності, але до соціального перевороту наш народ не готовий. Решта все — всі оці спроби насолити панові, пустить йому червоного півня — не що інше, як фейерверки. Спалахне, заіскрить, наробить блиску. А далі? Тюрми, каторги, шибениці... Ні! Експериментам пора покласти край. Ми не можемо так просто, з власної примхи, ризикувати людським життям. Своїм — так, але не чужим.

Вони замовкли, і тоді почувся тихий, втомлений голос Мишкіна:

— Порфире Івановичу, ми ж зібралися не для того, аби псувати один одному нерви.

— Так, так, звичайно, — похопився Войнаральський. — Гарячий ви, молодий чоловіче, — підійшов і близоруко вдивлявся в Кравчинського.

— Такий уже вдався.

— Авжеж, — ніби ствердив Порфир Іванович і додав: — Зібралися ми ось для якої справи: час нам подумати про найближчого нашого друга Петра Кропоткіна. Він у Петропавловці підупав здоров'ям. Його необхідно звідти вирвати.

— Яким чином? — поцікавився Кравчинський.

— Мусимо подумати. Що стосується матеріальних затрат — нехай це вас не турбує.

«Дивно, — розмірковував Сергій, — чому, в таких разі, мовчать петербуржці? Чому ніхто з товаришів, які там залишилися, уціліли після погрому, навіть не натякає про визволення Кропоткіна? Та й як його звідти вирвати? Петропавловка — це ж кам'яний мішок, за яким недремно чатують десятки очей. Та ще тепер, коли в Петербурзі погроми, коли всі явки порушені, всюди залоги, тільки й ждуть, аби хто поткнувся... Навпаки, звідти застерігають, щоб не їхали, переждали якийсь час. Ні, це Порфир Іванович знову щось затіває, не терпиться йому».

— Думати, звичайно, корисно,— обізвався Шишко,— але одна справа — думати, аби думати, а інша — думати і діяти.

— Що ж стримує нас? — Войнаральський націлив на нього скельця легеньких, зовсім невагомих окулярів.

— А те, Порфире Івановичу,— відповів за друга Сергій,— що задум цей, принаймні тепер, нереальний.

— Чому ж, чому? Скажіть на милість чому?

— Боюся, що Кравчинський правий,— мовив Мишкін,— Кропоткін вартий ризику. Але на такий, мабуть, і він не згодився б. Занадто великі можуть бути жертви.

— А де ви бачили боротьбу без жертв? — роздратовано докинув Ковалик.

— Ніде, Сергію Пилиповичу. Однак іти на жертви — та ще які! — і не бути впевненому в успіхові, даруйте, недоцільно.

— Нехай Кравчинський зв'яжеться з Пітером, взнає намір товаришів,— запропонував Шишко.

— Справді, треба знати, що думає центр.

— Там нікого не залилось,— наполягав Войнаральський.— Вся надія на нас.

— Петербуржці розгромлені, це так,— сказав Сергій,— але там ще є сила, і ми з нею повинні рахуватися. Я за пропозицію Шишка. Тим часом поміркуймо, як допомогти Мишкіну розширити друкарню, краще її законспірувати. Адже задихається чоловік. А справу робить велику.

Мишкін устав, пройшовся, зупинився перед столом, за яким сиділи друзі.

— Взагалі, слухаю я оці наші суперечки і гадаю: ніби одного прагнемо, до одного йдемо, а всі якимось по-різному. Як у тій байці про лебедя, щуку і рака. От ви, Порфире Івановичу. З тим лісом. Підняли б селян, а далі? Далі — що?

— Звісно, коли будемо такими обачними, то нічого,— ображено мовив Войнаральський.

— Зачекайте,— зупинив його Мишкін,— я маю на увазі місто, робітників. З ними була домовленість? На їхню підтримку ви розраховували?

— Робітників — жменька, що на них орієнтуватися.

— В селі наша опора,— додав Ковалик.

Мишкін скинув на нього оком.

— Доки будемо триматися за чепіги?! Капіталізм веде з собою новий клас, робітників, пролетарів. Скидати їх з рахунку безглуздо. Сергію, Леоніде, ви ж були

в селах, бачили, який зараз відплив до міста. Випадково це чи закономірно? Закономірно! З мужицької, хліборобської Росія перетвориться в робітничу державу. То як можна ігнорувати це? Як ви, Сергію,— звернувся до Ковалика,— можете обходити таке явище?

— Воно ще вимагає дослідження,— непевно мовив Ковалик.

— Дослідження? А «Капітал», який ви, сподіваюсь, читали, хіба не дослідження?

Всі сиділи приголомшені несподіваним спалахом Іпа. Видно, це давно в ньому тліло, жевріло і тільки тепер вибухнуло.

Ніхто вже не згадував, задля чого зібралися. Навіть Порфир Іванович. Сидів, нервово поправляв окуляри, що весь час чомусь сповзали, й мовчав.

— Почали за здоров'я, а кінчили за упокій,— кинув Шишко.

Вечір явно був зіпсований. Щоправда, ні Мишкін, ні Кравчинський так не вважали. І мали рацію. Події недовзі ствердили їх передбачення.

VI

Вони сиділи в Олімпіади, ділилися враженнями од щойно прослуханої «Мудриці Наумівни».

Несподівано зайшла Лебедева.

— От добре,— сказала, навіть не привітавшись.

— Що — добре? — з подивом глянув на неї Кравчинський.

— Що ви тут і що вас так мало.— Дівчина зрештою віддихалась.— Телеграма з Петербурга. Натє, читайте.

Сергій поспішно розгорнув папірець:

— «На Алексєєву заявлено».

— Донос? — запитав Морозов.

— А то ж який біс.

Запала мовчанка.

— Що робити? — забідкалась Олімпіада.

— По-перше, не панікувати,— сказав Сергій.— По-друге, вам,— звернувся до жінок,— приготуватися до обшуку.

— Мені ж навіщо? — здивувалася Таня.

— Наївне запитання! Ви що, гадаєте, телеграма прийшла без відома поліції?.. Але годі розмов.— Сергій ставав різким.— Липо, у вас є щось компрометуюче? Що можна забрати, винести...

— Книжки...— непевно мовила Олімпіада.— Хоча серед них, здається, нічого забороненого.

— У мене трохи брошур,— сказала Лебедева.

— Я піду заберу,— зголосився Микола.

— Ідть,— звелів Сергій.— Сюди от-от може нагрянути поліція. Ми вранці навідаємось. Коли все обійдеться, Липо, розсунете занавіски. До завтра.

Вийшли всі разом, проте на вулиці Олімпіада побачила одного Сергія. Кравчинський ішов швидко, стрімко, не оглядаючись.

Ніч минула в тривозі. Микола повернувся пізно, приніс кілька десятків брошур, і вони ховали їх, розсовували куди попало. Потім намагались заснути, хоч кожен розумів, що це даремно, що варто склепити повіки, і в уяві постає Липа, її двоє діток, гарні, поійняті острахом Танині очі...

Були хвилини, коли Микола зривався бігти туди, до готелю. Вони, здається, не байдужі одне до одного, Морозов і Липа, думав Сергій і всіляко одговорював товариша. Мовляв, які ж ми в дідька конспіратори, коли біжимо серед ночі на небезпеку, мов метелик на світло. Тут стиснутись треба і чекати. Така вже доля підпільників один гине, рятуючи інших...

Одяглися, приготувалися ще до світанку. а ледь розвиднілось — помчали на Мохову. Візника відпустили за кілька кварталів од-готелю.

— Я піду перший,— сказав Сергій.— Простеж, чи не ув'яжуться за мною філер, потім поміняємось.

Було ще рано, перехожих траплялося мало. Не встигли вони розійтись, як помітили знайому постать. Це була Дубенська, двоюрідна сестра Лебедевої. В гуртку вона не рахувалася, хоч кілька разів і приходила з Танею на вечори. Очевидно, зараз її послали розвідати, що там у Липи.

— У Тані обшук,— повідомила,— я мало не потрапила в пастку.

— Коли?

— Тільки що. Підходжу до воріт, а звідти поліцейський. І двірник. І ще якісь, у цивільному...

— А Таня? Її не бачили?

— Ні. Двірник подав мені знак, і я повернула.

— Краще б ви були зачекали,— шкодував Кравчинський.— Ну, гаразд. Тепер заждіть, підете остання, за ним,— кивнув на Миколу.

Сергій вийшов на тротуар. На протилежному боці біля магазину продуктів стояли дві жінки; статечний, з великою мідною бляхою на грудях двірник зчищав лопатою намерзлі за ніч льодини; вулицею, виповнюючи її лунким цокотом, неспіхом їхав візник; порівнявшись з Сергієм, притишив хід, але Кравчинський не звернув на нього уваги, і візник подався підтюпцем далі.

...Ось і готель. Другий поверх. Одне, друге, третє... четверте вікно. Фіранки розсунуті! В Олімпіади гаразд!.. Ще кілька хвилин, і вони обережно, щоб не наполохати такої рані жильців, стукають у двері. Але що це? Схоже, тут був погром. Речі, книги, папери — все на долівці, все перемішано... Тхне пилюкою...

— Чого ж ви? — сміється Липа. — Що тут дивного? Хіба це така несподіванка? Сідайте, зараз подадуть чай.

— Коли це сталося?

— Майже всю ніч нищпорили. І нічого не знайшли. Навіть дрібниці.

Зайшла Дубенська, завмерла біля порога.

— У Тані теж був обшук. Недавно.

— Це вони, певне, після мене пішли туди. Що ж з нею?

— Здається, нічого не забрали.

— Треба впевнитись.

— Ні, — категорично заперечив Кравчинський, — усякі відвідини зараз відмінюються. На квартирах можуть бути залоги. Боюся, що нам взагалі доведеться роз'їжджатися з Москви раніше, ніж думали. І вам, Липо. Хоч тимчасово.

— А діти?

— Одвезіть у село.

Олімпіада спохмурніла. Очевидно, повернення до своїх було для неї найбільшою мукою.

— Ну, починається, — тихо сказав Морозов.

VII

Москва не була більше пристанню, куди хоч тимчасово могли сховатися застигнуті зненацька молоді штурмани народного моря. Вона ставала пасткою, з неї належало якнайшвидше зникати. Але не такий Кравчинський. Коли небезпека нависла над товаришами, він насторожувався, вдавався до найрізноманітніших хитрощів, аби відвернути її, оберепти своїх однодумців, а як ішлося тільки про нього, Сергій, мов матадор розлюченого бика, то водив її

довкола, то одгороджувався якоюсь надійною ширмою, то підпускав зовсім близько, але ніколи не тікав.

Арешти свідчили, що від стеження Третє відділення перейшло до активних дій, що над кожним із них повис дамоклів меч і вивернутися з-під нього цього разу буде надзвичайно важко.

Насамперед належало потурбуватися про товаришів. Під кінець квітня в Москві не залишилося жодного члена гуртка. Всі вони, прихопивши готову на той час літературу, розійшлися й роз'їхалися по селах довколишніх губерній, деякі проникли аж на Поволжя. Морозова і Олімпіаду (дітей вона так нікуди і не відправила) довелося влаштувати до одного з співчуваючих курських поміщиків. Не вдалося вберегти тільки Таню. Вона затрималась з якихось причин, а може, й заради нього, для цього теж, здається, були підстави, і її взяла серед білого дня, на вулиці, вистежену кимсь із філерів.

Сергій гостро переживав арешт Лебедевої. Ця чорноока, завше спокійна дівчина, виявляється, була йому не байдужа. Дивно, розмірковував, інколи те, що нам дороге, близьке, ми розуміємо тільки після його втрати. Чи любив він Таню? Важко сказати. У всякому разі, досі він не задумувався над цим. Можливо, тому, що бачив її мало не щодня, а може, що, за неписаними їхніми законами, не мав права оддаватися особистим чуттям... Хто збагне таємниці людської, навіть своєї душі... Відчував: арешт Лебедевої — не проста для нього утрата. Чогось йому ніби бракує. Чи тих жагучих очей, що, бувало, непомітно за ним стежили, чи тихого слова..: Хто знає. І, може, однією з причин, що змусили Кравчинського, відправивши своїх друзів, таємно лишитися в Москві, була спроба допомогти Тані.

Напевне відомо тільки одне: державний злочинець № 1 (Бакунін і Лавров були в еміграції, Кропоткін — у казематі) Сергій Кравчинський ще місяців зо два безвиїзно жив у Москві. На його ім'я надходила кореспонденція, він підтримував зв'язок з Петербургом і з іншими організаціями, писав своїм адресатам довгі шифровані листи, про які потім, будучи відомим белетристом, жартома скаже, що вони, листи, власне, й зробили його письменником...

При Кравчинському і, мабуть, не без його допомоги Іполит Мишкін відкрив 4 травня власну друкарню в будинку № 5 на Арбаті, де в розпал реакції під самісіньким носом поліції друкувалися твори Лассаля, Чер-

нишевського, «Книга для читання робітникам», «Історичний розвиток Інтернаціоналу» та інші вкрай необхідні праці; він бере діяльну участь в організації шевських, а насправді палітурних майстерень для цих видань у Пензі й Саратові, підшукує для них людей; він, зрештою, стає свідком розгromу друкарні і арешту Фрузини Супинської-Мишкіної...

Втече за кордон Іполит, який випадком уникнув арешту тільки завдяки кмітливості Фрузі, будуть ув'язнені десятки винних і невинних, а він не рушить, буде на чатах. Він не знатиме спокою, недоїдатиме, недосипатиме, часто мінятиме квартири, але не падатиме духом, не відступатиме. В найтяжчі хвилини його не полишатимуть ті, перед ким благоговів, кого ставив за взірець, за ким ішов до нового, світлого, ясного... Гомонітиме йому в думках Славутич, манитиме волею степ, солов'ями співатимуть вишневі садки рідної України...

VIII

У Москві тривали арешти. Дивом дістався сюди Клеменць. Сергій знайшов його на одній з конспіративних квартир на околиці міста, вони зраділи зустрічі, мало не всю ніч проговорили.

— Що робити далі? — розпитувався Кравчинський.

— В народ. Іншого виходу зараз немає. Тільки там ми можемо зберегти свої сили і принести користь загальній справі.— Клеменць щойно з Петербурга, з центру, слова його були й наказом.— Нас лишилося мало, ми не повинні йти на сліпий ризик. У селах безпечніше. І там нас ждуть.

— Знавш, Дмитре, інколи приходять в голову таке, що страшно сказати. Правильно мене зрозумій.

— Що ж саме?

— Часом виникають думки, що оце наше ходіння, пропагування — даремна справа.

— Не говори дурниць! Чи не ти перший пішов у народ і агітуєш інших?

— Саме тому й кажу,— твердив Сергій.— Саме тому... Я не хочу відкидати хороше, корисне, що дає це ходіння, не буду заперечувати його доцільність, принаймні тепер... Але подумай: скільки в цій справі пустого, безплідного, скільки разів натикалися ми на байдужість, навіть... та що говорити! Хіба раз і зустрічали, і проводжали нас осудливі погляди?!

— Було б усе гаразд, — переконавав Клеменць, — були б усі свідомі, то про що говорити? Але ж на теми й народники, революціонери, аби вчити маси. Революція покликана перевернути договори дном усе старе, вирвати його з корінням. І насамперед — в умах людей.

— Та знаю, — відмахувався Кравчинський. — Ти мені поясни, чому нас не сприймають, чому нерідко вважають не друзями, а ворогами. От що.

— Щось я тебе ніби не впізнаю, Сергію, — дивувався Клеменць. — Що трапилось? Ти стомився?

— Нічого зі мною не сталося. Можу ж я сумніватися? В принципі.

— Звичайно. Хоча — не тобі казати — сумнів породжує пасивність, апатію.

— Зі мною цього не буде. Але остання моя поїздка багата різючими фактами. Прикро. Ми ризикуємо, краді наші товариші в тюрмах, їм загрожує смерть, а так звані маси пиячать, б'ються і бояться навіть посвідчити в якійсь справі. — І Сергій розповів про випадок, що трапився з ним в одному селі, про бійку, яку спостерігав у порту, на Волзі. — Що ти на це скажеш?

— Те ж саме, — спокійно доводив Клеменць. — Пороки, очевидно, будуть і при соціалізмі, але це не значить, що його треба зректися, перестати за нього боротися.

Сергій знервовано ходив по кімнаті, старенька дощана підлога жалібно поскрипувала під його могутніми кроками. Звичайно, Дмитро прав, має рацію, він це прекрасно розуміє, але... Волховський, Таня, Кропоткін і ще десяток їхніх товаришів у в'язниці, а вони, хоч би ті ж селяни, бояться...

Чому так? Чому Мишкін, ця розумна, ніжна людина, мусить кидати рідну землю, тікати світ за очі, а його Фрузина, Фрузя, гибіти, гинути в розквіті сил і краси? Чому?.. Невже тільки задля того, щоб одвернути мужика от горілки і змусити задуматися над власним життям? Чи не занадто? Чи не можна зробити це простіше, ціною менших жертв? Зрештою, чому він, мужик, вічний страдалець, сам цього не доходить? Сам! Хіба йому не ясно, що його обдурюють, визискують, вважають за ніщо? Ясно ж! Навіщо тоді такі страшні жертви?

Кравчинський сам дивувався цьому спалахові, відчував поспішність деяких висновків, однак удіяти нічого не міг.

Мабуть-таки, далися взнаки і втома, і постійна тривога, і роздуми про долю найближчих друзів.

— Пробач,— зрештою підступив до Клеменця.— Комусь іншому цього не сказав би і не скажу, тільки тобі.

— Знаю,— відповів Дмитро.— І вірю — не підведеш... А тепер збирайся. Куди? Туди ж, у маси, до мужика. Скоро світанок. До схід сонця мусимо бути за містом.

Місяць чи й більше блукали Тульщиною. Стояла рання погожа осінь, з полів звозили останні полукипки, над землею пливло, чіплялось за дерева, бур'яни щедре бабине літо. У лугах косили отави, і п'янкi пахоці прив'ялої трави густо бродили в повітрі.

Роботи не знаходилося. Кравчинський і Клеменць мандрували од села до села, проте охочих наймати не траплялося. Можна було податися на заготівлю дров, але Сергієві й Дмитрові це не підходило. По-перше, весь час на відлюдді, в лісі; по-друге, заробіток мізерний, 10—15 копійок у день, з них — половина на харчування.

— Дідько з нею, роботою,— казав Кравчинський,— більше ходитимем, більше будемо з людьми зустрічатись.

І йшли далі. Дебелі, рослі, по-простому зодягнені. Будь-де ночували, будь-як харчувалися.

— Двоє молодих здорованів никають од села до села, мало не богорадствують,— невідомо на кого нарікав Клеменць.— Так і зупинити можуть. Нарвемося на служаку старосту, не подивиться ні на паспорти, ні на одяг.

— Що ти пропонуєш?

— У всякім разі, якнайшвидше приставати до якогось діла.

Піднімалися на круте, з неглибокими частими глинищами підгір'я, за яким мало бути село, коли порівнялася підвода.

— Гляди, ще й під'їдемо,— зрадив Сергій.

— Авжеж,— обернувся Дмитро,— тільки нас там і бракувало.

Конячина справді аж налягала на задні, з усіх сил тарганила не в міру великого, мабуть, колись парокінного, заважкого для неї воза, на яким сиділа дівчина-підросток, а серед сіна білів тугий лантух борошна. Поруч підводи, помахуючи батіжком, ішов господар — чоловік років за п'ятдесят, у постолох, сірій свитці і вилинялій смушевій шапчині. Порівнявшись з подорожніми, селянин привітався.

— Далеко до села? — спитав його Клеменць.

— Версти чотири.

— Без гаку?

— Як куди. До околиці, приміром, без гаку, а там... Вам куди саме?

— Нам аби робота, будь-де пристанемо, — сказав Кравчинський. — Не чули: нікому не треба пильщиків або теслів?

— Хто його знає, — замислився селянин, — лісів, бачте, у нас близько нема...

— Може, хто будеється, — домовив Клеменць. — Хату чи хліва якого ставить.

— Село велике — хіба все знатимеш, — стелюв плечима чоловік. — Тільки не дуже нині розганяються з хатами та хлівами — недорід у нас цього літа. Коли б самому не довелося куди податися.

— А що ж пан? Хіба не допоможе?

Селянин глянув з підозрою, гейкнув на коня, поправив віжки, що сповзли було з полудрабка, і відповів:

— Пан як пан. Слово його тепле.

— Багатий?

— Та нівроку. Н-но! Тільки що нам з його багатства?

— От у нас хочуть ділити панську землю, — вів далі Сергій. — Аби усім порівно.

Селянин підбрав віжки, підганяв знесилену конячину. Вона тиццала, ноги її тремтіли, часто ходили боки, на худому крупі проступав піт.

— Станьмо, нехай оддише, — сказав Дмитро.

Проте господар не зважив, хльоснув по вогкій конячій спині, сердито нукнув. Підйом якраз був на зламі, хоч до кінця його залишалося ще добрих кількадесят метрів, і подорожні взялися підпирати воза. Сили у них не бракувало, коняка потягла веселіше, незабаром вибралися на гору. Попереду завиднілось село. Сергій і Дмитро обтріпалися, поправили кашкети, що поз'їжджали набік, і пішли поруч з возом.

— У нас, кажу, ділити панську землю збираються, — повертався до попередньої розмови Кравчинський.

Селянин сіпнув віжки, невдоволено кинув:

— Візьміть свої клунки.

— Зачекайте ж, дядьку, — здивовано мовив Сергій.

— Ніколи мені тут з вами розтабарювать, беріть, — і вдарив по коневі.

Клеменць ледве встиг схопити клунки, підвода покотилася, Сергій і Дмитро якийсь час вражено дивилися услід їй, а потім зареготали.

— От так поагітували, — крізь сміх сказав Клеменць. — Тепер до села й не показуйся. Перехитрив нас дядько.

— Та-ак. А що я тобі казав у Москві, пригадуєш?

— Але кого він перехитрив? Од кого втік? Жаль.

Вони стояли, поки підвода зовсім не зникла з очей, а потім, пригнічені, побрели далі.

І все-таки їм пощастило. Одного дня уранці, коли Кравчинський і Клеменць, шойно вибравшись із копиці сіна, де ночували, вмивалися над невеличким петлявим струмком, на лузі спинилася парокінна підвода. Забачивши розворушене сіно, двох незнайомих, господар підійшов, кивнув, вітаючись, і невдоволено мовив:

— Одразу видно — не хазяйського батька діти.

— З чого ж це видно? — обізвався Дмитро, витираючи розчервоніле від студениці лице.

— Сіно порозкидали, пізно встаете...

— Що пізно — то так, — глянув на сонце Клеменць, — а про сіно ви дарма.

— А якби дощ? За це вас і полаять не гріх.

— Лайте, дядьку, лайте, — весело докинув Сергій. — Тільки скажіть: чи немає у вашім селі якої роботи? Бо ми, грішним ділом, уже добрий тиждень байдидуємо. Чи не пораяли б ви що-небудь?

Дядько посмоктав куценьку глиняну носогрійку, примруженим оком окинув парубків і, видно, зоставсь задоволений, скупно всміхнувся.

— Що ж ви умієте?

— Все, — в тому ж тоні вів Сергій. — А найперше — їсти і спати.

Дядько й зовсім розсміявся. Видно, був у доброму гуморі, любив погуторити.

— То привів циган свого сина у найми та й каже: ви ж його до роботи не силуйте, а як їсти не схоче, то й побить можете.

Посміялися, Дмитро й закурив для годиться дядькового самосаду.

— Ви, певне, іще ж і не снідали? — поспівчував селянин.

— Що ні, то ні, — зітхнув Кравчинський. — Та то не біда. Біда, що нічого.

— Поможете накласти воза — гляди, й знайдеться, — сказав дядько.

— З радістю, — в один голос згодилися хлопці. — Хоч

воно й личило б спершу поснідати, а вже тоді до роботи, однак ми не горді.

...Під обід вони притяглися до села. Дядькове — його звали Устимом, Устимом Хрущем, — обійстя на пагорі, що, обліплений хатками, хлівами та клунями, широченною шапкою лежав посеред села. Господарство не багате й не бідне, не велике, але й не мале. І що найбільше радувало в ньому Сергія й Дмитра, — так це недобудована хата, що світила пустими отворами вікон і дверей, щербатила голим дахом. В душі вони відчували, що дядько не випадково запросив їх, дорогою все допевнявся, чи вміють теслювати і — взагалі чи з майстрових. Сподівання виявилось недаремним. За обідом Устим Хрущ сказав:

— Ото бачили, хлопці, хату? І що не покрита, бачили? Так от: укриєте — будем сватами, а ні — обідайте, можу дати чогось ще й на дорогу — і з богом.

Хлопці перезирнулися.

— Треба поглянути.

— Дивіться. За роботу питаю, люблю, щоб акуратно. Пообідавши, пішли на вгороди, де стояла нова хата, довго обдивлялися її, прикидали, зважували.

— Правду кажучи, мені страшнуvато, — сказав Сергій. — Ніколи не доводилося крити, та ще й дранкою.

— Навчишся. Я трохи тямлю, — заспокоїв Клеменць. — Заправимо з дядька менше звичайного, то й згодиться. І задоволений буде. Доки ж тинятися? А чоловік, видно, добрий, зговорчивий. Краще не знайдемо.

На тому й порішили.

— Тоді ось вам струмент, ось матеріал, зранку і починайте, — поклав Хрущ.

Поки примірялися — і страшнуvато було, і якомсь наче ніяково, а приступили — звідки й узялися кмітливість та вміння. Щоправда, коли б не Дмитро, Сергієві не зладнати б з тою гемонською роботою, з тим криттям! Ніби нічого й мудрого, а візьмеш дранку, вертиш її, не знаєш, яким боком покласти, як прибити, аби не тріснула, не розкололася. Дмитро ж ніби тим тільки й займався, що крив. Золоті руки! Навіть господар — нащо вже прискіпливий, — а й той ні до чого не причепиться. Прийде, обдивиться — язиком прицмокне. Нічого, мовляв, не скажеш, робота на совість.

Сергій стояв на туго звальцьованім глиною горищі, висунувшись крізь густо набиті лати, милувався побратимом.

— З тебе, Дмитре, був би добрячий майстер.

— Чому був би? Може, є?

— Ні-і, вміння — ще не мистецтво. Для цього треба чимало. Любові великої треба... До людей, до їх звичаїв... А ми з тобою заробітчани, ремісники.

— Треба ж комусь і цим займатися.

— Треба, — зітхнув Кравчинський. — Жити б нам десь у селі... Будували б хати — високі, з широкими вікнами, різьбленими ганками...

— Давай краще дранку, — не підтримав його Дмитро. — Та й сам ставай і клади.

— Певне, висота на мене так діє, — вів своєї Сергій і оглядався довкола — на старі замшілі дахи, осінню позолоту садків, за якими починались і тяглися в далину, у безмежжя, поля. — Який прекрасний світ! Скільки барв, голосів, яке небо!.. Чуєш: жайвір... У нас, у таврійських степах, їх тисячі. Од них, бувало, небо дзвенить.

Клеменць поклав молоток, закурює.

— А я любив блукати над Волгою. Жили недалеко, і ми, хлопчакі, днями пропадали на річці. От де пташок! Навесні чи восени, як переліт, — хмарою в'ються над плесами та очеретами. Що того крику, що писку... Наче в якомусь неземному царстві. — Він трохи задумується, мовкне, очі його беруться легкою тугою. — Найбільше люблю осінь. Таку, як оце зараз, — обводить довкола поглядом. — З бабиним літом, падолистом і з вітерцем... Боже, як це хороше! Ідеш, а листя під ногами шелесть-шелесть... І падає тобі на плечі, на голову... А небо чисте-пречисте, аж прозоре...

— Як ти гадаєш, Дмитре, — Сергій раптом, — нашому господареві можна довіритись? Можна з ним бути одвертим?

— Людина, здається, непогана.

— По-моєму, він здогадується, що ніякі ми не заробітчани. Думаєш, даремний отой його натяк про сусіднього пана, якого заарештували? Пробує нас, випитує. Треба з ним завести розмову. Не побіжить же він одразу до старости. А коли що, — втечемо. Шукай вітра в полі.

— А треба, треба, бо так і справді недовго перетворитися в заробітчани.

Шукати нагоди для такої розмови не доводилось. Майже щовечора, коли не траплялось якоїсь нагальної справи, господар підсидав до них на призьбу чи колодки, для початку заводив про погоду («Хоч би встигнути по-

крить до дощів»), про се, те, а потім, ніби ненароком, торкався, як він казав, «щепетильних ділов». Підходив до них по-своєму, здалека, щоб і підозри не викликать, і вивідать дещо. Розповідь про сусіднього поміщика, якого заарештували, він розпочав так: «Оце купив на насіння овса». — «Гарного?» — «Не так, щоб дуже. У нас в одного чоловіка гарний овес, так не дає й не продає, аби конкуренції не було». — «Це ж у кого?» — «Е-е, був такий, та загув. Пана нашого сусіда... Ото овес». — «А де ж він, що з ним?» — «З ким?» — «Та з паном же, сусідюю вашого пана». — «Е-е, багато розказувать».

Сьогодні він прийшов до клуні, де Сергій і Дмитро ночували, сів на оберемок пирію, закурив.

— Оце, хлопці, як собі хоче: за чотири дні, до неділі, треба покрити. Подейкує баба Вівдя — дощі почнуться.

— Коли так, постаравсь, — відповів Клеменць.

— От, хлопці, баба! Має, певне, літ сто, а вже як скаже, то ніби у воду дивиться. Ото як малася бути реформа, так вона й каже: «Начувайтесь, люди добрі, велике писаніє буде вам од самого намісника божого. Воно, — мовляв, — давно вже малося бути, так пани держать його під сімома печатями і замками...» Доведіть тепер, що неправду баба Вівдя говорить.

— Усе то вигадки, — заперечив Сергій. — Ніхто нічого не приховував. Тільки що цар, що пан — все одно. От вони й зробили, аби й після реформи земля в їх руках зосталася.

Хрущ підвів голову, довго мовчки дивився на холодні вечірні зорі, що саме висипали на небі, тоді повернувся до Кравчинського і нараз поспитав:

— То як же воно буде? По-вашому чи по-панському, га?

Друзі презирнулися. От воно, мовляв, і шило в мішку! Ми придивлялися та приглядалися до старого, а він давно вже нас розкусив.

— По-нашому, діду, по-нашому, — весело мовив Клеменць.

— І по-вашому, — кинув Сергій. — Звичайно, не сьогодні й не завтра, навіть не післязавтра. Для цього, можливо, потрібні будуть роки, щоб земля-годувальниця перейшла до рук того, хто її плакає, хто за неї страждає.

Дихало осінню, з полів та лугів, що лежали довкола, тягло прохолодою, пахощами свіжих парів, підпрілого листя та напівсухих бур'янів; на селі валували собаки; одинокий парубочий голос уже котився понад принишк-

лими хатами, шукав собі пари; ріг молодика виткнувся з-за садів і завис на чийсь клуні...

— Але ж у панів, трясця їхній матері, багатство, а в кого багатство — у того й сила, — роздумки вів старий. — Он воно, хлопці, як виходить. Та ще ж, замітьте, солдатня в них.

— А солдатня з кого? — запитав Дмитро. — З того ж мужика, з народу.

— Е-е, діти, народ, народ... А що народ, коли він темний і глупий, як оця ніч?

— Це ви даремно.

— Авжеж, даремно. Мужикам покажи палицю, стрільни перед ними з якоїсь паршивої пукалки, і вже розбіжаться. Як руді миші...

— Не всі й розбіжаться, — заперечив Кравчинський. — Та й куди бігти, коли всюди те саме. — І запитав раптом: — По писаному ви, дядьку, тямите?

— Через п'яте-десяте.

— От ми дамо вам книжечку, там якраз про все це й говориться. Самі прочитаєте і комусь дасте.

— За це, кажуть, і пана забрано.

— Може, й так.

— Я одразу примітив, що хлопці ви не ликом шиті, — вів далі старий. — Ну, глядіть. Я вас не знаю, ви мене. Ви мені криєте, я вам плачу за роботу. І все. Бо нині в тюрму потрапить — раз плюнути. На добраніч.

Минуло ще кілька днів, дах покрили, пора й збиратися в дорогу. Ввечері, коли встали з-за столу і вийшли надвір, господар ніби між іншим кинув:

— Ви того... не думайте, що я якийсь кугут... Книжку обіцяну давайте. Ми її тут гуртом, помаленьку...

Сергій дав Хрущеві дві брошури, подякував за гостинність, і вони розпрощалися. Старий пішов до хати, а хлопці в клуню, де спали всі ці дні; де густо пахло сіном, свіжою соломою, котру всю ніч трубили миші, і в щілини заглядали холодні зорі.

ІХ

У кінці вересня, після довгих літніх блукань, друзі повернулися до Москви. Клеменць одразу ж виїхав до Петербурга, а на Сергія чекав ряд невідкладних справ. Насамперед — Волховський. Дружина кілька місяців тому скопленого і, здавалося, безслідно зниклого това-

риша повідомляла, що Фелікс, зрештою, знайшовся, що він у Москві в одиночній камері на Басманній, під особливим наглядом. Жінка сповіщала також, що він має щоденну прогулянку в якомусь задньому дворику біля ставка.

— Я знаю це місце! — радо вигукнув Морозов. Він також повернувся із літніх мандрів. — Там поблизу живе мій товариш по гімназії, а батько його, здається, слухає у поліції.

— Нічого собі товариш, — усміхнувся Сергій. — Але не поривай з ним, пригодиться. А тим часом треба обстежити місцину, скласти план, інакше ми будемо тицятись у всі дірки, не знаючи, звідки і як підступитися.

— Дозволь мені цим зайнятися, — напрошувався Микола, — завтра ж план буде готовий.

«Скучив по справжньому ділу», — радів за товариша Кравчинський.

— Що ж, давай. Та гляди, не поспішай, чогось там не переплутай.

Наступного дня Микола поклав на стіл аркуш з написом накресленим планом Басманної частини.

— Отак будинок, де тримають Волховського, — пояснював, — оце дворик, він невеликий, обнесений високим парканом, отак вулиця, садок... А отут найзручніше перемахнути паркан.

— Легко сказати — перемахнути. Він високий?

— Метрів з три.

— Не подолає Фелікс такої висоти, зависне, і там же його пристукнуть.

— Ні, — гаряче доводив Морозов, — я передбачив, пропоную просвердлити в паркані дірку, а в неї просунути палицю для опори. Просто й надійно.

— А під'їзд сюди який? — уточнював Кравчинський. — Нема під'їзду. Ну от, і це не годиться. Треба буде тікати, а Волховський не зможе, він ослаб.

— Та зрозумій, Сергію, кращого місця і кращої нагоди не буде. Головне, тут глухо. Понад озерцем за кілька хвилин доберемося ось сюди, до пекарень, дров'яних складів, там легко сховатися. Треба тільки попередити Волховського, нехай готується. Армфельд має там якісь зв'язки.

— Які зв'язки?

— З одним жандармським унтером. Він у неї, здається, закоханий, передає записки, але все одно, клятий, по карбованцю за штуку.

— Але ж, коли Волховський втече, унтер здогадається і видасть Наталю,— міркував Кравчинський.— Цього допустити не можна.

— Не зробить він цього. Адже поставить під удар і себе.

— Його змусять. От що: сам спробую зв'язатися з Феліксом.

— Як?

— Спробую проникнути туди.

— Тебе ж схоплять, Сергію,— жажнувся Микола.

— Не схоплять. Постараюся, аби не схопили.

А наступного дня у дозволений час пані Волховська прийшла до в'язниці для побачення з чоловіком. Сутулий, зарослий мужичок пер слідом чималу корзину.

— Це що? — глипнув на корзину й мужика стражник.

— Передача, пане стражник,— відповіла Волховська.

— Бачу, що не корова. Мужик навіщо?

— Руки в мене болять, пане стражник.

— Не дозволено.

— Не можу я сама.

— Сказано: ніззя.

— Іди додому, Микито,— звеліла носієві Волховська.

— Я зачекаю, пані,— смиренным голосом сказав мужичок і поплівся надвір.

Увечері, коли Волховська розповіла про це, Морозов сказав:

— Що з нього візьмеш? Хлоп'як.— І до Сергія: — Ти таки дограєшся, ось побачиш.

— Ну, годі, досить,— обірвав його Кравчинський.— Наталю, познайом мене з своїм унтером.

— Сергію, тобі ж небезпечно.

— Не буду ж я йому, чорт візьми, рекомендуватися,— відповів Сергій.— А в обличчя він мене, сподіваюсь, не знає. Назовуся двоюрідним братом Волховського.

За кілька днів по тому, надвечір, до одного з не вельми багатих трактирів на Цвітному бульварі зайшов добре одягнений, в циліндрі і з паличкою під пахвою, панок і, гречно привітавшись з господарем, повільно підступив до столика, за яким сидів високий жандармський унтер-офіцер. Забачивши панка, унтер нервово засовався, навіщось перекинув з одного стільця на інший свого кашкета.

— Біля вас вільно? — ласкаво запитав жандарма панок.

— Прошу,— буркнув той.

Панок присів, замовив склянку чаю, розгорнув якусь бульварну газетку і, переглядаючи її, ніби між іншим, заговорив до сусіди. Той уже трохи оговтався, присьорбував з склянки і теж спроквола, незалежно, підтримував розмову. Говорили вони не довго, зрештою панок, ніби пропонуючи співбесідникові поглянути на якесь цікаве фото в газеті, підсунув йому акуратно згорнутий аркушик паперу, унтер одразу накрив його рукавичкою, справді заглянув у газету, засміявся і почав прощатися. Встаючи, разом з рукавичкою він прихопив і записку, звично сунув її до верхньої кишені, надів кашкета, пристукнув закаблуками і вийшов. За хвилину слідом за ним поспішив низенький, в окулярах гімназистик, який досі сидів у найдальшому кутку і, вп'явшись у підручник, полуднував.

Допивши чай, панок покликав офіціанта, недбало кинув йому на тацю п'ятака, знову поклонився господареві і, грайливо помахуючи паличкою, пішов...

Того ж дня вони зібралися на квартирі в Наталі.

— Здорово ти його! — розповідав Морозко. — Чудово! Ти, Наталю, пробач... Видно, боягуз страшенний, той унтер.

— Даремно ти, Колю, чоловік він хороший, не кожний на таке піде, — заперечила дівчина. — А що боїться — звичайно, кому не страшно? То ж тільки ви...

— Ну, гаразд, гаразд, — перепинив їх Кравчинський, — сміятися, жартувати будемо потім. Ти протестуєш, куди він пішов? — звернувся до Миколи.

— Так, провів його до самісінької казарми.

— Добре.

— Що ти написав Феліксові? — запитала Армфельд.

— Так, різну буденщину. Що ж я міг йому написати першого разу? От випробуємо твого унтера, тоді й серйознішу поведемо розмову.

— Як все це довго, — нетерпеливилось Миколі. — Страшенно довго!..

— Поспішиш — людей насмішиш.

— Та будь вона неладна, оця примовка. Вона не про нас. Тут кожен день, кожна година дорога. Його ж можуть перевести. А коли щось пронюхають — то неодмінно.

— І все-таки поспішати не варто. Нехай Фелікс хоч трохи піддужчає. Чим ти гарантований, що, навіть перебравшись через паркан, він не впаде тут же від слабості? І що тоді? Не понесеш же його на руках.

Рація в цих словах, звичайно, була, і Морозов не став більше наполягати на негайній втечі Волховського. А за якийсь тиждень їх приголомшила звістка: Фелікса перевели до Бутирки і посадили в знаменитій Пугачовській вежі, у кам'яному мішку, де свого часу тримали страхітливого отамана козацької вольниці.

— От і дочекалися,— мадо не рвав на собі волосся Микола.

Утрата була справді велика. Сергій це розумів, боляче переживав, однак навіть тепер він не погоджувався з пропозицією, що треба було діяти негайно, без належної підготовки... І все ж... Досі він бачив якусь перспективу, бачив хоч невелику можливість, а нині... З Бутирки та ще з тої кам'яниці, здається, ніхто не тікав. Отже, лишити Волховського напризволяще? Відмовитися од задуму? Скласти руки, визнати себе переможеним?.. Ні, ні і ні!.. На це він не піде, цього не дозволять йому ні совість, ні почуття обов'язку. Діяти! Наполегливо, невідступно — діяти!

Він особисто побував біля Бутирки, довго блукав під її високими, неприступними мурами, стояв перед вежею, де ждав своєї смерті безстрашний Пугач, де гинули десятки кращих людей, де сидів нині Волховський. Як йому, одержавши записку, знаючи, що готувалася втеча,— як тепер почувати себе одягненим в камінь? Може, й справді ти, Сергію Кравчинський, тут винен? Може, справді не виявив належної кмітливості?..

Потім він сидів на лавці у скверіку, сидів довго, самотньо і думав. Було прикро і гірко, що все так повернулося...

— Ти ще довго мозолитимеш очі жандармам? — несподівано підійшов Морозов.

Коля! Виявляється, він увесь час стежить за ним, оберігає, йде назирці, аби застерегти від біди. Сергій щиро зрадив появі товариша.

— Знаєш, що я надумав,— почав одразу ж.— Будемо відбивати Фелікса. Коли його почнуть возити на допит. Налетимо, зімнемо жандармів — і гайда. На конях.

— Серед білого дня?

— Так, саме вдень, коли кругом люди, натовп.

— Скільки ж на це піде часу, коштів,— скрушно міркував Микола.

— Чимало. Хай навіть місяці потрібні будуть для підготовки,— ми не відступимо.

— Ти мене знаєш, Сергію, я готовий. Жаль тільки, що так безглуздо вийшло... Але я згоден. Я буду ждати, робитиму все од мене залежне.

— Мені також боляче, — казав Кравчинський, — я не можу спокійно дивитися на Волховську, на її муки, але помилки нашої тут нема. Вини теж. Так склались обставини. Тож не гризімо самі себе. Тим паче, що мусимо розлучатися, — домовив.

— Ти кудись їдеш? — насторожився Микола.

— Ні, цього разу дорога випадає тобі, друже. — Сергій узяв товариша за руку, міцно стиснув її. — Ходімо поговоримо.

Вони пішли припорошеним раннім сніжком сквериком, побіля них снувала галаслива малеча, а неподалеку, над старими бутирськими стінами, з криком шугали зграї галок.

— Тебе викликає центр, поїдеш за кордон, — просто, ніби йшлося про якусь буденну справу, сказав Кравчинський.

— За кордон?! — здивувався Морозов. — А як же з Волховським?

— Самі будемо виривати. А там зараз потрібні літературні працівники. Гольденберг один не встигає.

— Ви спеціально відправляєте мене, — заявив Микола, — вважаєте...

— Не дурій, — спокійно обірвав його Сергій. — Сам розумієш, література нам потрібна до зарізу. До речі, й мого дечого прихопиш, для видання. «Мудрицю» я вже докінчив.

Морозов ображено мовчав.

— Ех, махнути б оце з тобою, — ударив його по плечу Кравчинський. — Поблукали б світом. Женева, Альпи...

— То й їдь, — похмуро сказав Морозко.

— Легко сказати. Тобі випадає. І не вішай носа, ми ще побачимось.

За кілька днів Морозов поїхав, і Кравчинський одразу відчув його відсутність. Група й так переживала нестаток людей, а тут раптом позбутися одного з найактивніших членів. «Становище не з кращих, — міркував Сергій, — особливо не розмахнешся. А діяти треба».

Головне полягало в налагодженні зв'язків з Волховським. Відколи його перевели до Бутирки, ніяких вістей од нього, крім єдиного листа до дружини, одержати не вдалося. А без цього ні про яку підготовку не може бути й мови. Діяти односторонньо, без відома в'язня, — дарем-

на, нікому не потрібна затія. «Але як встановити зв'язок? — ламав голову Кравчинський. — А що, як вдатися до того ж унтера? Як, по-твоєму, Наталю, — запитував Армфельд. — Згодиться?» Армфельд стелула плечима. «Я давно з ним не зустрічалася». — «От і гаразд, — зрадів Сергій. — Є нагода».

Другого ж дня Наталя зустрілася з офіцером, а ввечері розповідала Кравчинському: унтер сам, ніби між іншим, завів мову про Волховського. Наталя вдала, що це її мало цікавить, що брат Фелікса ніби вже виїхав, хоч просив при нагоді одвідувати заарештованого. «У мене там є свої хлопці, — сказав унтер, — при потребі через них дещо можна». Кравчинський од душі радів такому повороті справи.

— Обняв би тебе, Наталю, розцілував, так не дістану, — жартував. — Тож і зробимо так, ніби брат, тобто я, надіслав листа і просить детальніше вивідати про здоров'я Фелікса і взагалі про його стан. Цього разу переписка йтиме через тебе, Наталю. Ми з Лукашевичем займемося іншим.

Офіцер справді не відступив од своїх слів, але загнув куди більшу ціну — п'ять карбованців за записку. Мовляв, кілька рук, у кожні треба щось покласти.

— Біс із ними, — сказав на те Кравчинський, — аби чесно виконував наші доручення.

У третій записці, зашифрованій Сергієм, вони повідомили Волховського, що готується втеча, що для цього йому необхідно зробити попередню заяву нібито про дачу нових показань, аби викликали до слідчої частини, по дорозі до якої вони й спробують відбити його у конвойних; і що необхідно запаситись тютюном — під час втечі засипати очі жандармам... У записці-відповіді Фелікс дякував, обіцяв зробити все, як потрібно.

— Тепер — за коней, — нетерпеливилосся Кравчинському. — Коні в цьому ділі — головне. На них уся надія.

— Ти певен, що його вдасться відбити? — не без скептичності перепитував Лукашевич.

— Певен. Такого ще не було, а ми втнемо. В несподіваності і незвичайності — запорука нашого успіху. Ти от що, Сашуню, тепер твоє місце — біля жандармського управління. Зрозумів? Біля Третього відділення. Нам необхідно встановити: коли, в які години туди возять на допит. Переодягайся як хочеш, прикидайся ким хочеш, а не відходь, поки не матимеш точних даних. — Сергій

нервово крокував по кімнаті, час од часу запускаючи широку п'ятірню в густе кучеряве волосся, куйовдячи його.— Я тим часом займуся кіньми. Де б їх купити? І кому доручити купівлю? Нам — ні мені, ні тобі — не можна, ми на приміті. Треба когось розшукати. А кого, кого?..

Була середина жовтня, надворі гуляла рання зима, з морозами, снігами, віхолами; Москва густо диміла трубами, з ранку до вечора звідусіль, з усіх доріг тяглися до неї валки з'дровами, на вулицях гукали вуглярі, а на вокзалах, де безперервно вирувало, кишло,— мерз, гибів люд, клянчили старці, валялися п'яні... Імперія жила, животіла, плодилася, мерла, і не було їй у цьому спину.

Одного дня, коли Кравчинський майже втратив надію знайти людину, яка придбала б їм коней, Саша Лукашевич, новоявлений московський бродяга, зірвіголова, що, не боячись ні бога, ні чорта, промишляв біля самісінької резиденції Сльозкіна,— цей самий Саня, Сашуня, Сашко, Олександр,— Кравчинський ладен був назвати його найласкавішим іменем,— привів до нього Воронкова, давнього і вірного друга ще по Михайлівському петербурзькому училищі.

— Друже, любий! — кинувся до нього Сергій.— Тебе сам бог послав. Ти навіть не уявляєш, як ти нам зараз потрібен.— І він тут же почав викладати план звільнення Волховського, скаржитись на нестачу людей, на арешти й облави, які щоразу забирають нових і нових товаришів.— То як? — допитувався.— Ти ж артилерист, розумієшся в конях.

— Та вже ж куди від тебе подінешся,— здався гість.

— От і добре,— радів Кравчинський.— З такого приводу... будемо пити чай. Я зараз.— Він вийшов, попросив хазяйку поставити самовар і невдовзі вернувся, подитячому сяючий, ніби справа, якою жили, була здійснена принаймні наполовину, наче й не стояли перед ними несхитні мури Бутирки.

Коней вони невдовзі придбали, аж четверо. Щоправда, Воронков, аби обійшлося дешевше, купив молодих, зовсім іще необ'їджених лошаків, і тепер, крім інших щоденних турбот, вони мали приручати цих буйних, неслухняних створінь. У тетерсалі, де тимчасово стояли коні, наїзникам за плату видали сідла й гнuzдечки, і вони, одягнувшись спортсменами-жокеями, щовечора виводи-

ли на прогулянку своїх рисаків, лякали перехожих шаленим галопом, од якого у самих паморочились голови, або ж гарцювали на плацу перед Бутирською фортецею. Траплялося, що коні не слухались вершників, бісилися і вихором неслися вулицями, тротуарами — аж поки втома не приборкувала їх дику силу. В такі хвилини Сергієві та його товаришу тільки й лишалося, що пильнувати, аби не зачепитися ногою чи головою, не покалічитись. Після кожного такого випадку, здавши свого Люципера, Сашко Лукашевич говорив:

— Ну й ну, коли не розіб'ємося, то неодмінно накличемо на свою голову поліцію. Двоє здорованів гасають щонайлюднішими вулицями, наче іншого місця їм немає.

— Нічого, Сашуню, — заспокоював Кравчинський. — Все буде гаразд. До речі: ти бачив Волховську? Я не можу спокійно дивитися на цю жінку, на її муки.

Щодня після полудня, коли московська знать ще сиділа по теплих своїх домівках, готувалася до вечірніх балів, прийомів та вистав, вони виїздили за місто і кілька годин то мчали засніженим трактом, то їхали нога в ногу, мов на параді, то відпочивали, попустивши повіддя і давши волю притомленим уже, спокійним лошакам. Обличчя їх горіли од зустрічного вітру, ноги і попереки нили від тривалої їзди, але внутрішньо вони були раді, що все йде гаразд.

...Несподівано прибули Клеменць і Всеволод Лопатін, близький друг і спільник Фелікса по «рубльовому»¹ товариству. Дмитро мав доручення Петербурга поцікавитися справою Волховського, що так затягнулася й забрала чимало коштів.

Вислухавши Кравчинського, Клеменць жажнувся.

— Це міф. Як ви можете? Серед білого дня, кругом шпики, поліція... Зрештою, натовп. Вас зімнуть, не дадуть і кроку ступити.

Всеволод сказав коротко:

— Я відмовляюся від будь-якої участі в цій затії.

Сергій, Лукашевич і Воронков стояли на своєму. Мовляв, вони вже давно їздять, їздять найлюднішими вулицями, майданами, на очах у поліції, однак ніхто серйозно

¹ «Рубльове» товариство (назва походить від розміру членських внесків — один «рубль»), засноване в 1867 р. Г. Лопатіним і Ф. Волховським, ставило своєю метою вивчення економічного становища народу, його запитів, поглядів і можливостей сприйняття революційних ідей.

ще не чіплявся, не мав претензії; коли б що, їх давно вже схопили б.

— Ні й ні! — заперечував Клеменць. — Ризикувати одразу всією організацією — цього тобі, Сергію, не простять. І не вмовляй, і не наполягай. Коли так, я завтра ж повертаюся до Петербурга і доповім про всі ваші витівки.

На цьому суперечка скінчилася. Клеменць одразу ж виїхав, а за кілька днів надійшла телеграма: Сергія викликали до Петербурга.

Х

Це була важка поїздка. Він ніколи не повертався до Петербурга — міста своєї юності, мрій, молодечих захоплень — таким розбитим, пригніченим! І не тільки тому, що всю дорогу не виходили з тями Волховські, знав: не зустріне багатьох своїх друзів, не піде з ними, як бувало, за місто чи на Невський, в Ермітаж, Александрінський театр... Не зустріне Кропоткіна, хоч і там він, десь у гнилих підземеллях фортеці, не обніме Морозка, не побачить іще багатьох своїх спільників. Там зараз шпики, поліція, пастки, — ждуть їх, аби схопити, закувати, навіки одягти в небуття...

Усе ж яка не огортала Сергія туга, перша зустріч війнула радістю.

Ім було що розповісти, чим ділитися, — кожен прожив за цей час хоч і не довгий, зате великий, змістовний відтинок життя, пройшов складні випробування і був гордий тим.

Ось Лизогуб — їх щойно познайомили. Високий, худорлявий. Поміщик, якому належить величезна кількість земель, лісів, а одягнений... Ніхто й не подумає, що коштом цієї навдивовижу спокійної, з лагідною дитячою усмішкою людини роками утримується весь прогресивний рух, що всю свою маєтність і самого себе вона повністю віддала революції. І — яка трагедія! Постійний найсуворіший нагляд, встановлений за ним після доносу когось із близьких, які мітять на Дмитрове багатство, не дозволяє йому по-справжньому розгорнути діяльність, бо тоді арешт, повна конфіскація і, отже, банкрутство з таким трудом створеної організації. Воістину подвиг! Безкорисливий, самовідданий. Певне,

звідси і та його постійна глибока зажура, той невимовний душевний біль, думав Сергій. Ні сім'ї, ні будь-яких інших захоплень. Боротьба — і тільки. У ній він весь до краплини, до найменшої своєї клітиночки, вона його суть, його сучасне й майбутнє. Розповідають, весь його парадний костюм складають циліндр і нижнього попелястого кольору рукавички. Та й те придбане тільки заради візитів начальству, власне, чернігівському губернаторові, на терені якого Дмитрові землі, маєток. Рукавички й циліндр одягають при вході до канцелярії і знімаються одразу ж, як тільки їх власник опиняється по той бік порога, тому й весь час нові. Поза тим, поза рідкими тими одвідинами, коли йому доводиться грати роль дворянина, Лизогубові преспокійно чувається в буденному своєму одязі...

Дрібною енергійною ходюю зайшла невисока, струнка, білява дівчина. Широке відкрите чоло, пильні голубі очі, повні рожеві уста.

— Сою!

Софія Перовська. Ще одна, хто не мислить себе поза борнею, для кого власне життя, власне благополуччя нічого не варті. Так само знатного роду, що бере початок від Олекси Розума — звичайного собі реєстрового козака з Козелецького повіту тієї ж таки Чернігівської губернії, який завдяки своїм інтимним зв'язкам з імператрицею Єлизаветою дістав графський титул, великі земельні наділи і кріпаків; донька петербурзького генерал-губернатора, людини жорстокої, деспотичної, рано порвала з своїм середовищем, зійшлася з революційно настроєною молоддю; вони, власне, й поклали початок гуртка, що й досі офіційно іменується чайковцями, але насправді переріс у зовсім іншу, велику, розгалужену підпільну організацію.

Софії двадцять літ, а з виду й того менше. Торік, під час осінніх арештів, її було схоплено, кілька місяців відсиділа під слідством, випущена на поруки за відсутністю доказів. Батько вислав її разом з матір'ю до Криму, в Сімферополь, потурбувавшись, звичайно, про пильний поліцейський нагляд. Як і Лизогуб, Софія не має права ані вільного виїзду, ані будь-якої пропагандаторської роботи. Навіть зникнути, перейти на нелегальне становище їй не можна, бо тоді почнуться переслідування інших випущених на поруки товаришів...

Котрась з Корнілових — дочок фабриканта, в будинку якого вони й збиралися, щось шепнула Софії, і та засміялася дзвінко, невтримно, закидаючи назад красиву, з ніжною лінією підборіддя голівку. Сміх затих так же раптово, як і виник, швидким кроком Перовська надалася до Кравчинського. Сергій поспішив їй назустріч.

— Здрастуй, Сонечко,— міцно обійняв за худенькі плечі.— Думав, не пізнаєш.

— Тебе не пізнати! Такий же! Душиш, мов той ведмідь. То що ви там натворили?

Кравчинський махнув рукою.

— Вже ж, певне, знаєте. Скажи краще, як ти приїхала?

— Офіційно — до батька.— Поправляла косу, усміхалася, зблискуючи разочками сліпучо-білих зубів.

«Яка ж ти ще дитинна!.. І заплетена, мов та дівчинка, і припухлі уста, і оцей коміречень... І платтячко...»

До них підступив високий, чорнявий юнак з розкішною бородою.

— Познайомся,— сказала Сергіїві Перовська.— Олександр Михайлов.

Михайлов дуже потиснув простягнуту руку.

— Звідки приїхали? — поцікавився Кравчинський.

— З Києва. Останнім часом був там,— стримано відповів Михайлов.

Тільки й устигли перекинутись кількома словами, як зайшов Клеменць, і Софія попросила уваги.

Зайшов Морозов, підсів до Сергія.

— Ти ще тут? — запитав Кравчинський.

— Як бачиш. Готуюся.

Дмитро виклав суть справи.

Запала мовчанка. Кожен розумів, що в затії Кравчинського величезний ризик, що йде він на нього не заради слави чи якоїсь користі, а з необхідності, з доконечної потреби.

— Але ж іншого виходу нема,— зрештою обірвав мовчання Сергій.— Покажіть мені інший шлях, і я відмовлюсь од цього.

— Коли нема іншого і цей, вибачте, божевільний, то чи не краще відмовитися від затії,— різко сказав Клеменць.— А гроші? Ви вже витратили близько двох тисяч карбованців. Двох тисяч! А кінця ж не видно...

Згадка про гроші боляче вразила Кравчинського. Він побагровів, завертівся у крислі.

— Грошима мені не дорікайте,— мовив похмуро.— Ми їх не на вітер пустили. А при найменшій можливості — віддам.

— Гроші ми повинні витрачати економно,— задумливо мовив Лизогуб.— Але люди для нас — головне.

— Відмовитися від затії,— вів далі Сергій,— найпростіше. Але ні ти, Дмитре, ні я, ні будь-хто з нас на це не погодимось. Волховський знає, що готується втеча, з дня на день жде тієї хвилини... Він, зрештою, хворий... Ми обіцяли йому допомогти. І я наполягаю...

— Тоді придумай щось реальніше,— стояв на своєму Клеменць.— Те, що ти пропонуєш, донкіхотство. Як ти цього не розумієш?

— Згоден, що задум ризикований, можливі жертви, але іншого виходу нема. Повірте, нема. Ми перебрали багато варіантів і цей вважаємо найкращим.

— Звичайно, ви там усі захоплені, море вам по коліна.

Присутні загомоніли, видно було, що суперечка нікому не подобається.

— Громадо,— тихо обізвався Лизогуб,— давайте поміркуємо: на визволення Волховського затрачено багато зусиль, чимало, як тут говорилося, грошей. Чи варто продовжувати цю справу?

— Варто,— почулося кілька голосів.

— І мені здається, що варто,— сказав Лизогуб.— А коли так, то не комусь же іншому це робити, а Кравчинському і його друзям. Сергію, скільки вам ще потрібно, аби довести все до кінця?

— Нічого мені не потрібно,— спересердя відповів Кравчинський.

— Ну, це даремно. Гнів тут ні до чого. Тисячі досить? — запитав Лизогуб.

Кравчинський підвів кучмату голову, з подивом і захопленням глянув на Лизогуба.

— Дякую,— мимоволі вирвалося з його уст.— Дякую, Дмитре. Я негайно ж повертаюся до Москви... Певен, все буде гаразд.

— Заждіть, Сергію,— раптом обізвався Михайлов,— подумайте, кому можна доручити цю справу.— І на німе Сергієве запитання додав: — Обом вам — Клеменцеві так само — доведеться зникнути...

Кравчинський нерозуміюче зиркнув на нього.

— Мені доручено організувати ваш виїзд,— домовив Михайлов.

— Далеко? — не втерпів Кравчинський.

— За кордон. До Швейцарії.

— Ось тобі, бабуню, і Юр'їв день, — мовив Клеменць. — Даремно ми з тобою, Сергію, били горшки.

— Нікуди я не поїду, — сухо кинув Кравчинський.

— Це від тебе, Сергію, не залежить, — обізвалася Перовська. — Ви потрібні організації, і ми не можемо ризикувати вашим життям.

— А інші — що, не потрібні? — гнівно блиснув очима Сергій. — Волховський хай догниває в Бутирці?

Ніхто не відповів. Кравчинський різко встав і вишов.

А події тим часом розгортались по-своєму. Поки Кравчинський перебував у Петербурзі, Волховська, не дждавши його повернення, сповістила чоловіка, що задум рухнув, що вона найняла візника, який в домовлений час підхопить його і відвезе куди треба. Хворий, стомлений чеканням, Фелікс зажадав негайного виклику на допит. На вулиці, помітивши візника і дружину, Волховський засипав жандармові тютюном очі, виплигнув і ледь устиг скочити в бричку, що їхала слідом за тюремною каретою, як інший жандарм цупко схопив його за полу і стягнув. Фелікс одчайдушно відбивався, намагався вирватись, на якийсь мент це йому вдалося, і він кинувся до візника, але той, налякавшись, щосили помчав засніженою вулицею. Саме в цей час на місці, де розігралася трагедія, опинився Всеволод Лопатін. Помітивши, що коїться щось незвичайне, Всеволод підійшов до натовпу, і яким же було його здивування, коли в людині, котру товкли, м'яли, волокли, упізнав Фелікса. Всеволод кинувся рятувати друга, одбив було його, та підоспіли жандарми знову схопили Волховського, кинули в карету і повезли назад, у тюрму. Лопатін ще міг врятуватися, міг сховатись у натовпі, але, пригнічений, поволі побрів тротуаром, навіть не думаючи тікати. Відправивши Фелікса, жандарми затримали і його...

Коли потім, кілька днів пізніше, розповіли все це Кравчинському, він остовпів, якийсь час не міг ані зрушити з місця, ані промовити слова, затим упав на канапу і безгучно заплакав. Це був кінець, так це був кінець їхнього задумові. Було нестерпно жаль і Фелікса, і витрачених зусиль, і Всеволода. Нестерпно жаль...

Частина друга

I

Минала зима 1875 року. Вже кілька місяців перебував у Німеччині Клеменць, з Женеви надійшла «Казка про копійку» з якимись незрозумілими, досадними поправками, випустили на поруки декого з товаришів, а Кравчинський усе зволікав. То йому необхідно допомогти Волховській — розбиту хворобою і горем її відправляли за кордон, до Італії, то закінчити ще якусь нагальну справу, — тільки б не їхати, як він казав, од небезпеки.

Край цьому, зрештою, поклав «Список особам, що їх притягається до слідства і ще не розшуканим», видрукуваний у лавровському двотижневнику «Вперед!». Чорним по білому там вимічалися імена найнебезпечніших державних злочинців. Першим значився Рогачов, другим Сергій Кравчинський — «...відставний поручик артилерії. Росту високого, статури міцної, років 26, брюнет, волосся кучеряве, носить бороду й вуса; риси обличчя надто крупні й виразні; лоб великий, розвинений; розмовляє високим, дещо писклявим тенором. Називає себе Сергієм Михайловичем; носить різний одяг і має фальшиві паспорти».

— Може, ти хоч тепер схаменешся? — казала Сергієві Перовська. — Ясно ж, до чого йдеться. Список пішов по всій поліції. Тобі треба негайно зникати.

— Сонечко, люба, ніякий дідько мене не візьме.

— Я тобі — в таких разі — не Сонечко, — сердилася Софія. — Май на увазі: оце не поїдеш — нарікай на себе.

Наполягала і Фанка, Фанні Лічкус, що з нею недавно познайомився у Корнілових і вже встиг здружитися.

— Видно, не викрутитися мені, — скрушно казав Сергій, — ті з одного боку, ти з другого. Буде по-вашому, подамся. Організую журнал, передам потім комусь, тому ж Колі Морозову, і повернуся.

А невдовзі надійшла звістка, що Миколу, Морозка, заарештовано на кордоні, коли вертався назад, із Швейцарії.

Пильність поліції, арешт найближчого друга прискорили від'їзд. Удвох з Фанні Сергій побував у її подруги, Анни Епштейн, і заручився рекомендаційним листом до Зунделевича, студента Кенігсберзького уні-

верситету, що мав великі зв'язки на прикордонні й відав переправу на «той бік», і наступного ранку залишив Петербург.

Була середина березня, над Петербургом висіло низьке свинцеве небо, порошило сніжком; Невою, через Фінську затоку, до міста вривався штормовий вітер, вихрив проспектом і, знесилений, осідав, гинув десь у брудних покручених вуличках. Інколи з вітром долітав солонуватий присмак недалекого моря, він чомусь нагадував про волю, але одразу ж розчинявся в терпких смородах базарів, смітників, кухонь, полишаючи тільки сумні якісь спомини. Пізніше, уже за сотні верст, коли за вагонними вікнами потяглися безкраї ліси і болота, десь за Лугою й Псковом, Сергій зрозумів, що йому жаль розставатися з містом, подумки знову й знову повертався до його просторих майданів, до тинистого Літнього саду, до тих днів, коли він, син військового лікаря, колезького радника Михайла Кравчинського, випускник Орловської гімназії, уперше ступив на петербурзькі вулиці, став слухачем Михайлівського артилерійського училища. Доля вела його по батьковій лінії, він міг піти нею і мати неабиякі успіхи. Але життя розпорядилось по-своєму. Сергієві ніколи не забути перших петербурзьких знайомств, перших зустрічей. Студенти, робітники, такі ж, як він, юнкери, майбутні офіцери... Дудоргівське озеро... Там, на його берегах, біля Красного Села, вони не раз улітку збиралися, говорили про наболіле. Скільки сказано там палких слів! І ним, і друзями. Щоправда, не всі з тих, що говорили, любили говорити, пішли потім в народ, стали борцями, усе ж чимало влилося в їхні ряди... Чудова, незабутня юносте! Ось ти вже й кінчаєшся, уже й твоя відходить дивна пора. Але ти ніколи не залишиш нас, будеш повертатися у снах, у гірких і солодких споминах, будеш нагадувати про мрії і задуми, про здійснене і зоставлене в добрих намірах...

До Вільно, де тепер мешкав Зунделевич Мойша, добрався пізньої ночі. Лишатися на вокзалі до ранку небезпечно, це могло привернути увагу шпиків, які, напевно, нишпорять тут, і він, узявши візника, подався шукати потрібну квартиру. Місто спало. Їхали напівтемними, лиш де-не-де освітленими ліхтарями вулицями. Лунко цокали по брукові підкови, злегка погойдувався візок, мовчав візник. Сергія хилило на сон, він одганяв те підступне бажання, намагався подолати його думками.

Про що думається глухої ночі в незнайомому місті?

Кравчинський згадував розповіді друзів про Вільно, те, що встиг про нього дізнатися, однак знань тих виявилось замало. Тільки й того, що чув про перебування тут Міцкевича і Словацького. Та Шевченка. У нього, здається, й вірш є — «У Вільні, городі преславнім...». Проте, як не намагався відродити в пам'яті Тарасові рядки, — з того нічого не виходило, і Сергій облишив затію, підняв комір пальта, глибше втиснувся у сидіння.

Колеса прогуркотіли містком (він не знає навіть, яка тут річка), потім вони піднімалися вгору і, зрештою, виїхали майже на околицю.

— Десь тут ваша вулиця, — зупинився візник. Він постояв, очевидно, пригадуючи, де саме та вулиця, затим смикнув ліворуч, хльоснув віжками.

Проїхали ще кількасот метрів.

— Осьдечки, — ткнув пужалном у сіру темінь візник, і за невисоким штахетником Сергій побачив дерев'яний будинок з палісадником, невеликий хлівець.

...Незважаючи на пізні лягання, Сергій прокинувся, як тільки повставали господарі. В кімнаті, де його покладали, нікого не було. Та ледь устиг піднятися, скрипнути мостиною, — двері прочинилися, зайшов Арон. Це був трохи вищий середнього зросту, з рудим кучерявим волоссям юнак. Кравчинський бачився з ним кілька років тому в Петербурзі, але зустріч та була коротка, після неї минуло чимало часу, і вони, звичайно, трохи призабули один одного.

— А ти не змінився, Сергію, ніскілочки, — сказав Зунделевич.

— Змінився, друже, змінився. Бач, і тікати вже мушу, — одмовив Сергій.

— Коли б тільки й біди! Тут щодня знаєш, скільки тікають? А можна було б — напевно, вся імперія втекла б од цих варварів.

— Мабуть, утекла б.

— Та ти не горюй. Скоро повернешся. Тільки дай знати — Арон тебе зустріне, і все буде гут.

— Спасибі, друже. Важко покидати рідну землю. Подумаєш, скільки товаришів залишається тут, і нікуди не хочеться їхати.

— Ну, з такими думками діла не буде. Гайда вмиватися, снідати — і в дорогу.

Поснідали ячменю, випили кави — і на вокзал. До пруського кордону належало проїхати ще кілька стан-

цій, а там, розповідав Зунделевич, вони звернуть убік, до села, де він і передасть Кравчинського знайомим євреям-контрабандистам.

— Люди надійні? — мимоволі вирвалося у Сергія.

— Про що мова?! Тільки з моїх рук прийняли чоловік двадцять. Жодного провалу.— Арон раптом розсміявся.— Знаєш, як вони Морозова переправили? Зроду не здогадаєшся. Переодягли в жіноче, зробили з нього дівчину.

— За ґратами нині Морозко,— ураз похмурнів Сергій.— Схопили його десь коло Вержболово, коли повертався.

— Жаль, жаль,— поцмокав Зунделевич.— Душа-чоловік.

Пізніше, коли Кравчинський зустрівся з людьми, про яких розповів Арон, переконався, що той ніскільки не перебільшує,— то справді були мастаки свого діла. Вони і його переінакшили на єврея, посадили між собою в сани і так і повезли тільки їм відомими та доступними дорогами через кордон. І дивно: за весь час не бачив Сергій жодного патруля чи бодай якої людини. Кудюю гнали, як — відомо було, мабуть, лише богові та їм. А коли почало розвиднятися і попереду виринули з сірої мли будівлі, старший з перевізників мовив:

— Пан може не боятися, границя далеко позаду. Зараз поснідаємо, вип'ємо могорич, і будьте мені здорові.

Невдовзі зупинилися під масивною дерев'яною брамою, і той, що перший повідомив Сергієві про благополучний переїзд кордону, почав смикати за ланцюжок дзвоника. У дворі обізвався собака, а за кілька хвилин почувся заспокійливий чоловічий голос. Кравчинський виліз з саней, обтрусився од дрібненьких стеблин сіна. На сході, там, звідки вони щойно приїхали, далекою рожевою загравою займався ранок.

II

Чужина...

Десь там, по той бік кордону, лишилась рідна і така непривітна нині земля, zostалися, на волі і у неволі, друзі, десятки спільників, десь там, у степовій милій Херсонщині, далеко від битих доріг, певне, й досі босонгим циганкуватим хлопчаком бігає його дитинство, а він мусить усього того цуратися, шукати притулку, захистку.

Потяг мчав Східною Пруссією. Ледь засніжені весняною порошею, лежали полустанки, станції, села, хутірці... Все це чомусь нагадувало Литовщину, яку він учора проїздив. Чи близькість моря, дихання якого вчувалося в студених північних вітрах, чи невеликі безлісі простори, немовби всіяні валунами, спричиняли до того, але Сергій, що неодривно дививсь у вікно, час од часу ловив себе на тому порівнянні і відчував — воно імпонує йому, його настрою. Важко було сказати чому. А втім, усе залишене в останню перед далекою дорогою мить довго ще з нами, — як спомин, як немеркнуча згадка про вітчій край.

За Кенігсбергом, найближчим до російського кордону форпостом Німеччини, потяг пірнув у сутінь. Сергій, що досі, аби не наткнутися на шпика, сидів, вийшов до тамбура і довго стояв там, вдивляючись у ніч. Обіч колії тіннями мелькали телеграфні стовпи, розпливчасті силуети дерев, повзла чорна, уже безсніжна, чужа земля. Повернувшись до купе, Кравчинський довго вкладався, а ще довше не міг заснути — не давали думки, одна бентежніша іншої...

До Берліна прибули опівдні. Наступний потяг, який мав довести емігранта до Брюсселя, відходив за кілька годин, і Сергій, здавши свій невеликий вантаж на зберігання, пішов оглянути місто.

Десь тут мешкав Клеменць. Писав, що захопився наукою — слухає лекції знаменитого Гельмгольца, вивчає закон збереження енергії... Жаль, не повідомив його про приїзд — сам не знав, коли і як перебереться через кордон.

По дорозі йому трапився бар, і Кравчинський завернув скуштувати німецького пива. Бар маленький, кільканадцять чоловік, які сиділи там, майже заповнювали його. Сергій з трудом відшукав місце. Хлопчина, що подавав, миттю поставив перед ним кужоль. Напій справді був смаковитий. Сергій неспіхом тягнув його, обдивлявся приміщення, відвідувачів, що безперервно заходили, стоячи, випивали і йшли. Ті кільканадцять, яких він застав, усе ще сиділи і, видно, не мали наміру скоро розходитися. Розмова, що з появою іноземця — визначити це хоча б по Сергієвому одягу не складало великих труднощів, — було притихла, поволі розгорілася знову. Кравчинський мимоволі дослухавсь її, але збагнути не міг. Кілька слів усе ж уловив і зрозумів: ідеться про те ж, насущне, про що, бувало, сперечались і вони, що водило

його по всіх усюдах імперії і тепер загнало сюди. Революція... Соціалізм... Але як тут просто, відкрито!

Хотілося підійти, привітатися до людей. Та хто зна, як це розцініть, зрештою, він не може цього зробити з тієї простої причини, що вони його не зрозуміють...

Розраховувшись, Сергій поспішив на вокзал. За кількадесят хвилин потяг мчав його до Брюсселя. Через Магдебург, Дортмунд, Кельн, Аахен, Льєж...

Вулиця Невроман, яку йому належало відшукати, була поблизу, і Кравчинський легко потрапив на неї. У будинку 49, куди він постукав, відчинив літній, у пенсне і широких підтяжках, чоловік.

— Даруйте, — вибачився Сергій, — містер Іванчин-Писарєв тут мешкає?

Очевидно, його французька вимова була далеко не бездоганна, бо господар, пропускаючи Сергія в дім, насамперед поцікавився, звідки він, а вже потім сказав, що їх пожилець на кілька днів виїхав. Кравчинський стояв ні в сих ні в тих, подумки каювся, що не попередив товариша і тепер має через те потерпати.

— Коли він буде? — запитав.

— Завтра, щонайпізніше — післязавтра, — відповів господар. — Вам нема де зупинитися?

Сергій розвів руками.

— Я вперше у вашому місті...

— Ось його кімната, можете влаштуватися, — запропонував господар. Мосє Іванчин попереджав, що до нього мають приїхати.

Кравчинський не знав, як дякувати.

— Прошу, прошу, — замахав руками чоловік. — Я зараз поставлю каву, а ви тим часом помийтеся.

За кавою господар — містер Максимілян — не міг нахвалитися своїм постояльцем.

— Ви також літератор? — допитувався. — Мосє Іванчин марить своїми мужиками, наче більше й на світі нічого нема.

Сергій підтакував, аби не руйнувати почуття приятні, що раптом виникло між ними. Усе ж було неприємно отак відразу піддатися майже допитові, і він пробував повернути розмову на інше.

— Місто ваше красиве, — сказав. — Багата архітектура.

— О-о! — захоплено вигукнув містер Максимілян. — Красиве — не те слово. Прекрасне! Я покажу вам такі

місця, що замилується.— Він тут же виявив бажання супроводити гостя.

Допивши каву, вони вийшли.

Над Брюсселем висіло бруднувате — в димах та низьких кошлатих хмарах — небо, що чимось нагадувало петербурзьке, однак було по-весняному тепло. Дерева уже взялися зеленню, на квітниках — вони зустрічалися тут мало не в кожному дворіку — зацвітали ранні тюльпани.

— З чого почнемо? — зупинився містер Максимілян.

— Не знаю,— засміявся Кравчинський.— Підемо просто так.

— Ні-ні!..

— Тоді, коли ваша ласка, на Великий майдан,— попросив Кравчинський.

На Великому майдані, в будинку «під лебедем», засідав недавно конгрес Інтернаціоналу. Це було ще в часи його, Сергієвого, навчання в Петербурзі, початку їх пропагаторства. Усі вони з увагою стежили тоді за роботою першої міжнародної асоціації пролетарів, а він навіть описав її у своїй «Мудриці Наумівні».

Кравчинський дивився на будинок — звичайний, ніби нічим особливим і не примітний, хіба що отим кам'яним лебедем з розпростертими крилами на фронтоні,— а, здавалося, бачив, як підходить до нього людина з розкішною бородою і не менш виразистою — пишною — зачіскою (його Наум, Мудрець), як спокійно піднімається вона до невеликої затишної зали, де чекають на неї десятки однодумців...

— Зверніть увагу, мосьє,— будинок ратуші.

Так, так, ратуша, гільдії, контори товариств, банки... Діловий центр, ділове обличчя міста. Тут скріплюються угоди, твориться політика, куються ланці, що їх несуть потім — як хрест життя — ті, кому судилося долею.

— Спасибі, містер. Усі столиці усіх держав починаються з ратуші. Вони піднімаються над сірістю кварталів як символ вічності і непорушності, хоча...— Він хотів сказати, що нічого на світі немає вічного, все тече і мінється, однак промовчав.

Потім вони оглядали стародавній собор св. Гудули, що гостроверхими своїми шпилями, здавалося, протикав низьке фламандське небо, блукали набережною Сенки, і Кравчинський, неухважно вислуховуючи нуднуваті коментарії добровільного провожатого, все частіше по-

вертався до думок про мету своєї поїздки. Тепер, опинившись за сотні кілометрів од страхітливого Третього відділення, можна було спокійно все обміркувати, зважити, вимітити основні віхи майбутньої своєї діяльності. Насамперед — скільки доведеться тут пробути? Тиждень, два... місяць? Важко сказати, все залежатиме від грошей — коли їх пришлють. Бо з тими, що є, далеко не розженешся. І коли там, удома, на це, бувало, тратились тижні, то сюди займе не менш двох-трьох.

Отже...

— Мосьє, мабуть, утомився.

— Надто багато вражень.

Гуляли добрих кілька годин. Стукало в скронях, злегка шуміло в голові. Сергій міркував над тим, що, мабуть, поки суд та діло, варто списатися з Клеменцем і Гольденбергом, повідомити про свій приїзд, а також домовитися про дальші — спільні вже — дії. Вони, напевне, інформовані петербуржцями з приводу задуманого народного журналу, але й він, як особа відповідальна за це, мусить викласти свої міркування.

Лист, що його Сергій писав Гольденбергові — в Женеву — того ж вечора, чітко визначав напрямок нового видання, його основні засади.

«І. Передова стаття... Загальний погляд на історію, так би мовити, філософія історії.

ІІ. Вчена стаття з різних питань... Теорія Маркса в найспрощенішому вигляді.

ІІІ. Белетристика.

ІV. Хроніка російська.

V. Хроніка закордонна».

Він розумів, що перші номери доведеться писати майже одному, тому — повідомляв — уже зараз готує для них матеріали, послати яких, однак, не може, бо «...вони так нашвидку написані, що необхідно їх до останньої можливості виправити». І зрештою — як прикро було це писати! — «...грошей надсилайте, тому що в мене і на 100 верст від'їхати ні з чим! Я сиджу тепер майже без копійки».

Лист вийшов довгий, з багатьма повтореннями. Кравчинський, перечитуючи його, доповнював ще й ще, писав по краях, упоперек.

У кінці зауважував: «Моє перебування за кордоном не повинно бути нікому відоме». Сподівався швидко поставити справу, передати комусь із друзів, а самому — на батьківщину, назад.

...З поверненням Іванчина-Писарєва життя майже не змінилось. Хіба що близькість друга, своєї людини трохи додавала упевненості, розвівала смуток, решта ж усе було однаковісіньке, сіре, нудотне. Захмарене небо, вулична метушня, щоденні розмови містера Максиміляна.

— Що тебе сюди занесло? — дорікав Іванчину. — Пропасти можна з нудьги.

— Те, що й тебе, — казав Іванчин. — Думаєш, мені подобається? А що вдієш? Забрався і мушу сидіти. І ти сидітимеш, нікуди не дінешся.

— При перших же грошах — тікаю, — нахвалявся Кравчинський.

— Отож-то, при грошах. При грошах і я не сидітиму.

Та минали дні, тижні, а грошей не було. Не надсилали ні Клеменць, ні Гольденберг. І Кравчинський, проклинаючи день, коли він усе ж піддався волі товаришів, поїхав, намагався не марнувати часу, бодай листовно зав'язати стосунки з людьми, що з ними потім робитиме справу. Клеменць радив скористатися близькістю — з Брюсселя це справді було недалеко — і заспілкуватися з Лавровим. Петро Лаврович з усією редакцією «Вперед!» перебував у Лондоні, справи його ішли добре, крім журналу, останнім часом він налагодив видання й газети та іншої літератури.

— Дмитро радить віддати Лаврову «Мудрицю», — ділився з Іванчиним.

— А що? Можливості у нього куди більші, ніж у Гольденберга.

— Так це ж ніби своя друкарня.

— Ніби тобі не однаково, де вийде. Аби вийшла. Лавровська фірма навіть солідніша.

Минав квітень, духмяним цвітінням садів розпочинався травень, а змін не ставалося. За нього ніби забули. Ото й тільки що Клеменць зі свого Берліна передасть яку чутку. Може, справді написати Лаврову? Попросити, аби швидше випускали «Мудрицю» та — чого гріха тайти? — виручали якоюсь копійкою.

Петро Лаврович зрадив новому своєму кореспондентові. Це було видно з незабарної, бадьорої тоном відповіді. Старий емігрант цікавився всім, що тільки міг знати Кравчинський; він уже прочитав «Мудрицю» і піддавав її детальному аналізу, заперечував дещо. Кравчинський писав йому довгі листи, дякував, сперечався, доводив, просив поради, книг і — коли мож-

на — грошей. Він так хотів би побувати в Лондоні, потиснути працьовиту руку старшого колеги, зрештою, привезти готові свої писання, бо, — в нього вже закрадався сумнів, хоч він нікому цього не показував, — хто його відає, коли з'явиться їх журнал...

А травень буяв, дерева шелестіли зеленню, місто купалося в квітах. Кравчинському здавалося, що не буде кінця цьому його майже добровільному ув'язненню, душа його рвалася до друзів, до діла — хай найнебезпечнішого, найризикованішого. Він гарячково шукав грошей, бодай на переїзд до Лондона, а їх не було, не було... У відчаї емігранти блукали вулицями чужого міста, і дедалі воно ставало їм бридкішим, нестерпнішим — тепер уже задухою, претензійністю, якій хотілося кинути виклик своїми... скрутою, безвихідністю.

— Не знаю, як ти, Сашо, а я, здається, утнув би оце щось таке, щоб світ захитався. Стільки в мені злості!

— Нічого, обімнеться. Не ти перший, не ти останній.

І знов нетерплячка роздирала душу. Гольденберг нічого не писав про кошти на видання. Схоже було, що його ошукали, пославши з цією місією, нічого тут не вийде, бо ні людей, ні — прокляття — знову! — грошей...

Тільки на початку червня надійшла невелика сума. Хто, звідки її надіслав, — міг лише здогадуватися. Та й не в тому річ! Головне, тепер він зможе вирватися, кинути це набридле місто.

Лавров зустрів гостя в набірні.

— А-а, Мудриця приїхала! — одірвався, коли йому сказали, од купи паперів, вийшов з-за столика. — Раді вітати вас у своєму монастирі.

— Чому ж — у монастирі?

— Та, бачте, помешкання наше, кажуть, якогось монастирського походження. Але ми — революційний монастир.

Це був високуватий, не по літах стрункий, хоч і з деякою сутулістю чоловік, з гладко зачесаним набік волоссям, крупними рисами обличчя, що переходило в широку густу бороду. Великі лагідні очі, м'який голос говорили про внутрішню доброту Петра Лавровича.

— Ну, то як? — запитував, коли вони, привітавшись, посідали, з цікавістю роздивлялися один на одного. — Невисидки й вам, довелося тікати?

— Довелося, — з гіркотою зізнався Кравчинський. —

Але знав би, що таке еміграція, не поїхав би. Хіба що під конвоєм.

— Е-е, та ви ще не обтерлися. Лопатін те саме говорив і говорить, а — куди дінешся? І мене сюди затагнув. Звикнеться, Сергію, звикнеться. От тільки з житлом у нас не дуже, — бідкався. — Доведеться на диванчику.

— Дякую, я вже по-всякому ночував. І там, у себе, й тут за ці кілька місяців.

— То й гаразд, вважайте, з цим поладнали.

Увечері того ж дня працівники «Вперед!» зібралися в одній з невеликих кімнат, і Кравчинський на їх прохання оповідав про події на батьківщині. Не обійшов і того, як допомагав їм журнал, з яким завзяттям сперечалися вони з приводу положень лавристів щодо поступовості революційного руху.

— Ви все ще за ходіння в народ, Сергію? — допитував Лавров. — Оці ваші статті чи брошури...

— Од нестатку літератури, Петре Лавровичу, — перебив його Кравчинський. — Іти до мужика чи того ж міського пролетаря з пустими руками, з одним лише словом, — півділа. Народ більше вірить писаному. А щодо ходіння... я все глибше переконуюся в марності цієї затії. — І він розповідав про випадки, які траплялися з ним і які свідчать про недоцільність трати часу, зусиль, зрештою, людей заради обмеженого пропагаторства.

Йому був час над цим поміркувати. Власне, щось надламалося в ньому ще там, удома, але заявити про свої сумніви товаришам він не встиг: події розвиваються надто швидко, за ними не вгнатися.

— Усе ж таки, — наполягав Лавров, — без пропагаторства не обійтися. Навіть анархівствующий Бакунін до нього вдається. Революція має розвиватися, так би мовити, геометрично пропорціонально.

— Очевидно, все залежить від обставин. І мети.

— Мета виправдує засоби? — засміявся Лавров.

— Засоби, які відповідають партійній тактиці.

— А ось у вашій «Мудриці»... — І Лавров довго, прискіпливо гортав рукопис казки, вишукував місця, що йому не подобалися.

Кравчинському явно не хотілося сперечатися, однак тримався з гідністю. Це було видно і з тону самого Лаврова, і з поведінки його співробітників. Вони, хоча й не втручалися в бесіду (Петро Лаврович сповідував культ дисципліни, — звичка, певне, з часів викладання у військових училищах), все ж були розмовою захоплені.

— ...І чому ви гадаєте, що люди не віритимуть у всезагальне благо? — сказав Кравчинський. — Ми, соціалісти, провіщаємо суспільство, в основі якого буде артільна праця. Така система забезпечить кожному робітникові прибуток за потребою.

— А чи не рано про це говорити? Ще пиріг не спечений, а ми вже починаємо його ділити.

— Майбутній споживач повинен знати, скільки і чого саме належатиме йому від того пирога, Петре Лавровичу, — вів далі Кравчинський. — Загальні слова словами й зостануться, дохідливіше пропаторство конкретне, так би мовити, в картинах. Мабуть, Чернишевський міг би й логічними параграфами викласти суть нового суспільства, однак він удався до сну Віри Павлівни. Погодьтеся, що це зрозуміліше.

— Мені відоме ваше захоплення Чернишевським, — зауважив Лавров. — До речі, як він? Які звідти новини?

— Микола Гаврилович тяжко хворий, — відповів Кравчинський. — Ім'я його під заборону.

Лавров на якийсь час одірвався від рукопису, ніби здав, що гість скаже далі, та Сергій змовк, видно, дорога та бесіда втомили його, і Петро Лаврович, перегорнувши останню сторінку «Мудриці», сказав:

— І ще одне, щодо «Присказки»: чи не здається вам, любий друже, надто категоричним ваше твердження, ніби все написане тут, — притис долонею рукопис, — цілком по Марксу?

— Я думав над цим ще після вашого зауваження в листі, — поспішив запевнити Кравчинський. — Справді, я, здається, погрішив проти істини. Ладен виправити.

— От ми й дійшли згоди, — засміявся Лавров. — Добре, що ви хоч у цьому поступливі.

— До власних писань я нещадний, — сказав Сергій. — Найменше чиясь зауваження викликає у мене потяг міняти, переробляти... Працюю, мов той коваль при дорозі — кожен, хто йде, може заглянути, подікавитись... Це, певне, од недосвідченості.

— Скоріш — од натури, — додав Петро Лаврович. — Я знаю людей замкнутих, потаємних — вони й творять подібним чином.

— Без стороннього слова в нашому ділі не обійтись. Це той молот, що виковує річ. Так що, дорогий Петре Лавровичу, критикуйте. Критикуйте суворо, без будь-якої скидки.

— Гаразд, гаразд, начувайтесь,— сказав Лавров.— А зараз припинимо нашу дискусію. Олександр Логвиновичу,— звернувся до одного з співробітників,— допоможіть нашому другові влаштуватися.

III

Лондонське літо було в розповні. Після кількогадинного сидіння — Сергій правив «Мудрицю», писав «Слово» (чомусь усе більше напрошувалася до нього назва «З вогню та в полум'я!»), багато читав з лавровської бібліотеки — в кімнатці, де працював, ставало задушно, бракувало повітря, і він виходив поблукати. Інколи до нього приєднувався Петро Лаврович, а в неділю — бувало — й Линьов, Олександр Логвинович, і вони захоплювалися стародавньою архітектурою Лондона, дихали прохолодою Гайд-парку; Лавров, що мешкав тут уже кілька років, добре знав і охоче оповідав про походження найпримітніших пам'ятників та зв'язані з ними події.

— Вам би написати свою історію, Петре Лавровичу,— запропонував йому Кравчинський.

— Що ви маєте на увазі?

— Історію вашого життя. Адже в ній стільки цікавого!

— Робити з себе музейного експоната? — дивувався Лавров.— Даруйте, але я ще не збираюся...

— Чому ж музейного, чому експоната? — заперечував Кравчинський.— Нам треба виховувати молоду зміну штурманів революції, виховувати на конкретних зразках. Ваша відданість революції заслуговує на те, аби її наслідували, вчилися на вашому прикладі.

— Лавров навіть нам рідко про це розповідає,— докинув Линьов.

— Що розповідати, друзі мої,— здавалося, зітхнув Лавров.— Жити треба не минулим, а майбутнім. Наше з вами майбутнє — чужина, шмат паперу, каламар... Хоча й це може скінчитися одного дня, як, бувало, з Бакуніним, коли його віддали до рук самовладдя, з Ткачовим чи як є, скажімо, з Кропоткіним.

— Все можливо, Петре Лавровичу,— підтримав думку Кравчинський.— А тільки-ж — вовків боятися...

— Це я знаю, друже,— не дав йому докінчити Лавров,— не в страхіві річ. Я не страхополох, а тільки того, про що ви говорите, видатного в собі — не бачу. Тому й мовчу,— звернувся до Линьова.

— Ваша участь у боротьбі тільки паризьких комуна-

рів дає право наставляти інших,— сказав Олександр Логвинович.

— Єдиний, хто має на це право,— Маркс,— відповів Лавров.— Тільки він піднявся до рівня навчателя, тільки його писання пророчі. І облишмо цю розмову.— Він привітався до якогось добродія і за хвилину додав: — Шкода, що його зараз немає у Лондоні, а то б я вас, Сергію, познайомив.

— Був би вельми вдячний,— сказав Кравчинський.— Цікаво побачити людину, що так заволоділа суспільною думкою.

— Маркс на диво простий,— розповідав Лавров,— у нього часто збирається найрізноманітніший люд. Тут живе і його друг, Фрідріх Енгельс, але й він, здається, у від'їзді.

— Улітку Лондон бідніє на великих людей,— домовив Линьов.— Хто має можливість, виїздить до моря чи десь у гори, бо, самі, певне, відчуваєте, повітря тут аж гіркувате од кіптяви.

— Будинок Мавра усе ж подивимось,— сказав Лавров.— Це його — лагідно — так називають друзі,— додав.

Омнібусом вони добралися до Мейтленд парк род, 41, і Кравчинський довго видивлявся на біленький будинок, за яким одразу починався розкішний парк.

«Нема лиха без добра»,— подумалося, і Сергій засміявся.

— Не довелося б мені тікати з батьківщини,— сказав,— хто зна, чи й побачив би цей храм людської мислі.

— А так,— погодився Лавров,— життя — суцільні контрасти.

Час минав без особливих змін — хіба що Клеменць та Іванчин перебралися до Парижа, з Петербурга не надходило ніяких звісток, розпоряджень, тим паче — грошей, і Кравчинський, що так запалився було журналом, відчував, як день відо дня їх ідея руйнується. Прикро і жаль було ховати ще не народжене дитя, задля якого, вважай, забрався за тридцять земель, однак доводилося миритись, іти й на цю жертву. Розумів, що там про нього не треба або інакше не можна,— усе ж щось гризло душу, висмоктувало з неї останні краплини надії. Звичайно, робота знайдеться й тут, без діла не сидітиме, однак... чи не мав він рації, коли відмовлявся їхати?

Лавров, напевне, бачив його страждання, розумів, бо все частіше запрошував на розмови, а це запропонував учитися ремеслу складальника, друкаря: мовляв, колись знадобиться.

Серед людей почувалося краще, їхня увага хоч тимчасово відволікала од гнітючих думок, настрою, що переслідували дедалі настирливіше.

Одного вечора, коли Кравчинський зайшов до друкарні, Линьов подав йому свіжий відбиток шойно зверстаної «Вперед!».

— Зверніть увагу на «Нову пісню», — сказав.

Сергій підступив ближче до газового різка, вчитався:

Отречемся от старого мира!
Отряхнем его прах с наших ног!
Нам враждебны златые кумиры;
Ненавистен нам царский чертог!
Мы пойдем в ряды страждущих братьев,
Мы к голодному люду пойдем;
С ним пошлем мы злодеям проклятья,
На борьбу мы его позовем...

Від хвилювання йому захопило дихання. От так пісня! Мимоволі зиркнув у кінець, де мав бути підпис, — Лавров!..

Вставай, подымайся, рабочий народ!
Вставай на врагов, брат голодный!
Раздайся крик мести народной!
Вперед!

Погляд метався від рядка до рядка.

...Не довольно ли вечного горя?
Встанем, братья, повсюду зараза!
От Днепра и до Белого моря,
И Поволжье, и дальний Кавказ!

Це ж те, що так необхідно! Як бракує цих слів, цієї пісні!..

...Сгинет ложь, сгинет зло навсегда,
И сольются в едины народы
В вольном царстве святого труда!

Кравчинський підбіг до Линьова, схопив за руку.

— Молодець Петро Лаврович!.. Де він, я його розділю!

— Завтра, Сергію, сьогодні його не буде, — сміявся Линьов.

— Треба якнайшвидше переправити «Пісню» нашим! Ви не уявляєте, який буде фурор.

— Уявляю.

— Важко уявити!.. Така пісня! — Він знову й знову переречитував слабо відбиті на клочкуватому папері рядки, радів, мов дитина.— Це бомба, справжнісінька бомба, коли не більше.

— А ви гадали, ми даремно тут їмо хліб?

— «...И сольются в едином народе в вольном царстве святого труда!»... Прекрасно! Ніби вихопив із наших уст, наших розмов. Талант!

...Тої ночі він майже не спав. Переглядав свої статті, пробував навіть віршувати. Але все здавалося слабим супроти тих, лавровських, віршів, і Кравчинський кинув писання, вийшов і до світанку блукав притихлими вулицями.

IV

Дмитро Клеменць мешкав по вулиці Бертоле, 4, у квартирі, що наймав Гольдсміт, редактор і видавець петербурзького журналу «Знання».

Стояла тепла погода, господарі виїхали на дачу поблизу Севра, попросивши бездомного свого земляка постерегти їхню оселю. Сюди, на Bertole, 4, й прибув одного дня втомлений дорогою, а ще більше митарствами Сергій Кравчинський. Не встигли друзі й поговорити, у двері настирно постукали.

— Це Успенський,— сказав Дмитро.— Пізнаю по нетерплячці.

Клеменць відчинив, і до кімнати енергійним кроком ступив стрункий, з борідкою чоловік у сірому, трохи пом'ятому костюмі й такого ж кольору капелюсі. Капелюх він одразу зняв, недбало кинув на диван. Велике біле чоло, густе русяве волосся, широко розставлені глибокі очі.

— Сидять тут... чаї розпивають,— мовив Успенський.— А ви хто будете? — раптом поспитався Кравчинського.

Сергій підвівся, не знаючи, як відповісти цьому дивному чоловікові.

— Це наш гість, мій добрий товариш Сергій Кравчинський,— відповів Клеменць.— Недавно із Росії.

— Кравчинський?! Заждіть, заждіть... Так я ж вас знаю!

— Звичайно,— ствердив Сергій.— І я вас пам'ятаю, Глібе Івановичу. У Петербурзі познайомились.

— Так, так, так.— Успенський пильно дивився на гостя, тонкими нервовими пальцями покручував кінчик борідки.— Недавно, кажете, звідти? — Темно-карі очі його враз посмутніли.— Ви приїхали,— глянув на Клеменця,— Іванчин-Писарєв, тепер Кравчинський... Погана ознака, панове, погана! Залишаємо народ напризволяще... Давайте чаю! — раптом скомандував.

— Сідайте, Глібе Івановичу. Я зараз.— Клеменць виійшов до кухні, затарабанив там посудом.

Успенський сів, закинувши ногу на ногу, дістав цигарку, припалив, не затагуєчись, запихкав димком.

— Курите? — подав Сергієві цигарки.

— Буває. Але зараз не хочу, дякую...

— Загартовуєте волю? А я, *volens-polens*, і п'ю, і курю... і дружину маю страшенно ревниву,— болісно посміхнувся.— Хто знає, од чого помремо.— Він замовк, потупився, щось зненацька вразило його до глибини душі, і Сергій не наслідювався порушити те мовчання, сидів, пригадував подробиці їхньої стрічі. «Як він змінився,— міркував,— постарів, став ще нервовіший...»

— Ви чому занудьгували? — Увійшов Дмитро.— Зараз буде чай. Сергію! Розказав би, як тепер на кордоні. Перебрався без пригод?

— Благополучно,— сказав Сергій.

— Бувають провали? — несподівано обізвався Успенський.— Когось із ваших піймали?

— Морозова схопили. Як назад повертався, з Женеві.

— Так вони всю інтелігенцію знищать,— схопився Гліб Іванович.— Бакунін, Лавров, Кропоткін, Лопатін... Цвіт нації! Одні на каторзі, інші у вигнанні... Ганьба такому ладові! — Він зняв з цигарки картонний мундштук, дістав нову і якось по-особливому, звично насадив на неї недопалок.— Так де чай? Пити хочеться.— І нараз зупинився перед Кравчинським.— Як ви гадаєте: знайдеться для мене в Росії робота?

— Дивлячись яка,— сказав Сергій.

— Все одно. Карбованців на сто. Я поїду. Кину к бісу оце закордоння — Женеві, Парижі — й поїду. Нудьга заїдає,— два пальці Успенського лягли на груди, якраз проти серця.— Повірте, набридло все. Додому хочеться. Писати не могу.

Дмитро поставив печиво, чашки, налив чаю. Сергій з задоволенням сьорбнув запашного напою.

— А заарештувати мене не зможуть? — нараз запитав Успенський.

— За віщо ж, Глібе Івановичу? — здивувався Клеменць.

— Хоча б за зв'язок з вами. З тобою, Кравчинським... Адже ви на приміті, заодно й мене візьмуть.

— Гарантувати, звичайно, не можна, — сказав Сергій. — Але, наскільки мені відомо, ваше ім'я ніде не згадуване, отже, нічим не скопрометоване.

Успенський говорив тихо, засмучено дивився то на одного, то на іншого співрозмовника, а в очах проступав глибокий душевний біль.

— Вибратися б мені звідси. Почуваю себе дитиною, одірваною від материнських грудей. Ніби силою взяли та й одірвали. — Він примовк, раз у раз пихкав димком. — От візьму та й опишу вас. Усіх. Лаврова, Лопатіна, Фігнер, вас обох... Що, не вірите?

— Чому ж, Глібе Івановичу... Але пийте, пийте чай, бо холодне, — Клеменць підсунув чашку.

— Так, так, — кивнув Успенський. Він узявся було за чашку, хотів підняти, як раптом рука його одсмикнулася. — П'ять років минуло, а переслідувати комунарів не припинили. Франція! Вершина цивілізації!.. Це розбій! На людей, тільки тому, що вони добиваються волі, влаштовують облави. Ганьба!.. — Він таки сьорбнув і, певне, обпікся, бо нервово одставив чашку, потягнувся до цигарки. — Ви читали мою «Хвору совість»? — звернувся до Кравчинського. — Ну і як? Вразливо? Інакше, батечку, не можна. Дехто звинувачує мене в натуралізмі, оспівуванні стихії. А який, скажіть, тут натуралізм, коли війська версальців розстрілюють жінок, дітей, немовлят. Це — правда! І я показав її так, як належить. Ми повинні вчитися... Ви повинні вчитися, — поправивсь. — Подумайте тільки: вони гинуть, сотнями їх розстрілюють, у них не вистачає навіть гвинтівок, а в арсеналах повнісінько зброї! Банк де Франс набитий грішми — там, виявляється, лежало три мільярди франків, а в них ні за що купити їжі. У Версалі, під боком, групуються ворожі сили, — вони ж ні кроку поза Париж... Що це таке? Коли всі революції будуть такі гуманні... — Він не витримав, зірвався, підійшов до вікна, повернувся. — От у чім річ. Коли б в оцих чашках була отрута, мусив би я те сказати? Отож-то. І «Звичаї Розтер'євої вулиці», і «Будка», і всі мої писання — то правда. Не натуралізм, а чиста правда. І нехай мені говорять що завгодно, я знаю своє.

— Ви праві, безперечно, — сказав Кравчинський. — І щодо правди, і щодо науки. Кров комунарів — то наша кров. Даремно литися вона не повинна.

— Як вам Венера Мілоська? — Гліб Іванович легко переходив з однієї теми на іншу. — Ще не бачили? Не встигли? Ай-я-яй... Дмитре, згортай оце своє частування і гайда до Лувру. Це святиня, якій поклоняються найперше.

— Він же з дороги, нехай відпочине, — одмовляв Клеменць.

— Яка дорога, який відпочинок!? Гріх спати, не бачивши такої краси. А раптом вона десь зникне. Раптом поблякне, вицвіте... Поїхали зараз, негайно.

Клеменць таки залишився, а вони, найнявши візника, незабаром опинилися в Луврі.

Гігантський палац вражав багатством архітектури, що її вносили сюди віки, красою надвірних скульптур та колон, квітниками. Ніби й не шуміли тут недавні революційні грози, не лилася кров, десятками не падали комунари...

— Лувр! — захоплено мовив Успенський. — Це великий зцілитель. Я ходжу сюди мало не щодня. Краси — не передивитися... Хоча й паскудства не бракує. Наприклад, голих баб у різних позах. Одна лежить, друга стоїть, прикриває грішне тіло рукою. Мерзота! І чим ближче до сучасності, тим більше. Особливо в провінціальних музеях. Показують дівчаток, які нашіптують на вухо сатиру щось, певне, сороміцьке, бо той усміхається підло-препідло. Клоака! Ось побачите. Тільки іншого разу, самі, зараз я проведу вас прямо до неї... А ото, — кивнув убік, — залишки палацу Тюільрі. Кажуть, прекрасна була споруда. Повсталі зруйнували. Не схвалюю. Палаці потрібні не тільки буржуазії.

Довго пробиралися напівтемними коридорами з безліччю скульптур — «венерок», як їх називав Успенський, по боках, минали більші і менші зали, аж поки не опинилися в просторій, з легким, притіненим світлом кімнаті.

— Заплющіть очі, — шепнув Гліб Іванович. — Зараз з'явиться диво. Ось воно. Гляньте... Венера Мілоська. Скільки гідності й мужності. І простоти. А лице — звернули увагу? — яка глибокодумність, спокій... Нічого вульгарного. Навіть довкола статуї, — відкривав у неї все нові й нові деталі. — Це таки ліки. Справжні. Од усього бридкого, потворного, чим так багате наше життя.

Признатися, я її спочатку не зрозумів. Та й не так просто побачити велич у старій, попорченій віками речі. Зате потім збагнув: це святиня. Митець прагнув показати не красу форм, не принади отих самих венерок, благородство душі — от що його бентежило. Гармонія тіла і духа. Перед нею тільки сповідатися.

Успенський хвилювався — дістав цигарку, м'яв, нюхав, очі йому горіли хворобливим блиском.

— І один великий з великих її сповідався, — вів далі. — Знаєте хто? Гейне. Перед смертю прийшов, аби побачить її. Ось червоний диванчик, — він узяв Сергія за лікоть, підвів до невеликого, витертого дивана, відгородженого од публіки — аби ніхто не торкався — чорним шовковим шнурком. — Він сидів тут. Щодня. І плакав... Хворий, майже сліпий, а приходив кожного ранку...

Гліб Іванович замовк, заворожено дивився на Венеру, ніби й сам висповідував їй своє нелегке, тернами повите життя. Слабеньке світло трохи притіняло його лице, воно здавалося сірим, землистим, тільки очі, як завше, блищали холерично.

Кравчинський подумав, що його незвичайному гідові, певне, тяжко під вагою раптових почуттів, і запропонував іти. Він і сам почував себе втомливо.

Надворі Успенський нетерпляче запалив, глибоко затягнувся.

— Великий Гейне! — сказав, усе ще перебуваючи в полоні попередньої розмови. — Стількох знав жінок, а перед цією, безрукою, покаюся. Ви читали його «Подорожні картини»? — раптом запитав. — Це сплав лірики і публіцистики.

— Вамі «Звичаї Розтер'яєвої вулиці» чимось близькі до них, — зауважив Кравчинський.

— Справді? — зупинився Гліб Іванович. — Вам так здалося? Спасибі. Чимось близькі... Звичайно ж, не художністю. Певне, публіцистикою. Як художнику, мені з ним не рівнятися.

— А чому ж неодмінно рівнятися? — заперечив Сергій. — Ви своєрідний письменник.

— Тому, голубе, що все пізнається в порівнянні, — категорично заявив Успенський. — Все. Навіть ми з вами.

Сергій осміхнувся.

— Звичайно. Та все ж, щоб зрозуміти вас як митця, не обов'язково до когось прирівнювати.

Успенський не підтримав полеміки, він уже був у полоні якихось інших думок.

Вони ступили на берег Сени, пішли тінистою алеєю. Було надвечір. Місто помітно оживало після денної спеки, виспало на вулиці, в парки та сквери, поспішало до театрів, кафе, ресторанів.

— Ви дуже стомилися? — запитав Успенський.

— Так, трохи, — сказав Сергій.

— Не залишайте мене, — раптом попросив Гліб Іванович. — Мені так тоскно. Так мені все це набридло. Оця товкотеча, оце велелюддя. Забратися б зараз кудись на Волгу, де ні душі, ні звуку...

— Торік ми з Клеменцем мандрували Тамбовщиною, — розпочав було Сергій, та Успенський перебив його:

— У Кропивні, Тульської губернії, де мені довелося вчителювати, чудовий ліс. Я пропадав там цілими днями. Ведмежий закут! Зайдеш — і тільки пташки. Жодного людського звуку. Як там думалось! Як добре там працювалося! Не знаю, як вам, а мені село — місце благодаті. Влада землі — найсправедливіша влада. У місті не те. У місті свої закони. Місто — розплідник усякої погані. Що, не згодні? Не поспішайте заперечувати. Поки не було міст, люди жили дружніше, їх не роз'їдали пороки цивілізації. Вірте мені. Я пройшов цю клоаку.

Він знову замовк, час од часу нервово зиркав на співбесідника, щось наполегливо обдумував. Здавалося, не помічав ані довколишньої суєти, ані споруд, що ніби хизувалися своїми оздобами, — весь був зосереджений на чомусь відомому тільки йому. «Певне, такими бувають розчаровані в житті, — дивлячись на Успенського, міркував Сергій. — Але ж він не розчарований. Він просто стомлений життям».

— Вам таки дійсно треба повертатися на батьківщину, — сказав. — Ностальгію зносять по-різному, ви ж, бачу, її не стерпите.

— Е-е, голубе. Те, що ви бачите, — півбіді. Заглянули б у мою душу, — не одразу відповів Гліб Іванович. — Там, буває, таке твориться... Такі вихори знімаються, що дивуюся, як вони досі не рознесли мене.

— Але у Парижі стільки своїх, — мовив Сергій. — Невже в такому товаристві не знайти розради?

— Яке в дідька товариство? — махнув Гліб Іванович. — Кожен знає своє. Щоправда, «Російську бібліотеку» організували, ото й тільки. — Він зупинився, задивився на

воду. Сена текла тихо. Закута в кам'яні береги, вона все ж не втрачала своєї величності.— От вода,— сказав Успенський,— скільки в ній спільності, навіть узгодженості. Так просто її не візьмеш, не здолаєш. А люди? Як далеко їм до єдності. Вища форма свідомості, досконалість думки... Живуть же, даруйте, мов кроти. Де краса людської істоти?.. Нема її. Це моя, друже, скорбота, моя стигма. Від неї я ніде не подінуся, нікуди не втечу.

Сергій погоджувався, хоч, звичайно, і не з усім. Він говорив про закономірності розвитку людства, про цивілізацію — як неодмінний результат цього розвитку, про те, що розшарування на класи веде до класової боротьби і що з роками ця боротьба буде наростати, сильнішати. Успенський слухав, звично надривав мундштуки цигарок і наставляв нові, дві борозенки на його переніссі то глибошали, то мілішали.

— Знаєте що? — нараз обірвав він Сергієву мову.— Хочете, поведу вас на Монмартр? На Монмартрі багато кафе і танцювальних залів. Народ там збирається простий.

Кравчинський завагався. Піти на Монмартр — піти на весь вечір, а він з дороги...

— Краще я проведу вас додому, Глібе Івановичу.— Стільки вражень за один день. Підемо іншого разу. З Дмитром. Вам далеко додому?

— Отейль. Два кроки від Булонського лісу. Я там часто гуляю.

— Не знаю, на жаль,— розвів руками Кравчинський.— Ні Отейля не знаю, ні Булонського лісу.

— А навіщо? Навіщо знати? Я туди не спішу, голубе, от що. Олександра Василівна, дружина, журить мене, лає... Несправедливо, незаслужено лає. Ніби я винен, що нема грошей, що не пишеться, не видається... Коли б не Сашурочка, синок... Не спішу я туди... Зайдемо краще просвіжимося. Чимось слабеньким, червоним. Тут чудові вина! Чудодійні.— Гліб Іванович, наче боячись, що його епівбесідник піде, судорожно схопив Сергія за рукав, мало не потяг за собою.

Невдовзі опинилися у невеликій затишній винарні, замовили сифон червоного вина. Поки Кравчинський смакував напій, Успенський нахилки випив два чималі фужери і смачно запихав цигаркою.

— Давно так не пив,— сказав.— Усі мене стримують, оберігають. А того не відають, що ніякі нагляди мені не

допоможуть, поки я сам себе не стримаю. Повірте, це коштує немалих зусиль.

Одного разу, там-таки, у Клеменця, розговорилися про політичну літературу. Нагодою стала «Мудриця», що її, зрештою, надіслав Лавров. Успенський доводив, що публіцистика нині — це найважливіший жанр.

— Народові потрібне точне слово, а не мудрствування від лукавого,— пояснював він.

Ніхто не заперечував його думки, хоч висловлювалися міркування і про потрібність художньої прози. Згадали Тургенєва.

— Барин він,— скипів Успенський.— Не наш брат. Третій тиждень нікого до себе не пускає. Зачинився, замовив спеціальний буфет. Віардо тримає його на бульйоні та фруктах... Найшли взірєць. Аристократ.

Нервово ходив по кімнаті, кидався короткими дошкульними фразами.

— До речі,— звернувся до Кравчинського,— я прочитав вашу «Мудрицю Наумівну». Volens-nolens, мушу сказати: вона мені не сподобалась.

— Мабуть, не на ваш смак, Глібе Івановичу,— сказав Сергій.— Усе ж цікаво знати — чому?

— Заждіть, заждіть, не поспішайте,— підступив і пильно глянув Сергієві в очі.— Карла Маркса в казку надумав переробити! Хитрун!

— А чому б ні? — мовив Сергій.— Аби дохідливіше.

— Мужик чи той же пролетарій краще зрозумів би ідеї Маркса, коли б ви виклали їх звичайною мовою, не одягали в штани фантазії. Повірте, я не збираюся вас ображати.

— Народ любить казку,— заперечив Кравчинський.

— Але він любить, щоб у казці все було на місці, правдиво. Він допустить, приміром, сім голів на шії, а посадить їх на ноги — не сприйме, не схвалить.

— До чого тут голови?

— До того, що у вашій Мудриці невідомо скільки ніг. Так, так. Дивуєтесь? По болоті вона біжить ніби сороконіжка. А будь у неї, як у всіх нас грішних, дві ноги,— провалилася б...— Він засміявся.— Не помітили?

— Придирки.

— Не ображайтесь,— торкнувся грудей.— Правда життя — це той дамоклів меч, що вічно висить над письменником. Погрішиш перед нею, вона ж тебе і скарас. Ту ж Венеру візьміть! Є ніби кращі, звабливіші,

а вона віками привертає до себе. І чим? Простотою, правдивістю. Гейне каювся перед нею.

— І все-таки наші політичні казки роблять великі діла,— втрутився Клеменць.— Побільше б їх.

— На безриб'ї, кажуть, і рак риба,— не здавався Успенський.— Не я вигадав, не осудить.— І знову звернувся до Сергія: — Коли вас цікавить моя думка взагалі, то слухайте: ви — талант! Хай не сформований, не визрілий, але талант. І дай вам боже подолати всі терні, що так густо натикані на нашім шляху. Я вірю в вас.

V

Це було в середині липня. Кравчинський і Клеменць сиділи в мансарді будинку на rue Bertole, як зайшов Іванчин-Писарєв.

Гість був схвильований, у руці тримав зіжмакану газету.

— Війна,— сказав не привітавшись.— На Балканах війна. Боснія і Герцеговіна повстали проти турків.

Сергій і Дмитро зіскочили, кинулися до газети. Крупні заголовки в'їдалися в очі, кричали світові про незвичайну подію: добре озброєний гайдуцький загін Пери Тунгуза напав на турецький караван біля підніжжя гори Бишин на шосе Мостар — Невесіни, в Герцеговіні. Повідомлялося про перші успіхи повстанців, про те, що в Болгарії й Сербії розпочався рух на підтримку справедливої боротьби поневолених.

— Може, там просто повстання невдоволених племен і нічого спільного з революцією,— засумнівався Клеменць.

— Навіть у такому випадку ми не можемо бути байдужі,— заперечив Кравчинський.— Їхати треба. Народ піднявся на боротьбу. І соромно дивитися на це збоку. Місце революціонера там, де бій. Сидячи в Парижі, нічим не допоможеш, навіть не знатимеш, що там і як.

— От і поїдь, довідайся,— тим же тоном вів Клеменць.— Я особисто не маю такого наміру.

— І це говориш ти... Дмитре, я не пізнаю тебе. Перший пішов у народ, по бездоріжжю, в холод і спеку проміряв половину імперії. Ти або жартуєш, або...

— Не жартую, Сергію. Ніж кидатися у воду, не знаючи броду, краще зайнятися чимсь певним. Я повинен дослухати лекції Бертрана. Хто зна, коли ще трапиться нагода. І потім... чужа земля...

— Чужа... Що ти говориш? Як у тебе язик повертається? — гарячкував Кравчинський. — Це щастя, що нам випадає така можливість. Досвід, набутий в Герцеговіні, ми понесемо на батьківщину. Ми вийдемо з цієї боротьби практично підготовлені. Ти розумієш?

— Я все розумію, друже. І не будемо дискутувати. Мені справді — до речі, теж для вітчизни, для її науки — треба дослухати Бертрана.

Кравчинський ображено відвернувся до вікна, в кімнаті запала гнітюча мовчанка. Сцена, що раптом розігралася, була для всіх несподівана.

— Може, справді немає рації подаватися всім одразу, — обізвався Іванчин-Писарєв. — Нехай поїде хтось один, дізнається і напише або телеграфує.

— Про що дізнатися? — різко обернувся Сергій. — Скільки вбито, поранено, взято в полон?.. Скільки сімей безневинно постраждало? Адже війна розпочалася, триває. Народ вимагає допомоги... Як собі хочете — я їду.

Того ж дня Сергій пише Лаврову. Йому потрібні адреси товаришів, з якими заплікувався б одразу по прибутті в Белград, йому взагалі хочеться порадитися. Відповідь не забарилася. Лавров охоче повідомляв адреси, але, на превеликий подив, не рекомендував поспішати, оскільки, мовляв, ходять чутки, що боротьба сербів далека від революційної. «Як же так? — дивувався Кравчинський. — Тут якась плутанина, хтось, напевно, дезінформує». Він пише до Лаврова знову, переконує в доцільності поїздки і гарячково до неї готується, вивчає історію перебування турків на Балканах, його цікавлять побут і звичаї народів, що борються, водночас уважно стежить за пресою і... здається, ще більше заплутується: з одного боку, його захоплює мужність повстанців, він готовий хоч зараз влитися в їхні ряди, з другого — доходять слухи, що в рядах інсургентів безладдя, що йдеться не про визволення, завоювання самостійності, а про звичайну провокацію.

Невідомість, непевність не зупиняють Кравчинського. Він закінчує приготування, розсилає листи товаришам — агітує наслідувати його. В один з таких днів Сергій зустрічається з Михайлом Сажиним, відомим під прізвиськом Арман Росс. Про Сажина Кравчинський чув ще на батьківщині, мріяв з ним познайомитися. Його вабили безстрашність цієї людини, її постійна готовність до самопожертви, зрештою, романтичний ореол, яким було оповито її життя. Син дрібного купця з містечка Сажино,

Вятської губернії, Михайло за активну участь у революційних заворушеннях був звільнений з Петербурзького технологічного інституту, висланий на Вологодщину, звідки влітку 1869 року втік до Америки. Незабаром він опиняється у Швейцарії, знайомиться з Бакуніним і стає його палким послідовником. Легендарну сторінку біографії Сажина становить його участь у Паризькій комуні. Серед емігрантів про нього розповідали як про героя, ім'я його ставили поруч з Домбровським.

Арман Росс прибув до Парижа, щоб довідатися про настрої своїх співвітчизників-емігрантів, загітувати їх до участі в повстанні. Кравчинський з його невсидливістю повністю відповідав цим намірам. Вони домовилися їхати одразу ж, негайно, але в останню годину Сергій пригадав, що йому необхідно провідати дружину Волховського, яка перебуває на лікуванні в Північній Італії. Зійшлися на тому, що він зробить це по дорозі, а потім вони зустрінуться в центрі Герцеговіни, в Загребі.

Волховська почувала себе зле, залишити її одразу Сергій не наважувався. Кілька днів він провів біля ліжка хворої. Розумів, що на зустріч з Россом уже запізнився, що ніхто не чекає на нього в Загребі, і тому поїхав до Белграда. Рекомендаційні листи, що їх надіслав Лавров, допомагають Кравчинському швидко зав'язати контакти з місцевими діячами з комітету повстанців. Він одразу ж опиняється в центрі подій, стає мовби посередником між сербами і готовими взяти участь у їх боротьбі російськими емігрантами. Проте кликати їх сюди, як домовлялися, Кравчинський не поспішає. Вивчивши обстановку на місці, він переконується, що тут справді не все гаразд, не все так, як гадалося. Між повстанцями немає спільності, загони діють розрізнено, очолюють їх нерідко випадкові особи... До того ж — бракує зброї, спорядження, боеприпасів... «Іхати сюди немає рації, — з гіркотою пише Сергій друзям. — Повстання затухає». Воно й справді згасало. Це бачили всі. Розпочавшись більш-менш дружними виступами нечисленних спершу, але бездатних загонів, повстання розповзлося між гірськими ущелинами, розпорошилось на невеличкі групки, які дедалі більше виходили з-під контролю комітету. Подекуди, дезорієнтовані недалекоглядними ватажками, інсургенти піднімали австрійські знамена, що мало засвідчувати їхню прихильність до монаршого трону.

Отже, Лавров має рацію, і їм не слід було встрявати в цю кампанію?.. Але ні, ні! Навіть така їхня участь

дасть певну користь. Навіть на помилках цього виступу вони багато чому навчаться — насамперед, згуртуванню мас, розстановці сил у бою, виробленню єдиної тактики... Зрештою, сама обстановка, сам дух запалять їх на боротьбу там, удома, на батьківщині...

Кравчинський щодня буває у комітеті повстанців, зустрічається з керівниками і рядовими бійцями, все більше з ними здружується. Ідея визволення слов'ян захоплює Сергія настільки, що після війни він має намір поселитися в Сербії чи Герцеговіні, заснувати журнал і зайнятися дальшою пропагандою соціалізму. Чого не вдалося зробити в Швейцарії, він зробить тут. У нього є досвід писання, він залучить своїх найближчих спільників, — журнал матиме успіх. Намір подобається й белградським товаришам, вони готові надати всіляку підтримку. На заваді поки що війна. Вона ще не скінчилась, вона триває, вимагає нових зусиль, нових контингентів. У Белграді десятки поранених, щодня залізницею і пароплавами по Дунаю на місця боїв відправляються загони добровольців; телеграф приносить щодня втішні й невтішні вісті...

Розрадивши товаришам їхати, Кравчинський покладає випити свою чашу до дна. Він знайомиться з генералом — сербом Любibrатичем, про відвагу і авторитет якого чув багато, проситься до нього в армію. Любibrатичеві сподобалися самовідданість і самопожертва політичного емігранта, його взагалі захоплює відвага російських революціонерів. До того ж освічених, теоретично підготовлених військових йому бракує аж он як. Тавричанина, відставного офіцера Сергія Кравчинського призначають головнокомандувачем артилерії. Щоправда, це звучить надто гучно — артилерія складається всього-на-всього з кількох гармат, усе ж вона є, її голос додає повстанцям одваги, її удари змушують ворога зупинитися.

На початку серпня Кравчинський у діючій армії. Тепер він може не тільки спостерігати події, до того ж спостерігати з найближчої дистанції, а бути їх безпосереднім учасником. Минув місяць війни, місяць неймовірних зусиль горців, а становище мало змінилося. Фронти, коли можна так назвати позиції окремих більших і менших загонів, zostалися майже на старих місцях, уряди, які, здавалося б, мали шукати якогось спільного рішення, лишилися при своїх попередніх домаганнях... Що ж приніс цей збройний виступ народові? Невже тіль-

ки розруху, грабунки і ще більшу жорстокість завойовників? Питання мучить Кравчинського, щоб знайти на нього відповідь, він поринає в саму гущину подій. Умови, в яких він опинився, у яких перебували повстанці, виявилися жахливими. Відчувалася гостра нестача зброї, амуніції. Постачання армії не відповідало ніяким статутним нормам, власне, цим ніхто не займався, а коли й займався, то вряди-годи, без належних результатів і наслідків. Загони забезпечували самі себе, нерідко це призводило до грабіжництва. Ще гірше доводилося з водою. Її просто не було. Дні стояли погідні, гірські потоки попересихали, про підвезення ж не могло бути й мови. Користалися з подекуди вцілілих невеличких озерець. Вода в них стояла тепла, скаламучена отарами овець, що стікалися сюди з гірських пасовищ. Рідину двічі-тричі проціджували, що, однак, не поліпшувало її смаку, тому до питва додавали ракії, горілки, од чого воно ставало ще тепліше, нудотніше, несприйнятливніше. Серед бійців розпочалися хвороби, десятки їх змушені були залишати загони, приставати до якогось села, лікуватися.

Сергій знав, що десь тут, у цій же армії, й Сажин, однак зустрітися з ним не вдавалося. Армія діяла розосереджено, гори, ущелини обмежували зв'язок, а його становище, обов'язки не дозволяли відлучатися.

Одного разу їх оточили. Це сталося вночі, коли загін спочивав у блокгаузі, на широкій, порослій невеличкими кущистими деревцями гірській галяві. Проснувшись уранці, вони побачили внизу, біля підніжжя гори, ворожі пікети. Турки вели себе спокійно, не наступали, вважаючи, певне, за краще зайняти надійну оборону. Пеко Павлович, командир, підняв загін по тривозі, наказав прориватися. Перші ж рої наткнулися на шалений опір. Ворог повністю блокував дорогу, стежки і ждав, очевидно, підкріплення. Як вони далися себе оточити? Як своєчасно не помітили ворога? Молодий, кремезний, мов гірський бук, Пеко картав і себе, й молодших командирів за безпечність, хоч розумів, що це сталося внаслідок неймовірної переваги бійців. Мабуть, дозорні не виявили належної пильності, поклалися на те, що турки побояться ночі. Так воно, зрештою, було й насправді, противник не наважився підходити близько, отаборився внизу, однак становища це не міняло, загін опинився мало не в пастці.

— Атакувати! — наказував Павлович. — Бириватися, поки є можливість, поки туркам не надійшло підкріплення.

Безперечно, він мав рацію. Неподалеку був центр округу, Требине, і турки напевно ж сповістили туди про оточенців.

Пеко підтягнув найбобездатніші сили загону до місця прориву, наказав зосередити там і вогонь артилерії. Кравчинський розставляв похідні гармати, маскував їх, змушував обкладати камінням, аби був захисток обслузі, але в душі відчував якусь невдоволеність. Очевидно, вона йшла і від незначної кількості стволів і обмалі набоїв до них. Сергія вражали слухняність і старанність горців, що не завше й розуміли його, однак якимось чином здогадувалися про зміст його розпоряджень і виконували їх з винятковою ретельністю.

...Бій розпочався зі сходом сонця. Тут, у горах, це, мабуть, було не так уже й рано, бо, коли воно зависло над мовчазними верхами, диск його здавався маленьким, звичайним, зовсім не таким, яким Сергій, бувало, милувався вдома.

Перед атакою гармати пальнули кілька раз по розташуванню ворога, і штурмові групи кинулися на прорив. Турки шквальним вогнем відкинули атакуючих, ті відкотилися, в їхніх рядах виникло замішання, однак воно тривало недовго, туди підоспів сам Пеко Павлович. Кравчинський наказав стріляти прямо по дорозі, мало не зачіпаючи своїх, — противник спантеличився, послабив вогонь, і цим скористався Пеко. Зав'язалася рукопашна, турки явно не витримували її, потроху відходили, Павлович уже дав команду вирушати, як тут від Требине показалась ворожа колона. Підкріплення з ходу зайняло позицію, розвернуло гаубиці... Це була трагедія, але вдіяти будь-що, відвернути її ніхто не міг.

— Шорго, стріляй! Шорго! — кричав йому Пеко, але Сергій тільки й міг, що виставити одним-єдину віцілу гармату, постріли якої, однак, неспроможні були зупинити ворога. Він уже не командував, він сам стояв біля вогненного жерла, посилав туди набій за набоем, ядро за ядром, забувши про небезпеку, про смерть, що цілила в нього кожної миті, з кожним новим ворожим пострілом. Він так ждав цього часу, так шукав нагоди позмагатися силою, вмінням, кмітливістю, що йому було не до смерті. Він прагнув бою, туди, де бій, і — ось він, справжній, гарячий, смертельний, бій за правду, свободу, хай і чужу, не на рідній землі, але жадану, вистраждану. Кіптявою вкрилося чоло, потім взялася спина, кров'ю набрякли очі, але Сергій не зважав, то було неістотне, байдуже,

головним було — бій, головним було — виграти, вирватися, не піддатися ворогові...

Нараз до нього підбігли, щось прокричали. Чоловік, серб, кудись кликав, показував. Що йому треба? Що кому, окрім пострілів, потрібно од нього цієї хвилини? Ага, гармата? Вони знайшли гармату?.. Наказавши не припиняти вогню, Кравчинський побіг за сербом. Повстанець підвів його до блокгауза, розвернув під стіною якесь терміття — там лежав ствол. Звичайний гарматний ствол. Хто його тут залишив, коли, для чого, — відомо було, певне, лиш тій таємничій особі. Однак роздумувати не доводилось, бій тривав.

— Бери, — наказав він сербові.

— Бери, — повторив той, усміхаючись. — Бери...

Удвох вони виважили ствол, сьак-так очистили від землі.

— Заряджати умієш? — спитав Сергій.

Серб ствердно закивав, заходився тичкою прочищати жерло. Він робив це з захопленням, певне, радіючи і своїй знахідці, і нагоді відзначитися.

— Ну, ладнай, — Сергій по-дружньому плеснув повстанця по плечу і заспішив назад.

— Живію юнаці соколови! — гукнув услід йому серб.

— Живію!

Ворожа артилерія з усіх сил гамселила по їхньому таборі. Злітали наспіх споруджені укріплення, навсібіч скалками бризало каміння, валилося на повстанців... А між усім цим, у куряві, знятій вибухами, блукали і тоскно ревли віслюки, десь узялися і з диким меканням заплигали, тиснучись до людей, кілька баранів, стогнали поранені... Становище ускладнювалось, бій, по суті, був програний. З оточення вони не вирвались і вже, напевне, не вирвуться, бо ворог, відчувши послаблення вогню, почав насідати ще дужче, подекуди переходив у контратаку. Більшало поранених, вбитих. Ждати підмоги не доводилось, інші загони були далеко та й не відали про їхню сутичку. Зоставалось одне: штурмувати гору, круту, майже прямовисну скелю, за якою можна сховатися, куди не сягне ворог. Вихід не з кращих, але рятівний. Кидати обоз, убоге спорядження, вбитих і підніматися. Пеко, здається, уже й прийняв таке рішення, бо частина повстанців, підібравши поранених, почала відступати. Як же з гарматою? Нести на собі? Але ж люди стомлені, не витримають...

Оглушливий, схожий на громовий, з тріском, вибух перервав роздум. Сергій озирнувся — вибухнуло біля блокгауза, де вони щойно ладнали віднайдену гармату, але за куравою й пороховим димом годі було будь-що там розібрати. Лиш за хвилину, коли трохи розвіялось, побачив розірваний ствол і нерухоме тіло сербартилериста. То був його перший і останній постріл в бою за свободу вітчизни. Кравчинський хотів надбігти туди, до мертвого, можливо, чимось допомогти, але живі, що билися попереду, з боків, не ждали, вимагали вогню, і він, відкидаючи закіптюжені свої кучері, що так недоречно липли до чола, лізли в очі, стріляв і стріляв, ніби то було востаннє в його житті, ніби в тому був його сенс...

За кільканадцять хвилин вони відступали. Ар'єргардні групи стримували натиск шаленіючих од почуття перемоги турків, а вони піднімались все вище вгору. Проходячи повз блокгауз, Кравчинський зупинився. Серб лежав горілиць, обіруч підтримував розпоротого живота. «Живію юнаці соколови...» Сергій постояв мить, затим підізвав гармашів, вони поклали мертвого в неглибоку, утворену вибухом вирву і завалили камінням. Ще одна безіменна могила... Скільки їх на слов'янській землі! Праведних і неправедних, видимих і невидимих. Певне, коли б знести докупи, до спільного місця, — утворилися б гори. Чи й не вищі од цих...

Сергій розмірено ступав твердою, уже нагрітою стежкою, камінці виривалися з-під його ніг, стрімко мчали униз, де ще билися друзі, де ще був Пеко. Дивно, йому зовсім спокійно. Поразка не викликала в ньому ані тривоги, ані збудження, тим більш — розпачу, мовби він її ждав, на неї сподівався. Тільки — жаль. Пекучим щемом він розлився у грудях і пік, обпікав серце. Жаль полеглих людей, марне пролітої крові, зусиль... Проте чи ж марних? Ніщо у світі не зникає безслідно. Голос убитих звучатиме між живих, буде кликати до помсти, кров поранених напоїть нові сходи, зусилля ввіллються в м'язи, у жили молоді.

Підніматися ставало важче, гора крутішала. Уже затих бій, Пеко наздогнав їх з уцілілими вояками, ішов похмурий, пригнічений. Це так не личило його молодечтву, красі. Колись біла — певне, матір'ю чи карокою сербіяною білена — сорочка на правім плечі розірвана, закривавлена, чимось зчесана вилиця, побиті, подряпані руки,

тільки в очах, коли зиркав довкола, оглядаючи рештки своєї вольниці,— тільки в них ще пломеніли нескоримість, і лють, і жадова помсти.

Гармаші, що несли єдиний уцілілий і ще не прохолодий ствол, зупинилися, зняли важку ношу, прислонили до виступу скелі.

— Залиште,— коротко наказав Пеко.

Гармаші швидко нашли місце, поклали ствол, прикидали хмизом. Вони ніби чекали цієї команди, виконали її миттю, без єдиного слова і зіткнули з полегкістю. Всі розуміли, що це безвихідь, що кидать гармату — надзвичайний випадок, бо більше вони навряд чи де її роздобудуть, але умови спричиняли до цього, і ніхто не став шкодувати злитку металу, що обтяжував зараз їхню ходу, їхні і без того натомлені плечі і міг хіба що лиш принести біду. Позбавлені вантажу, горці звично подерлися далі, вище, а Сергій відчував, що сили йому зраджують, власне, не так сили, як підводить непристосованість до крутих доріг і підйомів. От чого ні він, ні всі вони не враховували. Ходили собі, ночували в лісах та у скиртах, хоч би й на снігу, а того не подумали, що земля ж має гори, крутизни і що колись, можливо, доведеться їх долати.

— Втомився? — зачекав і підступив до нього Пеко.— Спасибі, друже Шорго. Ти зробив усе, що міг.— Він узяв Сергія під руку, допомагаючи йому, і так вони йшли довго, мовчки, кожен думаючи гірку свою думу.

VI

Сажина Кравчинський зустрів десь тижнів за три у штабі Любибратича.

Росс не кинувся його обнімати, привітався стримано, сухо, наче розсталися вони не півтора місяця тому, а принаймні позавчора, ніби не лежали між ними десятки людських смертей, небезпек і поразок.

— Як собі хочеш, а я не збираюся більше тут сидіти,— заявив Сажин.— Це не повстання, не війна — чортівня якась і більше нічого. Бути свідком розбою — не краще, чим ми могли б зайнятися.

— Що ж ти пропонуєш?

— Їхати звідси.

— Куди?

— У мене один шлях — в Лугано. Хочеш — давай разом, заїдемо до Бакуніна.

Починалася осінь, в горах стало холодно, кампанія згорталася. Про це заявили їм у штабі, це добре бачили вони й самі. Більше робити їм тут справді немає чого.

Повстанці п'ятеро розходяться, зостаються тільки окремі, регулярні, чи що б то загопи, можливості яких обмежені... А побачити Бакуніна він мріяв давно. До того ж з таким супутником!

Кравчинський згодився. Як не сумно було розставатися з Любibrатичем, Пеко, з багатьма іншими друзями, з котрими ділив радість, і смуток, і небезпеку, усе ж розумів — рано чи пізно це доведеться. Він робив і зробив усе, що міг, що було в його силах, нарікати на нього немає ніяких причин. Зараз він повинен обдумати все, обміркувати, взяти з того найвартніше, яке б згодилося потім, при неодмінних наступних битвах. Він має зустрітися з друзями, спільниками, які чекають на нього в Парижі, Швейцарії, Англії, у Росії, разом обміркувати дальші плани. Адже питання повалення деспотизму, визволення з-під тиранії не знято ані з порядку денного, ані з їхніх плечей. Вони чесно мусять зробити те, що випало на їхню долю. Навіть більше. Їх чекають на Дніпрі, на Уралі, на Волзі, їх ждуть у великих містах і у селах, — всюди, де є робітник і землероб, де є кривда, несправедливість. Отже — їхати. Зустріч з Бакуніним, напевне ж, тільки допоможе цьому.

Поверталися через Північну Італію. Венеціансько-Ломбардська низовина потопала в густій зелені лугів та гайків, поміж якими вилися, зблискуючи незайманими плесами, повноводі річки. Очевидно, в горах, де були їхні витoki, уже починалися осінні дощі, і річки мчали з шаленством, подекуди виходили з берегів.

Арман мовчав. Його настрої, зіпсований невдалою місією до повстанців, не поліпшився і з переїздом кордону.

Сергій кілька разів намагався розворушити друга, викликати на щирю розмову, але це не вдавалося, бо й сам відчував якесь у душі невдоволення. Удень, коли їхали, мрійливо дивилися у вікно, за яким пропливали містечка, міста, близькі й далекі села, перекидалися незначними фразами і знов подовгу мовчали, а вночі, власне, звечора, лиш сутеніло, — лягли спати. Може, це була реакція на втому усіх цих днів, упадок сил після незвичайного нервового і фізичного збудження...

За Міланом, у відрогах Бергамських Альп, похолоднішало. Низько над горами, часто запливаючи й серед них,

волоклися важкі хмари, сіяли мжичку. Гори стояли по-нурі, не веселило їх і скупе передосінне убрання. Здавалося, між ними, похмурими цими верхами, і людським настроєм було щось одне, спільне, що й викликало смуток. Чи шкодували вони за втраченим літом, що встеляло їх, їхні долини, буйними травами-квітами, чи журилися за вбитими синами своїх динарських¹ посестр, — а вселяли сум і безрадісність.

— Коли з таким настроєм приїдемо до Бакуніна, то, мабуть, не дуже його втішимо, — сказав Кравчинський.

Росс глянув на нього холодно, підвів насуплені брови, од чого зморщок на молодому чолі ще погустішало.

— До поразок йому не звикати, — сказав. — Має воляче серце, витримає. До того ж повстання — не його затія. — Арман помовчав, зовсім прикрив віконце, аби мжичка не залітала до купе. — Гадавш, він нічого не знає? Він інформований краще нас. Ось побачиш. Старий не вилазить з газет.

— Мабуть, у цьому його єдина втіха.

— Чому ж? — заперечив Росс. — Він іще поривається до лідерства. Кілька разів одрікався і щоразу порушує свою клятву. А сил чортма. Його пісня проспівана. Мертвий орел не вилітає з гнізда.

Сергієві було дивно чути ці слова. Росс ніколи не говорив так про Бакуніна. Очевидно, він приховував свої почуття, а зараз, перед зустріччю, не стримався, виказав їх, аби він, Кравчинський, ні на що не надіявся, не розраховував. Мертвий орел... І це про людину, мужність якої зачаровує принаймні півсвіту, ім'я якої ще й досі наводить жах на російських, італійських, французьких монархів... Ні! Надто ми буваєм бездушні, жорстокі й бездумні, знецінюючи таких людей, забагато ще в нас пихи, себелюбства, щоб змагання наші були успішні, переможні.

— Але й викидати його з гнізда тільки тому, що постарів, не варто, — сказав Кравчинський.

Росс усміхнувся.

— Хіба про це річ?

— Вибач, мені здалося.

В купе були інші пасажири, і хоча вони й розмовляли по-своєму, своєю мовою, люди могли вловити в їхньому тоні ознаки невдоволення, суперечки, а цього ні тому, ні другому, звичайно, не хотілося. Всі бачили, що

¹ Динарське нагір'я, де відбувалися бої.

вони іноземці, волонтери, ставилися до них з підкресленою повагою, і руйнувати це враження якимсь дрібним сперечанням було б нерозумно. Сергій час од часу виходив, подовгу стояв у тамбурі серед курців і тісняви різних речей, кошків з фруктами, йому до нудоти хотілося їсти, але ж грошей ні в нього, ні в Армана,— заледве назбирали на квитки та хлібину, яку вчора увечері, в сутінках, аби ніхто не бачив їхнього убогства, скінчили. Щоб вгамувати голод, він кілька раз навіть закурив, поцатований кимсь з пасажирів, та від того не легшало. Повертався до місця біля маленького плаксивого віконця, сидів, видивлявся на осінні гірські краєвиди, озерця, що голубими хустинками стелилися у міжгір'ях, і від того ще дужче налягала журба... «Додому, додому, додому»,— вистукували колеса, а Сергієві нараз і справді захотілося додому, до рідних, у таврійські степи, де мрійно несе свої води Інгулець, де так непомітно, швидко одкували його дитинству зозулі, де Слов'янськ із незнаною батьковою могилою... «...Мов у тумані, наче відбувалося те давним-давно. А все тому, що без мене,— і ота смерть, і материні переїзди. Без мене, блудного, непоштивого... Наче в тумані, ув осінній цій мжичці. Де вона, рідна? Як Дмитро, найменший однокровець? Може, хоч він принесе їй відраду...» Захотілося материнського слова, материнської ласки. «Так, певне, буває з кожним,— думав Сергій.— Після багатьох доріг і невдач хочеться, аби глянули на тебе лагідні очі і бодай осміхнулися». Думка була настирна, тверда, раніше Сергій уникав таких споминів, вважав це сентиментальністю, а нині терпів, здавався на їх волю. І взагалі, помітив, вони дедалі частіше нахлинали на нього, приходили зовсім несподівано, доречно і недоречно, і хвилювали, непокоїли душу. «Ми такі ж смертні,— згадалися чийсь слова,— безсмертними будуть наші діла». Думка не подобалася Сергієві: крізь неї прозирала хвальба, але зараз, напівкепкуючи, він погодився з нею.

Бакунін якраз спав. Був полудень, а він мав звичку о цій порі відпочивати. Дружина — років п'ятдесяти жінка з гарним білявим лицем і неспокуйними голубими очима — зустріла подорожніх у дворі, сказала про це таким безапеляційним тоном, що в них одразу ж відпало бажання будь-що в неї розпитувати чи будь-що розповідати. Вирішили краще почекати, хай проснеться господар, а тим часом присіли в невеликій, обвитій виноградом альтанці.

— Він скоро проснеться, — заспокоїв Росс, — він лягає в цей час на годину-півтори, не більше.

Арман помітно пожвавішав, став балакучіший, ніби саме наближення до вогнища великого Бунтівничого вселяло в нього енергію, додавало сил. Та й висловлювання його були обачніші, стриманіші, не такі, яких він особливо не добирав у дорозі. «Видно, не просто позбутися впливу такої людини, — подумав Сергій. — Одна справа говорити, помічати чийсь похибки, інша — здобути прихильність, авторитет, щоб навіть оті похибки сприймалися як диво, як вінець творення».

Довкола вілли був чималий, хоч і занедбаний, напівзасохлий, сад; Арман пішов і невдовзі повернувся з кошиком запашних груш, і вони накинулися на них з апетитом голодних, що врешті-решт натрапили на рятівну поживу.

— Пане Росс, — помітивши їхнє зголодніння, обізвалась Бакуніна, — я можу почастувати вас чаєм. Даруйте, ви дуже змінилися, і я одразу вас не пізнала. — Вона ніби зняковіла од попередньої своєї невічливості, в очах її зблиснула усмішка, яка одразу й погасла, але жінка вже здавалась іншою, лагіднішою.

— Спасибі, Анастасіє Ксаверівно, — подякував Арман. — Ми справді-таки змінилися.

— Ви, здається, збиралися в Герцеговіну.

— А ми оце й повертаємося з того походу, — скривив болісну посмішку Росс. — Повертаємо безславні, безгрішні, без... Словом, без усього, чим повинна жити нормальна людина.

— Знаю вас, знаю, — спохмурніла жінка. — По своєму он знаю. А хто з ким поведеться, того й набереться. Як йому нічого, окрім політики, не треба, таж і вам. Зачекайте, я хутко. — Вона не стала більш розбалакувати, швидко пішла до будинку.

— Сердитесь, не розуміє старого, — сказав Арман. — Польська кров. Її батько — поляк, золотопромисловець. Михайло Олександрович знайшов її у Сибіру, коли був там на засланні. Не моя справа, але я не терпів би її і дня, дарма що гарна. Дружина, яка не розуміє, не хоче розуміти чоловікових захоплень, уподобань, ідеалів, — не друг, а ворог.

— Чи не занадто ти категоричний? — завважив Сергій. — Очевидно, Бакуніна вона влаштовує.

— Влаштовує. Та він просто не зважає на неї, ні в які справи не посвящає. Це вона з нами чомусь така

добра, може, тому, що ми з далеких доріг. Інших не підпускає, лається, гонить. Як цербер...

— Ну, досить, досить,— перепинив Сергій.— Бути в домі людини, користатися її гостинністю й ганити — принаймні нечесно.

— Коли все зводить до чеснотливості,— заперечив Росс,— то й виходить — як у нас.

— Мабуть, це різні речі, суспільна боротьба і родинні стосунки.

— Родинні стосунки такої людини — це й суспільні стосунки. І коли в них заплутаний недруг — його необхідно позбавитись. Ти не згоден?

— Частково.

Бакуніна й справді не забарилася. Невдовзі перед ними шкварчала на пательні яечня, у великім фарфоровім чайнику парував чай, лежав дрібно нарізаний хліб.

— Чогось іншого зараз немає,— ніби вибачалася жінка,— а яйця у нас постійно: Михайло Олександрович любить.

Аж дух забило! Їжа здавалася незвичайною, святковою, їжею богів, хоч споживали її зовсім не по-божому, хапкома, ніби остерігалися, що ось-ось пролунає сигнал, вдарить постріл, і вони змушені будуть усе кинути, бігти в атаку, у бій...

Минуло, певне, близько години. Подорожні встигли по-полуднати, сходять до струмка, що тік у долині, за віллою, вмитися, а господар усе не показувавсь. Зрештою, коли Сергій і Арман знову присіли в альтанці, вп'ялися в принесені Анастасією Ксаверівною газети, на веранді почувлися важкі кроки, могутнє покашлювання.

— От і Михайло Олександрович,— сказав Росс.— Підемо до нього...

Вони вийшли з альтанки. Могутній, у величезних стоптаних чоботищах, з недбало заправленими в халяви широкими, хтозна-коли прасованими панталонами, чоловік величезною п'ятірнею куйовдив — ніби витріпував — густого сивого чуба. Велика гарна голова його була трохи нахилена вперед, зір спрямований донизу, і чоловік не помічав гостей, що мовчки, мов зачаровані, наближались до нього. Та ось він скінчив своє дивне заняття, випрямивсь, погляд його маленьких, скованих під важкими навислими повіками очей упав на юнаків, спалахнув, чоловік мовби заляк од несподіванки, затим ступнув уперед, широко розставив руки.

— Господи!.. Михайле!

Голос його рокотів, як відлуння далекого грому, і сам він здавався громовержцем, що, скінчивши своє небесне діло, спустився на грішну землю.

Вони обнялись, вірніше — схопились руками, наче для герцю, саяк-так почоломкались і якусь мить стояли незрушно, глядячи один одному в вічі. Це було дивне видиво, певне, так стрічав Тарас Бульба своїх синів, і гордячись їхньою статністю, і заздрячи їхній молодечості, і таємниче, по-батьківськи заглядаючи наперед — до чого ж ти здатний, що з тебе вийшло.

— Я знаю,— мовив зрештою Бакунін, мабуть, помітивши в Арманових очах смуток.— Хоч ти мені й не писав, проте знаю.— Товсті, мов налиті, руки важко опали.— А це хто ж з тобою? — скинув на Сергія пригаслий погляд.— Кравчинський? Щось ніби знає. Чи не Ковалик, бува, про вас розказував? Ви його знаєте?

— Так,— ствердив Сергій,— у Москві зустрічалися.

— Рад вас вітати,— сказав Бакунін і раптом заgrimів: — Тосю! Чаю нам приготуй. Та вина для гостей.

— Ми вже пополуднали, дякуємо,— сказав Арман.

— Приткі ж ви,— усміхнувся Бакунін.— Господар спить, а вони собі гостюють. Ну, коли так, то заждіть, я одягнуся.— Він повернувся в дім.

— Що я тобі казав,— мовив до Сергія Арман.— Йому все відомо. І пам'ять у нього — дай боже. Але ж і норовистий! Вся Європа звикла до мого псевдо, а він, як затятий: Михайло! Вся Європа — Арманом Россом...

— Не ім'я ж красить людину,— не стерпів Кравчинський.

Можливо, їхня розмова пішла б і далі, стала різкішою, але з'явився Бакунін, і вся увага знову перекинулася на нього.

Михайло Олександрович був у піджаку, надітому поверх спідньої сорочки, на волячій шиї червоніла погано пов'язана шматина матерії, а голову прикривав фетровий капелюх, надзвичайно давній, пом'ятий, з обвислими краями.

— Ходімо, покажу вам свої володіння,— сказав Бакунін.— Ти, Михайле, знаєш, а от Сергій нехай подивиться. Старому скоро каюк, то, може, хоч згадає коли.

Заперечувати йому було даремно, Бакунін не слухав, спокійно, мовби йшлося про щось зовсім стороннє, говорив, говорив. Він не скаржився на життя, ні слова не говорив про недуги,— просто, як водиться між добре

знайомими людьми, оповідав про власні гаразди, не вимагаючи ані співчуття, ані допомоги.

— Людина живе раз, — вів Михайло Олександрович, — важливо прожити це життя не черв'яком, який ніби щось і робить, бо ж точить землю, а орлом, який що рветься до сонця, що постійно у бурях, у блискавках.

— Але ж те його ширяння у бурях та блискавках не дає ніякої видимої користі, — зауважив Кравчинський.

— Ех, молодий чоловіче. Людям потрібне не тільки видиме, існує й духовне багатство, наша сутність, без яких ми ніщо, черв'яки. І хто знає, що тут вартніше, чи руки, що виробляють матеріальне, чи мозок. — Він говорив щиро, переконано, думки його були чіткі, а тон, яким їх викладав, щонайприємніший. Здавалося, життя цієї людини нічим не опечалене, рівне, без крутих поворотів, підйомів і спадів, а в ньому ж, міркував Сергій, стільки поразок, провалів, розходжень, що інший давно б або поставив на ньому хрест, або замкнувся у своїй шкаралупі без будь-яких до світу претензій.

— Дивно, Михайле Олександровичу, — обізвався Росс, що досі тільки скептично осміхався, — дивно слухати... Ви, який усім своїм життям доводите перевагу дії над теорією, і раптом таке.

Бакунін зупинився, дістав потертого шкіряного кисета, вийняв звідти люльку і став набивати.

— Мій принцип — дія, — мовив спокійно. — Не агітація, як її трактує Маркс, а соціальна ліквідація. Ліквідація всього — монархії, класів, чинів, привілеїв — в ім'я побудови народного царства. Ми, революціонери-анархісти, стверджуємо: життя природне й завше передує думці. Думка — лише один з проявів життя, його функція. І оскільки ця функція досить важлива, ми не відкидаємо її. Ми — за теорію, тобто думку, яка служить встановленню щонайтисніших бунтівничих зв'язків між націями. Замість: бунтівничих. Всяке інше пропагаторство — пустослів'я, базікання, насильне нав'язування вичитаних із книжок або вигаданих ідей. Життя народу, його розвиток — справа самого народу. Комунізм виходить не з теорії, а з практичної необхідності, з народного інстинкту, а народ ніколи не помиляється. — Він помовчав, затим додав: — Оце вам чи не остання моя сповідь...

Прогулянка тривала недовго, вони лишень обійшли віллу, постояли, милуючись заходом, але Бакуніну й того було досить, щоб утомитися. Він важко дихав, широке брезклучате лице взялося потом, Михайло Олександр-

рович витирав його кінчиком матерії і безперестану курив.

Сонце зайшло, з гір потягло прохолодою, і Бакунін запросив до будинку. Він мешкав окремо від сім'ї, в окремії — з вікнами на південь — просторій кімнаті, в центрі якої стояв чималий, завалений газетами, журналами, книгами і пачками тютюну стіл, під глухою стіною — ліжка, книжкові полиці, комод, стільці... Біля входу, на простінку, висіли величезних розмірів пальто і такий же плащ, без рукавів, з одним-єдиним гудзиком угорі.

Сергієву увагу привернуло ліжка. Воно було старе, давно не фарбоване, з цятками іржі, потертий сінник, що лежав на ньому, очевидно, розлізся, бо краями обвисав мало не до долівки; усе це прикривалося широким картатим пледом, власне, двома, зшитими вподожж, що був і простирадлом, і ковдрою; а в узголів'ї гороїжилася маленька подушечка — така мала, що здавалося дивним, як уміщується на ній велетенська голова господаря. Кравчинський чув про скромність і невибагливість Бакуніна, однак не міг припустити, що життя його доведене до такого стану, до крайності, за якою стоїть убогість.

— Сідайте, — запросив Бакунін. — Беріть стільця і сідайте, де вам зручніше.

Справді-бо, своєю скованістю він, певне, виказав і подив, і якесь мовби невдоволення, що раптом зринули в його душі. А ніщо ж не повинно затьмарювати радість цієї зустрічі, як і постать того, з ким прагнув побачитись і з ким оце бачиться. Хоч, видно з усього, на господаря поведінка гостей не впливає, він спокійний, упевнений, наче ці люди — його сини або ж родичі, які звикли бачити його саме таким і не інакшим, усе ж нині не повинно бути ані найменшого приводу для бентеження.

Кравчинський сів біля вікна. Звідси йому добре було видно кімнату, Бакуніна, всіх, хто заходив або виходив. Росс розвалився край столу, знічев'я гортає журнал, слухає й не слухає. Весь його погляд ніби промовляє: говорить, говорить, я все це чув, і не раз, я все це знаю... Михайло Олександрович напівприліг на скрипучому своєму ліжкові, підбивши під бік легеньку подушечку, важко дихав, покашлював. Якийсь час він не виявляв ніякої цікавості до присутніх, ні до кого не звертався, ніби в кімнаті був сам, потім намацав на столі тютюн, люльку, набив її, припалив і жадібно затагнувся. Усе це робилося без будь-яких зусиль, звично. Кілька міцних

затяжок угамували задишку та кашель, Бакунін підсунув подушку вище, звів брови.

— Отак, діти мої. Повстання в Герцеговіні та й багато інших народних рушень потерпіло поразку не тому, що сильнішим чи кмітливішим виявився ворог, — ні, сили народні невичерпні і нездоланні, причиною було і є інше: відсутність революційного духу, пристрасті, впевненості. Так, так, старий ще не вижив з розуму, я дійшов цього своїм досвідом, а він у мене, далекі, не малий, дай боже всякому. — Він говорив поволі, розмірено, у словах його не було пустот — за кожним вчувалися непримиренність та непокійливість, біль. — А коли цього нема, коли маси в душі не запалені, не усвідомили крайньої необхідності руйніцтва, ніякі інші зусилля не допоможуть. Видно, час такий минув.

— Може, його й не було, — домовив Росс.

— Був, Михайле. Згадай комунарів. Але, мабуть, ще не назріла пора, певне, для цього потрібно щось більше, ніж звичайні гнів та невдоволення, на які ми так сподівалися.

Слухати його було цікаво і водночас боляче, це був голос титана, що відірвався од землі, на котрій зріс, голос прозріння, за яким стояли десятки, сотні ввергнутих колись у безрозсуддя жертв. Сергієві імпонували і це каяття, і усвідомлення хиб, зачаровував його спокій — величний спокій! — людини, на яку молився світ і яку проклинав. Кравчинський не встраявав у розмову, хоч внутрішньо підтримував її, згоджувався й не згоджувався з думками, в душі його творилося щось таке, чого не можна було одразу визначити, пояснити, підкорить своїй волі. Він слухав хрипкі слова, невимушену сповідь, натужне дихання, слухав мовчання, що нерідко переривало річ рокованого, а бачив його на барикадах Праги і Дрездена, в тюрмах Саксонії, Австрії, одягненим в камінь Петропавловки і Шліссельбурга, каторжником у Сибіру, втікачем, гарібальдійцем, перед ним проходило все його тернисте життя — повне тривоги, невдач, розчарувань, але не відступів, не скарг, не розпачу. Перед ним був апостол борні, анархії, уже старий, зболений, але нездоланий, непримиренний, безкомпромісний у своїх — нехай і хибних — пориваннях.

Ніби вгадуючи його почуття і відповідаючи їм, Бакунін мовив:

— Але знайте: настане час — необхідна ситуація ви-зріє, революція гряне. — Бакунін важко звівся на руку,

мовби поранений на полі брані, могутні груди клетотали, хрипіли, рвалися, наче там вергався вулкан або ж бушував усією своєю можливістю струс.

— Однак заспокойтесь, Михайле Олександровичу, — стурбовано сказав Росс. — Ми розуміємо...

— Ви розумієте... — з гіркою повторив Бакунін. — Що ти розумієш, коли отак от застерігаєш мене? А чи знаєш ти, що єдина моя мрія, єдине моє бажання — умерти на барикаді, в бою, умерти звичайним бійцем. Ніколи мені так цього не хотілось, ніколи, — звернувся до Сергія. — Це страшенно тяжко — відчувати старість, немічність. Кілька разів я зрікався всякої боротьби, думав у спокої прожити остаток літ, а от не можу, не можу... — Бакунін сів, ліжка під ним неймовірно прогнулося, жалібно поскрипувало. — Єдине, що мене розраджує перед смертю, це ви, молодь. Ми своє одбули — справа за вами. Ваша справа піднімати народ на повстання. Ідіть до нього, любіть його, будіть — без народу немає ні життя, ні боротьби, ні майбутнього. Забудьте все, зневажте все особисте — перед вами народ, історія, і ви — їхні слуги. — Він дістав шматину, що висіла на бильці, витер піт, вибив люльку і знову натоптав її тремтливими пальцями, однак не розкурював, сидів у задумі — важкий, незграбний, розпатланий. — Тосю! — заgrimів раптом. — Чаю!

Схоже було, що в душі в нього палає, і він намагається хоч цим загасити її, врятувати від спопеління. Росс відіклав журнал, пробрав на столі місце.

Принесли чай. Не самовар, як личило б, а маленький фарфоровий чайник, простенькі склянки... Анастасія Ксаверівна була чимось невдоволена, мовчки усе поставила, вийшла, пристукнувши дверима.

Бакунін глянув їй услід, махнув рукою.

— Не зважайте. Вона в мене з капризами, не поділяє моїх думок. Зате гарненька і, як не сердиться, добра. І чудово переписує мої праці. — Він налив півсклянки окропу, бухнув стільки ж заварки, нахилки випив. — Прошу.

Але ніхто з них не взявся до питва — Росс послався на те, що недавненько пив, Кравчинський просто подякував. Сергія зворушували кожен крок цієї людини, кожна деталь його більше ніж скромного побуту, він жадібно вбирив усе це очима, розумом, серцем, ніби відчував, що бачаться вони востаннє...

Пізннього вечора, коли, наговорившись, почали укладатися спати, до будинку постукали.

— Михайле, — звернувся до Росса Бакунін, — сходинно відчини. Анастасія Ксаверівна, певне, спить. Сходи. Це хтось із наших.

Росс вийшов. Невдовзі він повернувся, пропускаючи поперед себе невисокого смаглявого чоловіка.

— Карло? — мовив Бакунін. — От уже не чекав. Спасибі, друже. Познайомтеся, — кивнув Кравчинському.

Італієць Карло Кафієро був ревним прихильником анархізму, а отже, і особистим другом головного його ідеолога. Розчарувавшись у легальних методах боротьби, які ще за життя Гарібальді проповідував колишній його однодумець Мадзіні, Кафієро став найактивнішим послідовником Бакуніна, допомагав йому у створенні «Юрської федерації» — основного опорного пункту анархістів, звідки вони чинили свої напади на Інтернаціонал. Багач, власник, він віддав на це усю свою маєтність, а недавно, рік-два тому, останнє, що мав, — віллу «Баронату». Аби замаскувати від властей цей вчинок, Кафієро домовляється з Бакуніним про купівлю-продаж садиби. На віллі, що стоїть осібно, на південному схилі гори Тічіно, неподалеку шосе Локарно — Белінцона, мовляв, житиме Бакунін з сім'єю, там же зручно буде обладнати друкарню, склади зброї, влаштувати зустрічі. Все обійшлося добре, акцію відповідно оформили, однак... вілла, як для такого призначення, виявилася замалою. Вирішили оддалік спорудити ще один будинок. Архітектор, що взявся за це, переконав Бакуніна в необхідності прорубати в скелі дорогу. Михайло Олександрович погано розумівся в господарських питаннях, з усім погоджувався, на будівництві бував рідко, кошти витрачалися безконтрольно. В результаті — робота тільки набирала розгону, а грошей уже не було. Мотяга-архітектор утік. Не розібравшись у справі, Кафієро звинуватив Бакуніна у бездумній витраті капіталу, мало не в крутістьві. Між колишніми спільниками почався розлад. Для Бакуніна це було несподіваним і тяжким ударом. Йому не зоставалося нічого іншого, як відмовитися од вілли, тобто повернути її назад Кафієро. Це він і зробив, склавши відповідного акта.

Це було рік тому, минулого літа. Тривалий час мало хто знав місце його проживання, Бакунін ні з ким не листувався, здається, він, зрештою, поклав дотримати-

ся неодноразової своєї обіцянки відійти від усякої боротьби, і от... Виявляється, Кафієро в усьому розібрався, приїхав попросити пробачення, а заодно і поговорити про діло.

— Італія бореться,— оповідав гість.— Одержано повідомлення, що провінція Беневенто бунтує. Там гори, є свої люди.

Бакунін слухав, посмоктував люльку, дивився кудись у вікно, що вже повнилось темінню. Лице його здавалось спокійним, навіть байдужим.

Було пізно, надто пізно, Михайло Олександрович час од часу заплющував очі, лежав нерухомо, ніби спав, та як тільки Карло перестав оповідати, підводився, спинався на руку, прохав:

— Розкажуй, розкажуй.

Видно, він жив цими новинами.

— У нас є зброя,— гаряче доводив Кафієро.— Ми не повинні втрачати моменту, створимо боєздатний загін, підемо від общини до общини...— Він був запальний, цей невеличкий смаглявий пан Кафієро, він був ладен зараз, негайно мчати до Беневенто, піднімати повстання.

— По-моєму, Карло має рацію,— втрутився Росс.— Поки в народі не згасла іскра...

— Авжеж,— мовив зрештою Бакунін,— усе, друзі мої, правильно, дійте. Але без мене. Я більше не можу. Мій добрий друг, доктор Фохт, заборонив мені будь-яку політичну діяльність. Та справа не тільки в ньому, життя не дає мені такої змоги. Робіть без мене...— Важкі повіки знову склепились, Бакунін відкинувся на подушку.— Робіть. Не послабляйте свого наступу. Руйнуйте... Руйнуйте все, що стоїть на заваді нашій меті. Пам'ятайте: пристрасть руйнувати є творча пристрасть.

Його відречення, а ще більше, мабуть, вигляд, пізність цієї розмови гнітюче впливали на присутніх. Мовчали, ніби передчуття чогось страшного, непоправного — воно станеться, але через рік, світ сколихне звістка про смерть Бакуніна, — ніби все це сковувало їхню річ, як і самих їх. Вікно дихнуло нічною вільгістю, десь у саду загукав сич, від того стало ще сумніш, безвідрадіше. Бакунін ураз захропів, голова його безсило схилилася поза маленьку подушку, весь він — у величезних своїх чоботищах, панталонах — укляк в постелі, став раптом якимсь ніби не тим, значно меншим...

До Женеви прибилися ранньої осені, мов перелітні журавлі, пошарпані, голодні, утомлені.

— Колись тут було в мене пристанище, — сказав Росс, — але йти туди не хочеться. Подамося на Терасьєрку.

— Про мене, — згодився Крагчинський. — Там, здається, готель...

— Дю-Нор?

— Так, так, — порадив згадці. — Дю-Нор.

— Це єдине місце, де наш брат може зупинитися, бо в інших ціни не по кишені.

Вони перетнули майдан і опинилися на мосту через річку, що витікала з Женевського озера.

— Рона, — мрійливо сказав Росс.

Сергій мимоволі спинився. Прямо перед ним, ніби нависаючи над містом, піднімалася гора. Широченна тінь її темнила прибережні води, а далі вони ясніли, вигравали, гойдали на собі десятки легких, мов чайки, човнів. Праворуч, посеред Рони, в швидкоплинних її потоках видівся острів.

— Зверни увагу, — кивнув Михайло, — острівок Руссо. Тут великий філософ годинами, кажуть, просиджував самотнім.

— Місцина гарна, — сказав Сергій, — затишна.

Готель за мітком.

— Пани надовго? — запитав прибульців широколиций, з масивними окулярами на перенісці хазяїн.

— Мосьє Клеменць зупинився тут? — поцікавився замість відповіді Крагчинський, — з листа, що його одержав ще у Белграді, знав Дмитрів намір переїхати до Женеви.

Не встиг хазяїн переглянути й кількох сторінок журналу реєстрації, як на сходах почулися кроки, а ще за хвилину подорожні були в обіймах Клеменця.

— Дияволи! — зраділо тиснув обох їх Дмитро. — Чому ж ви не написали?

— Кому і куди?

— Та сюди ж, ми б хоч знали, коли..

— Аби ж ми самі знали, — сказав Росс.

— Ну нічого, нічого, — заспокоював Клеменць. — Влаштувайтесь, та підемо снідати. Ви ж голоднісінькі.

Вони взяли дешевенький номер, нашвидку вмилися.

— Чим ти тут займаєшся, Дмитре? — допитувався Крагчинський. — Мабуть, слухавш якогось професора?

— Не тільки,— засміявся Клеменць.— Журнал ліпимо. Кілька номерів уже готові.

Вийшли на вулицю, не вельми чисту, зі старим, вибитим бруком.

— Зайдемо в кафе,— запропонував Клеменць.

— Якщо похастуєш,— зауважив Росс,— бо в кишнях у нас вітер гуляє.

— Та вже ж,— засміявся Клеменць.

Завернули в невеличкий ресторан, над входом до якого золотився напис: «Cafe Gressot». В глибині просторої, заставленої столиками зали виднілися відчинені двері до меншої кімнатки. Людей там майже не було, за винятком чоловіка, що сидів за кухлем пива в кутку.

— Ми трохи запізнилися,— сказав Дмитро,— всі вже посідали.

Чоловік у кутку обернувся, підняв кухоль.

— Салют, Бульдожко!

— Уже салютуєш? — невдоволено кинув Клеменць, зовсім не образившись на прізвисько.— Ішов би краще спати.

— Спати, спати,— заварнякав п'яний.— Усі посилають мене спати. А скільки людина може спати, га?

— Облиш нас,— відмахнувся Клеменць. Він замовив сніданок і підсів до товаришів.

— Хто це? — запитав Кравчинський.

— Лісовський, поляк. Здібна людина, пише, але бачиш... І так щодня. Ностальгія.

— Ти не хочеш зі мною розмовляти, Бульдожко? — підступив п'яний.— Даремно. Ви ще побачите...— Він допив з кухля, рукавом обтер губи.— Гарзд, не буду вам набридати. Але позич мені... чуєш, позич зо два франки. Ти хороший хлопець, Бульдожко, і не гребуй мною. Я ще...

Дмитро дістав кілька франків, мовчки поклав на край столу. Лісовський схопив гроші, затис у кулаці і, п'яно вихляючись, почав дякувати.

— Дзенькую бардзо, дзенькую.

— Облиш нас, Казимире,— благально мовив Клеменць,— ти ж бачиш: ми зайняті.

— Пардон... до відзнення, панове, до відзнення...

Чіпляючись за столи, Лісовський вийшов.

— Даремно ти йому дав,— сказав Росс.— Зараз піде нап'ється ще більше.

— Що вдієш? — зітхнув.— Тут багато таких. Видають себе літераторами, пописують різну нісенітницю,

а головне — ловлять новачків, позичають у них гроші і, звичайно, не віддають.

Зустріч з поляком, розповідь друга розвіювали дорожні враження, повертали до живої емігрантської дійсності.

— Підемо до редакції? — запитав Клеменць.

— Неодмінно.

— Тоді гайда. Мене чекає там коректура, але то займе небагато часу, потім поблукаємо по місту. Тут є що подивитися.

Друкарня містилася далеченько, на околиці. Старенький двоповерховий будинок, захаращений дворик... Квартира на другім поверсі, куди вони піднялися, вражала убогістю — вицвілі, потріскані шпалери, попід вікнами збиті з неструганих дощок набірні каси. Ні стола, ні стільців чи інших якихось меблів...

Клеменць провів гостей до іншої кімнати, звідки чулися голоси.

Попід стінами тут стояли набірні, а в центрі — простенький стіл, кілька табуреток... І купи зіжмаканого паперу в кутках.

У кімнаті було двох. Один — середнього росту, в сюртуку, окулярах і з шапкою чорного кучерявого волосся — стояв біля верстака, другий — сухий, смаглявий, з запалими щоками — сидів біля столу.

— Дмитре, чому ти запізнюєшся? — не обертаючись, запитав Клеменця складач. — Гранки чекають.

— Друзі, — не зважаючи на його слова, сказав Клеменць, — знали б ви, хто до нас приїхав!

Друкарі одірвалися від роботи, з цікавістю глянули на гостей.

— Михайле! — радо вигукнув смаглявий і поспішив з-за столу. — От так несподіванка.

Підступив і другий, привітався з Россом.

— А ви — Кравчинський, — звернувся до Сергія.

— Так. Але як ви здогадалися?

— Гадки прості: вищий середнього зросту, жучерявий, високе чоло, зведені брови, — все точно, як описує Третє відділення.

— Тоді ви — Гольденберг, — сказав Сергій. — Про це також неважко здогадатися.

Друзі засміялися.

До кімнати зайшов худий, з блідим обличчям блондин.

— Ельсниц, — сухо відрекомендувався.

— Не вистачає Раллі та Жуковського, — сказав Гольденберг, — а то б вся наша компанія була в зборі.

— У мене до вас буде особлива розмова...

— Всі до Лазаря мають особливу розмову, всі чогось вимагають, — раптом замахав руками друкар. — А Лазарь один, у нього дві руки і одна голова, і та паршива.

— Заждіть, — ледве перепинив його Кравчинський. — Я з приводу поправок до «Копійки».

— Звертайтеся до Лопатіна, то його вина. Скажіть краще, пане Кравчинський, чому ви не приїхали сюди допомогти нам, а опинилися в Герцеговіні? — не без докору мовив Гольденберг.

— Забачалося гірського повітря, — докинув Росс, і всі засміялися. — Справді, не гуляв же там Кравчинський.

— Ніби я кажу — гуляв, ніби я що... — ображено мовив Гольденберг.

— Говіркий цей Гольденберг, — зауважив Сергій, коли вийшли.

— Але фахівець добрий. Крім усього, він секретарює в секції Паризької комуні Інтернаціоналу, — сказав Клеменць.

— Що ж, це додає йому честі.

По дорозі Росс відлучився, а вони завернули до бібліотеки. Емігрантська читальня містилася недалеко від вокзалу, в завулку. У досить просторій кімнаті зосереджувалася надіслана на адресу емігрантів література, видана і за кордоном, і в імперії. До того ж бібліотека була своєрідним адресним бюро, де у спеціальному журналі реєструвалися всі прибулі. Тут знали — де хто живе, працює, чим займається взагалі.

В бібліотеці майже нікого не було. Немолода, проте досить гарна жінка в темнуватому костюмі, що щільно облягав її талю, переглядала газети.

— Наша хранителька фондів, — сказав Дмитро.

Жінка приязно кивнула.

— Мені про вас писали, — сказала і подала Сергієві руку.

— Хто ж, коли ваша ласка? — запитав Кравчинський.

— Софія, Бардіна. Ми разом вчилися у Цюріху, а позаторік вона виїхала.

— Ну й тісний же світ! — розвів руками Кравчинський. — Бардіну я пам'ятаю.

— Заарештували її.

— Коли?!

— Тижнів три тому. Оце днями листа одержала.

— Жаль,— засмутився Кравчинський.— А про Фігнер, вони разом приїхали, не чути?

— Ні, про ту не пишуть.

У закуті кімнати, за величезним вазоном-пальмою, сидів єдиний відвідувач. Кравчинський помітив його ще як зайшов, щось знайоме здалося йому у рисах обличчя, однак згадати, кого саме зустрів, не міг. Вони обмінялися поглядами, і чоловік рвучко підвівся, пішов назустріч. В його ході, міцній поставі почувалася впевненість.

— Германе! — зрадив Дмитро.— Як ти тут опинився?

«Лопатін! — блискавично віддалось у Сергієві.— Герман Лопатін!.. Розкішна зачіска, темна смуга борідки, легкі окуляри...»

— То кого це нам бог послав? — підступив Лопатін...— Кравчинського? Героя Балкан? Вітаю.— Вони потиснули один одному руки.— Лавров показував мені ваші листи з Герцеговіни. Ви вчинили як істинний росіянин — нікому не повірили, поки не переконалися на власні очі.

— Вважаю, що так найкраще,— сказав Сергій.

— І що ж тепер? Кампанія програна, армія розбрелася... Що далі?

— Життя покаже,— ухилився од прямої відповіді Кравчинський.

— Абстрактно. Що таке життя? Це ми з вами. Отже...— примружив очі.

— А конкретно, то — бунтувати! — різко мовив Кравчинський.

Заява була несподівана, Лопатін і Клеменць презирнулися.

— Ніколи ще історія не знала випадку, щоб революція розпочиналася науково,— вів далі Кравчинський.

— Сергію, тихіше,— зауважив Клеменць.

— Нічого, нічого, нехай говорить,— сказав Лопатін і звернувся до Кравчинського:— Але ж зрозумійте: змови, бунти ніколи до добра не приводили, тільки викликали посилення реакції.

— Не легша вона й тепер,— мовив Кравчинський.— Не менше ллється народної крові. Ми будемо повставати. І саме там, на Уралі, на Волзі, де ще живі традиції Разіна й Пугачова. Повстання — це могутній каталізатор суспільного руху. І, можливо, воно буде придушено, воно

напевне буде подавлено, але приклад його, зрештою, бойове піднесення має принести більше користі, ніж роки найневтомнішої і найуспішнішої пропаганди.

— Ясно,— сказав і навітьось зібрав зі столу журнали Герман.— Ви, здається, повернулися з Россою?.. І заїздили до Бакуніна, так?

— Так,— ніби з викликом відповів Сергій.— І в Бакуніна є чому повчитися. Росія вимагає іскри, спалаху, а не млявої поступовості — сиріч товчіння води в ступі, що проповідує Лавров.

— Даремно ви змішуете Марксове поняття розгортання політичної боротьби з лавровською поступовістю. У Лондоні ви, здається, мирилися з цим.

— Майже півроку тому. І не зовсім. За цей час багато води утекло. І крові.

— Лавровські гасла застаріли, факт,— додав Клеменць.

— От-от,— підхопив Сергій.— Як це, Дмитре, у тій твоїй епіграмі? «Він сидить верхи на раку і кричить: «Вперед! Вперед!»

Лопатін мовчав. Чи збагнув настрої товариша, чи не хотів цю, першу, по суті, стрічу перетворити в суперечку, а кілька хвилин нестямно перетасовував журнали, затим відніс їх. Потому мовив:

— Що ж, други мої, дійте... Розкитуйте імперію бунтами. Хай вам щастить.— І надався до виходу.

Тільки тепер дійшло Сергієві, що повівся різкувато, можливо, безтактно, і він вибачливо узяв Германа під руку.

— Даруйте, я, здається, погарячкував.

— Пішли, пішли. Нічого вибачатися, ми не дами. Поговорили — й гаразд. Це ж не востаннє.

— Мабуть, ні,— осміхнувся Кравчинський.

Вийшли. Клеменцеві необхідно було повертатися до друкарні, і він попрощався.

— Красиве місто,— сказав Лопатін.— Я, коли вперше сюди приїхав, весь день проблукав. Хочете — підемо до озера? Найкраще б у гори, але там сніги. Чи ви все ще сердитесь?

— Сердився,— сказав Кравчинський.— Тільки не за те, що ви маєте на увазі. Пригадуєте ваші поправки до «Юпійки»? Так за них, коли мені повідомили, я сердився.

— Тоді ще одне,— продовжував Герман.— Я прочитав вашу казку про Мудрицю.

— І як вона вам здалася?

— Ви досить вільно повелися з «Капіталом», не думаю, щоб Марксові сподобалося.

— Стут мені критичним. Хотілося зробити найпопулярніше, для всіх зрозумілим,— пояснював Кравчинський,— а, видно, перестарався. Після зауважень того ж Лаврова я багато змінив...

— Ми повинні піднімати свідомість народу, а не потурати сліпо його стихійним смакам, як Бакунін,— вів далі Лопатін.— Саме це спонукало мене взятися за переклад «Капіталу».

— Мабуть, правильніше буде, коли скористаємося всіма засобами — і казками, і трактатами,— зауважив Кравчинський. І запитав: — Ви часто зустрічаєтеся з Марксом?

— Коли буваю в Лондоні — часто. Це людина, яку хочеться бачити постійно, щодня, слухати її... Я йшов до нього першого разу, і острах сковував мене. Здавалося, мені забракне тем, я не знаю, якою мовою з ним говорити. На щастя, вся моя бентега виявилася даремною. Маркс прекрасний співбесідник. Розмовляли по-французьки. Маркс володіє французькою не зовсім досконало, поволі підбирає слова, і я встигав повністю збагнути його думку.

— Про що ж ви говорили? Чим він цікавився?

— Усім. Від політичних подій у імперії до риночних цін. Це інтелект всеоб'ємний. Дивно, як тільки він за всім устигає. Здається, немає такої галузі людського життя, куди б не проник він променем свого розуму. А як високо цінує Чернишевського! Не раз підкреслював: Чернишевський — мислитель оригінальний і сильний. І знаєте, якого я дійшов висновку? Тільки Чернишевський, з його авторитетом, знаннями і багатим політичним досвідом, тільки він зумів би об'єднати наші розпрошені сили, покласти край чварам.

— Чи не бажання мати саме такого проводиря повело вас у Сибір визволяти Миколу Гавриловича? — запитав Кравчинський.

— Саме це, — запально відповів Лопатін.— І я був бидомігся свого, я вже ніби тримав Чернишевського за руку, як раптом оте його перевезення до Вілюйська. Але й після моя затія здавалася мені реальною, заради неї я проплив тисячу верст по Ангари, через пороги, ризикував потрапити в тартарари, померти голодною смертю... Навіть повірив у добропорядність генерал-губернатора і

одверто розкрив йому усі свої карти, мету свого приїзду.

Місто лишилось далеко позаду, кудись повернула і зникла стежина, а вони йшли і йшли — неспіхом, забувши про втому і час.

Ліворуч грало озеро, лизало гранітний берег, злегка пінилось, шурхотіли під ногами камінці, та вони, здавалося, нічого того не помічали.

— Я й досі не облишив свого наміру, — вів далі Герман. — Щонайпізніше цього літа знову подамся до Сибіру. Чернишевського ми повинні вирвати.

— Вважав би за честь бути з вами у цьому ділі, — з готовністю мовив Кравчинський.

— Я високо ціню ваш досвід, хоч, як бачите, не з усім згоден. Але ми вже розпочали підготовку з іншим товаришем, — сказав Лопатін. — Ви його знаєте, це Мишкін.

— Мишкін! — мимоволі вирвалося у Сергія. — Перед цією людиною я поступлюся. Де він тепер?

— У Лондоні.

— Вітайте його. Іп скільки для нас зробив!

...Вони блукали до вечора, аж поки сонце не почало сідати, і вершини гір не кинули на озеро свої страхітливі тіні. Сергій був задоволений зустріччю. Повернувшись до готелю, він не захотів більше ні з ким бачитись, зачинився у номері і весь вечір, аж до пізнього повернення Росса, вже в котрий раз обдумував пережите.

VIII

Кафе Грессо, яке й до того не виділялося тишею, в ці дні було особливо людним та неспокійним. Щовечора сюди сходилася стара і молода еміграція, аби подивитися на добровольців-повстанців, послухати їх розповідей. Перші зустрічі якоюсь мірою вдовольняли Сергія, він і справді вважав за потрібне ознайомити співвітчизників з подіями на Балканах, однак невдовзі — відчув — ці розмови перетворилися у звичайну балаканину, і Кравчинський всіляко уникав їх. Надто ж коли розійшовся в поглядах на Бакуніна. Виявляється, чимало женеців, котрі не пішли за Лавровим, не визнавали й Бакуніна, хоч і вважали себе федералістами-анархістами. Причиною стало нібито, що Бакунін, бачте, приховав свої стосунки з Кафієро та іншими італійськими

революціонерами. Сергій вважав це дитячістю, однак нікого переконати йому не вдалося, амбіція, в яку впа-ла частина емігрантів, була настільки сильна, що ніякі доводи чи умовляння не діяли. І взагалі, йому не подо-балось те, чим займалась більшість росіян, не міг прими-ритися з постійними чварами, неробством та наговорами, що роз'їдали й без того збіднене їхнє життя. На десятки емігрантів — кілька активних, решта ж — говоруни, за-всідники кафе і ресторацій. Коли б не Лопатін, Росс, Клеменць та ще кілька товаришів,— хоч тікай звідси. Правда, кажуть, об'явився якийсь цікавий вигнанець із Києва, Драгоманов, але він більше перебуває в Кларані, у француза — професора Елізе Реклю¹, до Женеви наві-дується рідко.

...Невеличкий столик у кімнаті готелю Дю-Нор заки-даний конвертами, зіжмаканими й пошматованими арку-шами паперу. Щодня звідси в різні кінці виходять повні роздумів, планів, гнівні й лагідні послання. Особливо жвава полеміка з Лондоном. Тепер він посперечається з Лавровим! Вважати себе революціонером, наставником молоді і відмовляти в участі у повстанні — де б воно, зрештою, не вибухнуло, — чи не занадто? Чи не пахне тут демагогією? Чи не перетворюємося ми, шановний Петре Лавровичу, в базік, славословів, політичних сліпців, котрі тільки й знають співати псалми...

Бакунін — от хто по-справжньому відданий боротьбі! Ні поразки, ні хвороба, ні старість, ні навіть відречення друзів не зупиняють його. Вічний бій! Вічне прагнення небезпеки, ризику... Жаль, що між ними літа, що не познайомилися раніше, що роки так невблаганно руйну-ють здоров'я великого Бунтівничого. З ним можна було б творити діла. Не скітати, не чадити димком у кулуарах, а боротися, битися, перемагати або вмирати.

Ну, а поки що? Поки що будуть казки, власне, скроп-лені живою водою художності політичні трактати. «Правда і Кривда», «З вогню та в полум'я»... Вони про-довжать ідеї «Мудриці Наумівни», ідеї Марксового «Капіталу». Події казок розгортатимуться в Росії, Ан-глії, в деяких інших землях, бо всюди панує неправда, всюди кривда і зло є постійними супутниками людського

¹ Реклю, Жан-Жак-Елізе. Знаменитий французький географ та соціолог. Учасник Паризької комуни, член I Інтернаціоналу. За-суджений на довічне вигнання, з 1872 р. жив у різних країнах.

буття. Пора, зрештою, усвідомити, що господарем землі і всіх її надр є народ, що багатства мають належати тому, хто їх виробляє. Над трудівником не може бути нікого, хто віднімав би вироблене ним. І праця повинна приносити людині не виснаження, не хвороби, а радість, щастя, моральне вдовolenня. Для цього вона має бути артільною, колективною, де б кожний виконував роботу за можливістю, а одержував по потребі.

Досягти цього мирним, законним шляхом неможливо. Царі, попи, поміщики й капіталісти ніколи добровільно не розстануться з своїми багатствами, не зречуться влади,— їм треба брати силою, зброєю, революцією. Народ завше готовий, в ньому постійно зріє стихійний бунт, обов'язок революціонера організувати, спрямувати цю силу. Він, революціонер,— іскра, кинута в стіжок соломи, од якого має загорітись усе поле...

Скоро, скоро проснетесь люд, і горе тоді тиранам!

Кравчинського радо зустрічають на засіданнях секції Інтернаціоналу, які відбуваються щосуботи, сам Лефрансе, голова її, пропонує йому вступити до їхніх лав; незважаючи на дискусію, що розгорнулася між ними, Лавров запрошує до участі в журналі, його статей чекають у «Робітнику»... Але Сергій не поспішає. На його думку, всяке членство зв'язує волю, сковує ініціативу, революціонер повинен бути вільний, незалежний — як у діях, так і в думках. Палкі промови Шалена, одного з активних діячів Комуни і французької еміграції, дедалі більше переконують Кравчинського в безрезультатності такої діяльності. Оратори, помічає він, здебільшого повторюються, варіюють свої думки, чогось нового, цікавого, свіжого в їхніх виступах нема, деякі ж — просто позують надто, як у залі жінки...

І все ж ситуація настільки складна, груп і групок так багато, що бути байдужим до їх суперечок, розходжень, в основі яких часто лежать принципові питання, принаймні нерозумно. Кравчинський виступає, відстоює єдино вірні, на його погляд, переконання, його вислуховують, буває, й підтримують, а далі — ні кроку. Та й сам Сергій розуміє: всі вони, в тім числі й він, роковані на безділля. Що таке еміграція — він пересвідчився на власному досвіді. Заснувати журнал не вдалося, добитися сподіваного в герцеговінській кампанії — так само.

Батьківщина ж чекає. Там небезпека, бій — хоч поки що таємний, зате справжній. Там гинуть, мучаться товариші, їх треба визволяти.

Петербург чекав серйозних подій. От-от мали відбутися судові процеси над учасниками ходіння в народ. Арешти розпочалися ще кілька років тому, тривали й досі; за ґратами опинилися сотні людей, переважно молоді. Чимало їх без суду і слідства відправлено на заслання, чимало загинуло, решта чекала вироку.

Перші дні по приїзді Кравчинський мешкав у лікаря Веймара. Орест Едуардович жив у центрі, на Невському, мав великий будинок, більшість кімнат якого була не зайнята. Ще на початку народницького руху Веймар зійшовся з революційно настроєною молоддю, всіляко допомагав їй. Особа його була майже недоторканна, бо всі знали, що лікар близький знайомий імператриці, що жона самодержця — на знак глибокої вдячності за спільну роботу в лазаретах під час турецької війни — подарувала йому власний, оздоблений коштовностями портрет.

Кравчинський зустрічався з Веймаром і раніше, на початку ходіння в народ, хоча справжньої дружби між ними й не було. Нині зраділи один одному неабияк.

— Це чудово! Чудово, що ви повернулися,— примовляв лікар, оповідаючи про петербурзькі новини.— Людей тут бракує, як повітря. Ми затіяли одне цікаве діло.— І він розповів, що товариші, які залишилися на волі, задумали організувати втечу Кропоткіна.

Петро Олексійович, заарештований по доносу одного з робітників Олександро-Невської частини, яким він таємно читав лекції з історії Інтернаціоналу, ось уже три роки мучився в кам'яницях Петропавлівської фортеці. Визволити його звідти було затією неймовірною, однак друзі — Веймар був у числі найближчих — будь-що прагнули добитися цього.

— Затія добра, але...— засумнівався Кравчинський,— з Петропавлівки, здається, ніхто не тікав.

— І прекрасно! — чомусь ніби радів Орест Едуардович.— А ми попросуємо. Переписка з Петром Олексійовичем уже налагоджена. Скажу вам більше: зараз він не в тюрмі, у шпиталі.

— Яким чином?

— А так. В'язниця підірвала його здоров'я до того, що не міг навіть ступити. Ми порадили Петру Олексійовичу добиватися переводу в шпиталь. Уже другий місяць він там, поправився. Поки одужає зовсім, маємо розробити план втечі. Приставайте, ви маєте досвід.

Сергієві пригадалася Москва, їхнє гасання засніженими вулицями, невдала спроба відбити Волховського... Справа малоїмовірна і надзвичайно ризикована. Але ж... для того він і повернувся, щоб ризикувати, боротися. Нехай це коштуватиме здоров'я, крові, життя, — він піде з товаришами, він не оступиться, не підведе.

— Я згоден, Оресте Едуардовичу, — відповів після недовгого роздумування.

— От і чудово! Я ніскільки в цьому не сумнівався. А тепер скажіть: правити кіньми ви вмієте?

— Кучером ніколи не був, а верхи гасати доводилось.

— Так от, — вів далі Веймар, — без коней нам не обійтися. Втікача треба буде там же, біля тюрми, підхопити, бо він слабосилий. Поки суд та діло, я через людей купив, по-моєму, доброго рисака. Він зараз у тетерсалі, його треба об'їздити, привчити до вулиць, якими доведеться тікати. Візьметесь?

Сергій кивнув. Йому щодень більше подобалися і лікар, і ця незвичайна затія. От тільки жити тут небезпечно. Занадто вже велелюдне місце — Невський. Та й сам дім. До лікаря йдуть і йдуть, так і дивись, аби на когось не наткнутися, аби хтось тебе не впізнав.

За кілька днів, придбавши собі документи на ім'я селянина-естонця, який приїхав до столиці заробити грошенят на таке-сяке господарство, Кравчинський найняв на Петербурзькій стороні, неподалеку Літнього саду, мебльовану кімнату і зайнявся «ділом». Удвох з Веймаром вони відвідали тетерсаль, де Орест Едуардович відрекомендував його своїм кучером, зати́м купили візка, збрую, і тепер мало не щодня Сергій привчав до поко́ри молодого біснுவатого рисака. Кінь виявився норостивий, змусити його слухатись коштувало великих зусиль. Кравчинський прозвав коня Варваром, усе ж любив, пестив і невдовзі зумів добитись чималого. Рисак присмирнів, давався запрягати, навіть сідати верхи — тепер його можна було пускати «в діло». Як і колись у Москві, кілька разів на тиждень Сергій виїздив з тетерсаль і годинами чвалав вузькими, покрученими завулками, що зусібіч облутували Миколаївський шпиталь, Невським, побіля будинку Веймара. Розпізнати його було важко — опасиста борода, каплоуха заяча шапка, кожух, підперезаний широким шовковим поясом, великі юхтові чоботи. Мужик мужиком. А ще як натягне віжки, гукне... Тільки вітер свище у вухах! Та іскри летять з-під підків...

«Мужик мужиком», однак мав на оці не тільки приборкання рисака. Він уже знав, хто з колишніх товаришів уцілів та чи можна до нього навідатись. Насамперед зацікавився Олександром Малиновською, художницею, що жила в Ізмайловському провулку і здавна підтримувала нелегальні зв'язки з революціонерами. Не наважуючись зайти, Кравчинський кілька разів під'їздив до будинку, де мешкала знайома, подовгу простоявав — ніби чекаючи пасажера. Якось йому таки пощастило: у жінці з розкішним білявим волоссям, що вийшла, одразу впізнав художницю і, пропустивши її на сотню кроків уперед, наздогнав, запропонував сісти. Жінка погодилась, бо мала з собою невелику ношу, а по дорозі між ними відбулася розмова, з якої Кравчинський зрозумів, що вцілілі під час арештів товариші ні в якому разі не збираються складати зброї.

— Найперше ми хочемо відродити пропаганду, — повідомила Малиновська. — Робітництво налякане арештами, його треба повертати на шлях революції.

Радий зустрічі, Сергій не став заперечувати, викладати власні плани, — був певен, що з часом усе з'ясується, стане на місце. Малиновська обіцяла звести його з рештою товаришів, сказала, коли і як зручніше до неї заходити; Кравчинський одвіз жінку до Академії художеств, там вони розпрощалися, домовившись незабаром зустрітись.

...А дні тим часом минали, не приносячи, окрім балаканини, будь-яких конкретних, видимих результатів. Ось і вони, котрим пощастило уникнуть арешту, замість активності, активних дій пропонують «відродити пропаганду». Ну й що? Відродили, знову пішли до робітника, а він одвертається, він боїться, репресії його налякали... Ні, тут інше треба. Революційного вибуху! Страйків! Барикад — як у Парижі... Маси треба розворушити. Словом же, будь воно хоч святе, не проб'єш самодержавного муру. Потрібні підкоп, динаміт, вогонь, — щоб тріщало, летіло до дідька в зуби. Тільки тоді в тебе повірять, лише тоді знайдуться спільники. Сила! Вогонь і сила! Бодай щось подібне, аби не буденне, не сіре, не таке, до якого всі звикли і яке нічого вже не дає.

Найбільше цьому відповідала, звичайно, втеча Крєпоткіна. В ній, коли б вона удалася, прозвучав би виклик царизмові. В час поголовних арештів, розгулу реакції, очікування великих судових процесів втеча була б громом з ясного неба, гігантським струсом. І варто докласти зусиль, аби він ударив, той грім, аби застій, переляк —

усе, в що нині впирається революція, — зрушилось, здриглося, рухнуло...

У кінці березня сталася подія, що сколихнула приспану та залякану репресіями громадську думку. На похорон Павла Чернишова, студента, замордованого в застінках Третього відділення, зійшлися численні його друзі й знайомі, просто молодь. Процесія загрожувала перерости в демонстрацію, і жандарми докладали зусиль, аби розпорозити її, ізолювати. У відповідь — непослух, грізне мовчання. Так і йшли вони до самого кладовища — за труною молодь, по боках, назирці, — жандарми. А над могилою, розповідав Баранников, звучали зовсім не буденні, не похоронні слова. То були заклики. Заклики до борні проти насильства і тиранії... Про похорон багато говорили — хто з острахом, хто з надією на неминучі зміни...

А десь за тиждень від Кропоткіна одержали записку, в якій він сповіщав, що почуває себе добре, готовий до втечі і з нетерпінням жде їхнього сигналу. Крім того, «хворий», який, аби довше протриматися у шпиталі, всіляко симулював, підкреслював свою безсилість та немічність, повідомляв, що його щодня почали виводити на прогулянку, у двір — досить просторий, безлюдний, але, як і всі тюремні двори, обнесений високим кам'яним муром; подолати мур без чийсь допомоги він, звичайно, не зможе.

— Мотузьяна драбина! — запально докинув хтось із присутніх — сиділи у Веймара, обмірковували ще один варіант втечі.

— Не встигне він піднятися, — заперечив Сергій.

— Я наполягаю на попередньому плані, панове, — говорив лікар. — Варта біля воріт абияка, майже умовна. Не встигне підоспіти підмога, як ми схопимо Петра Олексійовича в екіпаж — і гайда.

З кількох перебраних варіантів цей, справді, здавався найреальнішим, хоч і найризикованішим. Під виглядом в'язничної обслуги вони в момент прогулянки під'їзять до брами, стукають, їм одчиняють — нехай лишень хвіртку! — а далі само собою: вартового усунуто, Кропоткін, скориставшись замішанням, біжить до воріт, тут його хапають (не розраховують на його сили!), вкидають до екіпажа і знайомим уже маршрутом мчать до надійного місця.

Задум, може, й здійснимий, але вимагає значної кількості людей. По суті, це напад. Розраховувати на його

раптовість та несподіваність не доводиться, ймовіріше всього доведеться діяти силою. Крім того, на обох кінцях необхідно розставити дозорців — аби під час втечі не вийшло зіткнення з іншими екіпажами, бо вуличка вузенька, розминутися в ній не просто. Та й візників поблизу варто забрати, щоб переслідувачам та філерам ні на чому було доганяти...

Отже, навіть за скромними підрахунками, необхідно чоловік п'ятнадцять-двадцять. А їх зараз коли набереться половина, то й добре. Варіант, таким чином, не підходящий, а поверталися до нього час од часу лише тому, що всі інші не витримували ніякої критики.

Як і попередні рази, розійшлися невдоволені, без будь-якої певної домовленості. І хто знає, скільки тривало б це невизначене становисько, коли б «хворий» знову не порадував новиною. Він писав, що до шпиталю почали завозити дрова, ворота часто залишаються відчинені, варті ж не посилено. Кропоткін пропонував і свій план втечі: під час одного з заїздів підводи він, скинувши з себе важкий і довгий тюремний халат, спробує вискочити у ворота. Вартовий, що весь час біля нього, навряд чи наважиться стріляти, а догнати, схопити — не встигне. Єдине, що від них, на думку Петра Олексійовича, вимагається, — забезпечити сигналізацію, транспорт і місце.

План був простий, але, можливо, саме в цьому, в простоті, і полягав його сенс. У всякім разі, схопилися за нього мов за рятівну соломинку. Далі чекати було нічого. Возити дрова от-от могли закінчити, ворота знову зачиняти на всі замки та засуви, і попробуй тоді будь-що вдіяти.

На негайній втечі наполягали всі. Необхідно було тільки уточнити деякі деталі.

— Можливо, хтось із наших зайде до двору, перепинить вартового, коли Петро Олексійович тікатиме, — запропонував Михайлов.

Та в записці, одержаній від Кропоткіна у відповідь на пропозицію, категорично це заперечувалося, Петро Олексійович повністю покладався на себе, сповіщав майже математично точні розрахунки. Їх — вартового і арештанта — в момент утечі розділятиме десяток кроків, що й зробить в'язня недосяжним. Головне, знову наголошував «хворий», сигнал, транспорт, дорога... Все повинно бути продумано, уважено, вивірено...

Кілька разів «постові» ходили на свої місця, вивчали маршрут. Під'їзди до шпиталю вузькі, покручені, за вся-

ку ціну, — коли «хворому» вдасться вискочити, — необхідно було забезпечити вільний проїзд екіпажів.

Щодня, о першій годині пополудні, покрученими вуличками попід мурами Миколаївського шпиталю мчав екіпаж. Біля будинку, двері якого виходили прямо на шпитальну браму, бородань-візник різко зупиняв баского, норовистого рисака, з екіпажа виходив статний армійський офіцер і, притримуючи шаблю, що теліпалася збоку, не мовивши й слова, зникав у під'їзді. Поки офіцер займався своїми справами, візник придрімував, одкинувшись на сидінні, затим вони знову мчали своєю дорогою.

Про те, що пихатий, самозакоханий офіцер є не хто інший, як власник оздобленого коштовностями іменного портрета імператриці лікар Орест Веймар, а кремезнуватий візник — давно розшукуваний політичний злочинець Сергій Кравчиський, — ніхто з сторонніх, звичайно, не здогадувався. Та й що особливого в тій їзді, коли подібних екіпажів, у місті сотні, а офіцерів — тисячі? Їздять собі, нікого не зачіпають, то й хай.

Щоправда, одного дня — це вже було аж у червні — екіпаж затримався біля будинку довше звичайного, а офіцер, що досі не дозволяв собі засиджуватися в ньому ані хвилини, не виходив зовсім, весь час нервував, раз у раз про щось допитувався у візника. Візник на його домагання досить негречно — як здавалося збоку — кидав одну-дві фрази і, не відриваючи погляду, стежив за чоловіком, що марне намагався запустити звичайнісіньку гумову кульку. Куля була червона, чомусь не злітала, чоловік уже й підкидав її, і пнувся навшпиньки, аби підняти над шпитальною стіною — чомусь йому хотілося неодмінно підняти її над тим муром! Зрештою, потративши чимало часу на свою дитячу затію, чоловік зозла гепнув кулькою об землю, розтоптав її і пішов геть. Невдовзі рушив і екіпаж...

На переписку з в'язнем пішло ще з тиждень. Петро Олексійович просив, підганяв, бо така, здавалося, зручна можливість от-от могла бути втрачена. Це розуміли всі, тому всі гарячково й шукали виходу. Найперше, що незалежно ні від чого потрібно було поправити і що одразу ж зробили, — п'ятий дозорець. Він, як підказував досвід, був необхідний. По-друге, сигнал. Чи й тепер варто возитися з тою кулькою? Чи не приверне це зайвої уваги? Чи не вдатися до якогось іншого засобу? Але якого? Що ще можна вигадать?

Вони — Веймар, Кравчинський, Михайлов Адріан і ще кілька змовників — сиділи в ресторані Домініка — одному з центральних «злачних» місць Петербурга, сиділи у віддаленій глухій кімнатці, пили червоне вино і міркували. З зали доносилися музика, сміх, п'яні вигуки, оплески. Час од часу чулися мелодійні звуки скрипки.

— Я знаю — що! — нараз мало не скрикнув Сергій. — Скрипка! Ось, чуєте? — Він показав на двері, ніби вони мали розчинитися і впустити когось чи щось, що нагадало б скрипку. — Чуєте? У будинку напроти, біля якого ми, Оресте Едуардовичу, завше спинялися, зняти кімнату, поселить туди скрипача... З вікон будинку, я певен, видно всі вулички, мабуть, і двір, де прогулюється арештант.

— І що ж? — запитав лікар.

— Людина, яка все бачитиме — і вулицю, і двір, — скрипкою зможе подавати сигнали. Наприклад, коли все гаразд, — скрипка грає, коли щось не так, — мовкне.

— А що? По-моєму, Сергій говорить діло, — підтримав Адріан. — Ніякої підозри. Грає собі чоловік... Не те що возиться з кулею.

— Ви певні, що знайдете там кімнату саме таку, як потрібно? — усе ще сумнівався Веймар.

— Треба довідатись. Зараз, негайно.

— Не гарячіться, Сергію, не гарячіться, — вгамоняв лікар. — По-перше, хто буде грати?

— Хоч би я, — не задумуючись, мовив Кравчинський. — Кілька мелодій я знаю добре.

Колись, в училищі, в Лісовому інституті, поки сидів на місці, не блукав неосяжними просторами імперії та закордонням, у нього була маленька, майже мініатюрна скрипка — дарунок батька, на якій він щоранку потроху вправлявся, власне, брав кілька нот. Гра, казав товаришам, настроює його на весь день... Та згодом утратив і інструмент, і звичку — нелегальне життя, переслідування, переходи та переїзди...

— Але ж з Варваром не так просто управитись будь-кому, — вів далі Орест Едуардович. — Ваша, Сергію, кандидатура відпадає. Правити рисаком зможете тільки ви. А це головне. Когось треба іншого.

— Здається, Зунделевич грає, — сказав Адріан.

— Не хотілося б його втягувати в це діло. У нього своя робота.

— А доведеться. Хлопець надійний, — мовив Кравчинський. — Іншого виходу нема.

Наступного дня, причепуривши бороду та переодягнувшись панком, Сергій з'їздив і домовився про кімнату. Адріан — через Натансонів — довідався про музичні Аронові здібності і послав йому шифрованого листа з проханням негайно прибути до Петербурга. Минуло ще кілька днів, і ось вони біля того ж будинку, з вікна якого — з третього поверху — лине мелодія скрипки, на своїх місцях спостерігаючи, але... мінає п'ять хвилин, десять, мінає півгодини і, зрештою, вся відпущена для гуляння година, а Кропоткіна нема, Кропоткін не з'являється.

Знервовані марним чеканням, мало не в розпачі, друзі повернулися додому.

Записка, невдовзі одержана від Кропоткіна, дещо заспокоювала. Виявляється, того дня, коли мала статися втеча, Петра Олексійовича звалив черговий напад хвороби, він змушений був відмовитися від гуляння, — що, звичайно, коштувало йому величезних переживань. В'язень прохав «одвідати його» через кілька днів, наступної п'ятниці, до якої він сподівається одужати, повністю підготуватися до «побачення»...

У п'ятницю, о другій пополудні, біля під'їзду будинку, що напроти воріт Миколаївського шпиталю, як і щодня, зупинився екіпаж. Офіцер, якого він доставив, звично сплигнув з підніжки, зайшов до помешкання, полишивши вайлуватого бороданя-візника наодинці з неслухняним, нетерпеливим до всього рисаком. Вулиця була малолюдна — певне, ніхто не виявляв особливого бажання навіть проходити побіля філіалу Петропавлівської в'язниці, одна згадка про яку викликала страх. Щоправда, кілька чоловік сновигали, та й ті оддалік, — мабуть, кожен на когось чекав, когось виглядав... Єдине, що було незвичне для цієї сумнозвісної вулиці і що зараз надавало їй принадності, це музика. Тиха — то смуткова, то виповнена бадьорості, радості — мелодія линула з вікна третього поверху того ж будинку й одразу губилася, никла серед сірого, мовчазного кам'яного громаддя, що звідусіль тисло на неї. Хтось мистецьки вправлявся на скрипці. Комусь не було ніякого діла ні до суворих (нехай і шпитальних!) в'язничних мурів, за якими — це знали всі — щодня відходять у небуття колишні люди, ні до вулиці з кількома напівбайдужими гуляками, ні тим більше до екіпажа й візника, що ждали біля під'їзду; комусь хотілося грати, грати і грати, виливати свої смутки і радість, болі і злети

свої душі. Мелодія то сильнішала, звучала на повний голос, то — нараз — мовкла, аби зринутися знову.

Ось вона обірвалася, і в тиші, що заступила її, спочатку здалеку, десь за рогом, а потім ближче почувся цокіт підків, стукіт колес по бруківці, поскрипування вантажених возів. Вози наблизились — на них були дрова, спинилися перед шпитальною брамою, один з візників, скосивши око на свого колегу з панського екіпажа, постукав, і брама нехотя, поволі розчинилася. Офіцер, що досі був у будинку, поспішно вийшов, скочив на сидіння, однак не кинув кучерові: «Паняй»,— обое поглядами прикипіли до двору, до згорбленої постаті в'язня, що ледь волік озуті у важкі черевики ноги, і вартового. Підводи заїхали, браму так і полишили відчиненою, і офіцерові та його кучеру, що ніяк не могли подолати власної цікавості і все ще невідривно стежили за нехитрим життям шпитально-в'язничного двору, було добре видно, що там робиться: розвантажування возів у глибині, гуляння самітного арештанта, яке скоріш нагадувало похоронну ходу, стовбичення самотнього вартового. Вартовому, певне, набридло снувати сюди-туди за доходягою в'язнем, він ждав — не міг діждатися кінця цієї втомливої для здорової людини процедури,— усе ж тупцяв побіля воріт. Хто його, мовляв, знає, що воно за один, отой арештанта. Кажуть, з панів і супроти ж панів виступає... Хто його відає. Наказано не спускати з ока, бо в разі чого...

— Чому він тягне!? — злостився тим часом офіцер, невідомо кого і що маючи на увазі.

А скрипка то лунала, то мовкла.

— Скоро й прогулявці кінець,— кипів офіцер.

Ніхто не відповідав на його запитання — хіба що кучер нерозуміюче низав важкими своїми раменами, нікому ні до кого не було діла.

«Чому він зволікає?!»

І зненацька в'язень, що досі ледь волік ноги, рвонув з себе халата, з усіх сил метнувся до воріт. Вартовий, що першої миті з подиву було розгубився, кинувся напереріз, аби схопити втікача, але той устиг відскочити від нього на кілька кроків... Буквально на кілька кроків. Тримаючи гвинтівку лівцею, вартовий простягав праву, намагався піймати в'язня за комір... Кілька кроків... Бачачи, що це йому не вдається, солдат обіруч схопився за гвинтівку, ткнув нею вперед... (офіцерові та візникові аж

дух забило, нібито хотіли проткнути багнетом не чиїсь, а їхні спини!). Кілька кроків...

Здавалося, гостре лезо багнета ось-ось дістане худих, кістлявих плечей втікача, уп'ється в них, і тоді...

Як йому важко бігти! Як заплітаються в нього ноги! Яке в нього зблідле — од утоми чи ляку! — лице!.. Кілька кроків! Утечу вже помітили, на подвір'я вискочили ще кілька солдатів, до них приєдналися візники... Крик, лемент, свист... Як йому важко!.. Можна було б — скочив би, схопив його на руки, в оберемок, кинув до екіпажа... Ще трохи, рідний... Ще... Кілька кроків... Ще трохи, ще...

Варвар з місця рвонув галопом. Варвара ще ніколи так не підганяли. І він біг. Шалено дихали груди, кров'янилися очі, в куточках рота гусла піна... Чоловік, який правив ним, з яким вони не раз їздили цими вулицями, нетерпляче посмикував віжки, — видно, йому хотілося, аби він, Варвар, біг ще швидше, прудкіше, легше... Поворот. Ще поворот... Безліч поворотів — праворуч, ліворуч... Іскри з-під ніг, з-під підків...

Нарешті скінчилися ці вузькі провулки. Здається, Невський. Широта, простір... Тільки ж людно! Конки, екіпажі, гуляки... Не вельми й тут розженешся. А він посмикує, підганяє, хльоскає по боках віжками.

Ось і знайомий провулок, будинок. Не раз подовгу стояв біля нього, поки вони, хазяї, сиділи в теплі. Які тут пахощі! Ніздрі розпирає... Невже й сьогодні доведеться вистоювати, слухати вигуки, лайку?.. Краще було б у тегерсалі, але... Вони сходять. Двоє. Той, що править ним, залишається. Певне, ще не все, не всюди сьогодні поїздили... Яка в нього добра рука! Лагідна, тепла. Як ніжно вона голубить!.. Ніколи так його не голубили. Бувало — гладили, куйовдили гриву, поправляли ослаблу збрую, а це...

Варвар на знак вдячності тернувся мордою об його плече, переступив з ноги на ногу, задоволено пирхнув.

— Поїхали, друже.

Візник легко скочив на сидіння, торкнув віжками...

А двоє, що вийшли з екіпажа, обминули парадні двері ресторану Домініка, чорним ходом пробралися до потайної кімнатки.

— Ну й завдав ти нам роботи, Петре Олексійовичу, — мовив зрештою офіцер. — Думали, й сьогодні зірветься.

Той, кого називали Петром Олексійовичем, ледве скинув важку офіцерську шинелю, кашкета і як був — у арештантському одязі — повалився на кушетку.

— Тобі погано? — кинувся до нього офіцер.

Кропоткін похитав головою, на безкровних устах його зажеврила усмішка.

— Мені добре, Оресте. Я смертельно втопився.

— Але спочивать зараз ніколи. Маш помитися, переодягтися. Ось твій одяг.— Веймар показав на костюм.— Ми тут гості, відвідувачі. Поки пройде облава. Вставай. Поки митимешся, я замовлю вечерю.

А Кропоткін лежав, на змученім виду його блукала слабенька усмішка, на тремтких віях блищали сльози.

Х

Втеча Кропоткіна засвідчувала, що при належній організації навіть за таких умов можна дещо робити. З другого боку, вона була вагомим доказом незнищенності революційного духу, революційної організації. Як не торжествував царат, посадивши за ґрати сотні кращих із кращих, поза казематами лишалось чимало активних, непримиренних борців; утиски і переслідування їх не ламали, а, навпаки, мобілізували, кликали до нових актів. Мов та пружина, що при стискуванні збільшує силу опору, вони, за ким удень і вночі невідступно ходила смерть, ладні були без роздумувань кинути решту своїх сил, свого життя на повалення ненависного ладу.

Але — тепер це усвідомлювали всі — необхідна організація, широка, масова, вседержавна, з підпорядкованими єдиному керівному центрові групами на місцях. Одного тільки ходіння в народ, «відродження пропаганди», як каже Малиновська, зараз не досить.

— Ми зазнаємо поразки тому, що не займаємося справжнім ділом, — наголошував Кравчинський. — Безрозсудно чекати бунту — його треба організувати. В цьому й полягатиме наше завдання. — Сергій терпеливо відстоював своє. Йому здавалося, це було й насправді так, що він, який звдавав і ходіння в народ, і незгоди еміграції, над головою якого в смертельнім посвисті роїлись кулі, — що він має що порадити і має на це моральне право. Він не нав'язує своїх поглядів, проте, аби уберегти друзів од помилкових кроків, учинків, аби спільно вивести революційний рух із манівців на дорогу свідомої, організованої боротьби, він наполягатиме на проведенні в житті підкріплених досвідом переконань, планів. Хто сам пройшов тернистими стежками, той може вказати шлях іншим.

Щоправда, сам принцип існування партії як адміністративного органу суперечить характерові Кравчинського, його вродженому, чи що б то, прагненню до незалежності (пізніше він заявить про це відверто), але заради справи Сергій іде навіть на такі жертви. Єдине, чого він хотів би од своїх побратимів, — діла. Не слів, а справжніх, видимих, відчутних дій. Во ніщо так не губить найкращі задуми й плани, як пустослів'я, фразерство. Зрештою, не тільки плани, а й людей. У цьому він пересвідчився — і тут, удома, і в еміграції. Скільки їх, позбавлених можливості ділом служити рідному народові, тиняється по закордонню! Тиняється, обростає міщанськими звичками, співається... Тримаються одиниці, решта ж...

До речі, Плеханов. Про нього зараз багато розмов. Молодий, начитаний, незалежний у поглядах. Прекрасний полеміст. Походження — з дрібних тамбовських поміщиків. До Петербурга прибув слухачем військового — Костянтинівського — училища. Училище кинув, поступив до гірничого інституту, який також залишив цього року... Вони колись зустрічалися, в їхніх поглядах чимало розходжень, однак внутрішньо тягнуться один до одного, відчувають взаємну симпатію.

...Якось разом поверталися з чергового зібрання. Виїшли удвох, неспіхом попростували берегом Фонтанки. Два інтелігенти, чиновники, любителі пізніх прогулянок. Добре зодягнуті, заглиблені у власні клопоти.

Була пізня осінь. Над містом важко сунули хмари, черкали чорними своїми крилами об Адміралтейський шпиль. Низовий вітер гнав останнє листя, віяв легкою порошею.

— Які ваші враження від Герцеговіни? — раптом запитав Плеханов.

— Найрізноманітніші, — не задумуючись, відповів Сергій. — Гарні й погані, погані і гарні... Повстання, по суті, мало що змінило. В ньому було чимало випадкового, але воно засвідчило зрослий протест народу, його нетерпимість до поневолення. Часи, Георгію, міняються. Паризька комуна, повстання горців — усе це ланки одного ланцюга... Я не каюсь, що поїхав на Балкани. Хоча повстання й вразило мене своєю невідготовленістю, відсутністю належної координації дій, — усе ж воно дало більше, ніж усі наші ходіння, пропагаторство і тому подібне.

— Ну, це ви перебільшуєте. Самі визнаєте, що по-

встання мало що змінило, а ціните його вище од зусиль сотень людей...

— Признаюся вам одверто: ходіння в народ коли що й дало, то хіба усвідомлення того, що ані селянство, на яке ми так розраховували, ані робітництво не вірили нам.

— У тім-то й річ. Нам випадає повернути їх. На це підуть роки.

— Чисто по-лавровськи,— майже обірвав його Кравчинський.— Я вірив Петру Лавровичу, поважав його авторитет, поки він не став одмовляти від участі в балканських подіях. Як може революціонер бути байдужим до боротьби інших народів? Не розумію, не вкладається в моїй голові.

— А хіба він вам говорив, що байдужий?

— Даруйте, але як розуміти це інакше?

Сильний порив вітру шарпнув їх, сипнув в обличчя порошею. Деякий час ішли мовчки.

— І тепер ваш кумир Бакунін? — знову запитав Плеханов.— До речі, він помер. Чули?

Кравчинський мовчав. Ішов, низько схиливши голову, ніби попереду везли його, великого Бунтівничого, везли в останню, далеку путь, звідки нема вороття. За якусь мить в Сергієвій уяві промайнули ті короткі години, той день, коли вони з Россом були у Бакуніна... «Забудьте все, зневажте все особисте,— перед вами народ, історія, і ви — їхні слуги». Яка невмолима смерть! Яка несправедлива доля!.. Минув лише рік. Рік життя, мить історії.

— Помер кілька місяців тому, у Берні.— Георгій підняв коміра, ніби втиснувся у пальто.— З наших останніх бесід я зрозумів, що він був для вас...

— Не тільки був, а й лишається,— тихо, однак твердо заявив Кравчинський.— Принаймні тепер іншого виходу я не бачу. Революція по Бакуніну.

— Але ж ви самі тільки що заперечували...

— І заперечую поступовість. Ми підемо штурмом, навально, з динамітом, терором,— усім, що може привести до перемоги.

Плеханов слухав, задумавшись.

Висока, струнка постать трохи зсугулена — певне, од холоду.

— Боюсь, будемо з вами, Сергію, сваритися,— сказав зрештою.— Стихія ніколи добра не приносила, коли

й мала успіхи, то тимчасові. Бакунін великий практик, але в теорії він жорстоко помилявся. Хіба ви цього не бачите, друже? Хіба досі не зрозуміли? Щоб підняти маси і добитися успіху, потрібна кропітка, тривала робота.

Повз них промчав загін кінної поліції.

— І поки ви вестимете ту роботу, оці,— Сергій кивнув услід загонові, що танув у мороці,— перехопляють вас, мов коршаки курчат. Скільки їх, побратимів наших, по тюрмах та каторгах! Тисячі! Тисячі кращих із кращих.

— Хай частина їх, тобто нас, і загине, усе ж буде менше жертв, ніж при відкритих, барикадних боях. Звичайно, не підготовлених,— домовив.— Не подумайте, я не проти збройної боротьби!

— Важко сказати,— зітхнув Кравчинський.— По суті, зараз усю нашу громаду розгромлено, робота майже припинена.

— А те, що ми з вами дієм, не робота? А наше товариство — до речі, знаєте, як ми його назвали? «Північна революційно-народницька група»... Хіба це не організація?

— Ні, звичайно. Ви самі розумієте, що це тільки зародок, прообраз, чи що б то її. Групка людей, одnodумців.

— Згоден. Ми маємо відродити організацію, власне, створити нову, досконалішу. Для цього нам необхідно змінити своє ставлення до робітництва. Робітник — ось головна фігура революції, її рушій. Мені доручено зараз ведення робітничої справи.

— І тим часом сидіти мовчки? Дати зрозуміти, що ми справді розгромлені?

— Чому ж?

— Та хоча б тому, що за цей час у народі погасне навіть та іскра, яку ми запалили вогнем своїх сердець, свого життя.

— А ви не досить спостережливі, артилеристе Кравчинський,— змінив тон розмови Плеханов.— Дається знаки ваша тимчасова відірваність. Так от, до вашого відома: іскра, кинута вами і вашими товаришами, не тільки не гасне, а, навпаки, розгоряється дужче. Навіть — уявіть собі — без нашої участі.

— Що ви маєте на увазі? — зупинився Сергій.

— Пішли, пішли,— узяв його під руку Плеханов,— холодно стояти... Що я маю на увазі? Похорон Чернишова, заворушення робітників Путіловського заводу, масові виступи на інших підприємствах. Чи вважаєте

це випадковим? Я особисто вбачаю в цих, нехай подекуди й стихійних, виступах назрівання революційної бурі, бурі, якої ми так ждемо, так прагнемо.

— Чи не переоцінюєте ви, шановний, звичайнісіньке невдоволення людей? Адже таким чином недовго й посятія благодушність. Мовляв, події розгортаються, революція назріває...

— У тім-то й біда, що нашому рухові бракує узагальнення, теоретичної основи.

— Однак захоплення цим приведе до схоластики. Як ви цього не розумієте, Георгію?

— Просто, ми — люди різної тактики, хоч мета в нас одна. Життя, сподіваюся, переконає вас у помилковості відкидання теорії. Мені не хотілося б говорити вам прикрий, але — даруйте — мушу.

— Слухаю, слухаю, — насторожився, глянув на друга Сергій.

— Слухайте. Людина, яка без підготовки, без обдумування кидається у бійку, здається мені — знаєте, ким?

Кравчинський голосно засміявся:

— Донкіхотом!

Плеханов промовчав.

— Що ж, дякую за комплімент, — сказав, пересміявшись, Кравчинський.

— Даруйте, я не хотів вас ображати, — виправдувався Плеханов.

— Я поважаю відвертість. І не в образі суть. Нам справді треба шукати спільних шляхів, спільних дій. За муки товаришів ми повинні відомстити. І поки ви будете глаголити, я кликатиму до діла. Тільки так.

— Однак тихіше, — застеріг Плеханов. — Не забувайте, де ми. Гляньте на той бік.

Сергій тільки тепер збагнув, що в запалі вони не помітили, як дійшли до самого Третього відділення. Його приміщення — розкішний особняк — віднілося по той бік річки.

— Понесло ж нас, — буркнув. — Пішли назад.

— Даремно, — заспокоїв Георгій. — Може, це й краще. Менше підозри.

На містку через Фонтанку топталися двоє. Пильними поглядами провели припізнілих гуляючих.

— Знали б вони, хто повз них щойно пройшов, — напівшепітно мовив Георгій. — Вам не страшно, Сергію? Найнебезпечніший політичний злочинець розгулює вулицями столиці. Не лячно?

Він явно переводив розмову на інше, і Кравчинський не відмагався, не наполягав на полемізуванні.

— Буває й лячно,— сказав по паузі.— Переважно тоді, коли знаєш, що нічого путнього не зробив, а можеш сісти. Так було на початку нашого ходіння в народ. Схопили нас із Дмитром, і я злякався... Певне, це страшно — зупинити людину на першому ж кроці... Вирвалися ми тоді і так дременули, що за ніч добралися аж до Москви.

— А на Балканах?

— Там було інше, там було боляче за людей, за їхні обмануті надії,— Кравчинський натягнув мало не зірваного вітром капелюха, притримав його, поки пронісся шквал.— Скільки там прекрасних товаришів! Наших, волонтерів, і їхніх, готових на будь-що. Я навіть хотів було зостатися у Белграді, заснувати журнал...

— І що ж?

— Кошти, друже. Фінанси... І потім... наша затія з повстанням на Уралі.

— Міфічна затія, скажу вам одверто.

— Судити легше. Мабуть, вона тому й не здійсниться, що знайшлося чимало теоретиків... Даруйте,— похопився Сергій,— я також не хотів вас ображати.

— Нічого,— у тон йому відповів Георгій.— Однак чи не думається вам, що вона, та затія, в самім зародку була приречена?

— Не думається. Я навіть не питаю чому.

— Певен, ви чудово це розумієте.

Сергій змовчав. Німував і Плеханов. Обоє відчували незручність, навіяну, очевидно, розмовою, слухали ніч — різкий повист крижаного вітру, далекий цокіт підків, поодинокі перегуки паровозів на вокзалах і якесь глухе, ніби підземне, стугоніння, невгамовне вдень і вночі. Місто не спало, зморгувало вогнями і вогниками безлічі віконець і вікон, вітрин, ліктарів... А крізь усе це, десь із його західної околиці, час од часу проривалися густі захриплі голоси пароплавів.

— Отут ми й розстанемось,— нараз зупинився Кравчинський. Круті, неширокі сходини спадали донизу, до води, де погойдувався човен.

— Човном? — здивувався Плеханов.

— Так. Люблю очиститися водою. Вулицею ідеш і не знаєш, що там за тобою, поспішає хто назирці чи ні. А тут одразу видно.

— Так пізно вже,— засумнівався Георгій.

— Нічого, не первина. До побачення. І не сердьтєся,

коли що не так.— Кравчинський потиснув другові руку і швидко спустився до води. Незабаром від причалу відокремилась невеличка посудинка і легко загойдалась на хвилях. Плеханов постояв, поки човен зник і, усміхнувшись якійсь своїй думці, пішов у протилежний бік.

Дійшли чутки, що доведене до відчаю непосильною працею та здирствами робітництво має намір зібратися на майдані біля Казанського собору і привселюдно заявити про свої домагання. Питання про участь у демонстрації було поставлено на порядок денний одного з чергових засідань «Північної групи». Зібралися у Плеханова, на Фурштадській, 35, де той знімав кімнату у якогось відставного унтера. Трапилася нагода — Георгієві якраз виповнювалося двадцять. Про це знали й товариші, і господа, в обов'язках якого, звичайно, було стежити за квартирантом, тому сходилися вільно, без конспірації.

Після тостів за іменинника, од яких Георгій червонів і кривився, після підвечірка заговорили про останні події в місті, про демонстрацію.

— Яка мета демонстрації? — запитав Кравчинський.

— Привселюдний протест. Робітники хочуть відкрито заявити про своє невдоволення існуючими порядками.

— Необхідно підтримати, — сказав Плеханов. — Це те, чого ми добиваємося, чого прагнем од мас.

Запала мовчанка. Якусь хвилину Кравчинський сидів потуплено, затим різко підвів голову.

— Людина може міркувати як завгодно, так влаштований її розум, — сказав чітко. — Я зовсім не збираюся порушувати принципи вашого товариства, шановний Георгію. Я піду разом з усіма.

— Радий це чути, — сказав Плеханов. — Але гадаю, — звертався до присутніх, — Кравчинському не варто з'являтися на мітинг, за ним особливий нагляд.

Сергій спробував відпиратися, але товариші схвалили думку і, таким чином, заборонили йому брати участь у демонстрації.

І все ж він пішов. Це було незабаром, десь за два тижні. Стужний ранок, іній на гіллях дерев, на дротах, парпетах... Удвох із Квятковським, переодягнені безтурботними гуляками, вони найняли візника, трохи полпудтали засніженими вулицями і під'їхали до собору. Був четвер, свято Миколи-чудотворця, у соборі вже правилося, тому люд, що гуртувався неподалеку на майдані, не викликав занепокоєння навіть у поліції.

Друзі зайшли до собору, постояли для годиться, поставили святому по свічці і подалися до виходу. Їхню увагу привернуло замішання, що вже встигло виникнути там, на майдані, де зовсім недавно було спокійно.

— Далі не підемо, — сказав Квятковський.

Вони стояли в притворі, а перед їхніми очима розгорталася картина, яку неважко було передбачити. Ось на якесь узвишся піднявся Плеханов. Його слова, хоча й не досить чітко, долітали сюди, — він говорив про людей, які віддали і віддають своє життя на благо народу. Декабристи, Чернишевський, петрашевці, герої останніх років... Він закликав учитися в них, наслідувати їхній сподвижницький приклад... Заметушилась поліція, збагнувши, в чім річ, почала розганяти юрбу, та ніхто не відступив ні на крок; почулись свистки, лайка, погрози...

— Товариші! — на весь голос гукав оратор. — Ми зібралися, щоб заявити перед усім Петербургом, всією Росією про нашу повну солідарність з героями. Їхнє знамено — наше знамено! На ньому написано — земля і воля селянинові й робітникові...

Раптом виринуло й затріпотіло на вітрі червоне полотно з білим — великими літерами — написом: «Земля і воля».

— Нехай живе земля і воля!

На свистки поліції збігалися двірники, хапали людей, але ніхто не тікав, навпаки, тісніше оточили промовця і прапор, те давали до них доступитися. Зав'язалася бійка. Прапор то зникав, то знову з'являвся над натовпом. Нараз юнака, що тримав його, підняли на руках, і знамено гордо затріпотіло над головами.

Земля і воля.

Здавалося, демонстрація розтечеться зараз по вулицях, до неї ввілються сотні інших робітників, і тоді... Сергієві аж дух забивало! Демонстрація. Бунт... Уперше за всі роки... Уперше за всю історію самодержавства робітники організовано вийшли на плац, аби сказати своє — годі! Робітники. Не солдати й офіцери — як було у грудні 1825-го, не стихійно повсталі козацько-селянські маси, а робітництво... Здалеку почувся цокіт підків, він швидко наростав, чіткішав.

— Нехай живе земля і воля!

На майдані зав'язалася рукопашна. Підлетіла кінна поліція, засвистали нагайки... Робітники, студенти, двірники, поліція — все мішалось, вертілось, кричало...

— Земля і воля!..

Свистіли нагаї, металися кулаки, плуталися ноги... Люди падали, підводились і знову кидалися в бійку... Чимало подалося навтьоки... Здається, устиг і Плеханов...

Коли згодом, за кілька днів, вони зберуться знову, Кравчинський скаже:

— Історія вчить, що вона нічому не вчить.

Це буде результат його роздумів, захоплень і розчарувань.

А невдовзі прокотиться нова хвиля арештів, що захопить і його найближчого друга Дмитра Рогачова.

Товариші наполягатимуть на негайному виїзді Кравчинського. І він змушений буде підкоритися. Сергій поїде, навіть не попрощавшись з Фанні, лиш за кілька тижнів вона дізнається, що її коханий аж у Італії...

XI

Херсонський купець Абрам Рубльов виявляв неабияку цікавість до суспільного життя Італії, надто ж Неполя, де й мешкав по вулиці Вендаглієре, 77. Щоправда, — іноземець так заявив у мерії, — він прибув на сонячний берег Тірренського моря не для комерції, вона остобісіла йому і вдома, — він має намір поправити здоров'я коханої дружини та й своє, підупале у вічних клопотах, невдачах і прорахунках. Час такий, що хай йому, біс з тією торгівлею, треба думати й про власну персону.

Щодня о полудневій порі, коли сонце зрештою повертало на захід і зі всією щедротою виплескувало тепло на невелику Неаполітанську затоку, їх — його і її — можна було бачити серед дозвільників, що прогулювалися широкою набережною, задумливо-байдужими поглядами зустрічали і проводжали кораблі. Вона — низенька, хирлява, з надзвичайно вимученим лицем — завше притримувала не зовсім уважного свого чоловіка, що в захваті чи й просто в замисленні міг прискорити крок, десь не подати руки, чомусь не надати значення; він — елегантний, з борідкою і густими чорними кучерями, що вибирався з-під капелюха, більше одмовчував, йому, видно, важко було звикнути до неробства, на яке прирікає людину курорт; здавалося, перед ним стояла вічна, нерозв'язна проблема, і лиш тепер, тут, він, зрештою, ухопився за ниточку, що вела до потрібного рішення. Схоже було, що ні до чого йому і море, таке щедре надвечірніми

своїми барвами, і кораблі, що прибували здалеку і приносили з собою присмаки далеких доріг, невідомих країв, і золоті пляжі та повите зеленню узбережжя, і навіть Везувій, — купець нудьгував, прагнуч нових знайомств, цікавих зустрічей.

У години, коли вони не були разом, — певне, жона спочивала або ж приймала процедури, Рубльов ішов на поштамт, купував газети і тут же, десь у сквері, жадібно у них вчитувався; нерідко його можна було бачити біля вантажного порту, у робітничих кварталах, а вечорами — на більярді чи товариських стрічах.

Як на них, охоронників порядку й державності, то надто вже швидко і близько зійшовся Рубльов з двома італійцями — Кафієро і Малатеста. Італійці обидва імениті, в Неаполі також об'явилися недавно, либонь, за якийсь місяць до приїзду купця. Що їх еднає? Сказати б — комерція, так ні той, ні інший ніколи особливої цікавості до неї не проявляли, вони, скоріш, політики, соціалісти, прихильники Гарібальді і того... як його?.. російського анархіста Бакуніна. Отже... власне, куди поспішати? Час усе виявить і покаже.

А час не поспішав. Минув місяць, другий, вони ж, поліціанти, коли про що й довідались, то хіба про те, що коло знайомств Рубльова розширилось, крім інших, до нього ввійшли Чезаре й Фаріно — безпосередні й активні спільники Гарібальді. А це вже не випадково, тут чимось понахає, тут начувайся. Недаремно-бо кажуть, що торік, восени, Малатеста і Кафієро підбурювали до збройних акцій, буцімто виступали за організацію загону, досить численного, який міг би тримати в своїх руках захоплену місцевість... Хоч заява ця й зроблена за кордоном, у Швейцарії, в якомусь там їхньому, соціалістському «Бюлетені», здійснювати свій намір вони спробують не деінде, а тут... Втім, чи й не почали уже здійснювати, бо щось частенько зникають з міста, з'являючись, як доповідають, аж у горах Матеді провінції Беневенто. Чого б їм там? Ходять по селах, обдивляються гори, — певне, підшукують місце...

Служба порядку й державності мала рацію. На жаль, їй досить швидко стало відомо — хай і далеко не все! — про змову. Чи спричинила до цього заява Малатести і Кафієро в «Бюлетені Юрської федерації», чи якісь інші збудники насторожили поліцію, а десь узимку, за місяць-півтора по приїзду Кравчинського, вона не мала сумніву щодо підготовки якоїсь антиурядової акції. Поліції ще

не відомі були її форми, мета і засоби, але про зміст говорив сам склад учасників. Пани Малатеста, Кафієро і оті гарібальдійські поплічники затівають щось не ради забаванки. Так собі, знічев'я людина не стане збувати рештки своєї маєтності, Кафієро ж — граф! — це зробив і невідомо куди повернув капітал. А там — тисячі...

Так, і це була правда. На підготовку повстання, яке вони мали намір розпочати в провінції Беневенто, що на північний схід від Неаполя і де осіло чимало колишніх гарібальдійців, потрібні були гроші. Багато грошей. На озброєння, амуніцію, харчування. У фонді Бакуніна їх не було, як не було вже й самого Бакуніна, у Кравчинського, Чезаре чи Фаріно — також... Щоправда, довідавшись про високий намір, кілька тисяч дала Надія Смецька, російська дворянка, прибічниця анархізму (вона була давньою їхньою приятелькою, і вони посвятили її в свої плани). Однак цього не вистачало, загін збирався чималий (над згуртуванням його вже працювали свої люди в горах Матеді), чимало потрібно було й спорядження. Тоді, довго не розмірковуючи, Кафієро й заклав рештки свого багатства, виручивши ще п'ять-шість тисяч.

Тепер можна було думати про повстання конкретно. Його намітили на червень, коли в горах розтануть сніги, потепліє. Уже підговорені люди, частково закуплена зброя. Кафієро і Фаріно постійно перебувають у селах, готують людей... Погано — вони не мають уявлення про характер боїв у гірській та лісистій місцевості, туди б йому... його балканський досвід... Але він відповідає за зброю, за арсенал, його місце поки що тут... А коли виробити інструкцію?.. Розмножена, вона, безперечно, зробить добру послугу.

Кравчинський сідає за писання. Ось де пригодилися його обізнаність, його бувальство! Не там, у себе, на Уралі, як думалось, а за сотні верст, за іншими горами та морями...

Він розробить інструкцію, правила, за якими боротимуться італійці. Боротимуться невеликими партизанськими групами, що з часом розростатимуться, ставатимуть загрозою не тільки якійсь там провінції, а цілій країні, бодай значній частині її.

«Коротка інструкція для ведення партизанської війни», як він її назвав, готова, Сергій і Смецька переїздять в Солопако — невелике містечко поблизу Неаполя, щоб організувати її друкування і взагалі не бути весь час на очах у поліції, а події тим часом розгортаються у зовсім

зворотному напрямку. Кафієро і Фаріно, що об'їздили села, не поладнали між собою з-за ролі у повстанні, і останній, Фаріно, розгніваний, залишив товариша, давши зрозуміти, що він постарасться їм зашкодити. Це була зрада. Запобігати їй уже було пізно — Фаріно повернувся раніше, ніж устиг Кафієро. Єдине, що вони ще могли, це зібратися, прийняти спільний рішення. І коли Кафієро, оповівши сумну історію відступництва, поставив запитання: «Як бути? Розпочинати повстання чи зникати?» — вони відповіли воднодух: «Розпочинати!» Їхні тихі, стримані і від того ще твердіші голоси були повні рішучості.

— Розпочинати!

Розпочинати раніше наміченого терміну, ще не скінчивши підготовки, не діждавшись тепла... Однак відступати нікуди, та ніхто з них і не припускав цієї думки.

Так і не налагодивши видання готової вже «Інструкції», Кравчинський разом з Надією Смецькою на початку квітня терміново виїздить до містечка Сан-Лупо, знімає на околиці хатину. Місцеві жителі вважають їх за англійців, які, певне, вдовольнившись морем, покладали собі за ліпше помандрувати в горах, подихати їх цілющим повітрям; прибулі й самі поводяться таким чином, намагаючись нічим не викликати підозри. Якогось дня, увечері, до хатини, що притулилася біля підніжжя гір, під'їхала підвода. Хурціки — їх чомусь було аж троє! — і пожилець з трудом зняли і занесли до приміщення два важенні дерев'яні ящики. У ящиках була зброя: карабіни, гвинтівки, шашки... Кравчинський з допомогою італійських товаришів закупив її ще в Неаполі і тепер терміново переправляв до місця подій. Господар найнятої хатини, немолодий уже селянин, вдівець, і не підозрював, що його халупу перетворено в арсенал і що люди, радо пригріті ним, — державні злочинці, спілкування з якими загрожує смертю.

...Повстання мало розпочатися з дня на день. Центр наказував: протягом першої декади квітня всім учасникам зібратися в Сан-Лупо. Приїхав Кафієро, з'явилися Леопольдо Ардінгі — кравець із Сесто Фіорентіно, Міссімо Інноченті — капелюшник із Флоренції, прибували й інші повстанці — студенти, каменярі, вантажники, ремісники, списані на берег матроси, колишні гарібальдійці... Всі розміщалися в тій же хатині. Кравчинський відправляє Смецьку назад до Неаполя, проводить її до найближ-

чої залізничної станції Солопако. Там він має зустріти одного з активних повстанців Гастано Грассі...

Поява невідомих людей, підозріла метушня довкола хижі на околиці містечка насторожують поліцію. П'ятого квітня вона робить спробу приступити на обійстя, познайомитися з новими мешканцями, але зустрічає збройний опір. Під час перестрелки двох поліцаїв поранено. Повстанці мужньо відбивають напад, проте сили нерівні, ворожі ряди численніші, краще озброєні... Коли звечоріло, Кафієро, командир загону, віддає наказ відступати в гори. Ардінгі та Інноченті він посилає до Солопако — аби про все, що сталося, попередити Кравчинського і Грассі.

Це було в ніч з п'ятого на шосте квітня. Накрапав дощ, з гір тягло стужею, Солопако спав міцним сном. Провівши Смецьку, Сергій і Грассі зайшли до вокзалу, аби перегрітися і дочекатися ранку. Тут і відшукали їх посланці Кафієро. Та не встигли друзі переговорити, як зненацька до приміщення вдерлися карабінери, наказали всім сидіти на місці, не рухатись. Був пізній, безлюдний час, їх оточили. Цівки карабінів несхитно дивились у їхні груди — при найменшій спробі до втечі, до опору вони готові були відповісти смертю...

Під час арешту у змовників одібрано зброю — карабіни та револьвери, в одного, Рубльова, — папери. Багато паперів. Він тримав їх у дорожньому саквояжі, який хотів було непомітно залишити у вокзалі. Ознайомлення з паперами давало підстави характеризувати їх як інструкцію ведення партизанської війни в горах та лісах. Війни невеликими загонами, кількість яких, безперервно зростаючи, збільшуючись, згодом привели б до всенародної боротьби, повалення існуючого ладу.

Затриманих садять в беневентську в'язницю. Поліція торжествує: папери купця Рубльова свідчать, що він не рядовий повстанець, а, очевидно, один з керівників. Отже, почато не з ниточки — прямо з клубочка, за Рубльовим підуть інші.

За кілька днів Сергія та його спільників переводять до тюрми «Санта Марія Кануа Ветере» — споруди міцнішої, надійнішої, ніж беневентська. Їх поки що не чіпають, не мучать допитами, хоч більшої — од поразки — муки і не придумати. Кравчинський розуміє, що вся їхня затія провалилася, зазнала краху. До в'язниці щодня

привозять нових і нових повстанців. Єдине, що їх іще радує, вселяє надії,— загін Кафієро. Карлови вдалося вивести групу на вершину Матеде, одірватися од карателів-карабінерів, перейти до іншої провінції, Казерти. У містечку Летіно вони навіть захопили мерію, спалили списки боржників... У Галло, розповідали скоплені повстанці,— так само...

Та одного дня, десь за тиждень по їхньому арештові, брама «Санта Марії» розчинилася, як ніколи, широко, приймаючи нову партію повстанців. Серед них — і Кафієро.

Це була безвідрадна зустріч. Друзі обнялися, довго, мовчки стояли в обіймах. На зчорвонілих од безсоння та втомі очах Кафієро блищали сльози.

— Я нічого не зміг,— мало не плакав він.— Ми готові були на все... На вершині Матеде нас поливали дощі, до кісток проймав холод... Але ми трималися. Карабінери не наважувалися вступати з нами у сутичку. Ми відчували силу, люди рвались у бій... Сергію, друже, бачив би ти цих людей... Вони гідні гарібальдійців, з ними все можна здолати... А потім підійшли регулярні армійські частини. З артилерією... Нас оточили... Набої у нас кінчались... Повстанці не хотіли здаватись, вони ладні були умерти... умерти в бою, як належить солдатам. Але я зрозумів, що це марно, непотрібно... Я наказав скласти зброю. Чуєш, Сергію? Я наказав... — Він таки не стримався, приник головою до його плеча і заплакав.

Потім розпочалося слідство. Їх, тридцять сім, скоплених у сутичках і так осіб, у тім числі й російського підданого купця Абрама Рубльова звинувачувалося в антидержавній змові і вбивстві карабінерів. Щодня їх тягали на допит, вимагали якихось нових зізнань, нових свідчень, улещали, залакували, хоч усе було ясно і зрозуміло й без того.

Так тривало тиждень, другий, місяць, два місяці, три... Цьому, здавалось, не буде кінця, і вони, звикнувши до постійного сіпання, мовчки ішли, мовчки входили до кімнати слідчого й, не сказавши нічого нового, мовчки повертались до камери.

Затим їх почали викликати рідше — певне, й самим слідчим набридло з ними тягатися, життя увійшло в якісь береги, стало спокійніше. Трьох із них — двох священників і селянина-провідника — відпустили. Пішла чутка, що скоро — суд, вирок, а там... що кому на роду написано. Можливо, й смерть. Царі й королі не люблять

суперництва. Надто ж — насильного. Для суперників у них завше наготовили щибениця, гільйотина або ж кам'яниця, вихід з якої один — на той світ. Щоправда, йому, іноземцеві, це не загрожує, щодо нього можуть застосувати іншу кару — видати російському урядові, що рівноцінно смерті або довічному ув'язненню в Петропавловці. Перспектива безрадісна. І нічого не вдієш. Уже літо, середина літа, а вони сидять, їх тримають... Спроба організувати втечу нічого не дала — «Санта Марія» охоронялася по-особливому, надто ж блок, де містились повстанці.

А дні ідуть. Їх треба чимось заповнювати, бо навіть смертник нудиться од безділля. Спершу говорили про найболючіше, шкодували, що так усе сталося. Затим ділилися згадками... Їм було що розказувати! Колишні матроси, що не раз дивилися в очі наглії смерті й перемогали її, каменярі, військові, служителі культу, чиновники... Люд бувалий, відважний, у кожного за плечима — життя.

Найчастіше спогадувалося тут Гарібальді. Колишні «червоносорочечники» — як називали себе учасники гарібальдійських походів — з гордістю вимовляли ім'я свого легендарного ватажка, розповідали про його одвагу, жаліли, що хвороба та старість не дозволяють йому стати до лав, очолити боротьбу зараз. Це була правда, за неї не ображались ні Кафієро, ні Кравчинський, ні будь-хто інший з керівників повстання. Народові потрібен був прапор, і він бачив його в особі Джузеппе Гарібальді, свого сина, свого месії. Він іще жив — знеможений хворобами, ранами та роками, доживав свої літа на великому теплому острові Капрера, до нього, до його вілли, тягнулися думки і погляди всіх, хто боровся за нову — об'єднану і незалежну — Італію.

Кравчинський шкодував, що, не знаючи мови, не розуміє тих оповідей, просив Кафієро переказувати йому по-російськи, бо, мовляв, має намір колись написати про Гарібальді для своїх співвітчизників.

— На тому світі? — жартував Карло.

— Можливо, й так, все одно напишу, — казав Сергій.

Зрештою, йому набридло перепитивання, і Кравчинський, на подив товаришів, попросив... навчати його італійської мови. Часу не бракує, вчителів он скільки, — коли трапиться краща нагода?

Серед тюремного гамору, спекоти й тісноти Сергій день у день, по літері, слову долає чужу мову. Яка ж

вона співуча та мелодійна! Мова Леонардо да Вінчі, Джордано Бруно, Галілея, Данте, Петрарки, Бокаччо, мова Мадзіні і Гарібальді... Мова, що єднає очих його товаришів. Він оволодіє нею! Він вивчить її, аби вільно спілкуватися з новими своїми друзями, бути нарівні з ними — в радості, в горі, нещасті. Віва Італія, дорогі побратими! Віва віта нова — хай живе нове життя! Осана — слава — борцям!..

Слідство закінчено, їм дозволяють зв'язуватися «з волею», і перший, хто до нього обізвався, була Марія Волховська! Невтомна, невгамовна Марія! Скільки мук випало на її голову, які недуги ламають її, — а не схиляли, не здолали.

Виявляється, вона так нікуди і не поїхала з Неаполя, увесь цей час розшукувала його, Абрама Рубльова, шукала до нього шляхів. І це їй удалося: листи й передачі почали приймати. Хоч нічого особливого послати вона й не могла, бо сама бідувала, але ж — знала — листи з волі також багато значать для в'язня. Щоправда, вона і в цьому, в писанні, була обмежена — руки її не слухались, мала запрошувати когось і диктувати. А це вже не те, що можна було б написати своєю власною рукою.

Листи од Волховської були сердечні, однак не інформували про події на батьківщині. Усе ж через неї, Марію, Кравчинський налагоджує зв'язки з товаришами. Насамперед він довідується про адресу Клеменця (Ленца — як почав його йменувати), пише йому в Берн, прохає надіслати книжок. Тюремна адміністрація іде Рубльову, як іноземцеві, на деякі поступки, і ось у руках в'язня і його друзів «Капітал», книги Огюста Конта, Джузеппе Феррарі. Є література, є й слухачі. Щодня по кілька годин вивчають вони тепер «Капітал». Міркування, викладені ним колись у «Мудриці Наумівни», знаходять нових прихильників. Та й не може бути інакше! Правда однакова скрізь — правда життя, боротьби проти визиску й експлуатації. А їх, гноблення та безправ'я, тут, як і в Росії, — не виміряти. Безробіття, голод, непосильні штрафи, здирство... Чого тільки не вигадано на голову робітничого! Борсається він у тих тенетах, лле свій піт, свою кров, а пани капіталісти ще й насміхаються. Міцна у них влада, надійна заслона од усяких несподіванок, та прийде час! Уже чути перші громи, перші блискавки уже смугують крайнебо. Вони наближаються, дужчають. Вони от-от вдарять! І розлетяться мури, впадуть заслони, розвіються хмари...

Італійці захоплені своїм другом.

— Сергію,— на самоті зізнається йому Кафієро,— ти так чудово оповідаєш. Так чудово!

— Так у книзі написано, друже,— усміхається Сергій.

— Книга — добре, але й слово твоє влучне.

Дивний він, цей граф Кафієро. Чимось нагадає Лизогуба. Чим? Певне, самовідданістю. І той усього себе до останку віддав революції, і цей. Багатії, а — люди. Більше б таких — і тут, і там — легше на світі жилося б.

— Сергію, а твоя «Мудриця» — ніби менша дочка «Капіталу».

— Так воно і є, друже. Моя «Мудриця Наумівна» — цілком з «Капіталу». Я й задумав її як популярний виклад Марксової книги. Це — як ото з кокона раптом вилітає метелик.

Задумався граф, супить густі свої брови.

— Мене охоплює смуток, що ця книга невідома в Італії. Скільки ми втратили! Ми манівцями доходили того, що вже розкрито, знайдено. Дай мені її. Я перекладу. Ні! Я зроблю популярний виклад, як от у тебе, у твоїй «Мудриці»... Ти допоможеш мені, Сергію?

— Так на так,— згоджувався Кравчинський.— Я допомагаю тобі перекладати, ти вчиш мене своєї мови.

— Гаразд. І даруй, що ми так необачно втягли тебе в цю кампанію, це повстання. Не гадалося, що з того вийде прикрість. Велика прикрість.

— Не в прикrostі суть,— розраджував Кравчинський.— На помилках вчимося. Я вірю: народ не дозволить над собою глумитися. Ні ваш, ні наш. Рано чи пізно він скине кайдани рабства... А щодо мене — даремно караєшся. Не був би я тут, був би в іншому місці. Герцеговіна, Італія... Шкодную, що не довелося бути на барикадах Комуни.

Вони подовгу сиділи десь у закуті двору — їх випускали, коли немилосердно пекло сонце і в камері ставало нестерпно душно,— мізкували над буттям своїм — невідомо: довгим а чи коротким.

— Вийду звідси — неодмінно поїду на Капреру, до Гарібальді,— казав Сергій.

— Неприсмне видовище — старий, знеможений орел,— смутково мовив Кафієро.— Пригадуєш Бакуніна? Я тоді дивився на нього, і душа боліла. Яка несправедлива доля! Рівняє віком і титана, велета, й карлика, того, хто веде за собою, і хто байдуже плентає позаду.

— Життя. Зате у того, першого, воно — мов блискавка,

мов сонце, що світить, зігріває, дає наснагу іншим, а в другого... Є в нас, у Росії, людина, до якої тягнуться погляди скривджених. Вона далеко, за Уралом, в Сибіру, її заховано за тридев'ять земель, та душа її, дух її — з усіма, хто бореться, вірить у краще прийдешнє. Це — Чернишевський. Він не побоявся сказати у вічі правду навіть самодержцеві.

— Кожен народ, малий чи великий, має свого месію.

— Однак справа не в ньому, а в самому народові. Месія — як прапор, знамено, а рушійна сила — народ.

Іх, як інших, не брали ні на які роботи, вони були ізольовані від «звичайних» в'язнів, обмежені куценькою територією камери, в кращім випадку — двору, усе ж вони жили, боролися, діяли. Навіть за таких умов. Були свідомі свого великого поклику і йшли за ним. Невдовзі з-поміж них, там-таки, у в'язниці «Санта Марія», утворється секція Першого Інтернаціоналу, секція Матедського революційного загону. На чолі її стає Кафієро. З волі од Клеменця одержано повідомлення, що в Генті, у Бельгії, має відбутися загальний соціалістичний конгрес, що російська еміграція делегує туди Кропоткіна. Кравчинський схвально ставиться до кандидатури давнього і випробуваного товариша, водночас він шкодує, що не зможе взяти участі в конгресі. За його порадою тюремна секція Матедського революційного загону таємно надсилає одному з керівників італійського робітничого руху Андреа Коста мандат на право участі в міжнародному зібранні, У цей же час у «Бюлетені Юрської федерації» друкується нелегально відправлений з тюрми лист-відозва до Коста. «Ми продовжуємо боротьбу словом, — пишуть ув'язнені, — сповіщаючи тебе про створення нашої секції Інтернаціоналу, пересилаємо тобі мандат на загальний конгрес, де ти повинен від нашого імені підтримати ідеї, виражені на останньому конгресі італійської федерації.

Коли не зможеш, передай іншому, гідному».

«Санта Марія» стає одним із центрів, небезпечних вогнищ революційної думки. Це помічає адміністрація й наполягає на негайному процесі, який поклав би край новій небезпечній затії повстанців. На допомогу — і одним, і другим — приходить випадок. 9 січня 1878 року, на десятому місяці їхнього ув'язнення, помирає король Віктор-Еммануїл II. Умберто I, його намісник, оголошує амністію. Вісім повстанців, у тім числі й Абрам Рубльов, виходять на волю.

Кравчинський одержує її морально зміцнілий, ще більше загартований, збагачений знаннями італійської історії, літератури, а головне — мови, яку він устиг освоїти досконало і яка відкривала йому нові скарбниці багатств світового значення. На прощання — як символ борні — друзі дарують йому кинджал.

XII

Близько двох тижнів долав Сергій свою тернисту дорогу і десь у другій половині січня таки діставсь до Женеви. Терасьєрка, кафе Грессо, бібліотека... Знайомі місця, знайомі особи. Тільки — як їх мало! Клеменць, Аксельрод, Жуковський, Раллі... Та ще Драгоманов... Неодмінно треба буде з ним познайомитись.

Десь зник Лопатін.

А там, на батьківщині, у київську в'язницю — знамениту Лук'янівку — потрапили Дейч, Стефанович і Бохановський. Диваки! Іменем царя, нібито врученої їм «Височайшої таємної грамоти» хотіли підняти чигиринських селян... Наслідок? Сотні заарештованих! Сотні!..

Гинуть люди! Мов серпом, стинає їх безжальна самодержавна рука. Гинуть не в сутичці, не у відкритім бою, а в кам'яницях, без можливості захищатися, відомстити хоча б одним ударом.

Найбільшою новиною, якою зустріли Сергія в Женеві, був «процес 193-х». Спектакль, що готувався царизмом кілька років, до якого було «залучено» понад тисячу «виконавців», зрештою, після тривалої репетиції, під час якої не обійшлося без жертв, — 75 самогубців, збожеволілих! — розпочався. 193 стали перед найвищим судом, звинувачені в державній змові, терорі та всіх інших можливих і неможливих гріхах. 18 жовтня, коли він був ще в «Санта Марії», розпочалося судилище, якого не знала імперія. «Великий процес» мав засвідчити — з одного боку — непохитність самодержавних основ, з другого — приреченість будь-яких спроб похитати їх. Нічого було й говорити про об'єктивність та демократичність суду. Листи, які надходили з Петербурга, оповідали, що винність звинуваченого і міра покарання визначаються ще до слухання справи; заарештовані протестують, відмовляються давати будь-які свідчення; їх розділено на групи, — аби послабити силу опору, до зали ніхто не допускається, — процес, по суті, закритий.

Усіх захопив виступ Мишкіна (він нелегально повернувся, і його було схоплено), про нього найбільше розмов. «Існуючий державний порядок можна і необхідно повалити!..» Любий Іп! У ньому гріх було б сумніватися. Перед лицем смертельної небезпеки не побоявся на весь голос сказати правду.

Іполит Мишкін. Перед яким розкривалася доля придворного чиновника...

А кількома місяцями раніше Петро Алексєєв — учасник іншого процесу, робітник: «Підніметься мускуліста рука мільйонів робочого люду, і ярмо деспотизму, захищене солдатськими багнетами, розлетиться в порошок!» Звичайний робітник!

Кравчинський читав скупі повідомлення з батьківщини, розповідав товаришам про італійське повстання, а в самого щеміло серце. Щось треба робити. Треба, треба, треба... Здавалося, все було б добре, гаразд, боротьба розгорталася справжня, але... знову й знову поразка. Там, у Росії, і тут. Чогось вони недоробляють, у чомусь їх прорахунок... Де, в чому?! А може, дійсно має рацію Плеханов? Може, хапаються вони не за той важіль, що піднімав би маси. Може, може...

Еміграція розпочала видавати журнал «Община», запрошує до співробітництва. Писанина! Куля дійовіша слів. Навіть отой подарований кинджал... Але ж і вони поки що безпорадні... Може, справді написати? Про бенеventські події. Еге ж, він неодмінно напише, спробує піддати їх аналізу. Боротьба є боротьба, її перемоги й поразки повчальні і мають бути відомі всім. У трудящих спільний ворог — бідність, експлуатація, безправ'я, спільні, отже, і засоби боротьби. Ідею повстання, — хай вона не здійснилася, хай світлі поривання народу потоплено в крові, — не вбито, вона живе, розпеченим цвяхом засіла в голові трудящих і кликатиме, зватиме — поки не переможе!

Статтю було написано за кілька ночей — удень, серед шуму та гамору він не міг зосередитись. Щоправда, не докінчив її, мав намір продовжити в наступному номері, усе ж основні міркування щодо Бенеventської спроби (він так і назвав її — «Бенеventська спроба») виклав. Це були роздуми, обгрунтовані на безпосередніх враженнях учасника, було захоплення мужністю й готовністю до боротьби. Як і в попередніх статтях та казках,

Кравчинський кликав не складати зброї, гострити й гартувати її, через успіхи й невдачі йти далі, вперед. Партія, коли говорити про неї як про організатора борні, повинна бути прикладом, бойовим авангардом, групою одностудців, підперезаною мечем.

Роздуми над італійськими подіями були перервані виромком учасникам процесу. Двадцять третього, повідомляли газети, закінчився суд «у справі революційної пропаганди в імперії». Двадцять третього, міркував Сергій, п'ять днів тому... Іполит, Рогачов, Войнаральський, Ковалик засуджені на десять років каторги. З позбавленням усіх прав маєтності... Синьогуб, Шишко, Квятковський...— на дев'ять... Кілька днів тому... Тепер вони, певно, вже на етапі, в дорозі до Сибіру, їх чекає там смерть. Голодна, холодна. Без рідних, навіть без близьких. Смерть серед вічної мерзлоти, безмовності, серед тундри... Їх необхідно визволити. Тож — їхати! Негайно!

Кравчинський відкинув збірник «За грат», що його недавно уклали женевиці з віршів учасників процесу, заходив туди-сюди кімнатою. Кімната була маленька, і він раз у раз на щось натикався, сердився, без угаву куйовдив волосся...

Їхати, незважаючи ні на що!

Заскрипіли сходинки, хтось піднімався. Швидко, поспішливо. До нього? Сергій прислухався. Так, здається, пробують відчинити. Підступив до дверей, повернув ключа — перед ним, задиханий, розпашілий од прудкої ходи, стояв Клеменць.

— Замкнувся? Всі позамикалися, поховалися, сидимо, наче кроти. А там...

— Та в чім справа, Дмитре? Можеш сказати толком?

— Він ще питає.

Сергій силоміць посадив товариша, зняв капелюха, став напроти, загородивши прохід між столом і стіною.

— Ну, що сталося?

— Замах на петербурзького градоначальника Трепова.

— Як? Хто?

— Отак! Віра Засулич. Дівчина. Серед білого дня. Прийшла, вийняла з сумки револьвер і вистрілила. При чиновниках, відвідувачах...

Кравчинський заціпенів. Дівчина, серед білого дня. Прийшла... вистрілила... Дівчина!

— Ну от,— мовив глухо.— Ганьба! Дівчата стріляють у градоначальників, робітники виголошують заупокійні промови самодержавству, а ми... революціонери, борці...

Ганьба! — Він знову заходив по кімнаті, поглядом зупинився на кинджалі, що лежав на вікні, якийсь час замислено дивився на нього. — Йї удалося втекти? — запитав.

Клеменць розвів руками.

— Що ти пропонуєш? — зупинився Сергій.

Клеменць глянув на нього, в очах його Сергій прочитав те ж німе запитання.

— У всякім разі, — сказав, — так далі не можна. Чуєш, Дмитре? Так далі не можна. Нас прокленуть. І справедливо, заслужено. Коли досі нам вірять, то тільки зважаючи на минуле... минулі заслуги. А які вони? Мізерні. Ніщо порівняно з пострілом цієї дівчини. Треба повертатися. Ми шукали, змушені були шукати боїв по чужих землях, а вони розгоряються там, на батьківщині, і туди треба поспішати.

— Але...

— Ніяких «але»! Досить!

— Але послухай, — твердив Клеменць, — поїхати не штука. На першій же прикордонній станції тебе схоплять. Як Морозова, Синьогуба, інших. Ти цього хочеш?

— Не говори дурниць. Я хочу одного: боротьби! А тут... Зрештою, мене послано сюди тимчасово... Тимчасово!

— От-от. Послано, — схопився Клеменць. — А зараз навіть тих, хто тебе посилав... де вони? До кого ти звернешся? Жодної явки, жодного місця, де можна було б зупинитися...

— Що ж, по-твоєму, ждати, поки все це з'явиться, кимсь приготується? «Ласкаво просимо»? До біса! Йї, Засулич, хтось створював умови, забезпечував явки, квартири?

— Це ще невідомо. Але зрозумій: вона була там, а тобі, нам ще треба *туди* дістатися. Це все одно, що одразу на кордоні заявити про себе і добровільно надіти кайдани, що тебе схоплять у Вільно, Пскові чи хай в Петербурзі. Ти розумієш?

Перший, викликаний звісткою і тривалими попередніми роздумами напад невдоволення минав, Сергіїві потроху верталась урівноваженість, і він дедалі глибше сприймав Дмитрові слова, вловлював у них сенс.

— Треба списатися, — вів далі Клеменць. — Я не проти поїздки, самому набридло тинятися по цім закордонню, але лізти в пашу, в пазурі Третього відділення... Даруй,

не бачу ніякого глузду. Раптовий приїзд зараз нічого не дасть, крім зайвих турбот товаришам.

Він має рацію, міркував Сергій, гарячкуванню зараз тільки нашкодиш.

Отже, знову чекання? Ганебне, пасивне... Прокляття! Навіщо він згодився на еміграцію? Мабуть, це нарочито придумано... Нарочито, аби сховати його, одвести від нього удар... Благодійники! Та коли навіть так,— він не сидів склавши руки, не ніжився на морських вітерці. Беневентська спроба, в'язниця багато чому навчили, йому є чим одвітуватися перед товаришами. В бездіяльності його не звинуватиш... Гірко, прикро, що все це десь, не в себе, що з рядів вирвано стільки товаришів... Прикро і боляче!

Пішов Клеменць, давно пора було вечеряти, а він міряв і міряв важкими кроками комірчину.

Люба дівчино! Люба Віро! Ти навіть не уявляєш, якого грому наробив у світі твій постріл. Він поки що одинокий, але минуть роки, небагато років, і він помножить-ся сотнями, тисячами караючих пострілів. Могутня рука робітничих підніметься, розтрощить ненависний трон, рознесе тюрми-темниці, вікові розірве кайдани. І нащадки проспівують тобі хвалу, тому що серед подвигів, ціною яких буде здобуто їхню волю, ярітиме й твій — один з найбільших і найзнаменніших.

Страшний і великий твій подвиг. Ти довела, що тирани не всесильні, що знущання не безкарні, не зостаються невідомценими. Ти не відступила перед явною смертю і вчинком своїм засвідчила, що почуття честі і гідності живуть, не вбиті в народів.

Ім'я твоє буде викарбувано на скрижальх історії і з благоговінням вимовлятиметься з роду в рід — поки існуватиме людство.

Безсмертна в історії, ти будеш безсмертна в поезії, тому що не одного великого митця надихатиме твій образ...

Не запалюючи світла, в сутінках, Сергій занотував думки — він неодмінно про цю героїню напише! І виїшов. Зимова Женева після останніх його потрясінь здавалася затишком, місцем, де можна од усього спочить, відійти, забутись. Од усього, що настирливо лізло в голову, тільки не від того, про що вони оце говорили, що діється там, на батьківщині. І не тепер. Зараз, поки

він тут, поки змушений zostаватися в цім добровільнім засланні, він зробить усе, що в його силах. А спроможний він — кат би його взяв! — тільки на слово. Битися словом! Можливо, справді він його недооцінював. Нехай радіє Лавров, з якого він кепкував за «оракуество», Плеханов з своїм теоретизуванням — словесним смакуванням кожного факту, — нехай! Зрештою, він ніколи не цурався слова, він з нього почав — у петербурзьких робітничих кварталах, в народі... Він тільки ставив його — за дією, вчинком — на друге місце, віддаючи перевагу справжній боротьбі, справжній битві.

...Блукав глухими околичними вуличками, аби ні з ким не стрічатися, хотілося бути одному, на самоті усе обдумати, звести до спільного знаменника. Він іще не встиг звикнути — після Італії — до цього взагалі теплого, але зараз холодного, зимового міста, де шугали, розганяючись на озері, стужні гірські вітри, і кутався, піднімав комір блаженського пальта і ходив, ходив — довго, до втоми. Десять за вершиною Монблану, в голубуватій, всіяній зорями млі, потонув півмісяць, на вулицях примеркло світло, на міській вежі пробило...

Пізно. А повертатися не було ніякісінького бажання.

...Десять дзвеніли кайданами засуджені товариші.

...Десять мордували Віру Засулич.

...Десять — у Сибіру — можливо, хворий вмирав Чернишевський.

...Десять Кафієро та інші друзі італійці готували нову мову.

...Десять...

Була північ, глибока північ, коли Сергій постукав до Клеменця...

Згодом стали відомі подробиці — і процесу, і пострілу Віри Засулич. Стало відомо, як героїчно, стійко вели себе заарештовані. Засулич навіть не тікала, кинула револьвер і додала: «Це вам за Боголюбова...»

Виявляється, що вдітку Трепов, обходячи будинок попереднього ув'язнення, присікався до заарештованого під час демонстрації біля Казанського собору Боголюбова (насправді то був Ємельянов) за те, що той не зняв перед ним капелюха, і наказав дати п'ятдесят різок. Покарання чинилося привселюдно, посеред двору, аби ув'язнені бачили і начувалися.

Звістка про самосуд одного з головних царських сатрапів швидко облетіла імперію, викликала загальне обурен-

ня. Навіть лояльна до урядових кіл преса висловлювала невдоволення з приводу вчинку петербурзького міського голови.

Отоді Засулич, що, вислана з столиці за участь у нечаївському гуртку, саме перебувала в Харкові, і поклялася відомстити. Вирок 193-м здався їй найзручнішим моментом. Нікому нічого не говорячи, нікого не ставлячи до відома, дочка дворянина з Смоленщини поїхала до Петербурга, під виглядом звичайної відвідувачки зайшла до кабінету градоначальника...

Рана, однак, виявилася не смертельною, сатрап вичухується. А дівчині напевно не минути шибениці. Шкода. Ще одною жертвою поповниться список утраті...

Сергій пише про Засулич — для тієї ж «Общини»; він говорить про неї найзаповітніші слова — ті, що зринули в душі, в серці тоді, коли вперше почув про постріл, які зріли в ньому увесь цей час; він проголошує осанну їм, героям «великого процесу», померлим, живим, засудженим до пекельної каторги.

Радуйтеся, дорогі далекі брати! По всьому світові розійшлася радісна звістка про вашу перемогу, про світлу перемогу духу над деспотизмом і грубістю. І почули про неї пролетарі в найдальших кутках землі... З благоговінням вимовляються імена ваші, з захопленням оповідається про вашу героїчну боротьбу, і, натхнені прикладом вашим, зусюди сходяться борці під знамена, які ви прославили...

Так, вони сходяться! Тиранії настає кінець. Хай не сьогодні, не завтра, але він настане — як настає кінець ночі, мороку. Швидше ж туди, де пострілами, вибухами пробуджується світання нового дня.

XIII

В імперії одна за одною відбувались події, що свідчили про наростання революційної ситуації. Ще не встигла оддалитися й замовкнути луна від пострілу Віри Засулич, як в Одесі, під час арешту, збройний опір вчинив Ковальський... Досі невідомий Ковальський... Пишуть, що він організував там і гурток — «чесних людей», і друкарню...

А через місяць після Засулич, у кінці лютого, Валеріан Осинський замахнувся на заступника київського прокурора Котляревського.

У Петербурзі вибухнув страйк на новій паперовій і ткацькій фабриці...

Отже, «чесних людей» не меншає — як того хоче царат. Незважаючи ні на що, вони є, вони борються, терплять поразки, але не здаються.

Скоріше ж, швидше до них!

Кравчинський з нетерпінням чекав виклику, жив і марив усім, що відбувалось на батьківщині.

На початку квітня надійшла звістка про суд над Засулич. Звістка не менш радісна, бентежна, ніж сам її постріл.

Віру виправдано! Справедливість перемогла! Виправдано всупереч усьому, навіть їхнім сподіванням. Петербурзький суд присяжних засідателів визнав її невинною. Дівчину, що замахнулася на життя генерала, одного з стовпів імперії... Не вірилось! Та преса, шифровані листи друзів приносили нові подробиці, нові докази: присутні в залі аплодували вирoku; газети, окрім найреакційніших, схвалювали громадянську поведінку судочинців... Коли ж поліція, одержавши таємний наказ одразу заарештувати виправдану, хотіла скопити Засулич і одвезти до в'язниці, — натовп кинувся відбивати її, сталася сутичка. Дівчину врятовано, хоч багато й потерпіло, заплатило за це власною кров'ю...

Кравчинський не знаходив собі місця. Ніколи не було йому так бентежно на серці, так радісно і водночас прикро. А тут ще Клеменць, який поїхав *туди*, поїхав у «розвідку», мовчить, нічим не дає про себе знати. Чи йому вдалося благополучно добратися, обійти поліційні заслони, чи його схоплено... Сергій писав — він так не любив шифрувати! — прохав, наполягав, а там — ніби змовились, ніби води в рот набрали.

Іхати так, без виклику, без попередження? Упасти снігом на голову? Товариші розцінять як порушення дисципліни... Але що ж робити? Як бути в такій ситуації, коли ніщо інше не лізе в голову, ні до чого іншого не лежать руки? Ждати, ждати і ждати? Але скільки, доки? Хіба він брався за діло для того, аби тинятися по закордонню, сидіти в якихось Швейцаріях чи Німеччинах? Його ж покликання — бій, боротьба... Ні, після цього його не виманиш за кордон, не пошлеш... Досить!

Але — справді — що ж діяти? Уже квітень, уже, здається, скінчилися всі процеси, чому нема виклику? Що вони там собі думають? Чи взагалі про нього думають?..

Сергій мало куди виходив, майже ні з ким не стрічався. Йому здавалося, що на нього дивляться як на втікача, не як на політичного емігранта, а саме — втікача, який уникає долі друзів, товаришів, ховається од небезпеки. Ще замкнутіший, мовчазливіший, сидів він на вечорах, на остогидлих емігрантських зібраннях, думаючи про своє, якимось не властива йому апатія, нудьга ніби спивали, висмоктували його сили, полишаючи хіба що здатність розуміти безвихідь становища. Але й це, думав Сергій, швидко мине, і тоді... тоді зостанеться... Втім, співати відхідної ще рано. Рано! Так просто він не здасться. Не здавалися Герцен, Шевченко... Бакунін, не здасться й він. Ні! Будуть нові Комуни, Герцеговіни, нові Беневенто... Він ще займе своє місце, голос його ще почують — і друзі, і вороги.

Отакій розпачливо-задумливий і зустрівся він якимось із Драгомановим. Був вечір, вони зібралися у читальні, говорили багато, про все, надто ж, звісно, про події на батьківщині. Ностальгія діймала всіх, у кожного — крім загального, спільного — було полишене там щось своє, особисте, що не давало спокою, приходило у снах, наяву, і вони говорили про нього, спогадували, ятрили душевні рани. Їм були приємні ті згадки, боляче радісні, бо іншого вони нічого не мали, не могли мати.

Хтось, здається, Жуковський — так, так, саме він! — оповідав подробиці суду над Засулич, розказував, як його брат, товариш окружного прокурора, відмовився взяти участь в процесі, Кравчинський слухав, час од часу зиркав на людину, що сиділа неподаліку, збоку, і ждав кінця зібрання, аби зустрітися, познайомитись — твердо поклав зробити це тільки сьогодні, далі не зволікаючи, не чекаючи якихось особливих нагод. Нараз помітив — той устав, навшпиньки, пригинці надався до виходу. Сергій підвівся й собі.

Драгоманов стояв у коридорі, прихилившись до одвірка. Блідий, з важкою втомою на обличчі.

— Вам зле? — підступив Кравчинський.

— Нічого, — стиха відповів. — Защеміло... Стисло так, що...

— Може, дати води?

— Дякую. Мине.

Якусь хвилину постояли мовчки. Зрештою Михайло Петрович одірвався від одвірка, сказав:

— От і все. Одпустило.

— І це часто трапляється? — запитав Сергій.

— Коли як, — скупю, болісно осміхнувся Драгоманов.

— Ви ж іще молодий.

— Молодий, кажуть, та ранній. Підемо надвір, там свіжіше. Чи ви повертаєтесь?

— Ходімо.

Надвечір'я дихало весною, першою зеленню, що кучерявилась попід парканами, на деревах, кущах.

— От ми і познайомились, — мовив Михайло Петрович. — Я про вас чимало чував. Звितяжцем ходите. Хвалебно.

— Авжеж, звитяжцем, — зіронізував Сергій, — удома хата горить, а я біля чужого вогнища гріюся.

— Казав той — яка хата і яке вогнище. На мене, то нехай вона там і западеться, та хата, з усіма її господарями і господарями, царями й царенятами. Вогнище ж, коло якого ви ходите, не таке вже й чуже. Я знаю про ваші заслуги і — скажу щиросердно — горджуся. Горджуся, маючи такого краянину. Ви, здається, з України, чи то пак — із Малоросії?

— З України. З таврійських степів. Є там таке собі не велике й не маленьке село Новий Стародуб. Дивна назва, правда? Новий Старо...

— У топоніміці, як і в піснях, народ відбиває найякравіші свої життєві враження. Є, скажімо, Веселі Терни. Де ви бачили веселі терни, га? Навпаки, терен завше був і є символом неволі, муки, чого завгодно, тільки не веселощів. А тут — Веселі Терни. Щось же було в них такого... Як ви гадаєте?

— Напевне, було... Мабуть, знаєте, коли він цвіте. Є щось тоді в ньому справді веселе, красиве.

— Можливо, можливо. І ви вважаєте себе українцем?

Кравчинський замислився.

— Мати моя — українка, батько — білорус. Мову я знаю, люблю українські пісні. По натурі ж я, певне, козак, — сказав і засміявся.

Вийшли на набережню. Після зимового безлюддя вона здавалася тісною.

— Підемо звідси, — запропонував Кравчинський. — Не могу спокійно дивитися на це міщанство.

— Зараз усюди так. Весна, Сергію. А нерви треба бергти.

— Треба, але як? — І домовив: — Найкраще б на острівць податися, до Руссо, однак далеко.

— Найкраще буде, коли ми зараз підемо до мене, —

сказав Драгоманов.— Познайомлю вас із своєю родиною.

Драгоманов мешкав у невеличкому дерев'яному особняку по вулиці Шмен приве де Фуайє в робітничому передмісті Сешерон. Це було майже на протилежному — від Терасьєрки — боці Женеви, добиралися сюди добру годину.

— Маю похвалитися вам одною своєю працею,— сказав господар, кели вони, поласувавши скромним, але смачним обідом, перейшли до невеличкої, заставленої шафами й полицями з книгами, кімнати — певне, кабінету господаря.— Ось маєте,— подав Сергієві брошуру.— Се доповідь. Маю зачитати її на міжнародному літературному конгресі в Парижі.

— Скликається такий конгрес?

— І незабаром, либонь, на початку травня. Під орудою Віктора Гюго. Йому я також послав примірник. Наша болячка пече усім.

У вітальні почувлися голоси. Господар прочинив дверцята, гукнув:

— Сергію, заходь!...

До кімнати ступив середнього зросту чоловік.

— Знайомтеся,— запрошував господар.— Чувати ви один про одного напевне ж чули, а тепер потисніть руки. Обидва Сергії, тезки, а прізвища...

— Подолинський,— відрекомендувався гість.— А вас я знаю, ми зустрічалися в Луврі. Не знайомилися, правда. Хтось із наших назвав вас.— Він примовк, з цікавістю глядячи на Сергія, і, помітивши в його руках брошуру, додав:— А знаєш, Михайле, твоєю доповіддю зацікавився Тургенєв. Збирається підтримувати.

Подолинський щойно повернувся з Франції, оповідав різні паризькі новини.

— Можливо, Маркс також буде на конгресі.

— Вам відомо, Сергію,— господар звертався до Кравчинського,— що ваш тезко в особистих стосунках з Марксом?

— І з Енгельсом,— докинув Подолинський.— Це найближчий соратник Маркса. Я запізнався з ними років шість тому у Лондоні.

— Марксів «Капітал»,— сказав Кравчинський,— захоплює мене своєю мудрістю, глибоким знанням життя і законів розвитку людства.— Він оповідав, як намагався у своїх казках популярно викласти «Капітал», як у в'язниці, у Беневенто, вони вивчали цю працю, а його

друг італієць Карло Кафієро перекладав її на свою мову.— Хотілося б познайомитися з автором,— додав.

— Їдьмо з нами на конгрес,— запропонував Подолінський,— там і познайомитися. Це буде найкраща нагода.

Кравчинський заперечливо покрутив головою.

— Ні. Уже твердо вирішено: їхати додому, на батьківщину. Досить мандрів. Досить. Там тепер, як ніколи, потрібні люди.

Сергій до болю в суглобах стиснув підлокітники крісла, рвучко устав. Спокійна розмова, затишна кімната... Ні, ні! Це не для нього.

XIV

Орест Веймар сидів у своєму кабінеті в будинку на Невському, коли постукали.

— Лікаре, до вас можна?

Елегантний, високого зросту джентльмен переступив поріг кімнати.

— Добрий вечір.

Заглиблений у справи, Веймар відповів кивком і жестом запропонував сідати.

— Одну хвилинку,— попередив одвідувача, та відразу ж, наче його щось осінило, підвів голову: до болю знайомий голос!

— Вибачте, що порушив ваш спокій...

— Сергію! — схопився Веймар.

— Він самий.

— От так несподіванка! Дай я тебе почоломкаю.

Вони обнялися, тричі, по-мужськи, поцілувалися.

— А ми ждали тебе ще тиждень тому.

— Довелося трохи поплутати, замести сліди,— сказав Сергій.

— Роздягайся... Давай сюди пальте, циліндр. Вифрантився! Одрозу і не пізнати.

— На це й розрачунок. Кругом стільки наволочі! Шпик на шпикові, філер на філерові... І взагалі — досить плебейства, однині я князь. Так, так, далекий пагінець знаменитого грузинського роду.

— О! Ваша високість...— підтримав жарт Веймар.— Радий бачити. Правду кажучи, скучили ми за вами страшенно.

— Воно й видно. Запроторили у те закордоння й забули. Здали вантаж і квитанцію загубили.— Сергій був у

доброму гуморі, що останнім часом траплялося рідко,— певне, благополучна дорога, зустріч із другом сприяли цьому.— Ще з тиждень не було б виклику,— домовив,— мали б халепу — приїхав би, упав як сніг на голову.

— Не можна було, Сергію, повір. Тут таке заварилося... Гадав, і мене цього разу не обминуть... Ну, сідай, сідай. Я зараз... звелю чаю подати.— Господар вийшов, за хвилину повернувся.— А ти ніскільки не змінився,— усе ще приглядався до гостя.— Зовні принаймні.

— Внутрішньо також,— відповів Кравчинський.— Хіба що зліший став.

— Це ж чому?

— Ніби мало причин. Хоч би тому, що невідомі, скажуть би, підлітки стріляють у трепових, а ми, революціоністи, ховаємося по Швейцаріях, Франціях та Німеччинах. Чи це, по-твоєму, любий Оресте, не причина?

— Чому ж, причина,— роздумливо мовив лікар.— Але всяка причина має свою першопричину. В нас майже нікого не залишилося.

— Майже,— вхопився за слово Сергій.— А вона, Засулич, пішла одна. Одна — розумієш? — Він знову похмурнів.— Я, коли почув про її постріл, мало не збожеволів. На Засулич треба молитися. За те, що рятує наш авторитет, своїм учинком засвідчує нашу нездоланність.

— Звичайно, ти маєш рацію.

Сергій якийсь час помовчав, роздивлявся статуетки напівголих німф, що стояли на підставках в кутках, на стінні етуди.

— До речі, де вона зараз?

— У Грибоедова. Перші дні, як відбили її в поліції після суду, була в мене. Чомусь не сподобалось.

Сергій поцікавився:

— Як справи з апеляцією? Вироку товаришам не пом'якшено?

— Цар відхилив клопотання. Вирок затверджено.

— Цього ми так не залишимо. Зло повинно бути покаране. Помста — кривава, нещадна — буде віднині нашим гаслом.

— А державна рада,— вів далі Веймар,— схвалила проект закону про обмеження прав присяжних засідателів. Після виправдання Засулич про це постарався міністр юстиції Пален. Присяжні усунуті тепер від розгляду політичних справ.

— З Палена й почнемо,— твердо сказав Кравчинський.

— Частину заарештованих, — домовив лікар, — впускають. Кого на поруки, кого за відсутністю доказів. Днями вийде Морозов — батько за нього поручився. Перовська виправдана кілька місяців тому.

— Прекрасно, — рвучко ступив Сергій. — Морозко, Клеменць, Михайлови, Натансон... Плеханов...

— Ми з вами, Перовська, Малиновська... — додав Веймар.

— Треба тільки діла, справжнього діла! — захоплю вався Сергій. — І це буде знаєте що? — звернувся до співрозмовника. — Визволення товаришів. Будь-якою ціною. Визволення і помста.

— Тут, у Петербурзі, це немислимо. Петропавловка неприступна, — заперечив Веймар.

— Але ж їх кудись везимуть. В Сибір, на каторгу... Будемо останніми теледнями, якщо цим не скористаємося.

Подали чай. Веймар налив по чарочці коньяку.

— За твій приїзд, Сергію.

— За твою щирість і доброту. Я часто згадував тебе. Ти навіть не уявляєш, що таке еміграція. Коли сидиш — без грошей, без листів, без будь-яких вістей в батьківщини, — пригадуєш усе, добре й погане. А найчастіше друзів, тих, з ким промайнуло твоє дитинство, минула юність, з ким ділив радість й горе. Щасливий той, кому не доводилося залишати рідну землю.

— Уявляю, хоча сам цього не звідав, — сказав Веймар. — А тебе, Сергію, викликали... Я не член вашої організації, не знаю її таємниць, усе ж децю мені відомо.

— Які можуть бути таємниці, Оресте?

Веймар відсorbнув чаю, сказав неспіхом:

— Нібито збираються видавати газету. Тебе для цього й запрошено.

Сергій глянув на друга захоплено.

— Був у мене один наш спільний знайомий, клопотався друкарнею, — додав Орест.

«У такий час, в таких умовах, — міркував Сергій. — Молодці!»

Софія Перовська мешкала на Ліговці, в будинку Фредерікса, проти Миколаївського вокзалу. Квартира її складалася з двох кімнат і скромно умебльованої просторої вітальні, що була місцем збору уцілілих після процесу та інших народницьких сил, які «перебудовувалися», організовувалися в нове товариство.

Учасники зібрань розуміли, що од попередніх їхніх об'єднань зостався хіба лише дух, що їм, коли вони хочуть і далі чесно служити обраній справі, належить створити справді нову бойову організацію. Дехто, той же Плеханов, вважав, що вона має стати переважно теоретичним центром революційно настроєних мас, інші — і таких була більшість — наполягали на посиленні терористичної діяльності. Фізичне знищення найзлісніших царських посіпак та й самого «всеможця», доводили вони, буде гідною відповіддю на переслідування й утиски.

Сьогоднішнє зібрання не було винятком.

Плеханов розказував, який переполох серед офіціальних кіл викликала вистава «Булочниця», що нею розпочала свої гастролі у столиці одна з паризьких комедійних труп.

— Втечу політичного в'язня — у виставі є така сцена — глядачі зустрічають оплесками, — оповідав він. — Не мовчанням, не осудом, а оплесками. І це в комедії, у простенькій, з традиційним любовним сюжетом комедії. А показати б драму, героїчну народну драму, скажімо, про Разіна чи Пугачова.

— Спершу треба мати таку драму, — докинув хтось.

— Так, але йдеться про зміну настроїв.

— Це прекрасно засвідчила історія з повторним арештом Засулич, коли натовп відтіснив жандармів і врятував Віру.

Прийшов Іванчин-Писарєв — недавно він також повернувся з-за кордону, неспіхом чепурився біля дзеркала.

— Що це ти сьогодні такий загадковий? — підступив до нього Фроленко.

— А що, помітно? Є причина.

— Можна запитати яка?

— Можна, однак не скажу, — усміхнувся Іванчин і домовив: — Ждемо важного чоловіка.

— Хто ж він? Хтось із наших? Він прийде сюди?

— Прийде. А хто саме — побачиш, — і підморгнув лукаво.

Допитуватися в нього було б марно. Фроленко не став цього робити, зачекав, поки товариш причесався, і обоє сіли до столу.

— Пробуйте печиво, — припрошувала Софія. — А чай сьогодні особливий.

— Сьогодні можна було б і чогось іншого, — багато значно мовив Іванчин.

— А що? — насторожилася Перовська. Вона майже не сприймала жартів, кожна заява, звістка насторожували її.

Іванчин це знав, але зараз, певне, не врахував і тепер мусив викручуватися. Будь-кому з присутніх він міг сказати що завгодно, але їй мав говорити правду. Ця маленька, зовні незворушна, спокійна дівчина мала над ними якусь магічну силу. Перед нею, її майже дитячою чистотою не можна було покривити душею, злукавити.

— Чому ви мовчите? — великі світлі очі Софії пильно дивилися на Іванчина.

Нараз у коридорі почулися голоси, Перовська перевела погляд на двері.

— Анна прийшла, — сказала котрась із дівчат. — Вона не може тихо, без шуму.

— Ось тепер усе й зрозумієте, — зрадів Іванчин.

Двері розчинилися, до вітальні влетіла Анна Епштейн, кинулася цілувати Софію, а за нею...

Зайшов спокійно, твердо, елегантно зодягнений, підстрижений — скоріш нагадував чиновника дипломатичного відомства. Легкий уклін чоловічому гурту.

— Сергію! — не стримався Плеханов. — От комедіант! — І перший кинувся вітати гостя.

— Ви помиляєтесь, шановний, — без тіні жарту сказав з легким грузинським акцентом прибулий. — Князь Ціцішвілі. Проїздом з Парижа.

Іванчин ледве стримував сміх.

— Проходьте, ваша високість, — запросила Перовська. — Чи не бажаєте чаю?

— Я грузин, надаю перевагу вину. Чай згубно впливає на людину, розслаблює її, вино — інша справа.

— Та годі тобі, Сергію, — врешті обізвався Іванчин, і вони міцно обнялися, поцілувалися.

— Ну й невгамовний ти, Сергію, — підступила Перовська. — З благополучним проїздом. Ми схилиємося перед твоєю одвагою.

— Ну-ну-ну-ну!.. — не дав докінчити їй Кравчинський. — Не треба слівес. Слова тільки псують справу. Все щонайгірше у світі — од слів. — Він обвів присутніх поглядом. — Радий бачити вас цілими і невредимими.

— Нашому героєві, нашому Гарібальді — слава! — кинула Епштейн, і вітальня нараз видихнула притишено: — Слава! Слава!..

Сергій зашарівся, докірливо глянув на Анну, що стояла, обнявшись з Перовською.

— Коли й віддавати шану, — мовив, — то їм, героям, які в цю хвилину в неволі... І їй, Засулич, що підняла караючий меч над убивцею.

— Свідомість того, що в рядах борців за свободу сербів та італійців був ти, наш побратим, надихала нас, додавала сил, — сказав Олександр Михайлов.

— І ти тієї ж? — докірливо глянув на нього Кравчинський.

— Не відмагайся, Сергію, що правда, то правда.

Він навіть не гадав, що тут про нього такої думки, що його життя когось надихає, запалює. Певне, в цьому своя закономірність. Люди завжди шукають героя. І коли, — зрештою, суть не в месійстві, — коли в його вчинках є якась притягальна, позитивна сила, — нехай вона множить діями очих ось нових борців. Із іскри — полум'я! Хай забуше воно, загогоче над світом, над імперією, переплавить її у якісно інший, монолітний сплав.

...То був незабутній вечір. Згадувалися друзі — живі й неживі, зринали епізоди минулого, колишні розмови, суперечки, гутірки... Скільки за цей час утрачено! І скільки придбано. Скільки відійшло від них — вимушено і з власної волі, і скільки прийшло, поповнило поріділі шеренги. Нема Олімпіади, що в неї вони отак от збиралися у Москві, Тані, Армфельд, Шишка... Нема десятків інших — одні загинули, інші гинуть, ще інші забулися в родиннім щасті... А ці, що вітають його?.. Чимало з них він бачить уперше, але має вірити їм. Хто в бурю виходить в дорогу — той не боїться бурі. Зрештою, їм — старшим, досвідченішим — належить повести їх дорогою зв'язи.

Можливо, потім знайдуться інші проводирі, а поки що це мають робити вони.

XV

Noblesse oblige, кажуть французи. Становище зобов'язує. Ситуація, в яку задля конспірації поставив себе Кравчинський, вимагала жити на широку ногу. Прикро, але поки що доводилося користатися допомогою товаришів, головним чином того ж таки Лизогуба. А Дмитро став, як ніколи, ошадливий — певне, ресурси його вичерпувались, — відпускав гроші тільки на організацію втеч ув'язнених і терористичні акти, хоч йому й найняв гарну квартиру на Петербурзькій стороні, на Ліговці, і виділив грошей на щоденні витрати. Дещо,

правда, Кравчинський заробляв сам — перекладав, писав статті з економічних питань... Ось де, виявляється, пригодилися його математичні знання. Міг вільно полемізувати на ці теми і взагалі — рекомендувався фахівцем з економіки. Це давало можливість обертатися у відповідних сферах, одвідувати редакції журналів та вісників, що він і робив, готуючись до видання їхнього першого нелегального друкованого органу. Треба було заводити знайомства з різними редакційними та видавничими діячами, приглядатися, шукати майбутню опору.

Мало не щодня у Кравчинського збиралися ділові люди, грали в карти, пили вино, спогадували закордонні вояжі й пригоди. Хазяї квартири гордилися знатним своїм постояльцем, а друзі, надто Лизогуб, не на жарт були стурбовані, застерігали од можливих провалів та провокацій.

Однак не тільки це було змістом Сергієвої діяльності. І «Община», де він так і не закінчив друкувати свою «Беневентську спробу», і Драгоманов, що ладнався розпочинати видання «Громади», чекали від нього свіжої інформації. Хто-хто, а він знав, як їм там, у Женеві, сутожно... І щоденні турботи про ув'язнених. Поклали визволити їх будь-якою ціною. Вільні і ті, хто сидів за фортечними ґратами, наполегливо шукали шляхів і можливостей спілкування. В хід було пущено все: особисті й службові стосунки, підкупи та всілякі інші хитрощі. Хоч бажаних наслідків це й не приносило, усе ж дещо вдавалося. Через одного з стражників Петропавловки, який таки клонув на золоті і став ніби зв'язковим, «поштарем», довідались, що засуджені з ініціативи Синьогуба склали звернення «До товаришів по ідеї».

Звернення поширювалося — вистукуванням — з камери в камеру. Сергій наполягав на видрукуванні його окремою листівкою. Зв'язалися з Синьогубом, і невдовзі кілька дрібно списаних аркушків одержали. Це був виклик царизмові, поклик до непокори, проголошення неситності ідейних засад. «Ми й надалі застаємося ворогами існуючої в Росії системи — нашого нещастя і ганьби вітчизни», — заявляли засуджені.

Відозву зашифрували і кількома листами надіслали до Женеви, в «Общину». Запалений стійкістю товаришів, украй обурений «милістю» Олександра II, який не зважив на клопотання про пом'якшення вироку і ствердив його, Кравчинський пише відозву «З нагоди нового ви-

року». Листівка викривала жорстокість і антинародність самодержавного ладу, кликала всі сили віддати революційній борні.

Всі сили! Їх було мало, однак достатньо, щоб здійснити задумане. Перовська готувала групу бойовиків для поїздки до Харкова, звідки — до новоборисоглівського централу — мали перевозити доставлених залізницею в'язнів, а він... він вважав своїм кривим обов'язком помститися на одному з найзлісніших царських сановників.

Несподівано з'явився Морозов. Аби не викликати підозри господарів будинку, Олександр Михайлов, що віддав конспіративними зв'язками і якого за прискіпливість та вимогливість у цій справі охрестили Двірником, порадив йому не наvertатися до квартири, а зустріти Сергія — ніби випадково — на вулиці.

Микола вистежив друга у воротях Літнього саду, що виходили на Неву. Кравчинський ішов задуманий. Бездоганий костюм, циліндр, на лівій руці легкий дощовик, у правій — тростинка... Золоте пенсне аж надто виділялося на смаглявім обличчі і міняло його, робило невпізнаним. «Хода видає», — міркував, збоку дивлячись на товариша, Морозко. Він ладен був кинутися, обняти побратима, відчутти міцний потиск його руки, але довкола були люди, і Морозко окликнув перехожого — як пораяв Двірник.

— Ваша високість!

Кравчинський спинивсь на півкроці, з подивом глянув на худюцю, просто зодягнену людину в кашкеті землеробського відомства. Раптом очі його засвітилися радістю.

— Миколо! Морозко! — гукнув притишено.

Вони стояли посеред доріжки, не могли одірвати один від одного погляду.

— Висушили тебе... Пожовтів...

— Нічого, добре, хоч такий зостався. Двірник не радив до тебе заходити, то я й того...

— Даремно. Зайшов би і все... А це звідки в тебе? — кивнув на кашкета.

— У Двірника один молодий землемір дав. Сашко каже — так буде надійніше.

Звернули, неспіхом пішли боковою доріжкою. Було рано, сонце ще не вибилося з захмар'я, одсиріле за ніч повітря обвівало неприємним холодком.

— На, зодягни, — Сергій подав Миколі дощовика. — До своїх не заходив?

— І не буду заходити. Досить з мене попереднього разу. Послухався тоді, а все одно не допомогло. Взяли, бач, ні на що не зважили.

— Могли й засудити.

— До того йшлося. Думав — не викручусь.

— Батько, мабуть, допоміг.

— Напевне. Умовляя облишити все, зайнятись наукою. Не повернусь я до нього.

— Жаль,— сказав Кравчинський.

— Чому?

— Та тому, що своїми можливостями ти міг би значно допомогти товариству.

— Маєш на увазі матеріально, фінансово?

— Хоч би й так. Одному Лизогубові тяжко.

Якийсь час помовчали.

— Тобі зі мною безпечно, Сергію? Може, краще розійдемося, зустрінемося увечері?

— Нічого. Ти от що... — зиркнув на товариша, — сходи зараз до циркульника. Чекаю тебе он біля тої лави.

За півгодини, протягом якої Кравчинський устиг купити і переглянути «Петербурзькі весті», вони зустрілися знову. Поголений, після масажу Микола мав дещо свіжіший, пристойніший вигляд.

— Ну от, — сказав Сергій, — і все гаразд. А тепер — снідати. Мій сан не дозволяє мені харчуватися у звичайних їдальнях, ресторани ще зачинені, тому поїдемо в кафе.

Вони взяли візника, Ланцюговим мостом переправилися на той бік Неві і зупинилися біля кафе на Пантелеймонівській. Відвідувачів майже не було, Сергій замовив сніданок і каву.

— Як ти себе почуваш, Миколо? — запитав, коли трохи перекусили.

— Не блискуче, як бачиш. З вами, сподіваюсь, поправляюся. — На скудлім обличчі його помітно випирали вилиці. — А було зле, дуже зле. Думав — пропаду, збожеволію. Самотність, мовчання, безділля — це жах, важко навіть уявити. Од цього людина сохне, втрачає відчуття простору, часу, всього довколишнього, в неї притуплюється здатність мислити... Не говорячи вже про елементарні потреби рухатися, нормально харчуватися, спати. Спочатку я складав вірші і видряпував їх на стіні, потім творив — на пам'ять — цілі фантастичні романи, вигадане мною не давало мені спокою, переслідувало, і я жив у постійному чеканні божевілля. Що то були за

часи! Суцільний страх. Особливо вночі. Здавалося, терпець ось-ось увірветься, контроль над собою утратиться, і тоді... Найбільше боявся, як би під час нападу божевілля не видати товаришів, не назвати їхні імена...

Микола примовк, глибоко задумався.

— Вигадливі на муки наші кати, — сказав Кравчинський. — Але й воїни свого дочекаються. — Різким рухом він підняв чашечку, водночас випив рештки кави.

— А тобі як доводилось? — запитав Морозов. — Адже й ти цього не минув.

— Не минув. На батьківщині мене вважають щасливцем, баловнем долі, так десь не уник. В Італії було, однак, легше. Уяви собі, в «Санта Марії» ми організували секцію Інтернаціоналу, мій друг Карло Кафієро перекладав «Капітал», а я... Мені захотілося вивчати італійську. За дев'ять місяців я її майже осилив.

— Книги, і мови, і взагалі будь-яке заняття — порятунком для в'язня. Саме книгам я й зобов'язаний своїм одужанням. Коли стало нестерпно, і я лежав, і твердив собі: «Ти вже божевільний, зараз почнешся марення, убий себе!» — принесли Брет-Гарта, «Шукачі золота». Я накинувся на книгу, мов голодний на їжу. І — диво! Пригоди героїв поступово витіснили з моєї голови чорні думки. Мій мозок прояснився, нерви зміцніли, я читав, замовляв щось нове й читав, читав... Ніколи книги не були мені так близькі й дорогі. Я жив життям героїв романів, думав разом з ними, страждав, любив, ненавидів, я ніби знайшов друге життя.

— Ти справді його знайшов, мій друже, і в цьому сила твоя і перемога, — сказав Сергій. — Нема нічого страшнішого зневіри, втрати певності. Тоді людина кінчається. Лишається її плоть, а душа, дух, інтелект летять к бісовій матері. Ми з тобою надивилися на це по закордонню.

...Просиділи зо дві години. Надворі прояснилося, зникла нуднувата мла. Десь під вікном серед першої прозелені запищала синиця. Микола аж потягнувся до вікна і так і застиг, заслуханий у той спів. Зустріч, дружня розмова, випита кава збадьорили його, влили свіжих сил. Це був уже не той — блідий, з темними смугами погід очима — незнайомиць, що знебачки зустрівся у воротах Літнього саду, а звичайний, хоч дещо й вимучений життям кофак. Це був він, любий, по-дівоному ніжний Морозко, на ранню долю якого випало стільки незгод.

Кравчинський дістав з нагрудної кишені годинника, глянув, мовчки поклав назад.

— Ти квапишся? — запитав Микола.

— Скоро обід. Треба поспішити, аби не пропустити графа Палена.

— Навіщо тобі граф Пален?

— Так, для інтересу. Хочеш — підемо разом.

— Не розумію... Ти справді з ним зустрінешся?

— Гадаю, що так. Потім усе зрозуміш... Потім.— Сергій підізвав офіціанта, розрахувався, недбало кинувши «на чай», і вони залишили кафе.

— Пален — один з найзлісніших наших ворогів,— сказав Кравчинський уже надворі.— Це він наполог на застосуванні щодо засуджених жорстоких заходів, домігся заборони присяжним засідателям займатися політичними справами. За це він повинен поплатитися. Плату візьму з нього я. Для цього й мушу висліджувати звіра, аби знати всі його повадки.

— Що ти задумав, Сергію?

— Не здогадуєшся?

— Але врахуй ситуацію. Мені здається, що зараз...

— Облишмо про це. Віра не вибирала сприятливої ситуації, а нам і поготів не личить. Іди спочивай, зустрінемось увечері.

Микола не поспішав.

— І ти підеш на нього сам?

— Не знаю. Напевне, ні.

— Візьми мене.

— Тобі хоч на деякий час треба виїхати з Петербурга. Займешся іншим. Перовська організовує групу визволення засуджених, до них і пристанеш. Там бракує людей.

— Ти поговориш з нею? Твоя рекомендація багато важить. Поговори. Після стількох років безділля, нудьги хочеться чогось справжнього.

На всякий випадок розпрощалися. Сергій зупинив візника, спритно скочив на сидіння й погнав.

XVI

«Земля і воля», як вони назвали нову свою організацію, розгортала діяльність. Дещо поповнившись новими членами, вона кидала їх, головним чином, на визволення засуджених, організацію друкарської справи та інші найневідкладніші заходи.

Насамперед — ув'язнені. Передбачалося вирвати їх під час перевезення. Група Перовської з ніг збивалася, аби не прогледіти моменту. Спеціально підібрані та ін-

структовані люди вдень і вночі стежили за Петропавлівкою і дорогою, що вела з фортеці, напоготові були невеличкі бойові загони. Щонайперше хотілося визволити Мишкіна, чий виступ на процесі засвідчив, що в його особі партія має неабиякий талант. Розмови про необхідність врятування Мишкіна точилися повсюдно, незалежно ні від чийх планів, і, певне, це зашкодило справі. Поліція, чи прочувши про наміри землевольців, чи з власної обачності, зробила кілька обманних ходів, дезорієнтувала спостерігачів і благополучно вивезла Іполита.

Невдача викликала в Софії бурю невдоволення. Завжди спокійна, урівноважена, вона злилась, картала безпосередніх учасників задуму.

— Змити цю ганьбу можна тільки кров'ю, — твердила. — Іншого виходу нема.

Група, до якої пристав і Морозов, готувалася терміново виїхати до Харкова. Утративши надію відбити товаришів тут, в Петербурзі, вона сподівалася здійснити це по дорозі до котрогось з централів, через які звичайно лежав шлях далі — в Сибір, на каторгу. Добиралася зброя, вивчався план міста і його околиць, складалися «подружні пари», що їм доручалося заздалегідь підготувати квартири, закупити коней та решту необхідного.

В середині червня «визволителі» зникли. Їх було обмаль, всього-на-всього шестеро, тому з Одеси для підмоги до них мали над'їхати Фроленко і ще кілька чоловік.

Кравчинський тим часом посилено готувався до своєї акції, день у день вистежував Палена. Для цього також потрібні були люди, їх бракувало до зарізу, бо з тих, що zostалися, кожен мав свою відповідальну ділянку. До того ж Плеханов категорично відмовився підтримувати його затію. Можна було скористатися присутністю Зунделевича, але той днював і ночував у щойно привезеній друкарні, налагоджував її роботу. Довелося вдатися до наймолодших — близьких Перовській курсисток, до Фанні. Фанні, однак, не відпускала його, намагалася завжди бути разом. «Воно й краще, — міркував Сергій, — до дівчат менше підозри». Він розставив їх на головних пунктах щоденного маршруту Палена — від будинку, де той мешкав, до служби. Раз чи два на тиждень вони збиралися, Кравчинський детально цікавився їхніми спостереженнями. Йому вже відомий був розпорядок дня графа, його звички, зоставалося тільки уміло всім цим скористатися. Сергій кілька разів діставав подарованого

Йому італійськими товаришами кинджала, мовчки, задумливо дивився на холодну відточену сталь. Звичайно, він може удатись до кулі, убить душогубця пострілом, але він зробить це по-своєму, іншим чином. Смерть ката має бути особливою, такою, яка б здивувала царат, примусила його стрепенутися. Стрепенутися перед мужністю і одвагою месників. Він зустріне його віч-на-віч, лице в лице і нанесе фатальний удар не ззаду, з засідки, а прямо — у груди, в серце.

Що потім? Потім — що буде. Напевне, його схоплять, повісять, але він своє зробить. На страх іншим, в науку наступним.

Кравчинський ділився задумом на квартирі художниці Малиновської. Присутніх було мало, крім нього й хазяйки, — Плеханов, приятелька Малиновської акушерка Марія Колінкіна, Фанні.

— Жаль, нема Двірника, — зауважив Георгій, — а то б він роздобув твій план і тебе самого.

— За що? — здивувався Сергій.

— Він ще питає! За позерство. Ти що, вважаєш тільки себе здатним на подвиг?

— Нікому цього не забороняється, — стенив плечима Кравчинський.

— Тоді навіщо самопожертва? Ти ж знаєш, що тебе схоплять, не встигнеш навіть відскочити.

— А що ж, по-твоєму?

— Дитина! Йй-богу, дитина, — сердився Георгій. — Та хоч би елементарне прикриття. Щоб хтось відволік увагу.

— Мені здається, Георгій прав, — підтримала Малиновська.

— Але — хто? — підхопився, заходив Сергій. — Хто прикриє? Ти? — звернувся до Плеханова.

— Не змушуй мене повторювати сказаного, — спокійно відповів Георгій. — Я веду до того, що затія твоя непередбачена. Знати розпорядок, навіть звички — не значить перемогти. Дочекайся повернення товаришів.

— Ти справді не готуєш ніяких засобів до втечі? — запитала Фанні.

— Ну, навіщо так спрощувати? Буду відстрілюватись, загублюся в натовпі.

— Ні, як собі хочеш, — категорично заявив Плеханов, — я проти цього задуму. Сил у нас обмаль, одиниці, і ризикувати подібним чином... даруй, не знаю, як і назвати.

Застереження товаришів змусили Кравчинського дещо

переглянути свій план. «Добре було б,— міркував,— мати надійну заслону. А може... може, скористатися Варваром? Кажуть, він тут, у тетерсалі».

Наступного дня був на околиці міста, у тетерсалі, підбирав собі для прогулянок рисака. Хазяїн рекомендував Сергію одного, другого, а він усе ходив, приглядався, аж поки не натрапив на Варвара.

— Старуватий,— мовив хазяїн,— а втім, глядіть самі.— І Кравчинський поплескав коня по лискучій шиї, як це любив робити колись, готуючись визволити Кропоткіна. Варвар недовірливо повів оком, мотнув головою, забрижив шкірою.

— Підійде,— сказав Кравчинський.

— Прошу, прошу,— заметушився хазяїн. На кого записати?

— Князь Ціцішвілі.

— Звольте негайно закладати, ваша високість?

— Підготуйте на завтра.

Наступного ранку, «провівши» графа Палена до служби, Кравчинський знову завітав до Малиновської. Художниці вдома не було, поїхала за місто на дачу, полишивши на господарстві Колінкіну. Сергій не поспішав, з інтересом розглядав етюдник; Марія згадувала Київ, київських «бунтарів», серед яких пробула кілька років.

Раптовий дзвінок перервав їхню розмову.

Марія поспішила відчинити.

Зайшов розсильний у формі поштового відомства, подав телеграму.

Телеграма адресувалася Малиновській, але Марія, не роздумуючи, розпечатала її і раптом заплескала в долоні, мов дитина, заплигала від радості.

Сергій дивився на неї здивовано.

— Та ви тільки гляньте,— подала йому телеграму.— «Народився хлопчик, радійте».

— То й що? — усе ще не міг второпати Сергій.— Що тут незвичайного? Яке це має до вас відношення?

— Нічого ви не розумієте! — раділа Марія.— Яке тут відношення? Вони втекли!

— Хто — вони? Звідки втекли?

— Стефанович, Бохановський і Дейч. З Лук'янівської тюрми, із Києва.

Кравчинський ще раз пробіг телеграму, ніби за ці кілька хвилин звичайний, буденний текст про «народження хлопчика» перетворився у справжній свій зміст.

— Молодець Осинський! — ніяк не могла вгамуватися

Марія.— Це він організував втечу. За кілька днів вони будуть тут.

— Сповістіть мене зразу ж,— попросив Кравчинський. Його обіймала подвійна радість — благополучної втечі товаришів і майбутньої їхньої участі в задуманій справі.

...Кілька разів Кравчинський бачив Палена здалеку. А якось — це було в опері, під час антракту,— вони схрестилися поглядами. Граф не витримав, опустив очі. «Не бійся, кате, я тебе не зачеплю,— подумки кепкував Сергій.— Тут у тебе занадто велика свита. І посіпак он скільки. Ми зійдемося в іншому місці, певнішому». Він і справді вибрав уже те місце — ніби мисливець засідку на небезпечного звіра. Вони зустрінуться неподалеку від будинку графа, у сквері, де їхня світлість любить прогулюватись. Це буде надвечір, недільної днини, коли на вулицях найлюдніше, коли над'їде хтось із друзів-спільників, коли...

Та все вийшло інакше, граф відступив перед видимою своєю смертю. Чи служба донесла, чи сам відчув незвичайну до себе цікавість революціоністів, а одного дня Кравчинський з досадою прочитав про добровільну відставку Палена з поста міністра юстиції. Полювання за ним далі не мало сенсу, необхідно було вибирати нову особу.

З Києва одержано шифровку про від'їзд Стефановича і Дейча до Петербурга. Втікачі ось-ось мали бути в столиці. Кравчинський попросив товариша, якому доручалося зустріти їх на вокзалі, привести Стефановича до нього на квартиру. Потяг прибував о десятій ранку, отже, міркував Сергій, поки гість переодягнеться з дороги та заплутає сліди,— мине й день. Та ось і по дневі, уже й вечір, а його все не було. Сергія охопила бентега. То він читав, а це ніщо не йшло в голову, тільки нав'язливо крутилася думка про можливий арешт.

Годині об одинадцятій Сергій не витримав, вийшов на вулицю. Над Петербургом стелилась чарівна біла ніч. Захід і схід, здавалося, злились воедино, творячи спільну, одну якусь симфонію краси: блідо-рожеві, ультрамаринові, сіро-голубі кольори переливались, мінилися, змішувались до фантастичного... Як він любив колись оцю пору! Любив блукати пізнього вечора десь на околиці, в Лісному, чи й тут, біля Літнього саду, або ж, узявши човна, гребти та й гребти потихеньку Невою... Довкола, у якімсь феєричнім тумані, будинки, будівлі... Адміралтей-

ський шпиль, що ніби наскрізь протинає небо... Легка вільгота ріки... Неначе в казці...

Колись. Не так і давно, п'яток років тому, коли вони, юнкери, тільки вступали в життя. А скільки подій, тривог, які небезпеки уже лягли на його плечі! «Однак чого це я замріявся? — піймав себе на думці Сергій. — Чи не од безділля? Товариша нема, може, заарештований, а я... мов та курсистка». Повз нього пройшов, пильно приглянувшись, якийсь тип, на протилежнім боці бульвару сірим привидом виник околоточний... «Ліпше піти, — зміркував Кравчинський. — Пізні перехожі та ще й наодинці привертають увагу. Пристане, потім доведь, хто ти і що ти».

Кравчинський повернувся додому. Сну мовби й не було, наче відігнало його назовсім. Приліг на канапці, закинувши руки за голову, і думки — одна одної нестримніша — охопили його. Плуталось давно минуле й сучасне, кризь страхітливе проривалось бентежно-радісне, світле... Пригадалися зустріч — тут же, в Петербурзі, коли вчився в Михайлівському артилерійському, а потім, розчарувавшись у кар'єрі військового, — у Лісовому інституті. Дудоргівське озеро під Красним Селом, Виборзька сторона, Піски, Літній сад... Таємні маївки, палкі промови... Сутички з поліцією... Перші — писані — листівки... Заборонені книги... І перші поривання присвятити себе борні за правду, за нові, світлі, кращі дні...

О, если б кто могучим словом
К сознанию долга нас призвал
И на пути тернистом, новом
Нас речью доброй поддержал!
О, если бы душа поэта
Явилась в наш суровый мир,
Чтоб песней смыть всю пошлость света,
Поднять поверженный кумир!
И если б, чудная, живая,
Та песня полилась рекой,—
Мы вновь воспрянули б, внимая
Глаголу истины святой.
И вновь воскресли б перед нами
Все идеалы прежних лет,
И перед нашими глазами
Вновь засиял бы правды свет...

Давно написані рядки зринули на диво чітко. Сергій рідко повертався до них, мало кому — і тоді, і пізніше — хвалився, що віршує, а от же прийшли, пригадалися. Вірш, здається, так і називався «Бажання». Бажання

звеличити повержений кумир, відродити ідеали минулих днів. Ідеали декабристів, Чернишевського, Шевченка...

Свята наївність! Як він це собі мислив?! «Могутнім словом»? «Песней смить всю пошлость света»...

Гай-гай, яким же він був простодушним!

До речі, куди подівся той зшиток з віршами? Кому він його передав, як ішов на Тверщину? Там було з десяток поезій.

...А Стефановича нема. Невже, вирвавшись з одних лабетів, потрапив у нові? Нема й товариша, який мав зустрічати гостя на вокзалі.

Сергій схопився, підійшов до вікна. Ніде нікого. Тільки ніч — біла казкова ніч. «Вчасно зник з горизонту Пален, — пробилася думка. — А то б не поздоровилось... Тепер — Мезенцев, шеф жандармів. Жаль, що стільки потрачено часу і зусиль на того. Все доведеться розпочинати спочатку... Хоч би хто повернувся з Харкова. А Плеханов і Малиновська мають рацію, самому таку справу затівати не можна».

Тихо, затишно в квартирі, напівтемрява. Тільки не йдуть з голови спомини, тільки й відчуває чекання. Чекання й чекання. Воно вже нестерпне — як нестерпний останній день у в'язниці перед оголошеним звільненням. Крізь нього, ждання, тільки й проривається жадання помсти. Зараз воно зринуло знову. Певне, тому що подумав про можливий арешт друга.

Нараз до слуху долинуло якесь металічне дзвякання — там, надворі. Сергій насторожився. Хтось відпирив хвіртку, він знає цей звук... Кроки... Авжеж, це вони! Двоє!.. Уже на східцях...

Кравчинський розчинив двері, і тут же, без слів, друзі обнялися.

— Пізнали? — схвильовано запитав Стефанович.

— Аякже! Хоч би й забув — поліція нагадає. Агентам роздані ваші фотокартки, кілька потрапило й до нас.

Він подякував товаришеві, який привів Стефановича, — той пішов, і вони, усамітнівшись од усього світу, раділи удачі.

— Не сподівався вас тут зустріти, — сказав гість. — Ми впевнені, що ви й досі в Швейцарії.

— Нічого там робити, — спохмурнів Кравчинський. — Уже з місяць як повернувся. — І одразу перевів розмову на інше: — Як же вам удалося проникнути крізь полі-

ційні заслони? Вас розшукують всюди, на всіх перехрестях.

* Стефанович усміхнувся.

— А ми собі преспокійно загорали.

— Як? — здивувався Сергій.

— А так. Тільки-но вийшли за ворота тюрми, переодягнений в офіцера Осинський підхопив нас і повіз до Дніпра. Там уже стояв наготові човен. Не гаючи ні хвилини, ми попливли вниз, по течії. Удень пливли, а на ніч витягали човна і спочивали у верболах.

— Ну й ну, — радів Сергій. — Далеко ж ви отак мандрували?

— До Кременчука.

«Кременчук, — подумалося, — десь там, кажуть, мати... матуся... Прости мене, рідна».

— Там нас знову зустрів Осинський, з паспортами, — домовив Стефанович.

Сергій захоплено дивився на друга. «Худий, сутулий... Ростом так собі, а гляди ж — тисячі мужиків підняти! Недовірливих, упертих...»

— Валеріан розказував, що, поки ми пливли, поліція весь Київ перевернула. — Стефанович засміявся, відкривши разки гарних зубів.

— Добре те, що добре закінчується, — мовив Кравчинський. — Могло бути куди гірше... Ота ваша затія з царською грамотою, походом проти царя — в ім'я царя...

— Знаю, знаю, — не дав йому докінчити Стефанович. — Все те, мовляв, негодяще, самозванщина... — Погляд його раптом схолонів, став твердим і незрушним. — А що, зрештою, мужикові за діло — як, яким чином дадуть йому землю? Головне для нього — земля. Земля і воля.

— Але ж не обманом цього добиватися. Народ має усвідомити необхідність повалення царизму як влади паразитичної, антигуманної. Не нового — кращого — царя підсовувати, а кликати до повалення монархії — ось у чому суть.

Стефанович мовчав. Стояв, міцно вчепившись у спинку крісла, дивився за вікно, де снувався, плутовався білий морок.

— Добрий же я господар, — сказав зрештою Сергій, — напад одразу... Даруй мені, Якове.

Вони давно перейшли на «ти», але ні один, ні другий цього не помічали.

— Що думаєш робити тепер? — поцікавився Сергій.

Стефанович одірвався від крісла.

— Те, що й усі.

— По-моєму, вам хоч на деякий час треба зникнути. В Петербурзі украй небезпечно.

— Для інших, для тебе, наприклад, безпечно, а нам — ні,— не то запитав, не то ствердив Яків.

— Ваша втеча — це ніж у серце Третього відділення. Воно докладатиме усіх сил, аби вас піймати. Жаль, що доведеться розлучитися.

— Побачимо,— непевно мовив Стефанович.— Навіщо зараз гадати?

— Гаразд.

Так-сяк повкладалися. Морок за вікном порідів, по-чіткішали силуети дерев. У місто заходив ранок.

XVII

Він давно ждав цієї зустрічі, хоча — з конспіративних міркувань — довго на неї й не йшов. Тільки тепер, коли втеча з Лук'янівки трохи відвернула увагу поліції од Засулич і з'явилась можливість відправити дівчину за кордон,— Сергій наважився її відвідати.

З Миколою Олексійовичем Грибосодовим, у якого Віра переховувалася, Кравчинський був знайомий з Женеви, де той жив певний час в еміграції. Микола Олексійович служив у державному банку, а мешкав на Пісках. Сергій поїхав туди буденного дня, вранці, коли люд зайнятий і менше вештається зівак. Проводжала його Фанні, вона брала участь у сутичці з поліцією тоді, після суду, і, отже, знала Засулич, знала й нове місце її перебування.

Бричка весело цокотіла вулицями ранкового міста, Фанні мовчки горнулася до Сергія. Кравчинський подумав, що дедалі частіше скучає за дівчиною, що кожна їхня зустріч полишає в його душі щось приємне. Що це? Наслідок тривалої ностальгії чи, може?.. Може, те, що гнав із серця, хоча й знав: настане час, і почуття, якому, підвладні всі, полонять його.

Йому двадцять сім. Ось-ось, днями, тринадцятого, виповниться... Десь Новий Стародуб — його колиска, найперша життєва пристань; Слов'янськ — з могилою батька, Михайла Тадейовича; Кременчук, де мати з внучатами, доньками рано померлої Анни, сестри... Десь брат Дмитро... Як давно це було!.. Перевідати б, а все ніколи...

Двадцять сім. Не мало! Зроблено ж — хоч і шанують

його за віщось — мізерію. Треба поспішати. Вона, думав про Засулич, відразу розпочала з того, до чого вони ніяк не приступлять. Убивство — злочин, але й проповіді досить. Настає пора дій. Жорстокість за жорстокість, кров за кров. Кати самі призводять до цього.

Сонце поволі вибивалося з захмар'я, скупо пестило зволожені за ніч будинки, брук. З Балтики дихало свіжістю.

— Тобі не прохолодно, Сергію? — прошепотіла Фанні.

Дивна річ! Скільки стрічалось дівчат, а чогось подібного — як от до неї, Фанні, — не відчував. Чимсь хвилює вона. Чимось радісним, любим... Чи веселістю, з якої, здається, зіткана, чи іскрометним блиском очей, усмішкою?..

Бричка дідкотила до будинку, зупинилася.

— Нам виходити.

«Чи, може, добротою та щирістю?»

Сергій розрахувався з візником, зійшов, подав руку дівчині.

«Хто знає, чим викликається і з чого снується оте почуття», — додумував.

Піднялися на другий поверх. У коридорі, на східцях смерділо котами, застоїним кухонним смородом, од чого аж нудило.

Перед оббитими старою ковдрою дверима спинилися. На дзвінок — його довелося кілька раз повторити — вийшла дівчина.

— Ви до кого? — Великі, оторочені довгими віями сірі очі спинилися на невідомому, та враз зиркнули на його супутницю і загорілися. — Заходьте, заходьте. Я одна, тому й не поспішала відчиняти, — сказала, коли гості ступили до невеличкої вітальні. — Господиня пішла з малою до лікаря, Микола Олексійович на службі, а я...

Фанні їх познайомила. Якийсь час вони захоплено гляділи одне на одного, ніби говорячи: «Так ось ви які!», затим Віра — то була вона, Сергій одразу це зрозумів — сказала:

— Рада вас бачити.

— Дякую, — відповів Сергій. — Я захоплений вашою мужністю.

— То було... — байдуже мовила Засулич.

— Віра хотіла б щодня стріляти у трепових, — докинула Фанні, — оскільки ж це неможливо, то й настрої у неї кепський.

— Маєш рацію, Фанні, — згодилася Засулич. — Коли б

я була засуджена, у в'язниці, то в силу обставин не могла б нічого робити і не мучилася б. Але тепер, вирвана вами з пазурів поліції, мушу знову братись за діло, а це так складно, мене оберігають, няньчать... Повірите,— звернулася до Кравчинського,— виправдання на суді викликало в мене не радість, а подив, сум, якесь ніби розчарування. Як так: я стріляла, хотіла убити, і мене виправдано. Це не вкладається в моїй голові.

Розмова, почуття, що ними, видно, жила весь цей час і що раптом знайшли такий вихід, збудили її, дівчина заговорила вельми голосно, очі — досі спокійні, лагідні — ураз потемніли.

— Треба радіти, що все так для вас закінчилося,— заспокоював Кравчинський.— Ваш постріл прогримів на весь світ. Ви чесно виконали свій обов'язок. Історія оцінить це по-належному.

— Слова, слова,— зітхнула Віра.— Прикро, що він живе, лишився живий.

— Прикро,— згодився Сергій.— Але віднині і Трепов, і інші зрозуміли, що зло, яке вони чинять, не безкарне. Мабуть, ще не один прогримить караючий постріл... чи вибух.

Кімната, в якій вони сиділи, була невелика, і всю їхню розмову супроводжувало голосне тикання настінного годинника. Годинник ніби стверджував, що сказане — так, так! — неодмінно здійсниться, збудеться, що час працює на них.

— Я був у Женеві, коли дізнався про ваш постріл,— мовив Сергій.— Бачили б ви, яку радість викликала ця звістка у нашої еміграції! Після стількох років мовчання, арештів, переслідувань,— мов грім з ясного неба... Коли хочте, ваш вчинок прискорив і мій приїзд. Спасибі вам, Віро.

Засулич зашарілася, тонкі губи її нервово пересмикнулися.

— Страшно — що робилося, коли Віру випустили після суду,— сказала Фанні.— На вулиці, біля будинку — люду! Ні пройти, ні проїхати. Певне, це їй допомогло врятувати її. Коли жандарми кинулися, щоб схопити Віру, ми всі нахлинули на них, зім'яли, відтіснили...

— Я спершу не збагнула — в чім справа, розгубилася,— сказала Засулич,— потім, чую, хтось ухопив за руку, тягне, штовхає у брчку... Зрозуміла, коли потрапила до Веймара.

— Чому вам у нього не сподобалося?

— Розкіш гнітила,— відповіла Засулич.— Просторі кімнати, дорогоцінні меблі...

— Даремно, там безпечніше.

— І тут поки що тихо. До того ж — простіше. Я люблю простоту.

«Вона зовсім не стурбована своїм становищем,— подумав Сергій.— Між тим, її щохвилини можуть викрити».

Посиділи добру годину. Віра просила залучити її до якогось діла, не тримати отак от у схованці, тим паче — не випроваджувати за кордон. У словах її було стільки щирості й задушевності, що Сергієві на якусь мить стало жаль дівчини: уявив її там, серед щоденних женеvських чвар, і серце взялося щемом. «Отак і марнуються наші найкращі сили,— подумалось.— Одні в застінках та кам'яницях, інші — в нуднім до згуби закордонні. А їх же так треба тут! Треба до неможливого».

...Потім Фанні запросила його обідати. Затишна, скромна квартира на Ліговці, статечні батьки, щебетлива сестричка Саша. Він і тут, у них, розігрував з себе князька, щоправда, не вельми вже багатого, зубожілого, але ще чіпкого до популярності, слави. І до дівчат. Таких от, як Фанні. Вона йому вельми подобається, нехай не думають, що він якийсь там зальотник, джигун,— у нього що-до Фанні серйозні наміри.

Він ніколи не виступав у ролі закоханого, не говорив так велемовно, красиво. І коли згодом, по обіді, вони поїхали до його колишньої альма-матер — у Лісне, Сергій, пригадуючи усю ту домашню бесіду, червонів, вибачався, хоча й знаходив у ній для себе чимало приємного.

XVIII

Як не тяжко було переживати втрату стількох вірних товаришів, як не боліла по них душа, усе ж і вона відходила у хвилини радості, викликані бодай незначною удачею. А їм останнім часом і справді везло: виправдання Засулич, втеча з Лук'янівки, налагодження підпільної друкарні, де він уже й видав окремих відбитком свою «З нагоди нового вироку», зречення — з остраху перед ними! — Палена, зрештою, його благополучне повернення й перебування в Петербурзі... Що не кажи, а це таки удачі, і неабиякі.

Сергій жив під враженням цих подій і посилено готувався до своєї, якою снів, марив, без якої вже не

увяляв свого дальшого існування. Нова вибрана ним жертва, шеф жандармів генерал-ад'ютант Мезенцев, здавався «доступнішим» графа Палена. Цей і поведився вільніше — певне, покладаючись на грізність і страх, які мав навівати на довколишніх його сан, і звичок дотримувався простіших — любив похизуватися своєю звичайністю. Кравчинський знав місця прогулянок генерала, розпорядок дня, йому здавалося, що найзручнішим моментом нападу буде час ранкового моціону Мезенцева, зокрема відвідання каплички на Невському. Раз чи два він уже й «примірявся» — стрічався з генералом на Михайлівському майдані, але... але переконався — справді, потрібна заслона, потрібен бодай один надійний товариш. А воно ж навіть кучера ні з кого підібрати! Сергій злився, нервував, чекав приїзду когось із групи Перовської. Вони ось-ось мали подати про себе звістку.

Якось, будучи поблизу, Сергій зайшов до редакції «Діла», журналу, де мав намір надрукувати щось із перекладів і де працював його давній знайомий Костянтин Станюкович. Станюкович багато років служив в управлінні залізниць у Харкові, Україна була йому близька й рідна, тому вони й заприятелювали колись, траплялося — разом бували на вечорах в «Ділі», мали спільні для бесіди теми. Кость — як Сергій по-простому любив називати друга — був на сім років старший од нього, проте це не впливало на їхні стосунки. Станюкович уже друкувався, захоплювався поезією Шевченка, навіть переклав його «Садок вишневий коло хати...», — що ще більше притягало до нього Кравчинського. Пізніше доля розвела їх різними шляхами-дорогами, надовго розлучила, але почуття приязні все ж лишилося в їхніх серцях. Недавно вони бачилися — на ходу, поспіхом; Костянтин Михайлович здивувався було зовнішності і поведінці колишнього друга, що досить вправно грав роль «кавказця», зрештою збагнув причину такої одміни, і вони домовилися зустрітися ще. Тож тепер, побачивши Кравчинського у дверях свого кабінету, Станюкович майже вигукнув:

— А-а, заходь, заходь! Є новини. Гадаю, це тебе цікавить, — і підсунув гостеві газету, — читай, ось тут.

Сергій миттю проглянув кореспонденцію, на яку вказав Станюкович, і похолов. Газета повідомила про «зухвалу спробу» звільнити Войнаральського по дорозі з Харкова до новоборисоглібського централу і провал операції.

Писалося також, що одного з нападників заарештовано, однак ні прізвища, ні імені не називалося.

— Ну як? — запитав Станюкович.

— Як бачиш, — пригнічено відповів Сергій.

Він, звичайно, не сказав Станюковичу, що знав про намір Перовської, що ждав од неї звістки, хоча й не такої. Розмови цього разу не вийшло. Пославшись на зайнятість, Кравчинський поспіхом зник і, ледве дочекавшись вечора, з'явився до Малиновської. Всі вже знали про невдачу, на всіх лежала печать нерозрадного суму.

— Кого ж схоплено? — допитувалися.

Сергій сидів пригнічений. «У чомусь прорахувалися, — думав. — Тепер — моя черга. Я маю відомстити за всіх. Нехай будь що буде, а далі зволікати не можна».

Сидів недовго, не міг слухати співчутливих зітхань та розмов. Вийшов і самотою побрів тихою околичною вулицею. Не радував ні молодик, що, здавалося, незрушно завіс на Адміралтейському шпилі, ні теплінь, що струмувала зусюди.

Він повинен убити. Убити в ім'я торжества життя, справедливості, правди. Убити ката, одного з найбільших катів... Негуманно — вбивати, але він мусить. Навіть якщо це коштуватиме життя йому самому.

...А за кілька тривожних днів, коли можна було ждати усього, і вони, в очікуванні, трималися з особливою осторогою, прибули «харків'яни». Власне, приїхала тільки частина, Перовська і Олександр Михайлов — Двірник — ще не повернувся, а все ж стало легше, гіркота невдачі применшилася од свідомості, що хоч люди — хай і не всі, за винятком Медведєва, — zostалися цілі.

З розповідей учасників нападу стало зрозуміло, що операція справді була і задумана, і підготовлена добре — успішному здійсненню її перешкодили, як це часто трапляється, дрібниці.

Все ішло гаразд. Розбившись на «подружні пари», під приводом шукання служби та різних службових справ вони благополучно добрались до Харкова, найняли квартири, купили коней і з нетерпінням чекали повідомлення про відправку арештантів з Петербурга.

Зрештою, умовлена телеграма надійшла. Засуджених вивезли з Петербурга увечері, отже, підраховували сміливіці, наступного дня вони будуть в Москві, а ще за два дні — коли не затримаються десь у дорозі, — в Харкові. Все було поставлено на ноги. Телеграми, що надходили з

різних пунктів на адресу Перовської, одразу ж ставали відомі всім учасникам змови. Ішли останні приготування... І ось Двірник особисто всіх попередив:

— Сьогодні, о третій ночі.

Тої ночі ніхто не спав. Кожен ще і ще раз обдумував, зважував свою роль, свою участь у нападі. З наказу Перовської двоє, аби не пропустити в'язнів, яких могли висадити не на пасажирській, а на товарній станції, відправилися туди і залягли в придорожніх кущах. Решта учасників зібралася у Софії. Ішов дощ, ніч видалася тепла, безмісячна... Ось і третя година. Ніякого сигналу, ніякої звістки... Невже не привезли?.. І раптом — умовний стук у шибку. Квятковський!

— Ну, що? — кинулися до нього.

— Приїхали. Потяг з арештантським вагоном пройшов повз товарну станцію до вокзалу. Ми були там. Двох — не пізнали, кого саме, — у супроводі тутешнього поліцейстера і жандармів одразу ж відправили до тюрми, а інших двоє — до поштової контори. Пора діяти. Баранников уже побіг запрягати коней. Ми з Медведєвим зараз же мчимо на Зміївський шлях, — розповідав Квятковський.

— А раптом їх повезуть Чугуївським? — зауважила Перовська.

— Чугуївська тюрма переповнена уголовними, — сказав Двірник, — а в Зміївській ще є вільні місця для політичних. Треба їхати на Зміївський шлях.

З його доводом погодились, і невдовзі запряжена трикінно бричка з замаскованим сундуком, де було необхідне для нападу — кинджали, револьвери особливого калібру і навіть товста морська шабля для рубання канатів, а нині — посторонків, — вимчала на Зміївський шлях. На козлах кучером сидів Адріан, поруч нього «денщик», Михайло Фроленко, а заду переодягнений офіцером Баранников і цивільний — Морозов.

Світанок дощив, дорога розкисла, з-під копит вусібіч летіли бризки, липка багнюка.

Доїхавши до Роганів, невеликого сільця кілометрів за десять від міста, і нікого не стрівши, бричка звернула з дороги і зупинилася на пагорку, звідки добре було видно довкола. Минула година, друга, нічого очікуваного не з'являлося, і ті, що сиділи в бричці, занепокоїлись:

— Невже справді повезли на Чугуїв?

Аби впевнитись, знову послали Квятковського в розвідку. Нудно й тривожно спливла ще година. Коротка

літня ніч уже давно станула. Нараз на шляху з'явився вершник. Він мчав галопом, помахував червоною хустинкою — все гаразд, бути напоготові.

Квятковський сказав, що у вікні поштової контори бачив Ковалика і жандармів. Певне, вони чекають карету...

Минуло й ще дві години. Намоклі, зголоднілі, втомлені, змовники порішили, що в'язнів повезли або довколишніми дорогами, або ж таки на Чугуїв, і розчаровані повернулись до міста. Отже, вони пропустили. Неймовірно, але пропустили.

День хилився до вечора. У місті, таким чином, зостався лише Войнаральський. Проти ночі його не повезуть. Його повезуть тільки наступного ранку. Наступного ранку вони мають будь-якою ціною вирятувати хоч цього, одного товариша. Сили необхідно розставити так, щоб миша не прослизнула непоміченою.

— Спостережний пункт повинен бути десь між Зміївським і Чугуївським шляхами, — наполягала Перовська, — щоб у будь-яку хвилину спостерігач міг перекинутись туди чи сюди.

Вона, безперечно, мала рацію. Тому на світанку наступного дня бричка з офіцером — Баранниковим, кучером — Адріаном і денщиком — Фроленком зайняла місце неподалеку від роздоріжжя Зміїв — Чугуїв. Один з вершників, Квятковський, спостерігав безпосередньо за тюрмою, другий, Медведєв, — за поштовою конторою...

Години за півтори до брички підлетів Квятковський.

— На Зміївський шлях!.. На Зміївський!.. — загукав він.

Адріан ударив по конях і незабаром вискочив попереду конвою. Деякий час так і їхали — необхідно було дочекатись Медведєва, бо сам Квятковський не зміг би одразу перестріляти коней жандармів. Але Медведєв не з'являвся, а попереду вже виднілося якесь село. Випадало діяти наявними силами. Адріан притримав коней. Баранников і Фроленко зіскачили.

— Стій! — гукнув офіцер кучерові тюремної карети. — Куди їдете?

— У Новоборисоглібськ, — по-військовому відповів унтер.

Нараз прогримів постріл. Стріляв, як і було умовлено, Фроленко. Однак промахнувся. Тоді пальнув Баранников, і жандарм, що сидів обіч закутого в кайдани Войнаральського, упав. Знявся галас, налякані коні помчали вперед. Баранников скочив у бричку і погнав навздогін. Слідом,

не встигнувши сісти, щодуху біг Фроленко. На ходу він ще двічі вистрілив і обидва рази марно. Квятковський, що весь цей час їхав попереду, повернув було назад, але кінь заноровив і відніс його вбік. Тим часом карета з в'язнем промчала. Справившись зрештою з огирем, Квятковський майже наздогнав її, зробив ще кілька пострілів, але підстьобнуті кулями, жандармські коні помчали ще дужче, марно намагався Адріан настигнути їх... Відстань між каретами збільшувалась... Набоїв не залишилось... Сподіваючись, що Войнаральському в метушні вдасться виплигнути, нападники проїхали ще кількасот метрів і перед самим селом змушені були повернути назад.

Розчаруванню не було меж. Нетерпима до невдач, Перовська напустилася на товаришів, на Медведєва, який — виявляється — просто заблукав і своєчасно не поспів до місяця події.

— Ганьба! Як можна було промахнутися в стрільбі? — дорікала Софія. — Чому не гналися далі?.. До останнього?

Все це було справедливо, всі це розуміли й самі, але поставала потреба негайно рятуватися, виїздити з Харкова.

— Я не поїду, — рішуче заявила Перовська. — Всім знати негайно, я залишаюся.

Заперечувати їй, умовляти Софію — марно. Двома групами, кинувши все придбане для організації втечі, змовники почали вибиратися з міста. Найпершим поталанило, а Медведєва, який і тут виявив свою млявість, уже на вокзалі було схоплено.

Не наважившись кидати Софію саму, з нею лишився в Харкові Олександр, Двірник...

Сергій слухав невеселу оповідь друзів, а думки свердлило одне: «Пора!..» Він так і заявив товаришам:

— Я вже вистежив його. Щоранку Мезенцев у супроводі полковника, свого ад'ютанта, заходить молитися в каплицю. Саме там, по дорозі до замолювання своїх грів, він буде за них і покараний.

— Прямо на вулиці, вдень?

— Так. На вулиці, вдень, на очах у публіки. На всякий випадок неподалеку стоятиме бричка, запряжена Варваром.

— Це той, на якому тікав Кропоткін? — запитала Машиновська.

— Він самий.

— Щаслива ознака! Варвар везучий.

— І навіть у такому випадку, — сказав Морозов, — затія надто сумнівна.

— Інших можливостей нема, — відрізав Сергій. — Мене дивує твоя заява, Миколо. З яких це пір ми стаємо такі обачні? Я знаю, що мене чекає, але саме те й надає мені сил. Боротьба — це небезпека, а не прогулянка. І не змушуйте мене говорити те, чого не потрібно. Краще скажіть: хто з вас піде зі мною? Потрібен кучер і ще хтось, для прикриття.

— Коли потрібно, підемо всі, — сказав Адріан. — Я вже маю досвід поводження з кіньми, доручи мені Варвара.

— У такому разі, ти не зможеш бути без пасажира, — додав Баранников. — Я готовий, Сергію.

Баранников! Сергієві подобався цей юнак — вони знайомі ще з Михайлівського училища, надто ж запам'ятався отой його вчинок: ідучи в народ, Баранников симулював самогубство, залишивши речі біля ополонки на озері, а сам став нелегальним — «товариш Порфірій»...

— Спасибі, друзі, — зворушено мовив Кравчинський.

Розійшлися, сповнені нових надій. Невдача мобілізувала товаришів, і Кравчинський був радий такому повороті справ. Він уже відчував смак успіху — незалежно від того, чого це коштуватиме йому особисто.

Наступного дня вони з Адріаном обстежили шлях, що ним востаннє ітиме Мезенцев, визначили місце стоянки Варвара, вулицю, якою зручніше буде тікати...

А ввечері, коли Сергій готував свій костюм — на діло він піде зодягнений елегантно, — до нього ввалилися Стефанович, Дейч і Хотинський. Олександр Хотинський також належав до їхньої групи, у харківській операції участі не брав, проте був присутній при розмові, під час якої Кравчинський виклав свій план.

— Невже і ви прийшли відмовляти мене? — здивувався Сергій.

— Зовсім ні, — застережливо відповів Стефанович.

— Ти не з тих, кого можна відговорити, — вів далі Дейч. — Та й потреби в цьому нема. Необхідно тільки обставити все так, щоб і акція вдалася, і ти зостався живий.

— Цікаво, — сказав, приміряючи білі лайкові рукавички, Сергій, — цікаво, що ви запропонуєте.

— Нічого особливого, замість кинджала — револьвер «сміт і весон». Ти його знаєш, це надійна воєнна зброя.

— Стріляєш ти, напевне ж, добре, не промахнешся, — додав Стефанович.

Сергій вислухав, затим дістав з чемодана кинджал, по-пробував лезо.

— Оцим. І ні чим іншим,— мовив спокійно.— Ваші поради гарні, спасибі вам за них, але мені неприємно лишати за собою шанси на порятунок. Я зустріну Мезенцева лице в лице, а потім думатиму про втечу.

— Потім буде запізно.

— Можливо.

Вони так ні до чого й не домовилися. Кравчинський твердо стояв на своєму.

ХІХ

Начальник Третього відділення його імператорської величності канцелярії генерал-ад'ютант Мезенцев мав звичку щодня між 9 і 10 годинами ранку робити моціон; під час моціону його неодмінно супроводжував полковник Макаров. Прогулюючись, Мезенцев не минав нагоди завернути в каплицю, що стояла якраз по дорозі, на Невському, і в оточенні святих лиць хоч хвилину-дві подумати над сутністю людського недовговіччя.

Погідного липневого ранку на Великій Італійській, неподалеку Невського, зупинилася бричка, один з пасажирів (їх було тільки двоє) — молодий, елегантно зодягнений високий брюнет — спритно зіскочив з неї і, коротко кинувши щось кучерові, який залишався сидіти, чітким кроком попрямував до проспекту.

Було о пів на десяту, сонце вже вибилося з-за гінких заводських димарів і щедро заливало вулиці, глибокі вузенькі дворики поміж будинками.

Дійшовши до рогу, де тиха, спокійна Італійська вилася на бурхливий з самого ранку проспект, брюнет повернув праворуч. Він був у циліндрі, пенсне, добре випрасуванім темно-сірім костюмі і легким плащі, на руках мав білі лайкові рукавички. Ішов твердо, впевнено, як іде заклопотана, ділова, спокійна за своє сучасне, як і майбутнє, людина. Його не цікавили зустрічні, не зворушувала приємна ранкова свіжість,— він ішов, злегка похиливши велику, з клинцюватою борідкою голову, і все довколишнє було йому байдуже. Та ось, помітивши серед перехожих генерал-ад'ютанта Мезенцева, брюнет насторожився, якось аж зсутулився, мовби приготувався на когось кинутись. Віддаль між ними зменшувалась, і в міру того напруженішою ставала хода брюнета... Мить, друга, третя...

Вони порівнялися. Між ними — брUNETом і генералом — пройшов, навіть не звернувши на юнака уваги, полковник, а слідом ще один чи двоє перехожих... Один чи двоє. Скільки напевно — він не знає, не пам'ятає, не пригадує. Він тільки й чує шалене биття серця, шум у вухах, гупання в скронях... Він пропустив! Він не наважився! Не наважився підняти руку на людину... Хто б він не був, Мезенцев, а він... людина. Це негуманно! Протиприродно! Досі він не давав собі у цьому звіту, досі йому здавалося просто — вбити, скарати, відомстити... А воно ні, не так... Як вони можуть — десятками, сотнями?.. Царі, королі, імператори — як вони можуть?..

— Я знав, — казав потім, увечері, Морозов, — знав, що так буде. У тебе не вистачить рішучості.

— Але чому, чому?.. Чому ти так вважаєш? Чому так сталося? — Сергій мало не рвав на собі волосся.

— Ти занадто гуманний. І душа в тебе м'яка.

— Тепер можна говорити усе, усе... Я не наважився. Він був од мене за крок. Я чув його дихання. Рука було смикнулася до кинджала, я навіть притримав крок... — Він метався, мов загнаний звір, волосся його було розкуйовджене, одяг валявся на канапі, на ліжку, а на столі, серед паперів і книг, тьмяно поблискував холодною сталлю кинджал. — Це неймовірно. Я таки вб'ю його, вб'ю!

— Навряд, щоб після цього в тебе піднялася рука, — докинув Баранников. — Давай придумаймо інший засіб.

— Але який? І навіщо? Я повинен зустрітися з ворогом лице в лице. Тільки так.

— Можна кинути бомбу, — незважаючи на його слова, вів далі Баранников. — Зрештою, стріляти — теж не таке вже безпечне діло.

— Ні! Я вийду на нього завтра ж. Завтра. — Погляд його увесь цей вечір був потуплений, важкий, складка на переніссі — ще глибшою. — Прошу вас, — звертався до друзів, — прибути завтра о дев'ятій туди ж.

Проте й наступного дня повторилось те саме. Вони приїхали, зайняли умовлені місця, Кравчинський вийшов назустріч Мезенцеву... і знову пропустив. Кат, убивця його товаришів, якого Сергій ненавидів усіма фібрами душі, готовий був не те що вбити — задушить власними руками, спокійно пройшов своєю дорогою. Він пропустив його, не став смертю на тій дорозі, дав змогу піти, можливо, підписати нові смертні вирoki десяткам прекрасних, самовідданих борців. Він, Сергій Кравчинський, про-

пагатор, боєць визвольної армії Любибратича, співучасник беневентської змови... Він, якого тут, на батьківщині, вважають героєм, ставлять мало не поруч із Гарібальді... Ганьба! Ганьба!.. Як змити її? Як подолати в собі оте, що Морозко називає «гуманним», котре сидить у ньому і владно диктує?.. А може, він... можливо... звичайнісінький боягуз?.. Отак: на словах одне, на ділі інше. Може, справді?.. А може, дійсно послухатися товаришів і обрати якийсь інший засіб? Напевний. Яка, зрештою, різниця — як він скарає ката? Головне, аби скарають, відомстити... Але ні! Ні, ні, ні!.. Революціоністи — не чорних діл мастаки, як про них дехто пише. Вони йдуть на бій відкрито, звиятно, безстрашно. Вони відверто заявляють про це своїм палачам. Публічно заявив Мишкін, привселюдно — навіть не тікаючи — вистрілила Віра... Тож і він піде так. Нехай і на вірну смерть, без будь-яких шансів на порятунок. Чому інші гинуть, мучаться в казематах, а він... Де це написано, що йому не така ж судилася доля?..

— Марно тільки мучиш і себе, і людей, — говорив Морозов. — Ти ніколи не одважишся встромити кинджала в людину. У бою — інша справа, а тут... Облиш, Сергію. Треба справді подумати над якимсь іншим засобом.

— Не умовляй. Що вирішено — вирішено твердо. Не вийшло ці рази, вийде іншого, третього. Я пересилю себе, пересилю цю — як ти кажеш — гуманність. Ось побачиш!

Останнім часом, після другої невдалої спроби, він став на диво спокійним, якимсь навіть меланхолійним. Уникав товариства, відмовчувався. Фанні, що зрідка бувала в нього, — Сергій навіть з нею намагався не бачитись! — з тривогою говорила, чи не захворів, бува, Кравчинський.

...Якось увечері, після кількох днів добровільної ізоляції, він все ж таки завітав до Малиновської. Там був дехто з товаришів. Обговорювали наступну поїздку Морозова до Нижнього Новгороду з метою організації визволення одного з засуджених, якого ось-ось мали відправити з Петербурга до Сибіру. Всі підтримували кандидатуру Миколи — він, мовляв, знає дорогу, бував у Нижньому, має там добрі зв'язки.

Стривожена, зайшла Колінкіна.

— Бачила Голуба, — сказала привітавшись. — Погані справи.

Усі насторожились.

— На знак протесту проти знущань, — розповідала Марія, — петропавловці оголосили голодовку. Вже кілька

днів вони нічого не їдять, начальство ж не вживає ніяких заходів.

Запала мовчанка. Нараз її порушив суворий, чіткий голос:

— Завтра генерала Мезенцева буде вбито.

Всі обернулися: Кравчинський сидів блідий, очі його палали.

— Завтра,— повторив твердо і встав.— Прощайте, друзі.— Він так і сказав — «прощайте», хоче не думалось йому ані про смерть, ні про порятунок — він весь був зайнятий одним: убити! Убити!..

Ніхто не намагався одмовляти, всі розуміли: час настав. Кожен подумки побажав йому удачі.

...Але й наступного дня все повторилося знову. Він пройшов повз Мезенцева, Мезенцев — повз нього. Різниці була хіба що в тому, що Макаров, супроводжуючий, пильніше глянув на елегантно зодягненого юнака... Та ще, може, в тому, що, крім полковника, з Мезенцевим був якийсь у цивільному. Про напад не могло бути й мови — терориста схопили б, лиш підняв би він руку... Замах не вдався б, а нападник загинув. Цього не припускалося — генерал від жандармерії, кат Мезенцев мав загинути неодмінно. Ніяких випадковостей, промахів. Неодмінно!

Чергова невдача викликала черговий напад невдоволення, власної безпомічності, зневір'я. Про останнє, зневір'я, Сергій, щоправда, боявся навіть думати, гнав геть підступні гадки, однак вони лізли і лізли, і годі було від них одкараскатись. «Правду мовлять,— міркував,— пізнай самого себе — і ти пізнаєш світ». Яка складна людська особистість! Живеш, щось робиш, любиш, страждаєш, а навіть не здогадуєшся, який ти... Який нікчемний, безсилий... От же думалось: підійду і прикінчу. Все, здавалося, зважено, ніяких сумнівів, вагань, тим паче — страху... А до діла... з'являється в тобі хтось інший, другий і починає зрадницьки нашіптувати, вселять у твою душу зовсім протилежне...»

Як йому тепер стрічатися з товаришами, дивитися їм у вічі? Нахвалявся, рвався... Базіка! Хвалько. Хто після всього повірить тобі, твоїм словам?.. Твоїм заявам чи закликам?

Сергій удав, що захворів, цілі дні просиджував дома, настрій його підупав... А вже кінчався й липень, минало понад два місяці його перебування в Петербурзі. Понад два місяці! Діла ж ніякого. Тільки стрічі, розмови, благі наміри. І невдачі — одна за одною, одна гірша іншої.

Що ж робити?

Холодно поблискує кинджал, безсило спадають руки... Що? Що? Що?.. Піти отак от, одному, нікому нічого не кажучи? Піти і кинутися, убити ката?.. Звичайно. Як же інакше? Скільки це може тривати? Плеханов, мабуть, радіє?.. І ті, що називають їх, революціоністів, боягузами, що пишуть про них усякі вигадки... Це їм на руку.

Іти самому?

Авжеж. Без зволікань. На тебе чекають, ти ніби перешкода на шляху, підеш — і далі підуть інші, решта...

Іди. Твоя-бо черга вмирати або перемагати.

І він знову виходив «на Мезенцева», але того десь раптом не стало — пізніше довідався: його превосходительство «пожалували» в Москву. Отже, знову чекати...

XX

Несподівано приїхав Лопатін. Кравчинський довідався про це від Станюковича, у нього ж, в редакції «Діла», вони й зустрілися.

— Дивно, ми зустрічаємося завжди несподівано, хоча й ходимо одними дорогами, — сказав, привітавшись, Герман.

— Одними, та чомусь не разом, — відповів Кравчинський.

— Чому ж? Де причина? Ви над цим думали, Сергію?

— Правду кажучи, ні, — зізнався Сергій. — При зустрічах — хоч їх у нас було не так і багато — ми завше поспішаємо, а щоб колупнути один одного, подивитися, що там, не траплялося... Здається, тільки якось випадком.

— Для цього, певне, багато глузду не треба, — зауважив Лопатін.

— Дивлячись як колупати. Можна розумно, а можна так собі, задля втіхи. У Женеві ми з вами мали нагоду на це надивитися. Там чого тільки не почувеш... Більше, на жаль, міщанських базікань.

— Міщанство роз'їдає нашу еміграцію, я пристаю на вашу думку, — згодився Герман. — Особливо в Женеві.

— Наш спільний друг, Лавров, мабуть, правильно зробив, ізолювавшись. У Лондоні, мабуть, куди спокійніше. До речі, ви, здається, входите до складу редакції «Вперед!»?

— Ні, не входжу, — рішуче мовив Лопатін. — І саме тому, що наш спільний друг — як ви сказали — вельмишановний Петро Лаврович ізолювався не тільки від жене-

ських кіл, а дотримується тактики — і пропагує її в своєму виданні — ізоляції інтелігенції від Інтернаціоналу, тобто від революційного руху взагалі.

— Що ж він вбачає у ній шкідливого? — щиро здивувався Кравчинський.

— Лавров вважає, що інтелігенція вносить у робітничий рух «відомі звички».

— Тобто?

— Саме так: тобто! Не знаю, що він має на увазі, однак не важко здогадатися.

— Дивно. Сам інтелігент, вчений...

— По-лавровськи виходить, що ступінь участі інтелігенції в революції визначить саме життя. Фразерство! Я йому так і сказав: фра-зер-ство! Саме по собі життя — абстракція, і не їй визначати роль будь-кого в суспільному процесі.

— Щодо цього я з вами згоден, Германе Олександровичу, — сказав Кравчинський. — Не зрозумію одного: як така діяльна, активна натура, як ваша, може стояти за еволюційний розвиток суспільства?

Лопатін зняв окуляри, близоруко зіщуливши очі, протер їх і начепив знову.

— Сьогодні ми, здається, поколупаємо один одного, — усміхнувся. — По-перше, я ніколи й ніде не відстоював еволюційного методу розвитку суспільства, по-друге, що таке, по-вашому, революція?.. Ні, ні, ви скажіть: що таке ре-во-лю-ція? — Він любив наголошувати на словах, виділяти інтонаційно. — Революція не взагалі, не абстрактно, а суспільна революція в теперішніх умовах. — І, не чекаючи відповіді, продовжував: — Я знаю вашу точку зору, шановний. Моє заперечення змов і замахів — ось що вам не подобається, що ви вважаєте еволюцією.

— Хоч би й так, — сказав Сергій. — Я визнаю ці методи боротьби, підтримую їх всіляко. Не заперечую категорично й теорії.

— Хвала всевишньому! Хоч не заперечуєте. А що дають змови, замаху?.. бомби, постріли?.. Яка з них користь?

— Ви мене дивуєте, Германе Олександровичу. Ви, який зазнав казематів, Сибіру, подолав тисячокілометрову відстань по Ангари, щоб визволити Чернишевського... Дивуюся вашому запитанню. Що дають постріли, вибухи?.. Та коли б кожен з них був влучний — скількох деспотів позбавилося б людство!

— А скільки гине після кожного вдалого і невдалого пострілу? Які це викликає репресії? Скільки молодих прекрасних життів обривається? Над цим ви і ваші спільники думали?

— Думаємо, — коротко відповів Кравчинський. — І не тільки ваше серце сходить кров'ю за молодими життями. Та коли не стріляємо ми, революціоністи, — це роблять нікому не відомі Віри Засулич, це роблять прості мужики, що палять, убивають своїх визискувачів... Ви чули, скільки піднялося їх на поклик Стефановича? Тисячі! Поклик оманливий, царистський, але і в нього повірили.

Невдачі власного замаху напружили його нерви настільки, що Сергій ледве стримувався. Він безперестану поскубував борідку, гарячково ходив по кімнаті. І незручно почувалося за цю — вважай — суперечку, і водно раз в ній була ніби якась настроєва віддушину, ринва, якою спливали накопичені за нестерпно довгі дні чекання, роздуми.

— Життя не може текти одним спокійнісіньким руслом, — вів далі Кравчинський, — це вир, а вир немислимий без вибухів, зривів. Ви, здається, закохані в хімію, знаєте, що таке каталізатор. Такі події, як пугачовщина, битва паризьких пролетарів, як походи Гарібальді чи, зрештою, постріл Віри Засулич і здаються мені каталізаторами суспільного життя, прискорювачами його тобто.

— Каталізатор, мій друже, при реакції кількісно не змінюється, а після кожного такого виступу гинуть сотні, тисячі людей, що могли б стати вченими, поетами чи й звичайними собі трударями. Ось чого ви не враховуєте. Без оволодіння певними політичними ідеями усякий стихійний рух рокований на неспроможність. Це прекрасно засвідчують вами ж наведені факти історії.

— Битва є битва.

— Звичайно. Однак — дивлячись в ім'я чого та битва і жертви, принесені їй. Гаразд, — раптом повернувся до нього Лопатін, — ви вважаєте, що Росія підготовлена до соціалістичної революції? Росія з її нинішнім розвитком, суспільним устроєм...

Кравчинський мовчав.

— Ви чітко бачите її майбутнє? — продовжував Герман. — Можете визначити шляхи, якими вона піде далі?

— Правду кажучи, — почав у задумі Сергій, — не досить чітко...

— Дивно, — розвів руками Лопатін. — Як же ви в такому разі...

— Для того, щоб завтра жити, — не дослухав його Сергій, — мені не треба вже сьогодні ламати голову над тим, на яку ногу вставати і взагалі — як уставати. Це буде само по собі. Народ повалить ненависний експлуататорський лад, народ же зладнає й нову державну машину. Все в його руках. І ніяке теперішнє наше пропагаторство не принесе користі стільки, скільки дасть убивство деспота. Убити одного, другого, третього — четвертий усе ж замислиться.

— Ви непоправний бакуніст, Сергію, — сказав Лопатін. — Мені жаль вас і ваших зусиль.

— Навіщо жаліти те, чого не бракує?

— Російський революційний рух розгромлено, — вів далі Лопатін, — і замість того, щоб узятися за поповнення поріділих після «великого процесу» рядів, ви йдете на новий ризик.

— Ми будемо поповнювати ці ряди не словами, а ділом, — м'яко заперечив Сергій. — Ділом — насамперед. Хай усі бачать, на що ми здатні, кого ми захищаємо, і або пристають до нас, або йдуть собі своєю дорогою.

— Це добре, що ви такі переконані в правоті свого діла. Але жаль, жаль...

Зайшов Станюкович, що відлучався у справах, запросив обідати. «От і поговорили, — думав Сергій. — Цікаво, що б він сказав, довідавшись про мій намір убити Мезенцева? Мабуть, ужив би всіляких засобів, аби перешкодити. Напевне...»

Мезенцева не було щось більше тижня, і Сергій трохи ніби заспокоївся. Частково вплинула на нього і розмова з Лопатіним. Не те щоб відмовився од своєї затії, — просто трапився час ще і ще подумати, поміркувати. Та чим більше мізкував над тим, — переконаність у власній правоті брала верх. Пропагаторство пропагаторством, а без кулі чи бомби справжнього діла не буде. Тиранів треба знищувати — всіх, скільки б їх не народжувалося, не змінювалося. Це найвпливовіше — і для них, катів, і для народу. Маса люблять відвагу, дію, навіть ризик... Це прекрасно усвідомлювали Бакунін і Гарібальді... Дивно, що сторониться цього Лопатін. Та й Плеханов... Звичайно, терор — не самоціль, не панацея од усіх бід. Тут повинна бути єдність слова і кулі. Брати і тим і іншим...

Роздуми до чогось нового не приводили, зрештою Кравчинський утомився од них, шукав якоїсь розради. Не хотілося стрічатися ані з своїми постійними — по князівському виду — ніби друзями, ані з товаришами, — неод-

мінно почнуться ті ж розмови, поради, співчуття, — чого він терпіти не може.

От за ким по-справжньому скучив, — це Фанні. Вони давно не бачилися, певне, днів кілька. Як він міг допустити?! Адже вона заходила до нього не ради звичайного інтересу, вона любить... Це, мабуть, Лопатін забрав його увагу... І оці невдачі... Навіть перед нею, Фанні, незручно — скільки розмов, намірів, а й Пален, і Мезенцев досі живі...

Що ж це таке? У чім річ? Чому досі з ними не розквітався?.. А може, не здатний на це? Може, рука слаба? Може... До біса! Знову ці роздуми. Од них збожеволіти можна.

До Лічкусів Сергій приїхав схвильований.

— Щось трапилось? — стурбовано запитала Фанні.

— На жаль, нічого.

— Ти такий схвильований.

— Чим же мені тішитись, заспокоюватись? Приїхав Лопатін — я тобі про нього розказував — і цей агітус проти. Мало того, що я нічого не зробив, так на тобі, знаходяться адвокати, захисники... Лопатін, Плеханов... Та й Морозов недалеко від них утік.

— Микола за тебе в огонь і воду піде. Даремно ти так, Сергію.

— Знаю, проте, бач, зараз і він проти.

— Зараз, може, й справді не час...

Він скинув на неї не вельми приязним поглядом, і Фанні примовкла.

— Буде так, як вирішено, — твердо сказав, — чого б це мені не коштувало.

Невелика скромно умебльована — дівчача — кімната геть-чисто залита сонцем. Сонце вже повернуло за полудень, проміння його ллється у вікна. Саші, сестри, десь немає, мати пораяється по господарству, і вони можуть вільно говорити про що завгодно. Сергієві не сидиться, увесь він здіблений, збурений, часто забувається у своїх якихось міркуваннях, але, стрівшись з великими гарними очима дівчини, — притихає, лагіднішає.

— А якщо... — не наважується сказати Фанні, — якщо станеться непоправне... Що тоді?

— Я не кращий і не гірший од інших, — уникає прямої відповіді Сергій.

— А що буде зі мною? Ти над цим думав?

— Думав, Фанко, думав, — обійняв її — легку, трепет-

ну, ніжну, пригорнув невміло.— Нічого зі мною не станеться. Куля, що має вразити мене, ще не відлита.

— Навіщо такі жарти, Сергію? Ти ж знаєш, що я... я не переживу, коли що...— Очі її почервоніли, голос затремтів.

— Ну от, ну от,— розвів руками Кравчинський.— Сліз не люблю, не терплю. Навіщо хоронити раніше можливого? Ще нічого нема, невідомо, як воно все повернеться, а ти... ех, ти! — Він гладив її кучеряву голівку, примовляв, журив.

— Я не знесу, Сергійку.

— Облиш. Ти мужня, розумна.

— Тоді я з тобою піду.

— Оце вже ні до чого. Не змушуй мене ще й над цим сушити голову. Одягайся, підемо погуляємо. Треба трохи розвіятись, бо голова пухне. Може, поїдемо за місто.

Фанні почала чепуритися, та раптом до кімнати не звійшла — влетіла Саша, в руках зіжмакана газета.

— Натє, читайте,— кинула.

Сергій інтуїтивно відчув недобре, схопив газету і одразу ж натрапив на хроніку. Дрібненькі, сірі рядочки повідомляли: «Ковальський і його товариші, студенти Новоросійського університету, що при арешті вчинили збройний опір жандармам і за це засуджені військовим судом до смертної кари, вчора повішені. Війська з музикою пройшли по їхніх могилах...»

Він пробіг повідомлення раз і вдруге, для чогось подивився назву газети, ще раз глянув на хроніку і заспішив.

— Куди ти, Сергію? — здивувалася Фанні.

— Читай і все зрозумієш. Ковальського повішено. Мезенцев, мабуть, і їздив туди. Прощай.— Підступив, поспіхом поцілував її у чоло.— Прощай... Хоча — ні... увечері побачимося в Малиновській.

Вискочив, залишивши всіх у подиві. Тепер — все. Завтра. Завтра або ніколи. Мезенцев або він. Іншого вибору не буде. Не може бути. Треба тільки знайти Адріана Михайлова і Баранникова. Вони підуть утрьох. Власне, піде він один, а ті прикриватимуть. Попередити Двірника чи не треба?.. У всякім разі, він цього не робитиме. Головне — знайти друзів.

Схопивши візника, Сергій помчав до Малиновської — Колінкіна знає квартири...

А ввечері вони зустрілися. Прийшла і Фанні. Усі розуміли, що ніщо тепер не подіє на Кравчинського. Отже, треба зро все можливе, аби допомогти йому.

— Сергію,— обізвався Баранников,— а може... дозволиш мені? Я з ним розправлюся. Мені жандарма забити — все одно, що капусту покрити. Дозволь.

— Ні,— різко заперечив Кравчинський,— Мезенцев мій, нікому я його не віддам. І взагалі: чому ви всі проти мене?

— Оберігасмо,— сказав Адріан.

— Жалієте. Тож знайте: ніяких відступів, переінакшень. Завтра, о дев'ятій. До побачення.

Товариші розійшлися.

— Іди й ти, Фанні,— лагідно мовив Сергій.— Сьогодні я не зможу бути з тобою. Прощай. І не картай мене... коли що. Бережи себе. В ім'я нашої дружби...

Відправивши товаришів та з усіма розпроцавшись, Сергій вийшов, узяв візника і довго їздив вечірними вулицями столиці. Це був останній вечір... остання ніч перед подвигом, перед безмертям.

XXI

Убивця був середнього росту, в окулярах, у світлім пальті і такого ж кольору кашкеті. Він стрімко вийшов із воріт будинку Кочкурова, що на розі Михайлівського майдану та Великої Італійської вулиці, повз який саме повертався з каплиці генерал Мезенцев, кинувся на нього і всадив у груди кинджал.

Злочинцеві вдалося втекти на кабріолеті, а начальник Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії генерал Мезенцев того ж вечора помер...

Таким офіціальним повідомленням сповіщалося про подію, яка сталася 4 серпня 1878 року в Петербурзі, вранці, на очах у всіх перехожих. Говорилося також, що полковникові Макарову, який супроводжував Мезенцева, вдалося догнати вбивцю, він, можливо, й схопив би його, та інший суб'єкт, що, очевидно, стежив за всім цим, вистрілив у полковника, проте промахнувся. Потому обидва змовники вскочили в екіпаж, що чекав на них, і помчали вздовж Великої Італійської. Дехто ще встиг помітити, що екіпаж мав добрий вигляд, запряжений карої масті жеребцем, а правив ним чорновусий молодик у довгому темно-синього кольору армякові...

Що ж стосувалося потерпілого, то оповідалося, що він упав закривавлений, ніхто не наважувався до нього підходити, аж поки не повернувся полковник; полковник зупинив першого-ліпшого візника, вмістив Мезенцева і повіз додому...

Оце й усе, що вдалося побачити випадковим перехожим уранці 4 серпня і що одразу ж, за якісь кільканадцять мить облетіло весь Петербург, потрясло і кинуло в жах імператорську свиту. І поки сміливці мчали Італійською та Садовою, пересікали Невський проспект, а там, повз Публічну бібліотеку, Александрінський театр — Театральною вулицею — до Апраксиного ринку, — столиця вже вирувала. Олександр II особисто наказував знайти вбивцю за всяку ціну: заметушилися поліція і жандармерія, явні і таємні агенти. Столиця раптом опинилася ніби в стані облоги.

Жарти! Серед білого дня на велелюдному майдані вбито шефа жандармів. Убито того, хто стояв на сторожі безпеки і його імператорської величності, і всієї імперії, хто покликаний був гарячим залізом випікати всяку крамолу, кого, зрештою, мов вогню, боялися грішні і праведні. Вбито не будь-як, не з-за рогу, не пострілом, а кинджалом, у груди... Це вже не що інше, як виклик. Виклик усьому ладові, усій системі. Хто б подумав! Після таких процесів, стількох страт, заслання, при постійному таємному чи явному наглядові. Хвалився Пален, хвалився і Мезенцев, що викориняють ту соціалістську заразу, а воно дедалі гірше... Перевернути весь Петербург, закрити всі ходи й виходи, перетрясти, перенюхати... а піймати, знайти, скарати!

...Біля Апраксиного ринку екіпаж стихився, а далі й зовсім зупинився. Кучер, чорновусий, в довгому темно-синьому армякові парубок, оглянувся, щось мовив до своїх пасажирів — двох молодих панків, і ті спокійно зійшли. Це були не ті, зовсім не ті, що недавно сідали в екіпаж, — в іншій одязі, без окулярів.

— Спасибі, Адріане, — тихо сказав один з них, — спасибі, друже. Бувай здоровий. До зустрічі.

— Щасливо. До зустрічі, — мовив кучер.

Екіпаж поїхав далі, а двоє, що зійшли, одразу ж загубилися в ранковій базарній гушці. Втім, невдовзі вони з'явилися, виринули зовсім з іншого боку.

— Мене нудить, Сашуню, — обізався той, що дякував кучерові. — Попити б чогось.

Вони підійшли до кіоска, воднодух випили по склянці іскристої зельтерської і заспішили далі.

— А знаєш, я не вцілів йому у серце, — продовжував той самий, як відійшли. — Удар прийшовся нижче, під груди. Зате я повернув там кинджала. Вижити він не повинен, не зможе.

— Судячи з усього, так, — підтримав інший. — Тепер головне — заховатися, переждати.

— Найбільше, чого мені зараз хочеться, — відпочити. Усе це бридко, противно...

— Тихіше, Сергію.

— Ми ж можемо говорити про це не обов'язково як учасники. Я певен — увесь Петербург зараз про це говорить.

— Мабуть. Але все ж таки.

На мостак через Мойку, до яких вони потикалися, аби перебраться на той бік, стояла поліція. Очевидно, до кожного приглядались, принохувалися. Стрічатися з нею зараз тим більш небезпечно, що в них чемоданчик з кинджалом та деяким іншим начинням.

— Skorистаємося моїм випробуваним методом — переплинемо човном, — сказав Сергій.

Вони спустились до річки, гукнули човняра, і за кілька хвилин переправились. Набережною, як завжди, снував люд, у саду купчилися міщани, про щось жваво розмовляли. Проходячи повз один з гуртів, друзі почули.

— ...Живий ще...

— Чуєш, Олександрє? Досі живий, не здох. Невже вичухається?

— Навряд.

Усе ж тривога закрадалася в серце, холодила його. Ну ж як справді тільки поранив! Він цього не стерпить, не знесе...

Бентега вляглася тільки тоді, коли вечірні газети вийшли з траурним повідомленням.

— Слава богу. Збулося. Катюга одержав по заслугі.

Він радів, мов дитина, — за себе, друзів, товаришів. Це була гідна відплата за кров, яку вони проливають, за муки і смерть, яких зазнають; це було свято, ясний день серед місяців туману і мороку...

Почуття успіху і викликана цим радість не могли, однак, затамувати розчарування, що раптом охопило Кравчинського. Він убив людину. Як це дико й неестетично! Можливо, справді Плеханов та ще дехто, хто заперече терор як метод революційної боротьби, мають рацію?

Може, погнався він за дешевим авторитетом, дешевою славою?

Зоставшись на самоті — з Баранниковим вони невдовзі розсталися, залишатися їй далі разом їм було небезпечно, — Сергій приліг на дивані. В уяві знову й знову поставали один за одним епізоди щойно вчиненого. Ось він виходить на Мезенцева, ось вони поруч... Перекривлене з жаху лице обер-жандарма, кров... Він бачив багато крові — в Герцеговіні, де щодня вмирали од ран товариші по зброї, у Беневенто, — але ця особливо чомусь вражала. «Невже кожен, кому доводиться вбивати, терпить такі муки совісті? — думав Сергій. — Тяжко почувати себе убивцею... Це непоправне зло, якого завдає людина людині... Але ж то — кат, убивця десятків, сотень, чий голоси кличуть до помсти. Все одно, навіть помста має бути гуманна, людяна...» В ньому боролися двоє, дві відомі і водночас невідомі якісь особи, одна одну заперечували, шельмували, намагалися звести нанівець. Не в силі примирити їх, дати їм лад, Кравчинський вийшов на вулицю.

Біля під'їзду стояла Фанні.

— ...Що ти тут робиш? — розгублено запитав Сергій.

Дівчина зашарілася, вкрилась густим рум'янцем.

— Я все знаю, Сергію, — мовила притишено. — Він помер. Тебе всюди розшукують. Тобі треба сховатися.

— І це все, що ти хотіла мені сказати?

Вона похитала головою, опустила дбодолу очі.

— Я прийшла... з Сашею... аби уберегти...

Сергій розсміявся, узяв дівчину за плечі.

— Спасибі, люба. Як же ви хотіли мене уберегти?

Глянула на нього засльозеними очима.

— Попередила б про безпеку.

— Зажди, а де ж Саша?

— Он там, на розі, — кивнула Фанні. — На чатах.

— Хороша моя, — пригорнув дівчину. — Спасибі. Тільки не треба так хвилюватися, плакати...

— А я не тому і... зовсім не плачу, — змахнула зволоженими довгими віями.

Дивився на неї, вибираючи бентежний погляд очей, лоскотний запах волосся, і відчував якусь незрозумілу душевну полегкість, ніжність — звідки вона раптом взялася? Як ніколи, хотілося бути нині разом з цим рідним і таким незбагненим створінням, глядіти й глядіти в його блискучі два озеречка, в яких непомітно тонули неспокій, розчарування, вагання.

— Ходімо звідси, — узяв за руку дівчину.

— Мені страшно за тебе.

— Не треба. Навряд чи хто встиг розгледіти мене настільки, щоб розпізнати. Та й переодягся я, бачиш.

— Усе ж не треба ходити, Сергійку.— Вона так і сказала — «Сергійку», ліктем притисла до себе руку, що підтримувала її, і Сергієві на мить стало неймовірно хороше. Він ледве стримувався, щоб не пригорнути дівчину і цілувати, цілувати до знемоги, сп'яніння... Але зусюди їх бачили, на них дивилися, і Сергій тільки дужче стиснув її руку.

— Поїдемо краще,— сказала Фанні,— вже вечір, і тебе, напевне, чекають.

У Мадиновської — на диво — не було майже нікого. Мабуть, товариство остерігалось арештів, нападів поліції, що, не піймавши вбивцю одразу, посилювала свою активність, і тому вважало за краще переждати цей час. Олександра, її подруга Марія і незнайома Сергієві смуглянка зустріли Кравчинського з незвичайною радістю. Ніхто не називав винуватця такої врочистості, і виходило, ніби захоплювалися кимсь стороннім, далеким, зовсім не причетним до цього гурту, цієї завжди затишної домівки.

— Молодчина!

— Головне тепер — переховатися, не датися їм до рук. Сергій мовчав, ніби це його не стосується.

— Сергію,— звернулася до нього Марія Колінкіна,— а знаєте, хто в нас сьогодні? — перевела погляд на смуглянку.— Познайомтеся, це — Ольга Любатович.

Кравчинський нараз обернувся, стрівся поглядом з гостею. То ось вона яка, Любатович! Красуня!

Потиснув руку, відрекомендувався.

— Я знаю вас заочно,— сказав.— Можливо, й ви щось про мене чували.

Дівчина зніяковіла.

— Про вас, Сергію Михайловичу, навіть у Сибіру можна почути,— мовила.— Але я також заочно знаю вас ще раніше, з Москви.

— Як же вам удалося втекти? — Сергій був радий нагоді відволікти і свою, і загальну увагу, прив'язати її до чогось іншого.

— Уявіть собі — без особливих труднощів,— розповідала Любатович.— Наглядач, жандарм, виявився надто суворим, вимагав, аби ми щоденно приходили в поліцію реєструватися, затримував пошту, не віддавав посилок. Я зумисне кілька разів погрожувала йому покінчити з собою, втопитися. Ну, а як потепліло, зібрала дещо з сво-

го одягу, черевики, віднесла і кинула на березі річки, сама ж — тікати.

Зайшли Олександр Михайлов і Ольга Натансон. Ольга — маленька, чорна — кинулася обнімати Кравчинського, очі її горіли захопленням, а Двірник, як завше, був спокійний, роздумливо-стриманий, з неодмінною легкою усмішкою на устах. Підійшов, довго мовчки тиснув Сергієві руку.

— Як це ви зійшлися?

— Я його в сутінках прийняла за шпика. Іду, бачу: коло будинку хтось никає. Я одразу в тінь — дай, думаю, подивлюся, що воно за цікавий. Та він мене, виявляється, помітив раніше і надався прямо до моєї схованки. Мені вже й діватися нікуди. Раптом пізнаю — Сашко!

Молоде, кругле лице Двірника розпливлося в сердечній усмішці, яка, однак, тут же пригасла.

— Маріє, — звернувся він до Колінкіної, — а чому це у вас не той сигнал на вікні? Фіранки ж зараз мають бути розсунуті, отак, — підійшов, поправив занавіски. — Забули? Захопилися? Рано, рано... Хай уже Саша, — кивнув на Малиновську, — за цим не пильнує, вона часто зникає на дачу, а ви мусите... мусите. Надто ж тепер.

Двірник говорив без тіні невдоволення чи докору, навіть ніби байдуже, всі розуміли, що це не так собі, не з примхи, що за цим зовнішнім спокоєм ховається постійна велика турбота про безпеку товаришів — справа, яку Олександр узяв на себе добровільно і якій служив самовіддано.

— Вічно ти, Олександре, з своїми претензіями, — напівжартома кинула Малиновська і, не чекаючи відповіді, додала: — Така подія, а ми — як на похороні. Дівчата! Гайда зі мною.

Вони вийшли, однак за хвилину повернулися, заставляли стіл пляшками пива, тарілками з шинкою та копченою рибою.

— Сідайте до столу, — запрошувала Малиновська. — Нехай наші вороги сьогодні сумують, а ми будемо радіти. — І то правда, — підтримав Сергій і перший рушив за стіл. Він любив ці експромтом улаштовані вечірки, що їх вони, революціоністи, зрідка собі дозволяли. Інколи користалися ними для маскування зібрань, але кожного разу, незважаючи на привід, ніхто не забував про власне подикання і небезпеку, що дамокловим мечем висіла над ними, готовий був захищатися сам і стати на захист товариша.

Уперше за всі ці дні Кравчинський був вдоволений життям. У товаристві, розмовах ніби розвіялося, забулось оте надокучливе почуття, що гризло його весь день після вбивства, Сергій твердо вірив у свою правоту, у правильність відстоюваного ним методу. Що б там не ятрило душу, які б сумніви чи докори совісті її не терзали, — він учинив так, як належало, як підказувало його сумління, як вимагало життя. Нехай що хочуть думають а чи говорять противники терору, — він бачить у нім доцільність і очевидну користь. Це, зрештою, розуміють усі — присутні зараз і не присутні, окрім хіба що Плеханова. Плеханов єдиний, хто активно заперечує терор. Принаймні з тих, хто тут, в Петербурзі. Там, у Женеві, його, мабуть, не сприйняв би Драгоманов.

— Ти знов задумався, — шепнула Фанні. — Не треба, любий.

Торкнувся її гарячої тендітної руки і відчув, як вона легенько стиснула йому пальці. Щось невимовно приємне, бентежне раптом влилося в Сергієве серце, обдало солодким щемом, і він, боячись наполохати його, припинив.

— Адже все добре, — шепітно промовляла до нього і — відчував — тулилась, горнула́сь душею.

...Чи має він на це право? Чи може в годину загального смутку, що ним залили країну самодержці та їх присні, давати волю почуттям особистим? Чи не святотатство це?.. Кілька років тому, у Москві, в Олімпіади він зустрів Таню Лебедєву, вона йому подобалася... Років п'ять тому... Вона теж до нього тяглася... Але в них не було про це й мови. Вони загнали, загасили той потяг — вимагали умови, обставини, писані й неписані статuti їх товариств... П'ять років. Де вона, Таня? Засуджена, заслана... Між ними — Герцеговіна, Швейцарія, Беневенто... Між ними — смерті, муки і небезпека... Як це давно і — недавно, зовсім недавно...

Зайшов Баранников, не встиг привітатися, — Епштейн, затим Адріан. Отже, всі цілі, усі на волі. А кат сконав. Як не радіти? Що, на вулиці капають усіх перехожих, до кожного приглядаються, мало не обшукують? Нехай! Як не пильнують, а вони своє зробили, майбутнє за ними. Не за мезенцевими, паленами чи навіть романовими, а за ними, сьогодні гнаними, судженими, страчуваними.

Його охопило якесь рідкісне, досі майже не бувале почуття — втіхи, безпеки — останнього, щоправда, він ніколи по-належному й не цінував. Сергій дивився на друзів, яких, незважаючи на неранній вже час, більшало,

і радів. Радів. насамперед сьогоднішній удачі, готовності своїх побратимів до подвигу, радів майбутньому, що вимальовувалося в його душі не таким вже й далеким.

XXII

Усе ж необхідно було ховатися. Вбивця досі розгулював на волі, ходили чутки, що він навіть тут, у Петербурзі, нікуди не виїздив, і поліція з дня в день посилювала розшуки. Перевіряли кожного підозрілого, прочисували квартал за кварталом, будинок за будинком; ближні покійного і його однодумці поклялися будь-яким чином, будь-якою ціною піймати злочинця і по-належному з ним розквитатись, вони навіть оголосили складчину на користь того, хто вистежить і видасть убивцю. Аналіз фактів привів Трете відділення до висновку, що замах вчинив, у всякому разі, причетний до нього не хто інший, як Кравчинський. Про його від'їзд із Швейцарії уже давно повідомляли закордонні агенти.

Отже, Кравчинський. Вище середнього росту, кремезний, з буйною шевелюрою... Велика голова, масивний лоб, чіткі риси обличчя. Трохи сутулий. Живе нелегально, по чужому «виду»...

Ці прикмети були поширені між усіма явними і таємними агентами, жандармами і поліцаями. Дійшли вони і до Сергієвих друзів. Михайлов, Двірник, вимагав негайної еміграції, бодай кількатижневого «карантину», тобто майже повної ізоляції від світу. Од першого Кравчинський відмовився навідріз, прийнявши, однак, пропозицію піти у глибоке підпілля. З квартирою на Петербурзькій стороні він розпрощався наступного ж дня після вбивства, сказавши господарям, що виїздить у справах, а відтак — і з князівським титулом. Тепер він глибокий підпільник, не має права ані спілкуватися з друзями, ані виходити. Нудота страшна, нестерпна! Однак друзі мають цілковиту рацію: якщо його схоплять — ефект від убивства зменшиться, зійде нанівець. Отже, обачність насамперед.

Кілька днів Кравчинський мешкає у Лічкусів — вони з Фанні освідчилися перед її батьками і одержали благословення. Вони могли б одружитися, жити разом, якби не таке його становище.

Третього чи четвертого дня сюди несподівано прийшов Двірник. Його прихід нічого приємного, принаймні для Сергія, не віщував.

— За квартирою стежать, — повідомив Олександр. — Тобі необхідно змінити місце.

— Ти завше перебільшуєш, Сашо, — м'яко заперечив Сергій.

— Негайно, — тим же тоном вів далі Двірник. — Я приїшов допомогти тобі перебраться.

— Отак-таки, вдень? — здивувався Сергій. — Таж кругом повнісінько шпиків.

— Зараз, — односкладно відповів Олександр. І додав: — Шпики хай тебе не турбують, шпиків беру на себе.

Він був невмолимий, комусь іншому можна було заперечити, але йому, Двірникові, — ні. Коли вже він говорив про небезпеку, — то вона існувала, коли радив чи вимагав змінити конспіративну квартиру, — в цьому виникала нагальна потреба. Йому вірили, на нього покладалися — більш ніж собі, більш ніж на себе. Про його вміння розпізнавати, вгадувати ситуацію ходили анекдоти. Розповідали, що для того, аби «познайомитися» з таємними агентами, Олександр найняв було квартиру проти будинку начальника поліції і днями стежив за всіма, хто входив туди і виходив звідти. Таким чином, значна частина шпиків була відома йому в обличчя.

Вражало також Олександрове знання Петербурга, його вулиць, провулків, прохідних дворів, — що в конспіративній справі мало неабияке значення.

— Куди подасося? — запитав Сергій уже надворі, коли вони розпрощалися з Лічкусами.

— Найбезпечніше зараз до Буцефала, — сказав Двірник.

Сергій зупинився вражений, глянув на товариша. Іти до Буцефала — значило віддавати себе добровільному ув'язненню.

Людині, яку вони, конспіратори, за боягузтво і хворобливу обачність прозвали іменем коня Олександра Македонського — тварини, що нібито сахалася власної тіні, — всюди вживалися шпики, і тому найпершим своїм обов'язком вона вважала — доречно чи недоречно — вживати найсуворіших засобів застереження.

Між тим, не дивлячись на такий свій характер, Буцефал ніколи не відмовляв, і терористи охоче користалися його послугами. Квартира Буцефала була однією з найнадійніших, бо сам він займав солідне становище — мав титул колезького радника, служив у міністерстві внутрішніх справ, головне ж — усі знали його відлюдкуватість, замкнутість, полохливість.

Єдине, що зв'язувало його з світом, з революціоністами, — якась виняткова любов до Чернишевського. Колись, у молодості, він причастився було його ідеями, далі не пішов, проте симпатія до одержимих революційним духом, очевидно, зосталася в нього на все життя.

...Одразу ж за ворітьми, біля магазину, друзі помітили двох підозрілих молодиків. Вони вертілися біля вітрини, буцімто розглядали виставлені там товари, час від часу зиркаючи по боках.

— Ну от, я ж казав, — буркнув Сергій.

— Не звертай уваги, — мовив Двірник і прискорив ходу.

Молодики — це чулося по їхніх кроках — не відставали. Треба було щось робити. Нараз Олександр смикнув Кравчинського вбік, вони опинилися в якомусь захараченому дворіку, юркнули за старенькі, погано причинені дверцята. Крізь щілини добре проглядався двір. За мить на ньому з'явилися переслідувачі, оглянулися і надалися до туалету. Олександр і Сергій вишмигнули з своєї схованки і знову опинилися на вулиці. Та не встигли відійти й сотні метрів, як, озирнувшись, Сергій побачив тих же типів. Сумніву не було: їх переслідують.

— Нічого, — заспокоїв Двірник, — побігають та й відстануть. Такого ще не було, щоб я од них не відв'язався.

Вони знову повернули в якийсь під'їзд, бігцем перетнули двір, заскочили в другий і опинилися на іншій вулиці.

— Тепер візника, — кинув Олександр.

За кілька хвилин, уже сідаючи в бричку, побачили, що з під'їзду, з якого щойно виюркнули, вилетіли ті двоє. Один з них, певне, помітивши втікачів, кивнув своєму напарникові і замахав кучерові, аби зачекав.

— Поїхали, шановний, — спокійно торкнув кучера Олександр. — Нас ждуть.

Візник сіпнув віжки, бричка понеслась...

Вулиця пряма, довга, їхати нею — значило ризикувати. Шники одразу ж могли взяти іншого візника і помчать навздогін.

— Нам сюди, — коригував Двірник, повертаючи з вулиці у вулицю, з провулка в провулок.

Пропетлявши з півгодини, друзі зрештою опинилися біля потрібного будинку. Заходити, однак, не поспішали. Олександр кілька раз провів Кравчинського туди-сюди тротуаром, вивчаючи, як він казав, обстановку, завернув у двір напроти вікон Буцефалової квартири (на всякий

випадок зауважив, що тут є скритий прохід до сусіднього скверика, через який завжди зручно прослизнути на сусідню вулицю), і аж потім вони зайшли до під'їзду. Будинок двоповерховий, дерев'яний. Скрипучими східцями піднялися на другий поверх. Не встигли подзвонити, як двері відчинилися, і невисокий, кругловидий чоловік притишеним голосом запросив заходити. Поки господар, клацаючи ключами, замикав двері, гості зупинилися в просторій вітальні.

— Сюди, ходіть за мною, — запросив Буцефал і провів їх в одну з найдальших — кутових — кімнат. — Тут буде безпечніше. Внизу, під мною, живе інтерна дівця... Квітникарка чи модистка — хто її знає. Отакенні очища, — з'єднаними великим і вказівним пальцями Буцефал показав, які саме в неї «очища», — до всього цікава... Так і зирить за мною, готова, здається, з'їсти...

— Може, має до вас інтерес, — кинув Михайлов.

— Отож я й кажу. Треба од неї подалі.

— Та ні, я не про те, — додав Олександр, — може, має на вас види. Холостяк, солідне становище...

— Ет, — махнув Буцефал, — скажіть краще: ніхто не бачив, як ви заходили?

— Ніхто, — категоричним тоном відповів Олександр.

— Ото й добре. Бо побачила б дівка, потім двірник — а він же, напевне, служить поліції — і все, донесуть.

На вигляд йому було під тридцять п'ять, не більше, симпатичний. Сергієві не сподобалися тільки його очі — неспокійні, з якимсь хворобливим блиском — очі людини, яка всього боїться, в усьому бачить загрозу власному благополуччю. Він і зараз не міг спокійно всидіти ані хвилини — щось поправляв, приймав, перекладав. Зрештою, зупинився перед Кравчинським, сказав:

— Гадію, виходити вам нікуди не треба... не слід. Усе необхідне я вам доставлятиму сам.

Сергієві не зоставалося нічого іншого, як погодитися, він покірно кивнув.

Зоставшись наодинці, Кравчинський приліг на дивані, задумався. От і збулося те, чим він і його друзі жили останнім часом, до чого так ретельно готувалися. Помста звершилася! Ката скарано. Рука і серце месника не здригнулися. Імперія в гніві, у подиві, в радості. Такого ще не бувало. Одні, напевно, схвалюють вбивство, інші осуджують. Осуджують. Тепер, після всього, що сталося, він і сам по-іншому дивиться на терор, десь глибоко в душі не виправдовує це людиноббивство, але й розуміє,

що інакше не можна. Вони — царі і жандарми — самі спричиняють до цього. Своєю жорстокістю, немилосердністю викликають такі ж почуття, акції. Чи всі це розуміють? Чи всім зрозуміло, що це не розбій, не вбивство заради сенсації, а акт політичний?.. Напевне ж, ні. Про них, терористів, революціонерів, — найрізноманітніші чутки. Це йому відомо, відомо ще з часів ходіння в народ. Не всі тоді свідомо й підтримували їх. Тоді, під час мирної пропаганди. Що ж думатимуть про них тепер? Як розцінять цей вчинок широкі верстви? Чи не пояснити їм? Так! Це необхідно зробити. Зараз, негайно. І це зробить знову ж він. Він напише брошуру, надрукує її у нелегальній друкарні (до речі, треба б туди навідатися, хоч один-єдиний раз), він пояснить мотиви, що спонукали вбивство.

Наступного ранку, коли Буцефал пішов на службу, забіг Двірник.

— Як ти тут? — поцікавився.

— Визволи мене звідси, Сашуню. Це ж мука — жити поряд з такою людиною.

— Подумаю, — пообіцяв Двірник, — але знай: кращого місця тепер не знайти. Людей, у яких ми могли б захопитися, лишилося мало. Так що доведеться терпіти.

— Усе ж таки подумай, — наполягав Кравчинський.

— Добре. Давай поговоримо про інше. Акція, вчинена тобою...

— Нами, — поправив Сергій.

— ...Хай буде «нами»... Так от: акція набирає все більшого розголосу, різні чутки ходять, різні даються оцінки. Офіціальна преса, користуючись цим, називає нас «зграєю бандитів», які вбивствами, погрозами хочуть повалити існуючий лад. Називає і закликає маси допомогти урядові в боротьбі проти злочинців. Ось на, подивися, — Олександр поклав кілька примірників «Урядового вісника».

Кравчинський розгорнув газету, бігцем проглянув офіціальний відділ і відсунув.

— Усе це ясно, цього варто було чекати, — сказав. — У кожному випадкові є прихильники і є противники. Нічого дивного. Ми будемо впевнено йти своїм шляхом. Будемо боротися. Знаєш, що я надумав? Нам треба виступити з статтею, брошурою і пояснити мотиви вбивства.

— Я завітав до тебе з такою ж думкою. Ми радилися і прийшли до висновку, що найкращим автором такої статті чи брошури будеш ти.

— Спасибі, друже. Я візьмуся негайно. Заходь завтра увечері. Думаю, до того часу стаття буде готова.

XXIII

Отже, він мусить пояснити мотиви, які призвели до вбивства, пояснити, що вони не бандити, що царизм сам змушує їх, революціонерів, вдаватися до таких крайніх заходів.

«Смерть за смерть». Здається, сама назва говоритиме за себе. Вчинена акція — заслужена кара катам, помста за муки і смерть десятків товаришів. Втім, не тільки помста. Це й застереження.

«Ви — представники влади, ми — противники будь-якого закріпачення людини людиною, тому ви наші вороги і між нами не може бути примирення. Ви повинні бути знищені, і ви будете знищені».

Писалося в запалі, одним подихом, вночі. За стіною неспокійно вертівся, скрипів ліжком Буцефал, і Сергій ні-ні — та й прислухався до його зітхань. У чому справа? Вже, певне, четверта година, скоро світанок, а він не зімкнув очей. Може, світло заважає? Сергій підійшов до дверей, щільніше причинив. А може, захворів? Увечері вигляд мав не з кращих...

Стрімкий плин думок відганяв ці хвилині тривоги, і Сергій писав, писав до болю в руці...

Пробило шосту, коли Кравчинський одіклав останню сторінку. І диво: голова враз обважніла, застукало в скронях. Не роздягаючись, приліг на диван і відразу ж пірнув у небуття. Воно взяло його на свої легкі крилята, гойдуло раз, вдруге і понесло-понесло... Понад туманами, що густо кутали місто, Невою — десть у далекі рідні степи, до Дніпра, на милу серцю Україну...

На одному з товариських зібрань у Малиновської раптом влетів Морозко. З ходу кинувся обнімати і цілувати Кравчинського, який уперше виліз із схову.

— Поздоровляю, друже, — палко шепотів. — Я такий радий. Ти навіть не уявляєш, що зараз робиться. Імперія кипить.

Микола щойно прибув із Нижнього, куди їздив за дорученням організації визволити одного з засуджених товаришів, був під свіжим враженням подій.

— А знаєш, — не вгамовувався він, — мені здається,

що без страти Ковальського ти все ж таки на це не пішов би.

— Можливо, не знаю. Смерть Ковальського була, очевидно, останньою краплею, що перепополнила чашу терпіння.

— Молодець. Я, коли прочитав...

— Досить про це, Миколо,— обірвав його Кравчинський.— Скажи краще, чим будеш займатися?

— Я цілком належу організації,— не задумуючись, відповів юнак.— Є якісь пропозиції?

— Є головний, єдиний наш план — боротьба проти самодержавства. Перовська, наприклад, головним своїм завданням вважає визволення засуджених. Ніяк не примириться з провалом харківської операції. Може, пристанеш до неї?

— Коли в цьому потреба, з радістю. Соня даремно за щось не візьметься.

Після зібрання вони йшли завулками, в напрямку Кам'яноострівського проспекта.

— Сергію,— нараз запитав Морозко,— ти не боїшся отак ходити? Кругом же шпики.

— Я думав над цим. І прийшов до висновку, що небезпеки не більше, ніж було до того. Розумієш, все сталося так несподівано, швидко, що навіть полковник, який супроводжував Мезенцева і хотів було мене схопити, навіть він навряд чи запам'ятав моє обличчя.

— Але ж воно в тебе таке примітне. Його важко сплутати з іншими.

— На мені був крилатий капелюх, золоті окуляри — звичайно, з простими скельцями. Навряд чи хто в тій суматосі придивлявся до мого вигляду.— Він помовчав хвилину-другу і повів про інше: — Є, Миколо, справа, до якої треба докласти рук. Вважай, особливо важлива, коли хочеш, надзвичайно важлива справа. Я чекав твого повернення.

— Слухаю,— насторожився Морозов.— Ти ж знаєш, Сергію: твоє слово — для мене все.

— Так от: нам, організації, потрібен друкований орган. Газета або журнал. Те, що видається за кордоном, в Женеві, належного впливу на хід подій не робить. Матеріали, які там друкуються, як правило, застарілі, в них до біса різної плутанини. Потрібен живий, оперативний орган у Петербурзі чи десь поблизу.

— Цікаво,— тільки й кинув Микола. Пропозиція була настільки несподівана, що сказати щось інше він просто

не був готовий. Вражала безстрашність друга. Щойно закінчився один з найбільших процесів, ще не схлинула крута хвиля терору, а він, якого щодня, щогодини шукають, перевертають місто й шукають,— так спокійно, впевнено веде мову про газету чи журнал тут, у Петербурзі, у центрі подій.

— Пропонуватиму тебе одним з редакторів,— вів далі Кравчинський.— Потяг до літератури, до писання у тебе є, пишеш ти непогано. Так що гостри, друже, перо. Терор терором, а готувати маси, роз'яснювати їм свою політику й тактику ми повинні якнайширше. Те, чого не зуміли зробити під час ходіння в народ, маємо зробити зараз. І не тільки те, в сто крат більше.

— Перекопувати мене не треба, Сергію. Я готовий. Але скажи: де друкувати ту газету? Адже це міф — організувати зараз друкарню. Ти розумієш: це зайва трата грошей. Та й потім: не встигнемо випустити й першого номера, як її розкриють, розгромлять...

— А от і ні,— з викликом мовив Кравчинський,— от і не викриють. Ти чув про «Початок», читав?

— Не хотів би я співробітничати в такому виданні.

— Справа в тому, що там бракувало літературних сил. І певного, сталого напрямку, ясна річ. Але не про це мова. Ми хочемо скористатися друкарнею. Переобладнати її, змінити місце, утаємничити до неймовірного.

— Це неможливо,— кинув Морозко.

— Ні, це можливо. І ми зробимо все, щоб газета жила. Можу відкрити тобі таємницю: друкарня вже є. Так, так, не дивуйся. Там друкувались і «З нагоди нового вироку» і ряд інших наших видань. Там, до речі, друкується зараз і нова моя брошура «Смерть за смерть». Я написав її після вбивства Мезенцева. Щоб пояснити мотиви.

Вулиці були малолюдні, друзі могли розмовляти, не боячись сторонніх вух.

— Ні, ти диявол, Сергію,— мало не вигукнув Микола.— Феномен!

— Тихіше, тихіше,— стримував Сергій.— Віра, Микола, робить нас одержимими. Віра в правоту, в необхідність боротьби, яку ми ведемо.

— Хто ще ввійде до складу редакції? — запитав Морозов, явно загорівшись новою ідеєю.

— Ось-ось має приїхати Клеменць. Виклик йому вже послано. Гадаю, нас трьох і досить.

— Залежно від періодичності видання,— зауважив Микола.— Яка думка?

— Побачимо, чимало значиме виправність складачів. Як вони встигатимуть. Але не рідше щотижня.

— Звичайно, частіше навряд чи вдасться. Щотижневик якраз і робитиме огляд подій за кілька днів. По-моєму, добре.

— Друкарня існує вже близько року, — сказав перегода Кравчинський. — Щоправда, градоначальник, пан Зуров, твердить, що цього не може бути, інакше він її викрив би.

— До речі, цей Зуров запевняє, що й тебе, тобто вбивці Мезенцева, у місті нема. Інакше, мовляв, злочинець був би пійманий. А в поїзді, перед Петербургом, я чув, що терорист давно вже в Америці, спокійно розгулює вулицями Нью-Йорка, попиває коктейлі.

— Зурову потрібно виправдатись перед царем, от він і вигадує.

— Провчити б його, — сказав Микола.

Кравчинський не відповів, хоч йому й хотілося зауважити товаришеві: «Не провчати треба, Терор — теж політика, і легковажити тут не можна». Але вони вже підходили до будиночка, пора було розставатися.

XXIV

На початку вересня вийшла «Смерть за смерть». Це була сповідь терориста, аналіз шляхів, якими йшло революційне народництво до заповітної мети. Писана по гарячих слідах подій, сповнена пафосу нерівної, але звияжної боротьби, брошура повертала до того незабутнього серпневого дня, коли він разом з найближчими своїми друзями пішов на лютого ката і вбив його; пішов на смерть, а вернувся переможцем.

Брошура гаряче обговорювалася, схвалювалася, де в чому заперечувалася товаришами, але не це, не шумливий успіх радував Сергія. То вже минуле, пережите, пройдене. Серце і душу його тішили вибиті на титульному листі слова: «Петербурзька вільна друкарня!» Ось чим вони повинні жити зараз.

Це їхній прапор, їхнє знамено, довкола якого будуть гуртуватися нові сили. Поки воно майорітиме — гордо, нескитно — над цими зловорожими вихорами, доти вони, революціонери, спроможні будуть кликати, вести за собою, надихати маси.

— Пропоную назвати наше видання «Земля і воля», — заявив на першому засіданні редакційної групи Кравчин-

ський.— Чому «Земля і воля»? — обернувся до Морозова — це той кинув репліку.— Так називається наше товариство, так називалося товариство, до якого належав Чернишевський.

— Мабуть, за кріпацтва,— наполягав Микола,— такий лозунг мав би сенс, а нині, мені здається, «За світло і свободу» було б злободенніше, краще.

— Незрозуміло,— заперечив Сергій.— Не зрозуміють цієї назви простолюдини. Надто вже книжно.

«Як усе ж таки час міняє людину,— думав Сергій.— Ще недавно я сперечався з Плехановим щодо доцільності газети або журналу — тут, всередині імперії, а сьогодні сам за це агітую. Минають роки, нове владно стукає в двері».

Земля і воля!

Неправда, що застарів цей лозунг! У ньому вічне прагнення до волі, незалежності, бажання бути господарем своєї землі. Так, проголошена реформа, ліквідовано кріпацтво, але що від того змінилося? Трудівник не владний будь-що змінити в структурі землекористування. Як належала вона поміщикам, так правдами і неправдами в них і зосталася. Її ще треба одвойовувати, виривати. До неї, справжньої, ще он які гони! Тернисті, стернисті, грудкуваті. Не одні втомлені ноги, не один спиткнеться, впаде на тих гонах, але йти ними треба, іншого шляху не дано.

Бажий цей шлях. Багато підводних скель на ньому, чимало непримітних ям у глибині цього незвіданого моря.

Та хіба труднощі лякають борця? Хіба не в них черпає він нові сили для їх подолання?

...Все це він напише в редакційній статті до першого номера, викладе як програму дій. Неправда, що їм, революціонерам,— як стверджує офіційна преса,— не дороге людське життя. Воно — священне! Та коли заради самолюбивих династичних проблем, задля вдоволення тваринних своїх інтересів царизм нехтує життям тисяч і тисяч людей, коли в ім'я збереження давно віджилих, антинародних принципів не рахуються ні з поглядами, ні з переконаннями інших,— тоді... Але не до розгортання терору кликати. Не цим шляхом маси придуть до свого визволення. Проти класу може повстать тільки клас. Зруйнувати систему може тільки народ.

У статті попри важливі, правильні твердження були й суперечливі. Двірник, наприклад, виступив проти закликати йти в «море народне».

— Ми ж були там, Сергію, — доводив він, — були всі, бачили, чим це пахне, і тому відмовилися од такої діяльності. Навіщо знову навертати молодь на той шлях?

Кравчинський невдоволено морщив лоба.

— Я не закликаю до ходіння в народ. Але бути з народом, серед народу, в гушчині його життя — наш постійний обов'язок. Інакше ми відірвемося, Олександр, не мені про це тобі говорити, ти вовк стріляний.

— Усе ж таки думка вимагає уточнення.

— Нічого, добре, — авторитетно підтримав Клеменць. — Не можемо ж ми справді покластися на один журнал. Жива пропаганда — це повітря, яке триматиме нас, яким будемо дихати. Без неї — як без води.

Микола написав для журналу «Спробу визволення Войнаральського» — повчальну, як він казав, оповідь про те, чим не треба захоплюватися, коли немає реальних підстав. Однак Дмитро, мотивуючи «незавершеністю факту», тобто натякаючи на активне домагання Перовської продовжити заходи щодо визволення централочних, відхилив матеріал. Натомість він запропонував власноручний «Лист щиросердого росіянина» — напівфейлетон, напівпубліцистичну статтю з критикою соціальних засад самодержавства.

Їх спілльник, адвокат Олександр Ольхин, подав вірш, написаний з нагоди убивства Мезенцева. Хоч у вірші ніде не згадувалося прізвище сміливця, однак усі знали, що поезія присвячена Кравчинському. Звучала вона як пісня, як гімн переможцеві.

Как удар громавой, всенародная казнь
Над безумным злодеем свершилась, —
То одна из ступеней от трона царя
С грозным треском долой отвалилась.

...Стояла осінь — туманна, вітряна, часті дощі оббивали з дерев нетривке листя, каламутними потоками несли у Неву.

Ріка дибилась холодними свинцевими хвилями, біла в гранітну набережну, ніби вгризалася в неї.

Вони мешкали в різних кінцях міста — Сергій знову перебрався до Лічкусів, сходилися ж у Клеменця. Дмитро недавно приїхав, зайнята пошуками невловимого терориста, поліція ще не встигла накинути на підпільника оком, тому й сходилися до нього, обговорювали матеріали номера, ділилися новинами.

Журнал мав ось-ось вийти. З друкарні повідомляли,

що більшість статей і кореспонденцій набрана, папір приготовлено.

— Навіть не віряться, — захоплено казав Морозов. — Підпільне революційне видання у Петербурзі. Фантастично! Скажи — не повірять. Хоч би побачити, подивитися — де вона, яка та друкарня, хто там працює. Га, Сергію?

— Ти, Морозко, не провокуй. Знаєш, що цього не можна.

— Але ж ми співробітники, як же так? Нам немає довіри?

— Не говори чого не слід. Одне діло сидіти отут і писати, перегортати папери, а зовсім інше — мати справу з машиною, шрифтом... І взагалі...

— І взагалі, Миколо, таємниця є таємниця, — резонно зауважував Клеменць. — Для чогось, бач, воно видумано. А для чого — сам знаєш, не перший день заможем.

Микола погоджувався, казав, що все розуміє, однак через деякий час знову повертався до свого. Та Кравчинський був невмолимий. Тільки він, один, мав право доступу до друкарні, знав, де вона знаходиться, хоч ніколи тим правом не скористався. Конспірація — понад усе! Він знав Буха, Василя Буха — насправді його звали Микола, — зв'язківця, одержував через нього коректуру, таким же чином і повертав.

Цікавий хлопець цей Бух.

Син генерала, племінник сенатора порвав з рідними, віддавсья такій небезпечній, постійно ризикованій справі.

Василь мав паспорт чиновника якогось міністерства, що давало йому змогу вільно спілкуватися з «зовнішнім світом» — інші працівники друкарні виходили з приміщення в крайніх випадках. У величезному портфелі Буха — коли б хто добрався туди — можна було знайти все: свіжі нелегальні видання, відбитки статей, папір для чергових брошур, листівок тощо.

Кравчинський зустрічався з Бухом в умовленому — зовсім нейтральному, далекому від усіх їхніх явок і квартир — місці і завше дивувався спокою та якійсь одержимій витримці юнака. Здавалося, він зовсім позбавлений дару говорити — такий уперто, незворушно мовчазний. І взагалі, думав Сергій, скільки загинуло людей, позбавлено нині можливості боротися і скільки, незважаючи на жорстокі утиски, переслідування, щодня приходять з невідомості і мужньо стає у шеренги бійців. Заарештовані Чернишевський, Мишкін, Войнаральський, Ковалик,

Рогачов, Фроленко, Таня Лебедева і багато інших, далеко від батьківщини Кропоткін і Засулич, а на їхнє місце прийшли Михайлович, Стефанович, Клеменць, Лизогуб, Перовська, Морозов, Плеханов... Одне одного відважніший, одне одного талановитіший. Ось хоч би й цей, Валеріан Осинський, що з ним недавно познайомився. Красивий, достобіса розумний, відважний. Це йому завдячна організація визволенням з київського Лук'янівського замку Стефановича, Дейча і Бохановського. Про нього, зовсім юного, вже ходять легенди.

...А тенета, які плело довкола нього Третє відділення на чолі з новим шефом Дрентельном, густішали, кільце з кожним днем вужчало. Ось уже й біля квартири Малиновської заснували підозрілі суб'єкти, ось і у них по п'ятах заходили агенти.

Одного разу Микола Морозов, що мешкав десь на околиці міста у присяжного повіреного Ольхіна і який, здається, закохався у Люботович, проводжаючи дівчину, наткнувся на недорослого, з довгим, до плечей, волоссям і схожим на картоплю роздавленим носом шпика. Шпик явно когось вистежував, бо, наблизившись, пильно глянув Миколі в обличчя. Вдруге вони зустрілися на Миколаївському мосту, недалеко від квартири Адріана Михайлова, і знову обмінялися поглядами. Потім — уже в товаристві височенного, з голеною головою товстуну — Микола бачив його поблизу будинку, де жив інший їхній товариш.

Отже, сумніву бути не могло: їх, принаймні когось одного, засікли і тепер вистежують інших. Необхідно вживати термінових заходів. Кравчинський це розумів, вимагав од товаришів, насамперед від Адріана і Баранникова, своїх спільників по замаху, негайно зникнути, а сам...

Минув місяць, другий, ось і третій уже після вбивства, а він тут, нікуди не виїздить, пише, організовує журнал, одружується, майже вільно розгулює вулицями міста, в самому пеклі імперії. Справді диво! Вражені навіть ті, хто добре знає Сергія, хто оберігає його.

І все ж... Це трапилося одного жовтневого ранку. Сергій ще був удома, в Лічкусів, як зненацька влетів Олександр, Двірник. Завше спокійний, витриманий, з порога кинув:

— Троцанського заарештовано.

— Як? — незворушно запитав Кравчинський.

— Ще не знаю. Я тільки що звідти. Знак безпеки на місці, а в квартирі залога. Мало не потрапив до рук.

Він хвилювався, розповідав збиваючись.

— Зажди, розкажи толком, — зупинив друга Сергій.

Він попросив Фанні принести чаю.

— Підходжу до будинку, сигнали на місці, спокійно дзвоню. Одчиняються двері, і раптом хто б ти думав мене зустрічає? Жандармський унтер! «Заходьте, заходьте», — запрошує. Я одразу змикитив: «Та ні, — кажу, — до модистки я, помилився», — там справді поверхом нижче живе модистка. А за унтером, бачу, ще дві жандармські морди. «Ми, — кажуть, — не можемо вас відпустити, мусимо завести до поліції». — «Навіщо до поліції?! — вдаю з себе простака. — Що я такого накоїв?» Мовляв, там розберуться. І вже ведуть мене сходами, вже ми на вулиці. Ну, думаю, будь що буде. Вихопив стилета — вони, мов мухи, повідлітали.

Кравчинський засміявся.

— ...А я драла! — оповідав Олександр. — Чую, вони за мною. «Держи! Лови! Стій, стріляю!..» Дідька лисого, думаю, вцілите. Біжу й собі репетую: «Держіть! ловіть!..»

— Молодчина, Сашко!

— ...Лечу, ніг під собою не чую, аж бачу — паркан. Я через нього — ніколи так не плигав! — перемахнув, ніби мене що перекинуло. Там якийсь дров'яний склад, злющий собака — мало не порвав, клятий, — Сашко оглянув холоші, — і ось...

— Ну, брате, — Сергій підступив, стукнув товариша по плечу. — Молодець! Фанні, ти чула? — Він на хвилину задумався, спохмурнів. — Жаль Троцанського. Добре, що він у нас недавно. Але чому саме його?

Олександр стенув плечима.

— У всякім разі, — сказав, — треба негайно змінити систему сигналів.

— Звичайно, — думаючи про щось інше, відповів Сергій. — А знаєте, що ми зробимо, — сказав змовницьки. — Подразнимо Зурова. Він стверджує, що друкарні в місті нема, а ми йому найсвіжішу інформацію. Про цей випадок. Журнал має вийти завтра, от йому й буде пігулка. Нехай поскаче. Ну як? Про втечу напевне ж стане відомо в Третьому відділенні. Нехай покусає ліктика. От буде сюрприз.

— Гаразд, — сказав Двірник. — Але хто зв'яжеться з друкарнею?

— Хе, — махнув рукою Кравчинський, — не турбуйся, все буде гаразд. — І підвівся. — Фанні, дай, будь ласка, зонтика.

- Ти куди, Сергію? — здивувалася Фанні.
- Звісно, в друкарню. Тільки ж я знаю туди хід.
- Але ж... любий...

— Швидко, не гаймо часу, — незважаючи на її заперечення, мовив Сергій. Коли Фанні вийшла, він швидко дістав з сундука, заткнув за пояс кинджала. — Так буде надійніше, — додав, підморгнувши Олександрові.

— Не варто, Сергію, — сказав Михайлов. — Невелика сенсація.

— Ет, не розумієте ви. Це ж як бомба! Не можна нехтувати. Все, все треба підпорядкувати одному. Навіть дрібниці. А твоя втеча — свідчення нашої кмітливості, безстрашності. Як ви цього не розумієте? Де зонтик?

Він уже стояв готовий йти, бігти — у небезпеку, в тартари, аби вколоти, вразити ворога.

XXV

Марія Костянтинівна Крилова, жінка років сорока п'яти, нічим особливим з-поміж інших мешканців будинку № 7 на Миколаївській, — що за два кроки від Невського, — не виділялася. Щоправда, можливо, своєю аж надто вже як для такого віку значною близькозорістю, яка вводить жінку в оману. Працювати вона, певно, не може, єдиний заробіток, прибуток має від квартирантів. Їх у неї аж троє чи й четверо. Сама ходить їм за продуктами, готує, бо власної сім'ї, власних дітей бог не дав. З сусідами в мирі, не цурається, а його, двірника, то й чаркою може почастувати — за те, що дровець урубає та занесе чи там води. А то — дивачка! — здалося їй раптом, що до квартири забіг пацюк! Справжній переполох зчинила! З годину довелось нишпорити, поки впевнився і її, хазяйку, запевнив, що ніякої тварі немає та й не може бути, бо квартира ж не внизу, не в підвалі, а он де, на другому поверсі. Але нехай, комусь же й таким треба бути. Бо інакше нудно буде на світі, ой як невесело. Жінка як жінка, чиста, акуратна, не займається — як деякі — різними там комерціями, благопристойна... чого ще од неї? Поліції, слава богу, до неї байдуже. А в інших же — що твориться! Мало не щодня то арешти, то обшуки... То шпиви чи ці — як їх у біса? — філери так і никають, так і никають під будинком...

Пропетлявши добру годину та переконавшись, що за ним немає «хвоста», Кравчинський зрештою подзвонив. Відчинила Марія Костянтинівна.

— Ви, Сергію?! — на лиці здивування, острах. — Щось трапилося? Заходьте.

Поріг переступив з неспівладним якимсь хвилюванням. Ось воно, місце, де схрестилися нині їхні погляди, їхні думки! Скільки і як шукають його, винишпорюють, а воно осьдечки, в самісінькім центрі. Вийди з будинку — і Невський, і маса народу, і агенти, шпики... Якої ж треба одваги, витримки, сили волі, щоб сидіти отут, працювати!

— Так що сталось, Сергію? — вдруге стурбовано перепитала Марія Костянтинівна.

— Нічого, нічого, — скаменувшись, поспішив заспокоїти і пройшов далі, в глибину квартири. Ніяких слідів, ніякого стуку. Відчинені вікна, знадвору чути приглушений гамір...

— Давайте зонтика, роздягайтеся, — уже спокійно мовила хазяйка, — Це ж ви вперше...

— Уперше. Не хотів турбувати.

Вони пройшли у найдальшу кімнату, власне, дві, спальні, і тільки тут Сергій зрозумів, що це і є друкарня, святиня, якої вони стільки років чекали, про яку мріяли — і тут, і там, у вигнанні, за кордоном. Кілька кас із шрифтами — просто на столах, без спеціальних верстатів, банки з чорнилами, щітки, маленький, з якоїсь пружкої маси, циліндрик і великий, схожий на вал, обтягнутий сукном... Оце й усе, вся перша в імперії «вільна друкарня», в яку стільки вкладено, на яку стільки надій. Чомусь пригадалося, як вони носилися з ідеєю влаштування підпільної друкарні у маєтку Ярцева; як у Женеві організовує видання революційної літератури напівголодний, залишений своєю «Громадою» Драгоманов... І Лизогуб пригадався, багач, поміщик, що прирік себе на животіння, все віддавши революції...

— Оце й усе наше господарство, — ніби вибачаючись, мовила Марія Костянтинівна. — Знайомтесь, Сергію. Це Василь, його ви знаєте. А це Марійка, моя тезка, — усмінулася гарненькій, зовсім іще молодій блондинці з якимсь постійним нервовим напруженням на лиці. — А це... Птиця. — Вони зупинилися біля високого, тонкого, з худорлявим і восково-жовтим обличчям хлопця, що з верстаткою в руці стояв біля каси і спритно набирив.

Сергій з усіма привітався.

— Трапилася цікава пригода, — мовив потому, — подія наче й буденна, проте варта того, щоб про неї розповісти читачам. — І він розказав про арешт і втечу Михайлова.

Оповідь оживила присутніх, навіть Птиця — і той за-сміявся.

— Ми їх також добре водимо за ніс, — сказала Марія Костянтинівна. — Слава богу, рік уже тут, а — тьху, тьху! — жодна собака не принюхалась.

— Справді, — захоплено мовив Кравчинський, — я розповідав товаришам — не вірять. Сам градоначальник запевняє, що цього не може бути.

— Головне наше правило — не ховатися, — розповідала Марія Костянтинівна. — У квартирі бувають усі, щомісяця приходять полотери. Я нарочито вишукую привід, аби частіше заманювати двірника — нехай дивиться, знає, його першого запитують, коли що.

— А недавно ми зняли вереск, ніби пацюк забіг, — сміючись, додала Марійка. — Двірник всюди облазив, обнюхав — нехай тепер поспробує що сказати.

Кравчинський слухав, радів доброму настроєві друкарів, а в душі гризла гризота. «Ми ще нарікаємо на трудність та складність роботи, — думав. — А що ж їм говорити? Це ж справжня каторга! Тижнями не виходити, не бачити світу. А цей, Птиця, взагалі замурував себе в чотирьох стінах. Без паспорта, не прописаний... Щоб не накликати зайвої підозри, нікому не показується на очі, порвав усякі стосунки з зовнішнім світом. От де самопожертва! Героїзм! Анонімний, нікому, окрім вузького кола, невідомий... Які в нього очі! Великі, чорні, безмежно добрі. І повні нерозрадної туги. А йому ж тільки за двадцять, життя лише починається. Скільки ж він протягне отут — туберкульозний, виснажений — в оцій їдучій свинцевій куряві?..»

Номер був уже зверстаний, готовий до друку, проте всі погодилися, що замітку треба вмістити.

Сергій тут же накидав текст і, поки набирали, зняв якусь маловажну інформацію, вивільнивши місце для свіжого матеріалу.

...Години за півтори він розпрещався, пішов. Його ждали справи, на нього з неспокоєм чекали вдома, а Сергій, змішавшись з людським потоком, неспішно брів Невським. На серці було тоскно, водночас лагідно, теплою хвилею огортало його почуття гордості од зустрічі з цими людьми. Ні, міркував, таких не злякати, не збити з шляху. І поки вони є, а в їх невмирущості він пересвідчився давно, — справа, в ім'я якої вони стали на двобій з царизмом, непереможна.

Це було як грім, як лавина, що зненацька падає на голову подорожнього.

Хоч після арешту Трощанського й чекали несподіванок, усе ж вість, принесена Двірником, вразила навіть Кравчинського.

Заарештовані Малиновська, Колінкіна, ще дехто з товаришів. І Адріан, безпосередній спільник по вбивству Мезенцева. Малиновська і Колінкіна вчинили збройний опір. І це за одну ніч!

— Не може бути, — не вірив Сергій. — Ви переконалися? — допитувався в Морозка і Люботович, що прийшли пізніше, після Двірника.

— Про нічні арешти я довідався від Анненського, белетриста, — розповідав Микола. — Їхня куховарка знайома з служницею Малиновської. Уранці жінки зустрілися у крамниці...

— Як же в такому разі поліція випустила служницю Малиновської? — перебив Кравчинський.

— Її не зачепили. Ти ж знаєш: це старенька жінка. Вона, кажуть, так перелякалася при пострілах, що заліза аж під стіл. Звідти й витягли її.

— А як же з Бухом? Його також схоплено?

— Коли Анненський — він живе поруч з Ольхіним, де я сьогодні ночував, — прибіг і розказав про арешт, я схопив візника і помчав до Ольги. Звідти — до Буха.

Недалеко від будинку помітив трьох поліцаїв. Біля під'їзду тупцював двірник. Повертати було вже пізно, і я пішов. Двірник зиркнув на мене, я кивнув йому і глянув на вікно — вазон на умовленому місці, фіранки затягнуті. Я зайшов, смикнув за ручку дверей — замкнені, тоді подзвонив. І тут же помітив, що двірник стежить за мною. Не дочекавшись, поки хто вийде, я метнувся в протилежний кінець коридора, вискочив у двір, у провулок — і тікати.

— Я казала йому — не ходи, — мовила Ольга.

— Але ж ти не переконався, не певен, що Василь заарештований, — зауважив Сергій. — Це важливо.

— Переконався, — сказав Микола. — Пізніше ми ходили з Ольгою вдвох. Пробралися з протилежного боку двору. Знак безпеки на місці, але в квартирі жандарми, залага. Поверх фіранок ми помітили кашкет.

Кравчинський умовк.

— Це все робота отого косматого шпика, — додав Микола. — Треба було його пристукнути.

Сергій злегка покинував. Коло звужується, змикається. Організації нанесено новий тяжкий удар.

Що робити? Відступати, рятувати тих, що zostалися? Емігрувати?.. Залишати фронт відкритим? Справу незакінченою?..

Знову прийшов Михайлов.

— Заарештована більшість товаришів. Тобі, Сергію, треба зникати.

— Чому — мені? — нараз повернувся, глянув широко відкритими очима. — Чому не тобі, не Миколі, не Ользі?

— Саме тобі, — повторив Олександр. — На жаль, тобі. Ти знаєш чому.

— Реальної загрози не бачу, — відповів Кравчинський, — а тому залишаємося тут, на своїх постах. Партія не розгромлена, їй тільки завдано удару. Нам належить продовжувати боротьбу. Доведеться працювати за трьох. На удар відповімо ударом.

XXVII

Вихід першого номера «Землі і волі» викликав оскаженіння в офіціальних колах. Розповідали, що цар, коли йому про це доповідали, побагровів, затрясся від злості, викликав Дрентельна і Зурова і добре намилив їм голови. Обидва будімото поклялися, дали обіцянку не заспокоїтися, поки не знайдуть друкарню.

Отже, радів Кравчинський, Бух тримається, поліції не вдалося вирвати у нього адреси друкарні. Цікаво, роздумував, Василя схопили як знайомого Малиновської чи як зв'язківця друкарні? Зрештою, яке це має значення? Головне, що тримається, інакше вже б нагрянули, розгромили.

А друзі радять, наполягають емігрувати. Тимчасово, звичайно. На кілька місяців, поки трохи уляжеться...

Ішли затуманеним Петербургом, в лице біла неприємна холодна мжичка, під ногами глухо вичвакувала грязюка. Морозко попереду, він — за кількадесят метрів позаду. Так безпечніше: схоплять одного — інший ще матиме змогу втекти. Та й потім, міняючись місцями, можна перевірити: переслідують твого товариша чи ні.

На перехресті Невського і Садової вулиці; де завше чергували таємні агенти, Сергій раптом помітив, як на Микола, що саме переходив калюжу і, очевидно, на цьому зосередив свою увагу, мчить баский кінь. Ще мить, і, здавалося, жеребець на повному ходу налетить на нього, підімне, розтопче в багнюці. Кравчинський з жахом примружив очі і тут же побачив, як тої критичної миті Морозко кішкою плигнув уперед.

Почувся вереск, публіка шарахнулася хто куди, тому що кінь, крутнувши од Морозка, вискочив на тротуар і когось-таки збив.

Кравчинський метнувся до товариша.

— Тебе вдарило? Сильно?

— Ні, ні... Все гаразд,— заспокоїв Микола.— Трохи, здається, зачепило голоблю.

— Могло бути й гірше,— почувлося поруч.— Вам пощастило, молодий чоловіче.— Біля них стояв високий піканий суб'єкт.— Роз'їздилися, клятві буржуї.

Сергій уже готовий був підтримати його, як раптом Микола шепнув:

— Шпик! Той самий, що бував біля квартири Малиновської. З патлатим.

Вони прискорили крок, вийшли на Михайлівський майдан.

Морозов оглянувся.

— Іде,— мовив тривожно.— Треба тікати, Сергію.

— Далеко?

— Кроків за сто.

— В конку,— рішуче сказав Кравчинський.— За ріг, до зупинки.

Завернули за ріг, побігли. Натопи, слизота стримували їх, і вони зіскочили з тротуару на бруківку. Раптом Сергій посковзнувся, забалансував, аби утриматися на ногах, і тут кинджал, що останнім часом постійно був у нього за поясом, вискочив і з дзвоном упав на каміння. Той самий кинджал. Сергій миттю схопив його, на очах у здивованої публіки сунув за пазуху, вдав, ніби так і мало статися. Конка тим часом віддалилася, бігти за нею не було рації.

— Гайда в Саперний провулок,— сказав Сергій,— звідти дворами проберемося до міського ринку.

Вони звернули знову, юркнули в під'їзд, залишивши біля нього шпика — той, певно, чекав їхнього повернення. Незабаром втікачі опинилися зовсім на іншій вулиці, взяли візника і помчали до Клеменця, на засідання ре-

дакційної групи, де мав обговорюватися план другого номера «Землі і волі».

Завше спокійний, Клеменць, привітавшись, сказав:

— Сергію, діло кепське. Полюють за тобою і за друкарнею. Ти для них — ніж у серці. Найкраще було б зникнути на місяць-два.

— Тут діло тільки розпочинається, а мені знову тікати? Ні, цього не буде.

— Того, що ти зробив, досить. Треба тимчасово відступити.

— А журнал?

— Будеш писати звіди. Зрештою, самі випускатимемо.

— Ні й ні! Перестаньте про це. Є пропозиція розпочати обговорення наступного номера, — не здавався Сергій.

— Коли тебе схоплять, — доводив Клеменць, — і вбивство, і журнал — усе піде нанівець. Зрозумій же ти.

— Я певен, що ніхто, навіть полковник Макаров, мене не пізнає. Коли й заарештують, то доказів у них ніяких.

— А відомо тобі, — виставив останній козир Дмитро, — відомо тобі, що при арешті у Трощанського знайшли рахунок за утримання Варвара в тетерсалі? Поліція не пропустила цього, поїхала і переконалася, що це той самий кінь, на якому тікав убивця Мезенцева.

— Ну і що? Убивця Мезенцева... А хто він — цього ж ніхто не знає, — заявив після паузи Кравчинський.

— Досі тобі таланило, Сергію, — сказав Клеменць, — але не думай, що так буде завжди. Як ти вважаєш, Микола?

— Я вже йому говорив. Еміграція була б зараз найкращим виходом. Повір. Я знаю, що це таке, але й там ти знайдеш справу по собі.

— Я залишуся тут назавжди, — стояв на своєму Сергій.

— Тобто до арешту? — кинув Клеменць.

— Ні, до перемоги.

Запало гнітюче мовчання.

— Бачу, тебе не переконаєш, — мовив зрештою Дмитро. — Зробимо по-іншому: нехай вирішить товариство. Дисципліна однакова для всіх. Як скаже більшість, так і буде.

Кравчинський промовчав.

...На зібранні було те ж саме. Сергій не піддавався ні на які умовляння, незрушно стояв на своєму.

— Тоді от що, — сказав Двірник, — нам потрібно ви-

пробувати нову вибухівку. Організація доручає це тобі, Сергію. Звичайно, десь за кордоном. Згода, товариші?

«Які вони всі одностайні, наче змовилися. Видно, мені не викрутяться, доведеться їхати...»

— Гарзд,— мовив глухо.— Я поїду. Але майте на увазі: довго ви мене там не втримаєте.

Кравчинський від'їздив пізньої осені. Стояв напрочуд гарний листопадовий день. Високо в небі пливли рвані рідкі хмарини. На безлистих деревах у передчутті першого снігу галасливо вовтузились галки. Дрібно цокотіли підмерзлим бруком колеса.

Його ніхто не проводив. Невеликий саквояжик стояв у його ногах, на Сергієві було легке осіннє пальто, капелюх... А за поясом, збоку, стримів наготові кинджал — подарунок італійських революціонерів. Більше нічого. Вибухівку доставлять інші...

Вигулькнуло сонце, позолотило Адміралтейський шпиль, бані соборів, зблиснуло в крихкому склі примерзлих калюж.

А на серці було тоскно, журливо.

Час розлуки з вітчизною завжди сумний.

Книга друга

ЖАГА

I

...Знову Женева, Терасьєрка, мадам Грессо.

Кравчинського зустріли радо, навіть урочисто. Прибув він уранці, а ввечері вони зібралися в емігрантським кафе, пили кисле — аж віддавало зеленню — вино і слухали його оповідь. Оповідь, як завжди, була стисла.

— Мушу попередити товариство, — спершу заявив Сергій, — приїхав я на короткий час. Події, що розгортаються на батьківщині, не дозволяють затримуватися.

Він розповів про журнал, який їм удалося випустити, друкарню і її працівників, про ситуацію, що склалася в революційних гуртках. З його розповіді, в якій ні словом не наголошувалося на небезпеці, виходило, що треба негайно повертатися на рідні терени, туди, де пахне боєм, де в огні і полум'ї поки що скритної, підпільної боротьби виковується перемога.

Його закидали запитаннями, більшість яких, зрозуміло, стосувалася замаху на Мезенцева. Сергій відповідав стримано, адже йшлося про нього, про подію, у якій він зіграв головну роль.

— Що розказувати? — говорив. — Розумів, що йду на смертельний ризик, але був певен: рука не здригнеться. І все обійшлося гаразд. — Великими жилавими п'ястуклами Кравчинський сперся на стіл. — Проте на душі й досі бридко. Надто ж було перші дні. Важко все-таки піднімати руку на іншого, хай він і шеф жандармів.

Йому могли заперечити, перед ним сиділи люди, ненависть яких до самодержавства була мало не суттю їх існування, однак ніхто на це не одважився. Він був героєм дня, посланцем вітчизни, товаришів, які zostалися там, у пеклі, аби продовжувати боротьбу, в його особі

зосереджувалися зараз їхнє далеке й недавнє минуле, їхні думи і прагнення, в ньому — невпокійному, пристрасному — була частка кожного з них, кожного, хто вчинив би так само і так само, мабуть, відчував би докори совісті.

Через кілька днів приїхала Люботович. Ольгу Спиридо-нівну змусили емігрувати ті ж обставини. Втікачку з Си-біру розшукували, повторний арешт і суд над нею, без-перечно, були б далеко суворіші.

Люботович привезла листа землевольців з поясненням мотивів нової Сергієвої еміграції та його становища взагалі. У листі сповіщалося, що заарештований поліцією Адріан Михайлов після тривалої, впертої мовчанки почав давати свідчення, стосовні убивства Мезенцева. Таким чином, Третьому відділенню, напевне, відоме вже і прі-звище терориста.

Лист застерігав Кравчинського од самовільної спроби повернутися на батьківщину, що було б рівнозначно самогубству.

Друзі обіцяли викликати його одразу, як тільки це стане можливим.

Отже, знову сидіння. Скільки? Доки? Коли з'явиться та «можливість»?.. Сергій картав себе за згоду виїхати. Треба було ризикувати до кінця, можливо, на якийсь час і зникнути, але не за кордон, не в цю набиту різним лю-дом чужину!

Звідси необхідно тікати. Хоч тут і друзі, соратники, а — тікати, тікати...

Щоправда, і серед них, сірих цих днів, були свої ра-дощі. Їх приносили головним чином несподівані зустрічі з давно знайомими і зовсім новими людьми, з нечастими візитами Анни Епштейн, що приїхала в Берн і через яку йшла вся його переписка з петербурзькими друзями, з Фанні. Дружина писала, що скучає, що тепер її життя без нього немислиме, що жде не діждеться того дня, коли зустрінуться, будуть разом.

Епштейн радила забрати Фанні сюди.

— А житло? Де вона житиме? — заперечував Сергій. — У холодних цих комірчинах? І на які кошти?

— Житиме Фанні у мене, — доводила Анна, — не так і далеко. А гроші... зрештою, якось влаштується.

Грошей не було. Та незначна сума, яку йому виділили для переїзду і влаштування на новому місці, уже вичерпувалася, нових не поступало. Та й звідки вони могли взятися, коли більшість товаришів, які вміли «добувати» гроші, за ґратами, а Дмитрів, Лизогубів, фонд — для ос-

новних заходів. Треба викручуватися самому. А як, яким чином, коли емігрантів тут десятки?

І все ж, незважаючи ні на що, треба жити. І дбати вже не тільки про себе, а й про Фанні, і про того, хто незабаром має з'явитися на світ.

Кравчинський дає приватні уроки. Адвоката-швейцарця він навчає російської мови, а хвору російську генеральшу... італійської. З цих його занять дехто покепкує, надто ж з приводу італійської. Дейч якимось зауважив:

— Може б, ти й мене якої повчив, Сергію. Скажімо, китайської...

— А ти не жартуй,— відповів Кравчинський.— Треба буде — й китайську осилимо. І не забувай: сам Кафієро визнав, що розмовляю я мов справжній італієць.

— Дивно!

— Нічого дивного. Коли сидиш дев'ять місяців у чотирьох стінах, за ґратами, не тільки мову вивчиш.

— Але ж тобі загрожувала смертна кара. Хіба не все одно було, як з'явитися перед очі всевишнього, знаючи італійську чи ні?

— А от і не все одно,— жартома доводив Сергій.— Я був певен, що саме за це святий Петро поклопоче і відпустить мені найтяжчі гріхи.

...Проте уроки давали мало, мізерно мало. До того ж генеральша незабаром виїхала. Що робити? Писати? Але куди? Тутешні видання — і лавровський «Вперед!», і «Община» — самі ледь животіють. Які од них гонорари? Навіть заїкати про це соромно...

Кравчинський — через Любатович — зв'язується з Петербургом, Москвою. Але звідусюди відмова, нікому не потрібні переклади невідомого автора. Тільки Григорій Євламійович Благосветлов, редактор «Діла», очевидно, не без впливу свого співробітника Станюковича, підтримав. Що ж йому запропонувати? Щось цікаве, не вельми велике. У швейцарців, здається, нічого особливого. З найновішою англійською літературою він достатньо не ознайомлений... Між тим, ходять чутки, в Італії з'явився непоганий роман Марії Тореллі-Торіані, чи, як вона підписується, Маркізи Коломбі, «Рисові поля». Роман соціальний, з життя італійських селян. Він бачив те життя, своєю убогістю воно близьке існуванню хлібороба росіянина чи малороса...

Понад два місяці, майже всю коротку швейцарську зиму, Кравчинський працює над перекладом. Справа

нова, клопітка, переписувати доводиться по кілька разів. Добре, що Люботович не відмовляється, розбирає його каракулі. Удвох легше, швидше. За день устигають близько десятка сторінок... І взагалі — добре, що вона прийшла. Останнім часом у неї й харчується. Кімната в Ольги горішня, літня, звідусюди віє, то він змайстрував грубку, клопочеться про паливо.

...Широким вимахом Сергій розколює кинджалом — тим самим кинджалом! — коротенькі круглячки. Полінця розлітаються, він збирає дрова, несе до кімнати. В кімнаті пахтить теплом, скромним затишком.

— Досить, Сергію, не підкидай більше, — мовить Ольга. — Краще на ніч протопимо.

Сергій розмотує довге, невизначеного кольору кашне, важко сідає на збитий ним же із дощок стілець, дивиться на веселе полум'я, на кинджал. Ось на що ти придався, незрадливий друже. Служив гарібальдійцям, бенеvolentським товаришам, вірно послужив у поєдинку з обер-жандармом, а нині...

Зблискує полум'я на гострому лезі, бентежить думки. Але ми ще піднімемось! Затишшя, до якого змусив нас царат, зрадливе, оманливе. Після нього зірветься буря.

Одного дня, ополудні, до них постукали. Ольга відчинила, і до кімнати ступив невисокий, плечистий, у чорному пальті і такого ж кольору капелюсі чоловік.

— Карло! — здивувався Сергій.

Це був Кафієро. Друзі обнімалися, цілувалися, довго плескали один одного по плечах.

— Як ти мене розшукав, Карло? Сідай отут. Ні, ні, краще отут, бо там протяг. — Сергій метушився, не знав, де посадити товариша.

— Хе! Він питає, як я його знайшов. Уся Женева це знає. Уся Женева знає, як ти убив того поліціано. Молодець, Серджо! — Кафієро знову тиснув Сергієві руку, лагідно плескав по плечу. — Андреа Коста каже мені: їдь до Женеви, там Кравчинський.

— Андреа Коста?

— Так. Пригадуєш, ми йому з «Санта Марії» мандат посилали? На загальний соціалістичний конгрес у Генті. Пам'ятаєш?

— Як же, пригадую.

— Він у Берліні, одружився на синьйорі Кулішовій, із ваших, руських, — розповідав Кафієро.

Кулішова. Він пригадує її, вона також була серед во-

лонтерів на Балканах... Одважна жінка! До пари Коста. «Треба буде навідати,— міркував Сергій.— Чи запросити сюди».

— Італійці вдячні тобі за протест,— вів далі Карло.— Ти вчинив як справжній друг.

— Ваша справа — наша справа,— сказав Кравчинський.— Я не міг не виступити проти несправедливого звинувачення.

— Король Умберто хоч і випустив нас, однак влаштує справжнє гоніння на революціонерів,— розповідав Кафієро.— Ми з Малатеста емігрували. Поки що сюди, а там видно буде.

— Як твій переклад «Капіталу»? — Сергій пригадав, що Карло працював над цим у в'язниці.

Кафієро махнув рукою.

— Відібрали. При виході із «Санта Марії» нас обшукували й забрали. Шкода. Не сподівався, а то б приховав.

Вони говорили довго, до сутінок, а потім Сергій і Ольга пішли проводити Карло. Над Женевою клубочилось громаддя хмар, дув холодний, поривчастий вітер. Ольга тулилася до Кравчинського, тримала його під руку, слухала нескінченну розмову друзів.

II

З одержанням вибухівки життя його ніби поінакшало, набуло нового змісту. Сергій побачив перед собою реальну справу, задля якої, полишивши вітчизну й друзів, поїхав у цей далекий світ. Надходила весна, а з нею і нові сподівання. Вони вертілися довкола того ж: якнайшвидше повернутись додому, на рідну землю, звершити розпочате і — туди, на той бік гір, звідки щоранку благовістом нового дня зіходить сонце.

Він поспішав з перекладом, врешті передав його цілком в Ольжині руки, а сам захопився дослідями. Підшукане місце виявилось для цього цілком підходящим — безлюдне, на відшибі. Сергій облюбував собі горішню кімнату, дитячу, досить світлу й найдалішу, де рідко хто бував з гостей. Весь день щось міряв, переміряв, начиняв патрони та ядра, щось вираховував. Таки пригодилися його артилерійська шаука і знання з математики! Колись, ще в гімназії, йому пророкували математичну кар'єру, чекали від нього наукових відкриттів, а вийшло, бач, зовсім по-іншому. Не математик, не офіцер...

Сергій гнав надокучливі гадки, а вони в'язнули, нурту-

вали душу. Пальці спритно відбирали дози нової, виготовленої десь у таємних петербурзьких сховках вибухівки, силу якої йому належало визначити, а думки плутались, заважали, і годі було їх позбутися. Відклав кілька готових ядер, став, куйовдив бороду. Сонце саме заглянуло у полудневе вікно, задивилося на його хитромудре заняття. Він і не завважив, що розклав своє бісівське начиння на дитячому ліжку.

Білі простирадла, ковдра, а поверх зеленава мідь патронів, воронена сталь ядер... Дитинство і смерть. Смерть, аби вберегти дитинство, майбутнє, смерть в ім'я життя. «Бути чи не бути?» — як сказав Гамлет. Бути! Іншої відповіді нема. Тільки — бути! В помстливо-му зблиску кинджала, в стійкості друзів, в усмішці дитини.

Кравчинський ступив крок, дошки жалібно скрикнули під ногами. Дружина пише, що скоро у них буде дитина. Він втілиться в комусь іншому. Цікаво! На кого воно буде схоже, який матиме характер? Чи візьме хоч трохи од його невпокійності, крутості?.. Сергій усміхнувся, потер долонями обличчя, ніби змиваючи або ж знімаючи з нього втому.

Був полудень, уже мала б прийти Ольга, принести їсти. Що там вона вигадає з своїх убогих запасів? Трикляте становище! Він, здоровий, дужий чоловік, має щодень пектися думкою про шматок насущного. Сором, принизливо, а нічого не вдієш. Тут їх стільки, що й половині роботи не вистачить... Стояв, задумливо дивився у віконце, за яким першими голосами гомоніла весна: сварилися граки — очевидно, за місце на старому розлогодному в'язові, клопітливо порпалися на грядках шпаки, на різні лади пищали невгамовні синиці... Пригрівало, і Сергій відчинив вікно. Дужий потік настоящего на першій прозелені, на талій землі повітря вдарив у груди. Аж голова сп'яніла. Потер скроні, заплющив очі, а як відкрив їх, побачив на вулиці Ольгу і ще якусь жінку. Ага, Засулич... Віра Засулич.

Ішли швидко, Ольга під пахвою тримала згорток. Сергій мимоволі замилювався жінками: стрункі, статні, ніби й не було в їхньому житті арештів, заслання, наче й не знають виснажливих оцих щоденних клопотів... Чому вони зупинилися? Чого мовби сховалися за дерево? Кравчинський уже готовий був висунутись у вікно, гукнути Ольгу, як раптом побачив біля самісінької хвіртки незнайому постать. Чоловік пильно вдивлявся у двір,

ніби хотів когось там побачити чи гукнути. Дивно, як він одразу його не завважив.

Хто б то міг бути? Чому не заходить, коли свій?.. А якщо це шпик...

Неясне почуття тривоги закрадалося в душу. Сергій відійшов од вікна, схопив ковдру і накинув на ліжко, де були розкладені патрони і ядра. Затим, причесавшись, вийшов з дитячої, замкнув двері, спустився донизу. Невідомий уже крокував двором. Упевнена хода, невеличкий дорожній саквояж дещо заспокоїли Кравчинського. Хтось із знайомих, подумав, шпики так не ходять... Тихо скрипнула дошка у веранді, у двері постукали.

— День добрий, — м'яким, приємним голосом привітався гість. — Чи туди я потрапив?

— А куди, власне, вам треба? — відповівши на привітання, запитав Сергій.

— Даруйте, я кравець, жіночий кравець. Пані Людмила просила мене зайти і дала цю адресу.

— Тоді правильно, ви потрапили у її дім. На жаль, пані зараз немає.

— Сподіваюся, вона скоро буде. Мені можна зачекати?

— Як вам сказати... Пані зараз у від'їзді, а я... Та ви присядьте.

Чоловік подякував, зняв капелюха, присів. Кравчинський відчував на собі його депитливий погляд.

— А вас легко пізнати, — нараз мовив гість.

Кравчинський скинув на нього очима.

— Господар оповідав мені про вас, не дивуйтесь, — вів далі той. — Я — Павлик, ніякий я не кравець.

— Гадаєте, я вам так і повірив, — скупо осміхнувся Кравчинський. — Радий зустрічі.

Вони потиснули один одному руки.

— Роздягайтеся, — запропонував Сергій. — Будемо полуднати. Я на хвилинку вискочу, запрошу Засулич і Люботович. Вони на вулиці. Помітили біля двору незнайому людину й не наважились іти.

— То я змусив їх ждати? — щиро пошкодував Павлик.

Сергій вийшов і незабаром повернувся з жінками.

— Даруйте мені, — пробачився Михайло, — знав би, що такі файні пані поспішають сюди, зачекав би. Даруйте, прошу вас.

— Не варто турбуватися, пане Павлик. — Ольга розв'язувала, викладала нехитрі наїдки.

— А я також не з пустими руками, — кинувся до саквояжа Павлик.

На столі з'явився добрий шмат шинки, сир, чимала — домашньої випічки — паляниця.

— Ого, та в нас сьогодні по-празниковому, — зрадів Кравчинський.

За столом розмова пожвавішала. Галицькі новини не менше цікавили і хвилювали Кравчинського, ніж петербурзькі чи тутешні, женецькі.

— Колись неодмінно побуваю у вашій Гуцулії, Михайле, — говорив. — Давно мрію, та все якось не лежить туди шлях. З Франком треба познайомитися доконче. З того, що мені вдалося тут прочитати, видно, який це великий талант.

— Не тільки в літературі, — домовив Павлик. — Франко — мужицький, власне, ковальський син. У нього природний розум. Розум філософа. Треба знати цю людину.

— От візьму і поїду, — рішуче сказав Сергій. — Чим гібіти в цьому болоті — поїду... — І одразу ж сам собі заперечив: — Але — ні, спершу туди, в Петербург, там зараз кепські справи. У вас воно якось вільніше в Галичині. Журнал видаєте, книжки... Маєте легальні друкарні. А там так притиснули... там динаміт має говорити чи куля...

Павлик сидів уважний, насторожений. Велике бліде чоло злегка вкрилося потом, очі пильно стежили за співрозмовником. Відкушував крихітні шматочки сиру, жував спроквола, задумливо.

— То так здається, що у нас мирно, — завважив, — нас із Франком уже двічі судили, конфіскували журнал. Правда колюча що цареві, що цісареві. Мабуть, у нас не було ще таких сильних суспільних струсів, як у Росії, тому й спостерігається деякий лібералізм офіційний. Однак то не показово, атаки на радикальний рух день від дня дужчають.

— Яка ж протидія? — запитав Кравчинський.

— До того тільки йдеться. Буде в нас і революційна партія, і масова пропаганда соціалістичних ідей. Нинішнє — тільки початок, пролог. Нам треба прихилити на свій бік маси, головно, молодь, вирвати їх з-під облудного впливу Ганкевичів, Качал та їм подібних. — Павлик звернувся до жінок: — А що пані такі засмучені?

— Радості мало, — зітхнула Ольга. — Невідомість гнітить гірше каторги.

— І то зле, і друге.

— Віра, здається, од природи мовчазна,— зауважив Сергій.— Чи не так, Віро?

Засулич повела плечима.

— Вона може мовчати,— глянув на дівчину Павлик.— Її голос, що прозвучав одного разу, нині відлункоє по всій Європі... Радий випадкові познайомитись,— злегка вклонився.

По обіді пішли оглядати місто. Гори дихали лагідними весняними вітрами-фенами, що несли з собою терпкий аромат першого гірського цвітіння, щедро перемішаний з пахощами талих снігів, крижаної води з далеких, зблискуючих під хмарами льодовиків.

— Ви не вперше в Женеві? — поспитала Михайла Ольга.

— Ні, але то був короткий наїзд,— відповів Павлик.— Мав одну нагальну справу. Подивитися місто не встиг.

— А я обнишпорив його,— встряв до розмови Кравчинський.— Ще першого разу. Блукали з Лопатіним... Та й Морозко твій,— звернувся до Ольги,— любив ходити. Оригінальне місто. Швейцарці вміють берегти старовину.

— Недавно я десь вичитала — не пригадую, де саме,— про походження назви Женева,— додала Віра.— Виявляється, від старокельтського — Генава. Генна — текти, ава — вода. Текуча вода... Колись тут була фортеця, так і називалась — Генава.

— Місто на воді... на текучій воді...— сказав Кравчинський.— Людина завше осідає біля води, стародавні кельти не були винятком.

Неспіхом вийшли на одну з головних вулиць — Монблан. Зараз, опівдні, вона була велелюдна, вузьенькі тротуари її ледве вміщували численних пішоходів, що пливли в обох напрямках, часто зупиняючись біля красиво оздоблених вітрин чи й просто біля сувенірних ларів, лотків. Гукали продавці газет, винарі закликали до винарень... Різноманіття одягу, мов... Німецька, французька, англійська, російська...

— Починається літо, і місто стає своєрідним Вавилоном,— зауважив Сергій.— Кого тільки тут не зустрінеш. Не хотів би я жити в такому місті.

— Проліски!.. Проліски!.. Кому-проліски?..

Їх продавали пучечками, букетами, у невеликих сплетених з гілочок ялин і плюща кошиках.

— Альпійські проліски!..

Зморшкувата, вся в чорному старенька простягає квіти.

— Прошу, ласкаве панство... Не проходьте. Вони ж такі гарні. Візьміть.

Ольга зупинилась, відкрила сумочку.

— Ні, ні,— випередив її Павлик,— квіти купую я.

Квіти прив'ялі — видно, давно зірвані. І білі-білі... Як сніг... Не такі, як там, на батьківщині. Пишні, якісь ніби штучні.

Вийшли на міст через Рону. Широкий, величезний, він навечно з'єднував її круті береги, на яких, тепер уже далеко сягнувши од того місця, де стояла колись дерев'яна кельтська фортеця, двома могутніми крилами розпростерлося місто. Під ним, під бетонним склепінням мосту, починалась ріка, що десь за Женевою тікала до Франції.

— Он острівець Руссо,— показав Кравчинський.— Там і пам'ятник. Затишне місце. Колись підемо, подивитесь.

— Певне, цей затишок, ця краса зіграли не останню роль у житті вченого,— сказав Павлик.— Мені здається, даруйте за наївність, що людина, котра зросла в такому середовищі, органічно мала прагнути до суспільної злагоди.

— Цілком можливо,— підтримав Кравчинський.— Гарна думка, правда? — звернувся до супутниць.— Природа, середовище викликає в людині потяг до красивого, гармонійного. Недаремно так любили цей край Байрон, Гете, Ліст... Вони шукали і знаходили тут задоволення своїх душевних потреб. У спілкуванні з цією красою, мабуть, і народжувалося в них те велике, святе, що зветься натхненням.

— І якої ж треба любові, сили духу, щоб зневаженому, одірваному від материнського лона співати о нім,— сказав Павлик.— Та ще як співати! Аби через десятки літ люди чули той спів.— І додав за хвилину: — Такий він, наш віщий Шевченко.

— Факт зовсім протилежний,— приязно глянув на Михайла Сергій,— настільки ж винятковий, як і разючий. Шевченко — це явище неповторне. Навряд чи знайти подібне в іншій якійсь літературі.

— Зі мною на засланні були українці,— сказала Ольга,— вони читали Шевченка. Це справді крик душі...

— Кріпак,— задумливо мовив Павлик і раптом звернувся до Кравчинського: — Даруйте, Сергію, ви читаете по-українськи?

— Читаю, читаю, Михайле Івановичу,— сказав Кравчинський.— Українська — по матері — мені рідна. Шевченка я люблю. Добре було б перекласти його по-тутешньому.

— Власне,— підтримав Павлик.— у тім була б велика рація.

Гуляли довго. Милувалися озером, ранньою весною, що владно вривалася в місто, обмінювалися новинами... Новини були не вельми втішні.

III

З дня на день чекав виклику, а його все не було. Створювалося враження, що тебе кинуть, вирішено обійтися без тебе. Це гнітило, важким каменем лягало на душу. Сергій змарнів, дужче випнулися вилиці, загострилося вкрите густим смолянистим волоссям підборіддя. Од недавнього всеможного грузинського князя, якого він так вдало розігрував минулого літа у Петербурзі, zostалися тільки горда постава, могутні, ще не зігнуті хрестом життя плечі. Видно, це дано йому од природи, назавше, на віки вічні. Як би не ховав своєї кременості, круточолості та холодного блиску очей,— вони завше видають його з головою. І той, хто хоч трохи знав його, колись зустрічався,— одразу впізнає... Мабуть, треба менше виходити, бувати на велелюдді, бо так не важко потрапити й на очі шпиків. А їх тут, у цій центральній Швейцарії, у Женеві, не бракує, і кого-кого, а його вони таки шукають, вистежують. Бо не може статися, щоб забулися, подарували йому смерть Мезенцева. Не може. Хоч і пішла чутка — видно, друзі постаралися,— що він у Америці, а нишпорять за ним усюди. Дивно, як досі не надибали. Втім, хто знає, може, уже й напали на слід, ходять назирці.

Подібні думки приходили не часто, Сергій мало на них зважав. Душевні бурі його то спадали, то піднімалися з новою силою, а життя невмолимо диктувало своє. Новини, що їх спрагло всотував, були різючі. У Харкові вбито губернатора князя Кропоткіна. Убито за знущання над в'язнями... Вчинок схвальний. Це добре! Не давати спокою тиранам ні на хвилину... Але — більшають роз-

ходження в «Землі і волі», заарештовано, заслано до Сибіру Клеменця... Як він не вберігся, любий Бульдожка?!

Арешти, гоніння, смертельна небезпека... А тут — нудьга, чвари, пустодзвонство. Розбрелися, роз'їхалися... Лавров у Парижі, Кропоткін вдарився в науку, пише для «Нової всесвітньої географії» і вряди-годи цікавиться місцевим робітничим рухом... Десь митарствують Лопатін і Росс. Про стару еміграцію і говорити нічого. Оті «суботи», що їх вони проводять, можливо, єдине, що до чогось ще зобов'язує. «Община» хиріє, нема в ній бойовисті, інформація, якою частує читачів, застаріла і випадкова.

Щось треба робити... Власне, не щось, а повертатися, гуртувати нові сили — замість тих, ізольованих. Скористатися ядром, що зосталося, не втратило бойового духу, і йти далі.

На початку квітня приїхала Фанні.

Приїзд дружини, як би там не було, обрадував Сергія. Тим паче, що звістка, яку вона привезла, свідчила про нескоримість їхнього племені, про негаснучий дух боротьби. Поляк Мирський стріляв у Дрентельна, нового шефа жандармів. Замах не вдався, усе ж резонанс від нього великий.

Фанні змарніла, змінилася, в гарних чорних очах її, що завжди сяяли блиском, оселилась зажура. Сумно оглядала убоге помешкання, де доведеться провести хтозна-скільки часу, з боєм дивилася на Сергія — загострене підборіддя, випнуті вилиці, скуйовджене, ніби якесь схиріле, буйне колись волосся. Перша сивина, густі борозенки зморщок... А йому ж іще нема й тридцяти... двадцять сім весен...

— Не сумуй, — розраджував її. — Будемо сподіватися на краще.

— Не зважай на мій настрій, Сергійку, це від втоми. Стільки мороки з переходом кордону. Ніякої певності. Кілька днів просиділа в Берні, боялася одразу їхати сюди...

— Даремно. Чому бути, того не минути.

— Вони вже знають, що Мезенцева убив ти.

— І нехай. Нехай знають, що я ще живий і не одному катові могу помститися.

— Товаришам вдалося роздобути таємний жандарм-

ський документ, де тебе прямо називають найнебезпечнішим... А ти такий необачний...

— Не будемо зараз про це, — умовляв, — тобі не можна хвилюватися. Скажи краще — як батьки? Дуже, здорові?

— Так, слава богу. Але і їм неспокійно, переживають за нас.

— Ну, цьому запобігти ніяк. Знаєш що: давай влаштуємо вечірку. Покличемо друзів, буде чай, квіти... Весна ж іде, дідько б його трафив. Можемо ми хоч раз обійтися без оцих розмов та зітхань? — Він і справді запалився ідеєю, вона припала йому до серця, зболеного, згорьованого постійними тривогами та хвилюваннями.

Фанні сумно всміхнулася, ковзнула поглядом по кімнаті.

— Ні ложки, ні виделки... ні склянки.

— Пусте. Дістанемо, Ольга тобі допоможе... Запроси Анну. — Сергій задумався. — А може, справді зберемося в кафе, у мадам Грессо. Я тобі про неї колись розповідав.

— А може, не треба, Сергію, обійдеться?

— Ні, ні. Друзі цього не простять. Твій приїзд... Не всі ж тебе навіть бачили.

— Я в такому стані, любий...

— Ти прекрасна! Я зараз же іду до мадам Грессо і домовлюся. На суботу, гаразд?

— Гляди сам, як зручніше.

...Наступної суботи кафе Грессо було, як ніколи, людним. Вимита долівка віддавала смолянистою жовтизною дощок, покриті свіжими скатертинами столики, голубувате скло вікон, за якими робітничка Тарасьєрка, а там, далі, пойняті першою зеленню верхи...

Прийшли всі, кого хотілося бачити. Навіть Кафієро з дружиною... Усі, видно, знудьгувалися по веселій розмові, невимушеності...

Високий, статний, не по літах посивілий — що, однак, личило йому, підкреслювало його аристократичність, — Кропоткін поздоровив Фанні з приїздом.

Пили молоде домашнє вино, якого в мадам Грессо завше вдосталь, спогадували друзів, товаришів, сумні та веселі історії з чужого й власного життя... Хто слухав, хто оповідав, хто кури́в. Співати не наважувалися: вечірка вечіркою, а на серці кожного лежав, давив отой постійний емігрантський тягар, ностальгія, або ж по-простому — нудьга.

...Сергій розповідав Кафієро, що вони з Любатович за-

кінчили переклад «Рисових полів» Коломбі. Підійшов Кропоткін.

— Сергію, ти розказав би, як ми з тобою колись перекладали. Пригадуєш?

— Як же! Тоді й познайомились. Здається, у Малиновської.

— У Корнілових, — поправив Кропоткін. — За півночі з'їли добрий горщик гречаної каші, але й діло утнули, з аркуш, мабуть, переклали... Ото були часи! — засміявся.

— Було, Петре Олексійовичу, було...

— Кого ж ми тоді перекладали?

— Стенлі, «Як я знайшов Левінгстона». Я саме повернувся од Ярцева — пам'ятаєте поміщика, на садибі якого ми збиралися організувати таємну друкарню? — згадував Кравчинський.

— Цікавий був чоловік! Що з ним, не знаєте?

— На каторзі. І Веймар, наш добрий милий лікар, каже Фанні, у в'язниці... І Лизогуб, і Валеріан Осинський, і Клеменць, зовсім недавно...

Женева миготіла вечірніми вогнями, у ресторанах, дорогих кафе і нічних барах грала музика, на мосту Монблан юрмився люд, а тут, в затишній гостині мадам Грессо, плелись-в'язалися розмови, у фужерах не застоювалося дешеве домашнє вино... У людей, що збралися, не було туго набитих гаманців, вітер гуляв у їхніх кишенях, зате в душах, у серцях, пориваннях своїх вони були незмірно багаті, щедрі. І це багатство, помножене на ідеали, яким вони слугували, тримало їх, допомагало долати перешкоди і труднощі.

IV

Весна день відо дня розквітала, набиралася сил, а з нею більшало і турбот. Невелика у них тепер сім'я, незабаром вона має збільшитись, потрібні бодай незначні, але постійні, сталі засоби для існування, потрібні, кат би їх узяв, гроші, гроші і гроші...

Поки що жили на Фанніні, але й вони — як не економили, не викручувались, — танули, з катастрофічною швидкістю наближався час, коли в кишені могло не виявитися жодної копійки.

Сергій нервував, з нетерпінням чекав листа від Благовєтлова з приводу надісланих «Ділу» «Рисових полів»,

сам розсилав усюди листи, пропонував нові переклади... Але журнали або відповідали відмовою, або просто відмовчувались... Єдина ж місцева «Трібюн де Женев», на сторінках якої він хотів утвердитися, не говорячи вже про жалюгідні емігрантські видання, звичайно, не могла усіх їх задовольнити.

У душі Кравчинський усе ще не полишав надії повернутися на батьківщину. Він навіть списався з Лавровим — серед паризьких журналістських кіл той мав певний вплив, — аби рекомендував його як дописувача, кореспондента якомусь авторитетному французькому органі, — з Петербурга можна було б надсилати туди цікаві матеріали. Однак усе впиралося у фатальний той виклик. У виклик і гроші.

Ці поняття сплелися тепер воедино, диктували йому, усім їм свою волю, свої примхи, і годі було від них сховатися. Довелося відкласти хімічні досліди, зв'язані з вибухівкою, і деякі інші нагальні справи.

— Не нервуй, Сергію, — умовляла дружина.

— Ніби це так: захотів — не захотів.

— Я певна: все уладнається.

— Ця формула не для мене, — заперечував. — Буде ще гірше, коли сидіти склавши руки. Але й за що братися — не знаю. Куди не поткнись — відмова, відмова... Якесь зачароване коло, грець би його взяв. Людина хоче працювати, людина пропонує свої руки, уміння, — на неї ж нуль уваги... Ні, мало ми їм насолити. Цей лад треба нищити, нищити... щоб і сліду від нього не зосталося.

— Я напишу нашим, аби передали трохи грошей, — пропонувала Фанні. — А там, гляди, у тебе щось вийде...

— Цього рішуче прошу тебе не робити, — категорично заявив Сергій. — Обійдемося. Повинен же Благосветлов відповісти. Ми ж робили по домовленості. Головне — зачепитися, перебути оцю кризу.

Вона цілувала його круте чоло, несміливо гладила скуйовджені кучері, вона готова була задля нього на все. На все — аби він міг спокійно робити те, до чого кликали його сумління, доля, чому віддав свою буремну юність, найкращі свої літа. З того вечора, коли вперше побачила його в Малиновської, Сергій увійшов у її серце, в плоть і кров... І ті короткі, рідкі, поійняті бентогою зустрічі давали їй більше, ніж будь-що, вливали в душу щось невимовно прекрасне, трепетне, чим жила потім, очікуючи його з далеких і близьких доріг, з яких він міг не вернутися, де міг полягти... Жила його сміливістю, рішучістю,

впевненістю, сама набиралася з того одваги. Скільки коштував їй отой його замах — знає тільки вона... Вони тоді попросилися, і вона поклялася сама перед собою, він того не знав — поклялася зостатися вірною йому на все життя. Йому — живому чи... То була ніч, то був день, якого не забути їй навіть на тому світі... І як же прикро, гірко, боляче дивитися на його муки тепер, тут... Любий, милий Сергійку! Якби ти тільки знав... Мені так бракує твоєї ласки... Може, це перед *тим*... Боже, воно скоро з'явиться, прийде у цей світ. Яке воно? Я його чую, я його знаю, відчуваю кожною своєю клітиною... І мені так хочеться бачити його... усміхатись до нього... розмовляти з ним...

— Сергію... а пам'ятаєш?..

Скинув на неї злагідний погляд, обняв. Рука важка, тепла, на зап'ясті в густому волоссі,— прихилилась щочкою, припала.

— ...пригадаєш той перший вечір? Ми засиділись допізна... ти пішов мене проводити... була біла ніч... всюди так видно... я боялася, аби тебе не побачили... не схопили... сказала тобі, а ти розсердився... назвав мене боягузкою... а я за тебе боялася... мій дорогий, хороший... любий... ми ходили довго... понад Невою... Літнім садом... ти розповідав про себе... своїх... ти так рідко їх згадуєш... матір, брата... сестру... казав, що рано покинув їх... з тих пір не був... не бачив... батько помер... ти збирався поїхати... провідати... пам'ятаєш? Над Петербургом лежала ніч... біла ніч... місто ніби кудись пливло... і ми ніби кудись пливли... наче у сні... скрикували пароплави... цокотіли коні... вітер зітхав... а ми йшли, йшли... ти тримав мене за руку... я відчувала твоє тепло... від твоєї близькості мені було хороше, хороше!.. хотілося стати... заглянути в твої очі... не сміла... боялася тебе... я й тепер боюся тебе... ти буваєш... ти, певне, сам не помічаєш... буваєш суворий... страшно підступити...

— Життя зробило мене таким.

— ...Я знаю, любий... небезпеки... тривоги... не треба зараз... ти любиш мене?.. спасибі. І я люблю... навіть більше... не смійся... це справді щось таке... невідоме... болюче... радісне... ти заслонив мені все... рідних... близьких... ти моє сонце... світиш мені... грієш... і палиш... не сердься... я не вигадую... послухай... вони зринають десь тут... у серці... послухай... може... може... ніколи більше... їх не скажу, чуєш? мене не пускали сюди... в такому стані... не радили... кордон переходити тяжко... а мені

так хотілося побачити тебе... почути... доторкнутись... хотіла й боялась... ти не гнівався, що я приїхала?.. Я знаю... для тебе це важко... зайвий клопіт... не заперечуй, це так... але я не могла... не могла... як ми його... назвемо?.. хочеш — Сергієм?.. у твою честь... Сергійко... Серж... Ну, не хмурся... він буде схожий на тебе... і на мене... більше на тебе... я так хочу... він буде лагідний... ніжний... слухняний... у нього будуть твої очі... кучері... твої ніс... губи... усе твоє... добре? Я навчу його музики... ти ж любив колись грати... на скрипці... де ти її подів?.. залишив?.. у доктора Веймара?.. жаль... тобі пора?.. треба йти?.. Я так не хочу... щоб ти ішов... прошу тебе... не барися.

Він мусив іти. Сьогодні йому належить випробувати те, задля чого сюди приїхав, чому — вже тут, у Женеві, — віддав не одну годину, не один день кропіткої і небезпечної праці. Він забереться далеко в гори, на безлюддя, і там перевірить силу різних, визначених ним же вибухових пропорцій, забитих у патрони, у бомби. Він дасть товаришам надійну зброю. Вони не вбивці, але мусять бути наготові не тільки захиститися, а й наступати, мстити за муки і кров, за тортури й знущання, за неправду і зло, які сіють, множать на їхній землі тирані.

Був ранок, теплий, з легкою остугою весняний ранок. Сонце ледь піднялося, запалило далекі верхи, і вони горіли сліпучо-білим холодним полум'ям. Густі тумани, що іще вчора вільно блукали понад озером, никли, сунули кудись в ущелини, відкриваючи зорові уже зрутванілі береги, схили гір, першу позелень дерев.

По дорозі Сергій завернув у кафе. Нікого з відвідувачів уже не було. Мадам Грессо та її прислуга прибирали з столів, підмітали, мили посуд.

Кравчинський привітався, попросив чашечку кави.

— Мосць, — звернулася до нього хазяйка, — ви чули новину?

Сергій насторожився.

— В Росії знову замах, на імператора. Ось прочитайте.

Мадам Грессо подала «Трібюн де Женев».

Кравчинський схопив газету, узявся поглядом. «Замах на...» Серце стиснулось, на мить ніби спинилось, затим шалено, до болі в скронях, закалатало знову. Замах на Олександра II. Другого квітня, повідомляла газета, у Петербурзі вчинено замах на життя імператора. Його світлість не потерпів. Злочинця — ним виявився Олександр Соловійов, терорист — схоплено.

Так і не допивши кави, Сергій вискочив і за кілька-надцять хвилин був на Хемін Данцет, 14, у Драгоманова.

— Новина! — гукнув з порога, навіть не привітавшись. — У Петербурзі стріляли в Олександра Другого.

Драгоманов і новий їхній гість, друкар Кузьма Ляхоцький, з подивом глянули на Кравчинського.

— Сам тільки що прочитав.

— І як? — зовсім спокійно запитав господар. — Тільки стріляли, чи?..

— На жаль, так... Тиран уцілів. Терориста скоплено, страчено...

Звістка приголомшила. Якийсь час мовчали.

— До речі, як ваші... штуки? — порушив мовчанку Михайло Петрович.

— Сьогодні... власне, зараз поїду, попробую, — сказав Сергій.

Усі насторожились.

— І де ви їх думаєте випробувати?

— Поїду в гори.

— Самі?

— Сам.

Кравчинський піднявся до дитячої і невдовзі вийшов з невеликим потертим чемоданчиком.

За околицею дорога піднімалася вгору. Кравчинський став, оглянувся. Місто лежало внизу, у вузькій долині між Салевом і Юрою, витикаючись у небо гострим шпилем собору Сан П'єр. Яскравою голубинню світилось озеро, вбирало у себе зір. Там, де воно звужувалось і губилося серед хаосу міських будівель, прямо з-під гранітного мосту вихоплювалася Рона, а трохи нижче, за острівком Руссо, до неї спрагло припадала вузьенька Арва... Усе це: озеро, гори, будинки, що ніби вросли у круті кам'янисті береги річки, — творило одне суцільне видово, яке чарувало не тільки зір, а й душу. Кравчинський стояв, ніби востаннє оглядаючи цю казкову місцину, куди закинула його доля, а в думках чомусь поставали Балкани, бої, переходи, юнаки-чорногорці, що так одважно ішли на смерть... «Живію юнаці соколови!»

З-за повороту показалася підвода. Двоє гривастих коней важко тягли вгору воза, на якому сиділи чоловік і жінка. Певне, з базару вже повертають, подумав Сергій. Почекав, поки підвода порівнялася, і вийшов на дорогу. Селянин жестом запросив сідати. Кравчинський поклав на сіно в задок чемодан, скочив на воза.

— Панові далеко? — запитав селянин.

— Ні, — заперечив Сергій. — Хочу подивитися справжні гори... Я художник.

— Ви з Росії?

— Так.

— Росія, — тягуче мовив селянин. — Мій дід зостався в Росії.

— Війна? — запитав Кравчинський.

— Війна. Бонапарт...

Це була ще порівняно молода — років за сорок — пара. Він дебелий, засмаглий, вона, певне, трохи молодша, — білолиця, схожа на німку. Ідуть з базару, купили дечого, а живуть на фермі, кілометрів за десять.

— Поблизу тільки два господарі, — пояснив селянин. — Хочте, поїхали.

Кравчинський погодився.

...За годину-півтори добралися. Це було просторе, обнесене жердям обійстя з старими, але добротними дерев'яними будівлями — шато, в якому жили газди, і кілька великими господарськими спорудами. На обійсті порався старий — підбирав гній коло обори; двоє хлопчиків — старший літ чотирнадцяти і менший, чотирьохп'ятирічний — згрібали під каштаном зчорніле торішнє листя. Зачувши підводу, малий побіг назустріч, за щось зачепився, упав і голосно заплакав. Більший підвів його, і обоє, забачивши незайомого, стали в нерішучості. Жінка злізла з воза, відчинила важкі дерев'яні ворота і поспішила до дітей.

Підвода в'їхала на обійстя, селянин почав розпрягати коней.

— Отут ми й живемо, — сказав, окидаючи поглядом подвір'я. — Мій батько, — кивнув на старого, — а то сини. Жане, — нараз гукнув, — ходи сюди, допоможеш мені.

Жан — це був старший — повагом підійшов, почав підбирати шлеї.

— Напій коней, — наказав батько, і хлопчина так само мовчки узяв коней за недоуздки, повів до жолоба в кінці двору. — Та не давай багато, вода холодна, — домовив услід селянин і звернувся до гостя: — Хочете подивитися наше господарство? Ходімте.

Вони обійшли стайню, корівник, де ремигали до всього байдужі чотири сименталки, вівчарню. Всюди було чисто, по-хазяйськи прибрано, підстелено.

— Мабуть, нелегко доводиться, — подумав уголос Кравчинський.

— Зовсім важко. Більше у нас нікого немає, — розпо-

відав селянин.— Людей у горах мало, кому охота гиніти серед цього каміння та холоду.

Поки вони оглядали, хазяйка приготувала обідати. Сергій хотів було попроситися, подякувати і йти далі, але господарі не відпускали.

— У нас так рідко бувають гості,— наполягали.— Матимемо за честь.

У їхніх словах було стільки простоти й щирості, що Сергій здався.

Шале просторе, без будь-яких перегоронок. Попід стінами широкі тесані лави, у кутку — стіл... Піч. Мисник. Грубі дерев'яні ліжка акуратно застелені вовняними ліжниками... «Майже як у нас,— пригадалися Сергієві селянські оселі, де він бував під час своїх мандрів.— Бракує тільки ікон...»

Поки жінка ставила на стіл шукрут — тушену кислу капусту з картоплею й м'ясом, сир, масло, господар вніс глек вина, налив у потемнілі від давнини кришталеві кухлі і, не чекаючи й не припрошуючи гостя, випив, почав закушувати.

Кравчинський посмакував вином і також взявся до їжі. Обідали мовчки, інколи перекидаючись незначними якимись фразами. Певне, тут панував такий звичай, і обов'язок гостя був дотримуватися його.

...По короткому обіді господар вивів подорожнього за обійстя, розказав, куди й як зручніше добратися.

— Та як забаритесь, заходьте ночувати,— запросив наостанок.

Сергій подякував і подався вузькою петлястою стежкою, що вела далі в гори.

Ополудні він опинився в глибокій ущелині, оточеній зусюди голими прямовисними скелями. В тріщині однієї з скель сріблився струмок. Його не було чути, але Сергій бачив, як він плигав, розбиваючись, з каменя на камінь, пінився, розпилявся сивими бризками. Струмок, певне, був не один, десь текли й інші, бо дном ущелини, біля Сергієвих ніг, звивався вже невеликий потічок. Було вогко, прохолодно, якимось аж сутінково — сонце проникло сюди, мабуть, лише опівдні, коли стояло в зеніті.

Кравчинський пройшовся гострим, слизькуватим камінням, гукнув кілька раз, луна слабо повторила щось подібне до голосу. От і гаразд, міркував Сергій, ніхто не бачитиме, можливо, й не чути. Він розкрив чемоданчика, узяв невелике, набите смертельною начинкою ядро, якийсь час виважував його на долоні.

Вибух струснув ущелину, увсібіч розметався грізним відгомном. Долина вмиць виповнилася ядучим димом, шерхотом камінців, широким відлунням...

Кравчинський підвівся, став, зіпершись на кам'яну брилу, прислухався до тих звуків. Жаль, що немає товаришів — нехай би почули, побачили, на власні очі переконалися в силі і могутності нової зброї.

Отак летітиме і самодержавне шмаття, так вогнисто, іскристо засміється колись і їхня — народна — воля... Ніякі остороги, випадковості, невдачі у замахгах не допоможуть. Жаль, що там поспішили, не діждалися вибухівки... Шкода товариша... То була мить, були хвилини, коли Сергій бачив, відчував, розумів тільки одне: бісівську силу, здатну розтрити будь-яку перешкоду.

V

Ось і з'явилося воно, те невідоме, таємниче, незнане, що його так ждали, до якого, надто останні місяці, тягнулися помислами. Якось опівдні Фанні закородилась, він покликав Ольгу, а за кілька годин став батьком.

У них — відставного артилерійського поручика, політичного злочинця і емігранта Сергія Кравчинського та доньки петербурзьких міщан Фанні Лічкус — народилася дочка.

Коли в кімнатці, де мешкали, все було скінчено і поприбрано, Сергієві дозволили ввійти і показали його. Воно було манюне, немічне, лежало у сповитку, здавалося, без будь-яких ознак життя.

— Поздоровляю, Сергію — сказала Любатович.

Кравчинський поцілував дружину — їй почувалося зле, вона ще більше зблідла.

— Спасибі, Оленько...

Дивився на крихітне личко дитини з синюватим чомусь переніссям, переводив погляд на Фанні, наче запитував: «Як же це? Навіщо?..» Йому й справді дивним здавалося це його новітнє становище, ця нова його якість. Ніби й готувався ж, принаймні останнім часом, а все якось несподівано, зненацька. Приїзд Фанні, родини... Украй недоречно, коли розібратися. Що тепер? Як бути далі?.. Безробіття, безгрошів'я... Кат би його побрав, таке становисько! Тут радіти б — дитина! — а має одразу, з першої миті задумуватися.

Побула ще трохи і пішла Любатович. Сказала, що пошле телеграму Елштейн, а ранесенько приблизить знову.

— Ти засмучений, Сергію? — запитала, коли zostалися удвох, дружина.

— Ні, любя, це не смуток. Це постійна думка про житейські будні. Не зважай, тобі тепер, як ніколи, потрібен спокій. — І додав, певне, домисливши щось: — Я радий. Радий, що ми вкупі, що благополучно минули роди.

— Як ми її назвемо, Сергійку?

— Не знаю. Як би ти хотіла?

Немовля заворушилося, пискнуло майже нечутно, немічно, і Фанні кинулася до нього.

— Кволенька вона, зовсім кволенька, — приклала дитину до груді. — Бач, навіть... узяти не може.

— Розповий її.

— Зараз не можна...

Під кінець ночі — першої дитячої і їхньої батьківської ночі! — вони зрозуміли, що *так* з дитиною не прожити, що необхідно або тут вишукувати якісь ліпші умови, або повертатися з нею додому, до батьків. Обое почувалися по вінця налиті втомою, а вже заходив новий день, і ніс він нові турботи, нові душевні тортури.

...Уранці, повернувшись од мадам Грессо, куди ходив по сніданок для Фанні, Сергій застав у кімнаті Ольгу і Засулич. Жінки клопотали біля породіллі, готували воду — купати малу, ладнали її сяке-таке вповивання.

— А з хустки, вона мені вже зовсім ні до чого, — промовляла Засулич, — зробимо ковдрочку. Отак-о, китиці повідрізаємо, і вийде чудова ковдра. — Віра справді схопила ножиці і тут же почала обтинати сплюснєвілі від давнини китиці на своїй хустці. — Це тільки початок, батьку, а підросте — готуй посаг добрий. А як же? Думав — так собі, — блискала чорними, як сливи-тернівки, очима, гасила усмішку.

— Авжеж, авжеж, — підтримував розмову Кравчинський, — нехай тільки росте та не цурається свого роду.

...Доню, доню. Не такої хотілося б тобі долі. Народилась ти не під тією зорею. Вічною мукою, вічним докором будуть мені ця убога кімнатка, де навіть покласти тебе ніде і ні в чому, ця далека, непривітна чужина... І ти, Фанко. Втішаєш, а в самої очі повні страждань. Даруй мені. Тут моя вина... Пустили на світ нову людину, а не подбали навіть про місце для неї. Не суди, любя. І не дивись так. У твоїй ніжності, лагідності, доброти твоїй стільки для мене докору! Я розумію, я все розумію...

А дні минали — один одного гіркіший, безвідрадніший. Сергій ладен був розбитися, аби хоч трохи поліпшити їх, влити до них, отих днів, бодай краплину щасливості, готовий був сам-один спити усю гіркоту їхнього становища, — тільки б їм, дитині та матері, засвітити очі веселістю. В години, коли не був зайнятий домашніми справами (та навіть і в той час), гарячково вишукував якогось підробітку, списувався з редакторами та видавцями, напивував, де можна було б щось помістити з власних писань чи перекладів...

І ждав, ждав, ждав...

Дещо допомагали женецькі друзі. Сергій це відчував, йому було соромно, однак запобігти не міг і тому вдавав, що не помічав. Ніколи не думав, не мав навіть у помислах, що може опинитися в такому дурному становищі. Допускав голодання у казематах, муки на каторгах, зрештою, те, найостанніше, чого можна позбавити людину і чого вже позбавили не одного з його товаришів, — тільки не це, не таке. Безвихідь глибшала й глибшала, затягувала далі. Найреальнішою, хоча й не зовсім, стежиною, яка, здавалося, могла вивести з неї, було перекладництво. Рано чи пізно, міркував, «Рисові поля» таки ж будуть видрукувані. Треба шукати чогось нового, кращого, яке б захопило видавців, не залежувалося у їхніх шухлядах. Але — що? Він мало не щодня переглядав свіжі надходження у книгарнях, розпитував, а на щось путнє не натрапляв.

Біда, кажуть, сама не ходить, а за собою пару водить. Як не мучилися, не бідкалися над дитиною, а вберегти, вирятувати з пазурів видимої смерті не змогли. Видимої, бо немовля тануло з дня у день, подати йому кваліфіковану лікарську допомогу не було звідки, за що. Та й ті, хто оглядав його хоч більш-менш досвідченим оком, визнавали анемію внутрішніх органів. Мале задихалося, синіло, не спивало навіть тієї обмалі молока, яку могла дати йому породілля. Очевидно, переживання, тривоги, що ними постійно жила увесь цей час Фанні, нелегальний переїзд кордону і ще маса всіляких житейських незлагод згнуло вплинули на неї, на їхнього первістка.

Дитя поховали за кілька днів по народженні, гарного весняного надвечір'я, коли Женева тонула в розмаїтті квіток, барв, повнилася багатоголоссям пташок і людей, що, як і завше буває в природі, не підозріваючи про чиесь лихо, чиюсь біду, щебетали, гупорили, чинили на свій розсуд.

До кладовища труну проводжали Сергій, Фанні, Любатович і ще кілька жінок-емігранток. Фанні було погано, кілька разів спазми так стискували їй горло, що нічим було дихати, і Сергій весь час підтримував дружину, як міг, розраджував. Коли ж невеличку скромну домовину, що назавше ховала їхню дитину, їхній біль і ще по-справжньому не розквітлу любов, опустили в могилу, — жінка й зовсім утратила свідомість. Її посадили, давали пити, щось нюхати, вона поверталась до тями і, зачувши, як сухе груддя глухо гупає об віко, знову впадала в забуття.

...Вони повернулися зовсім увечері, полишивши на чужому цвинтарі, чужій землі, серед чужих людей свою кровинку, свою, можливо, надію, плід найдорожчих своїх почувань. Довкола шуміло, вирувало життя, п'янкими пахощами розливала свої принади весна, а вони — самотні, враз осиротілі — сиділи у тісній конурці, мовчали. Що було говорити? Фанні безсило схилилась до столу — вже не плакала, тільки важко зітхала, Сергій міряв кроками убоге житло, міряв уперто, до якогось ніби аж отупіння. Ламав собі голову і ніяк не міг піймати нитку, що вивела б на яснішу дорогу мислення, вивела з цього хаосу думок, споминів... Перед очима, заступаючи весь світ, усіх і все, маячів отой невеличкий горбок ще свіжої землиці, який вони щойно полишили на кладовищі; до нього чомусь тулився інший — більший, уже врослий травою, барвінком — там, на Херсонщині, на Україні, горбок, якого він ніколи не бачив, перед яким ще не стояв на колінах і хто зна, коли й стоятиме... «Військовий лікар Михайло Кравчинський...» Михайло... Кравчинський... Як все це безглуздо, дико, свавільно! І — прокляття! — закономірно. Закономірне народження, закономірна смерть... Закономірні розкіш одних і муки інших?.. Ні, ні! Де ж тоді людина? В чому її покликання, яка її роль?.. Слепого знаряддя життя? Раба?.. От вони, революціонери, — хто вони, що вони? Невгідний для одних і ще не оцінений, не збагнений іншими прошарок? Прошарок між царизмом і масами, власть імущими і безправними? Чому ж тоді не зрозуміли їх ті, кому, здавалося, несли добро, світло, оті тамбовські, рязанські чи й будь-які інші мужики? Невже Плеханов, Жорж, має рацію: ще не настав час, не назрів момент? Хіба для добра, коли воно справді добро, — потрібен якийсь особливий час? Коли тобі розковують кайдани — чи повинен

ти думати: настав час твого визволення чи він ще десь попереду?..

Хто ж прав? Бакунін, Лавров, Плеханов?.. Чи Маркс? Слово чи діло? Куля чи пропаганда?.. Правильно, що він убив Мезенцева? Адже на його місце став інший, не кращий... Чи варто було задля цього іти на смертельний ризик?.. Очевидно... мабуть, справді потрібен момент... Момент, коли одна, єдина, всезагальна і всеочищаюча буря пронеслася б над світом, раз і назавжди покінчила з неправдою, злом і насильством. Напевне, так. Але ж навіть перед бурею, цією могутньою стихійною силою, в природі, у ще не вивчених людиною сферах відбуваються процеси накопичення, визрівання тих сил. Людське суспільство — та ж природа, те ж середовище. Отже... слово — як збудник? Слово з його магічною здатністю об'єднувати (як, до речі, і роз'єднувати) маси?.. Скільки це може тривати? Від середньовіччя до сучасної ери минули віки. Невже і нині, щоб позбутися ланцюгів новітнього ладу, потрібні віки?.. Чого тоді, справді, вартий його вчинок, його замах? І постріл Засулич... І мужність Гарібальді... І смерть отих юних герцеговінців... Навіщо вони, коли все у владі років?..

— Ти такий змучений, — врешті підвела голову, обізвалася Фанні. — Ляж, спочинь. Що зробиш — така наша доля. — Вона знову заплакала, і Сергій підступив, обняв дружину.

— Над цим я й думав, — сказав. — Справді-бо: що воно таке, доля? Ніхто не знає, а всяк нарікає на неї. У малому і у великому. — Він помовчав, поглядив її скуйовжене чорне волосся. — Що ж до нас, нашої біди, — вів далі, — то я розумію... Тут моя вина... Не маючи ні кола ні двора... так бездумно все вийшло. Можливо, в інших умовах її можна було б врятувати... Але де ті умови, той порятунок? Даруй мені, люба.

— Ну, що ти, рідний? — обернула до нього почервоніле від плачу лице. — Я не хочу, щоб ти так думав. Це наше, спільне. Ми ж — одно...

Злегка покинував, гладив її волосся, а подумки блукав десь відомими йому тільки одному дорогами, наче хотів обрати серед них ту, саме ту, — найвірнішу, найправдивішу дорогу життя. От і Бісмарк уже хоче приборати до рук, через своїх агентів пропонує гроші на видання газети. Революційної буцімто.

...А за тиждень-другий, коли біль утрати дещо вгаму-

вався, з Петербурга од Благодетелю надійшов лист. Григорій Євламійович повідомляв, що переклад «Рисових полів» прийнято, роман буде видрукований у 8—9 числах «Діла».

— Отак воно й ковилає, життя, — мовив Сергій, — то захмариться, то посвітліє. — У словах його не відчувалося того захоплення, з яким, бувало, говорив про переклад, тієї радості, з якою чекав згоди редактора.

І все ж це була радість, був порятунок, вихід. Крига мовчання скресла. Переклад надрукують. Коли говорити про гроші, то принаймні хоч на якийсь час можна буде відійти од виснажливих про них клопотів. Молодчина Григорій Євламійович. Чесна душа. Треба написати йому, написати Станюковичу, аби по можливості вислали хоч трохи... Прокляття! Ніколи не доводилося клянчити... Але ж Фанні, їй так зле, їй потрібне хоча б нормальне харчування. Вже й до мадам Грессо незручно іти прохати: стільки набрали!

VI

З півдня Сергій метався по місту, а ввечері, вдома, його чекала новина.

— Приїхав Хотинський, — бентежно мовила Фанні. — Заходив, хотів з тобою бачитись. Казав: Осинського страчено.

— Валер'яна? — Сергій остовпів. — Де він, Хотинський? Давно заходив?

— Обіцяв ще зайти.

— Як же це? — не міг прийти в себе Сергій, — Валер'яна нема. Такий хлопець! Це жахливо, їх усіх там стратять. І Лизогуба, і Клеменця, і Морозова... Це неможливо.

— Хотинський хворий, — додала Фанні, — у нього, по-моєму, туберкульоз. На нього страшно дивитися.

...Наступного дня вони зустрілися. Те, що розповів гість, вражало своєю непоправністю.

В «Землі і волі» стався розкол. Організація, яку плекав, біля коліски якої він стояв у смертельно небезпечні хвилини свого життя, розпалась. Потреба уточнити позиції, погляди, власне, назривала давно, однак не думалося, що дійде до повного розмежування.

А почалося, як доходили чутки, з редакції. Після його, Сергієвого, від'їзду, після арешту Клеменця до її складу ввійшли — крім Миколи Морозова, — Плеханов і викли-

каний з півдня Лев Тихомиров, люди різних нахилів, уподобань. Ішлося про нові форми боротьби. Методи, якими вони діяли раніше, — так принаймні здавалося Морозову і Михайлову, — віджили, застаріли, будь-чого добитися ними було вже неможливо. Розвиток мануфактури, стверджував Морозов, призводив до скупчення трудящого люду в містах, центр революційного життя перейшов, таким чином, до міського населення. Однак воно ще мало-численне, серйозної загрози для існуючого ладу не являє. У той же час і селянство — в силу своєї роз'єднаності — не може організуватися на всезагальне повстання. Тому, наполягав Микола, єдиною революційною силою на даному етапі зостається інтелігентська молодь, а її тактикою — терор.

Плеханов, навпаки, був за дальшу пропаганду соціалістських ідей шляхом агітації серед селянства і робітників, тобто продовжувати стару — ортодоксальну — лінію.

Тихомиров на перших порах стояв посередині, підтримував обидва напрями.

Розходження в поглядах дійшло свого апогею цієї весни, з редакції перекинулося далі, на всіх членів організації, навіть на периферію.

Становищем вирішив скористатися Тихомиров. Він виступив з статтею, в якій проповідував аграрний терор, тобто поодинокі, розрізнені виступи селян проти місцевої влади. Проголошувані ним принципи не схвалювали ні Морозов, ні Плеханов. Атмосфера в редакції ставала нестерпною. Журнал, по суті, переставав бути органом партії. Михайлов, Двірник, запропонував Морозову паралельно видавати додаток, «Листок «Землі і волі». «Листок» почав виходити, активно атакуючи «ортодоксів». Це ще більше ускладнило обстановку.

Краплею, що переповнила чашу терпіння «ортодоксів», була видрукувана в «Листку» стаття Морозова «Терористична боротьба». Статтю ні з ким з прихильників старого курсу не було погоджено, Плеханов, як один з редакторів, виявив щодо неї відверту неприязнь і сказав, що оскільки вони не можуть домовитися, то чи не краще скликати з'їзд «Землі і волі», нехай самі члени партії вирішують, куди і як далі рухатись.

З'їзд розпочався 21 червня у Воронежі, за містом, на густо зарослих річкових островах. Наступними днями засідання переносилися і в прибережні ліси. Учасники стікалися невеличкими групами — хто пішки, хто під-

водою або човном, маскуючись під звичайних собі гуляк. Зійшлося щось чоловік 25.

При відкритті з'їзду Плеханов попросив, аби Морозов тут же при всіх прочитав свою статтю «Терористична боротьба», очевидно, маючи на увазі, що вона одразу ж викличе заперечення більшості присутніх.

На превеликий його подив, положення були зустрінуті схвально. Плеханов побагровів і заявив, що в такому разі йому «тут робити нічого».

З'їзд схвалив вироблену програму дій, партія — зовні — мовби залишилась єдиною, цілою.

— Але довго вони так не втримаються, — закінчив свою оповідь Хотинський. — Розходження не зменшилось, суперечки не припинилися.

Кравчинський слухав, а в уяві поставали товариші, друзі, «Земля і воля», і оці ось, як їх називає Хотинський, розходження. Побути б там! Хоч день, хоч півдня... Поговорити, посперечатися... Здається, по-іншому відчув би себе — сильніше, дужче...

— Як вам тут? — відірвавшись од роздумів, запитав Хотинського. — Як влаштувалися? Що радять лікарі?

Хотинський кашляв, задихався, плями нездорового рум'янцю вкривали його жовтувате лице.

— Дякую, — відповів. — А лікарі — що ж? Радять добре харчуватися, гарні умови... І не простуджуватися.

Сергій дивився на нього, пригадував Волховську, її немічність.

«Йому б зараз туди, в Італію, на сонце та на середземноморське повітря».

— А вечори тут холодні, хоч не виходь, — додав Хотинський.

— У вас іншого вдягання нема? — поцікавився Сергій, лиш тепер зауваживши блаженський костюм на гостеві.

Хотинський мовчки похитав головою.

— Знаєте що, Сашо, візьміть моє пальто. Воно мені зараз ні до чого, без діла, а ви зможете в ньому вечорами гуляти. Вам треба частіше в гори, на гірське повітря, а там завше холодно.

Гість почервонів, закашлявся од хвилювання — не то дякував, не то заперечував.

— Візьміть, візьміть, — обізвалася й Фанні. — Роздобудете собі — принесете.

Хотинський ніяковів, дякував, однак узяв пальто, бо вже вечоріло, день видався похмурий, без сонця, на дворі одразу похолоднішало.

Надійшла звістка про страту Дмитра Лизогуба в Одесі, і вони, колись близькі спільники його, зійшлись, аби вшанувати пам'ять друга. Розповідали подробиці: Дмитра було схоплено восени за доносом керуючого його ж господарством, якому Лизогуб довіряв і який — виявилося потім — був підкуплений агентами III відділення. Ніхто навіть у думці не припускав, що Дмитра спостигне така сувора кара. Доказів його безпосередньої участі в революційному русі не було, ото й тільки, що підозріла трата родового капіталу. Гадалося — зішлють у Сибір, ув'язнять, а щоб отак...

Коли йому запропонували писати прохання про помилування, Дмитро з презирством відкинув милість катів.

Отже:

Осинський.

Лизогуб...

Хто наступний?

Самотою вертався з кафе Грессо.

— Сергію Михайловичу, — раптом окликнув його незнайомий голос. — Даруйте... Можна, я з вами трохи пройду?

Кравчинський з подивом глянув на чоловіка. Красивий, статний, трохи накульгує...

Чого йому? Не хотілося б якихось пустих балачок, співчувань.

— Прошу вибачення, ви, мабуть, поспішаєте, — підійшов незнайомец. — Моє прізвище Мечников, Лев Ілліч Мечников.

Сергій зупинився, ще раз окинув поглядом чоловіка.

— Мечников...

— Так.

— Ніколи не сподівався отак от зустріти героя гарібальдійця.

— Куди там! — відмахнувся Мечников.

— Не треба соромитися своїх добрих вчинків, — сказав Сергій. — І не применшуйте їх. Як мало, мізерно мало цінили ми Дмитра Лизогуба! Це святий, а ми навіть словом не обмовилися про його доброту, самозреченість. Так і пішов у могилу, не почувши слова подяки за свій великий, неоцінимий подвиг.

— Я знав його, зустрічались в Одесі, — ураз посмутивши, сказав Мечников. — Справді, винятково чесна і безкорислива людина.

— Ми оберегали його, не всі знали, що його коштами тримається мало не весь наш рух. Так і пішов — з невідомості в невідомість.

— Лизогуб — це рідкість, явище майже унікальне, — додав Мечников: — Жаль, що так сталося.

— Жаль, жаль, жаль, — задумливо мовив Сергій і раптом заговорив про інше: — Мені розповідали, що ви працюєте з Реклю.

— Так, дякуючи Кропоткіну, він порекомендував. Я, крім усього, ще ж і географ.

— У вас з Кропоткіним чимало спільного. Обидва багатого роду, обидва в революції і обидва вчені, захоплюєтеся дослідженням поверхні землі.

— Щось подібне до того, — сказав Мечников, — бо насправді ні там, ні там нічого путнього не зроблено.

— Бути професором, та ще в прискіпливих японців... даруйте, не кожному дано, — зауважив Кравчинський.

— Діла минулі, — зітхнув Лев Ілліч.

Син поміщика, виключений з університету, активний сподвижник Гарібальді, він, вилікувавшись після тяжкого поранення в бою при Вольтурно, певний час співробітничав у «Колоколе», мандрував по Далекому Сходу, викладав у Токійському університеті. Останнім часом живе у Франції, часто наїздить до Швейцарії...

— Як вам тут, не допікають? — запитав по паузі Лев Ілліч. — Не заглядають голубі мундири?

— Плутаються, однак, поки тихо. Допікаємо самі собі. Сидимо, заслонившись високими горами, і — бачте — оплакуємо загиблих. Тяжка доля емігранта. Почуваєш себе зайвою людиною на світі. Все бачиш, все розумієш, що твориться на своїй землі, а вдіяти нічого не можеш. Становище жахливе, будь воно тричі неладне. Сидиш і не знаєш, що тебе жде. А ця щоденна біганина в пошуках роботи, заробітку... Інколи нападають такий сум, така до всього апатія, що руки опускаються. Але — ні! — домовив твердо. — Це становище і зобов'язує, вимагає витримки, наполегливості. Герцен довів, що й з-за кордону, з еміграції можна бити по цілі.

— Ви, мабуть, знаєте — я співробітничав з Герценом. Скажу одверто: такий наступ, такі постріли, хоч вони бувають і влучні, але не зовсім дошкульні. «Колокол» чули далеко не всі, головним чином інтелігенти. Це локальний наступ, бій місцевого значення.

— Одне з головних призначень артилерії, — сказав Кравчинський, — зробити тріщину в обороні противника.

Не важно, звідки б'є гармата — часто вона стріляє і з закритої позиції,— важливий результат. По-моєму, «Колокол» дещо надламав у самодержавній машині.

— Те «дещо», дорогий друже, швидко лагодиться, і машина діє, перемелює наші долі, трощить наші кістки. «Колокол» віддзвонив, а там процес за процесом, етап за етапом, домовина за домовиною. Що не кажіть, шабля Гарібальді, куля Гарібальді сильніші!

Вони йшли, не звертаючи уваги на вечірню сутолоку, обом була приємна ця зустріч.

— Я сам не проти кулі і меча, однак переконаюся, цього замало. Не все можна знищити фізично.

— Маю на увазі прямих винуватців народних страдань,— додав Мечников.

— У цьому випадкові — так, маєте рацію,— сказав Сергій. — Але походи Гарібальді скінчилися, Балканська війна також — зостається одне: готувати нові рушення. Марно зараз думати про взяття приступом твердині царату. Необхідно обійти в тилу, схопитися з ним позаду його неприступних бастіонів.

— Які ж конкретні пропозиції?

— В сучасних умовах вони надто обмежені. Я взявся за літературу, власне, перекладаю. Думка написати дещо і з нашої практики. До речі,— Сергій зупинився,— ви багато їздите, знайомі з письменницькими колами — чи не порекомендували б ви щось путне для перекладу на російську? Маю домовленість з одним журналом.

Мечников відповів не одразу.

— Є такий роман, Сергію Михайловичу,— сказав зрештою,— «Спартак». Його написав мій друг, гарібальдієць Рафаелло Джованьйолі. Роман користується великою популярністю. У мене він є, можу переслати. Ви читаєте по-італійськи? От і гаразд. Книга варта того, щоб знали її і в нас, у Росії.

— Буду вдячний. Коли роман вам подобається, то, видно, справді вартий уваги. Надсилайте, одразу й візьмуся за переклад.

Вони ходили вже добрих кілька годин. У Мечникова розболілася нога, довелося розпрощатися. Сергій провів його до готелю і, радий несподіваному приємному знайомству, повернувся додому.

«Спартак» глибоко вразив Кравчинського. Доля рабів Стародавнього Риму викликала і пекучу ненависть до гнобителів, і захоплення нескоримістю та одвагою рокова-

них на довічну неволю, на смерть людей. Щось було у тій долі близького, схожого з їхньою — революційною. Власне, не так хвилювало своє, особисте, як загальний рабський спротив існуванню, що вилився в могутнє, грізне рушення. І навіть мученицька смерть вождя повсталих не сприймалася як абсолютний кінець справи, на бій за яку вони піднялися, — це звучало пересторогою, викликом, знаменням нових, можливо, більших виступів.

Робота над перекладом ішла добре, хоч і повільно. Люботович, яка за цей час дещо збагатила свої знання з італійської мови, вже перекладала сама, потім вони сідали, читали, правили і віддавали Фанні переписувати. Справа була морочлива, на неї тратилися довгі осінні, а пізніш зимові вечори, однак Сергій віддався їй повністю, вважаючи єдиним корисним, на що він тепер здатний. Він списався з Благосветловим, розхвалив роман, — Григорій Євлампійович охоче згодився друкувати його в журналі, навіть просив швидше надіслати хоч частину зробленого.

— Це буде краще всіх моїх казок, — говорив Кравчинський.

— Але ж ви так гордилися ними, Сергію, — жартома зауважила якось Епштейн.

— А ви навіть плакали читаючи, — засміявся.

Бурхлива уява Кравчинського вже малювала йому нових спартаків. Згадався, яке різке враження справив колись на нього Рахметов. Власне, саме він, Рахметов, і повів у народ, між простих людей...

Тісна, незатишна кімнатка на Терасьєрці виповнювалася грізним гомоном розлюченої юрби, бойовими покличками, брязкотом зброї. Холодний, голодний, Сергій мріяв: написати б таку річ! Хіба немає героїв, чие життя варте пісні, легенди, книги. З історії і сучасних, теперішніх. Ті ж Осинський, Лизогуб. Хай не вчинили вони якихось особливих подвигів, не були полководцями, навіть ватажками повстань, — життя їхнє, коротке, яскраве, мов спалах блискавки, могло б стати взірцем, освітити путь тим, хто шукає, прагне, хто ненавидить самодержавний морок... Буде час — він неодмінно напише, розповість про цих апостолів правди і справедливості.

...А вісті з батьківщини надходили найрізноманітніші — од хвилююче радісних, до сумних, трагічних. Радісних, щоправда, ставало менше і менше. Єдиним, що за весь оцей час, майже за рік, приємно збентежило його,

був осінній замах на Олександра II. Кілька груп товаришів роз'їхалися у Крим, Одесу, Москву, аби підірвати поїзд, яким самодержець повертатиметься з Лівадії. Цар випадком уникнув смерті. Але всім — і правлячим, і простолюдинам — стало зрозуміло, що боротьба триває, що нияким процесам, репресіям, тортурам не зупинити її.

Кравчинський жив під враженням цієї події, що стала сенсацією мало не всього світу, доскіпуваввся подробиць, як одна за одною надійшли звістки про нові арешти, серед них і Квятковського, про остаточний розкол «Землі і волі»...

«Земля і воля», творена з таким трудом, у яку вклав чимало власних зусиль, після тривалих і жорстоких суперечок розпалася. Віднині — «Народна воля» і «Чорний переділ»... Справді, чорний... Чорна сторінка їхньої історії... Як же нині повернуться там справи? Хто візьме верх? Хто, зрештою, згадає про нього, викличе?.. І кому віддять перевагу?..

У середині січня нового 1880-го надійшла звістка про розгром друкарні. Писали, що це був справжній бій! Групка друкарів кілька годин відстрілювалася, стримувала натиск доброго загону поліції і солдатів. Жертви з обох боків. Кілька товаришів загинули, серед них і мовчазний Птиця. Коли солдати ввірвалися в приміщення, він покінчив з собою...

А за якихось кільканадцять днів, на початку лютого, світ струснула подія, що змусила задуматися над власною долею не тільки російського тирана. У Зимовому палаці, в резиденції, самому лівгвиську царя і його присних, стався вибух. Газети залюбки розписували, коментували випадок, хто — співчутливо, хто просто, без зайвих слів, хто — всіляко картаючи російських нігілістів — терористів та їх натхненника І Інтернаціонал і пропонуючи, як, наприклад, Бісмарк, свої послуги у боротьбі з ними. Європа з подивом дивилася на відсталу, мужицьку східну імперію, де, незважаючи на поголовні репресії, на Сибір, усе частішали вибухи, постріли, спрямовані проти офіційної влади.

«Народна воля» спеціальною прокламацією (зміст її переповідався в кореспонденції «Трібюн де Женев») повідомляла, що замах — справа виконавчого комітету партії, що цього разу тиранові вдалося знову уникнути смерті, але вона ходитиме за ним невідступно — аж поки не вразить; боротьба не припиниться доти, поки влада не

буде вирвана з кривавих лапиц царизму і передана народові.

...З наближенням провесни теплим вітром, надією війнуло і в нудній емігрантщині.

VIII

...Несподівано приїхав Морозов. Схудлий, утомлений, але радий... Радий зустрічі з Ольгою (вона ось-ось мала народити), з друзями, з ним, Сергієм.

Кравчинський обнімав товариша — Морозко був для нього зараз найдорожчою людиною, — розпитував, як там і що.

— Лютують, Сергію, немов скажені, — оповідав Микола. — Імперія ніби на осадному становищі. Генерал-губернатори дали цареві обітництво знищити крамолу. А ми у відповідь, — додав, — знищили губернатора Кропоткіна, можливо, і ще декого з своїх сановників не дорахується самодержець.

— А як Плеханов? — запитав Кравчинський.

— Ніяк не примириться з ізолюваністю, в яку потрапив на з'їзді у Воронежі. Взагалі, дивна річ вийшла. Їхали ми туди з острахом, сподівалися розгрому, а сталося навпаки. Майже всі прийняли нашу програму, Жорж виявився самотнім і не зміг, покинув засідання.

— Амбітності в нього ніколи не бракувало, — сказав Сергій.

— І все-таки жаль, що він одколовся. Сумно було дивитися, як його сутула постать зникає поміж дерев. Фігнер не витримала, закричала: «Зупинить його, зупинить!..»

— Кожному вільно вибирати свій шлях.

— Як з вибухівкою? — нараз поцікавився Морозов.

Кравчинський махнув рукою.

— Що це значить?

— А те, що вам потрібна була причина, аби випроводити мене.

— Даремно ти так, Сергію. Товариші не забули, пам'ятають. Те, що ти зробив, пригодиться. Повір мені — пригодиться. Скажу тобі строго довірочно, — наблизився, мало не перейшов на шепіт Микола, — смертний вирок, який ми винесли Олександрові, буде виконано. Рано чи пізно, а буде. У Петербурзі над цим уже працює спеціальна група. Нам удалося залучити Миколу Кибальчича,

інженера... Вони розробляють детальний план нового замаху.

— І в такий час ви не даєте мені змоги бути там,— гарячився Сергій.— Це безглуздя!

— Безглуздям було б з'явитися тобі зараз у Петербурзі. Адріан, твій спільник по Мезенцеву...

— Так, так... Це напевно?

— Тобі відомо, хто може знати напевно.

Клеточников! Ось уже скільки років користаються вони його послугами. Агент серед агентів. Завидна роль цієї людини. Знати, що кожної миті до тебе можуть увійти, увірватися, зчепити руки кайданами, і — робити своє... Місяцями, роками...

Справжній подвиг!.. Але ж невже Адріан не вистояв? Невже видає?

Сергій розпачливо стиснув плече товариша. Вони блукали острівком Руссо — по-весняному ще голім, безлюднім, і ніколи Кравчинському не було так прикро, так тоскно, як оце нині, з приїздом друга.

— Відпочиньмо,— запропонував він,— щось голова паморочиться.

Присіли на запарошеній торішнім листям лавці.

— Даруй мені, Миколо,— передихнувши, вів далі Кравчинський,— але і твоя вина в тому, що я поїхав. Радію нашій зустрічі, а воно гризе й гризе. Тепер, бачу, не скоро здійснитися моїй мрії, раз ви звідти тікаєте. Хто мене там зустріне? Жорж?

— Він сам збирається сюди. Скоро, певне, приїде.

— Двірник? Тихомиров?.. Ошаніна?..— ніби роздумував Сергій.— Тихомирова я не знаю настільки, щоб розраховувати на нього.

— Сердитись тобі немає підстав. Тим паче на мене. Так мусило бути, інакше ти не втримався б. Ти прекрасно це розумієш. І нарікати ні на кого не треба. Настане час, і всі ми повернемося туди.

Сергій задумливо процитував:

Я знаю: згуба не мине
Того, хто першим бій почне
Проти гнобителів народу,—
Мене теж доля прирекла.
Та де, скажи, й коли була
Без жертв осягнута свобода?

— Чиї це вірші? — запитав Морозов.

— Подобаються?

— Дуже! «Та де, скажи, й коли була без жертв осягнута свобода?» Чиї?

— Кіндрата Рилєєва, із «Сповіді Наливайка».

— Прекрасні рядки: «Без жертв осягнута свобода...»

А ти ремствуєш...

— Поживеш отут, побачимо, якої заспіваєш. Це чортове безділля доведе.

— Комусь, може, й повірив би, а тобі — ні. Ти не такий, як усі, ти не можеш піддаватися тимчасовим настроєм.

Кравчинський гірко всміхнувся.

— І неможливе можливо, відповів би Руссо. Скажу тобі, Колю... тільки тобі... Інколи руки на себе накласти хочеться. Подивись на оце все, і — вір не вір — страшно стає. А тут ще Фанні. Ольга твоя не так, вона звикла до різних незлагод, а Фанні. Ти бачив, що в неї в очах? Страшно дивитися! Стільки муки, туги, докору і чого тільки хочеш...

— Звичайні очі, Сергію. Ти давно казав, що вони незбагненні. Ще тоді, при перших зустрічах.

— Краще б вона не приїздила.

— Що ти, Сергію?

— Я ж тільки тобі... Тобі я вірю, Морозко.

— Але ж навіщо таке самобичування? Чи од цього комусь поліпшає. Дивно, що тобі треба тлумачити.

— Певне, у кожного бувають хвилини розпачу. Навіть у великих людей.

— Ти не маєш на це права, — різко обірвав друга Микола. — Що сказали б, почувши оці твої слова ті, хто боготворить твій подвиг, тебе?

Сергій заперечливо похитав головою.

— Не говори дурниць, Микола. Який герой? Вогонь мій згас того дня, коли послухався вас і поїхав сюди. Народові потрібні живі, а не згаслі світила.

— На тебе найшла звичайнісінька хандра, от ти й говориш казна-що.

— Можливо, можливо. Однак від того, що ти визначив діагноз, хвороба не зменшиться. Тим більше, не припиниться. Бо нема ліків, які б лікували смуток людини, її журбу. Для цього треба дуже багато. Багато і мало. Для цього треба дати їй змогу бути такою, якою вона народилася, власне, для чого вона народилася.

— Усе це так, якби йшлося про когось іншого, не про

тебе. Ти не маєш права на розпач. Іди — бий, стріляй, тільки не ний.

— Однак досить, Миколо, досить, — різко підвівся Сергій. — Зафілософствувалися ми з тобою. Вибач.

— Ну, от, — аж зрадів Морозов, побачивши друга у звичному стані, — я ж говорив...

— Підемо краще, — не зважив на його слова Сергій, — як каже мій новий товариш, Михайло Павлик, домів.

— Хто він, цей Павлик?

— Такий же... емігрант. Хіба що з ближчих країв, галичанин. Інтересний чоловік! Письменник і видавець. Я вас принагідно познайомлю.

...Поверталися бічними вулицями, вузькими і ламаними, де вже винишпорювали собі затишок ранні весняні сутінки і де їх, двох переслідуваних, розшукуваних політемігрантів, мало хто міг зустріти. Ішли, говорили, і здавалися байдужими їм незвичайна краса старовинного міста, привечірні, підзолочені останніми променями вершини Альп, собор, що ажурним готичним громадям ніби рвався у піднебесся.

Біля будинку до них підійшов елегантний, у циліндрі чоловік.

— Мосьє Сергій? — запитав ламаною якоюсь мовою.

Сергій зупинився.

— Що вам потрібно?

— Даруйте, — роблено усміхнувся незнайомий, — маю до вас справу. — Він розповів, що за дорученням офіціальних німецьких кіл хотів би переговорити з ним, лідером російських емігрантів, про видання революційної газети; що уряд канцлера Бісмарка співчуває їм, росіянам, і готовий фінансово підтримати це починання.

Сергій терпеливо слухав, та, коли почув про Бісмарка й гроші, не витримав:

— Відколи це німецькому канцлерові заболіли наші болячки? — мовив роздратовано. — Чи мало йому власних, що вищукує по всьому світові.

— Даремно мосьє так гнівається, — великодушно усміхнувся агент. — Німеччину і Росію, як відомо, здавна єднає чимало спільностей. І хто знає, скільки арійської крові в славнозвісному роду Романових.

Натак був досить прозорий.

— Це так, — сказав Морозов, — царі не вельми дбають про чистоту своєї крові. Що з того? Чи не думає, бува, пан канцлер таким чином придбати і нашу корону?

— Панове, — ніби здивувався агент. — Як можна? Ми

просто співчуваємо вам. Через газету можна було б вплинути на вашого монарха.

— Пан Бісмарк дає гроші на нашу свободу, щоб тримати її в руках,— гнівно мовив Кравчинський.— Тримати і в підходящий момент задушити. До речі, з нашим же монархом.

Агент знітився.

— Що зволите передати? — запитав, хоч відповідь і без того була ясна.

— Передайте вашим лідерам і самі зятяте: революціонери не продаються,— різко сказав Сергій.— І не торгують свободою.

Німець розвів руками. Сергій, не прощаючись, пройшов на подвір'я. За ним, злегка кивнувши агентові, ступив Микола.

— Бачив типа? — сказав Кравчинський.— Своїх, того ж Маркса, ганяє по світу, а тут розщедрився.

— Однак — звідки їм відомо, хто ти? — стурбовано перепитав Микола.

— У тім-то й річ, друже. Видно, довго мені тут не всидіти. Додому треба, додому.— Він помовчав і додав: — Зайдемо до Фанні, розкажемо, як ми відшили німчика.

Сміх раптом охопив його, і Сергій сміявся щиро й загонисто.

А ще за кілька тижнів, коли під подихами теплих фенів у горах заплигали струмки, приїхав Плеханов. Сергій чув, знав про скорі його прибуття, усе ж звістка, що Жорж уже тут, у Женеві, збентежила. Не кажучи нікому й слова, поспішив до готелю, де зупинився Плеханов.

— Лаятися прийшли? — напівжартома запитав Георгій, коли вони привіталися.

— Так,— сухо кинув Сергій.— Мене відправили, тепер самі тікаєте... Хто ж зостанеться там?

— «Землі і волі» більше нема, Сергію. Тепер кожен піде своєю дорогою, не турбуючись та й не маючи змоги турбуватися про інтереси іншого. З усього видно, там зостається «Народна воля», а ми, чорнопередільці...

— Звідси будете лоскотати самодержавство? — не давши йому докінчити, схидно запитав Сергій.

Худе видовжене обличчя Плеханова поїнялося тінню невдоволення, болю, він переждав і мовив спокійно:

— Ви вгадали, звідси. Тільки не лоскотати, а наступати. Вас це дивує?

— Обурює!

— Справа смаку. Навіть глибоко шануючи вас і вашу хоробрість, цілком поділяти ваші погляди не можу.

— Але чому, чому? Невже мої погляди хибні?

— По-моєму, так... Тобто в окремих пунктах. Ви підтримуєте активний терор, принаймні так було досі, спілкуєтеся з цим інтриганом...

— Кого ви маєте на увазі?

— Ніби не здогадуєтеся.

— Кажіть, тут, крім нас, нікого немає.

— А я це йому і в очі скажу, вашому Драгоманову.

— Як ви можете? — схопився Кравчинський. — Драгоманов чесна людина.

— Ото-то, глядіть, аби цей чесний не затягнув вас у свої тенета. Вони в нього, кажуть, міцні.

Плеханов закашлявся — сухо, надсадно. Досі жовтаво-бліде лице його взялося плямами рум'янцю, палахкотіло.

— Ви що, хворий? — стурбувався Кравчинський.

Георгій випив якихось ліків, угамував кашель.

— Даруйте, — вибачився Сергій. — Це я винен, не дав навіть перепочити.

— Ні в чому ви не винні, Сергію, — глухо мовив Плеханов. — Утома. Виснаження.

— Зверталися до лікарів?

— Звертався. Велять краще харчуватися, більше бувати на повітрі. От... А воно хіба...

— Це моя бісівська гарячковість, — заходив по кімнаті Сергій, нервово засмикав борідку.

Плеханов болісно усміхнувся.

— Облиште, Сергію. Пусте. А розмов цих не уникнути. Дедалі вони будуть ще запальніші. Та й ви змінилися... Змарніли. Чув, у вас нещастя, дитина померла?

— До всіх наших загальних бід додаються ще й особисті, — сумно мовив Кравчинський. — Я заборонив би революціонерам одружуватися. Родинні обов'язки тільки обтяжують.

— Пізно, Сергію, я також повторив вашу помилку, одружився.

— Вітаю. Хто ж вона, ваша суджена? Я її знаю?

— Певне, ні. Розалія Боград. Я з нею познайомився вже після вашого від'їзду.

Розмова перейшла на буденне. Кравчинський побув ще трохи, розпитав, яких бракує Жоржеві ліків, і попрощався. По дорозі додому згадав, що Фанні просила взяти чогось на вечерю і завернув до мадам Грессо.

В кишені знайшлося кількадесят сантиметрів, і він зрадів, що хоч цього разу не доведеться червоніти, просячи в борг.

IX

«Народна воля», zostавшись, по суті, єдиною революційною організацією, мужньо витримувала сподівані й несподівані атаки реакції. Її зусилля були спрямовані на залучення нових членів партії, створення надійної ударної групи в армії — тут успішно працювали Желябов і Суханов, на пропаганду серед робітництва. Головна увага, як і дотепер, зосереджувалася на підготовці нового замаху на Олександра II.

З утворенням верховної розпорядної комісії по охороні державного порядку і громадського спокою, очолюваної графом Лоріс-Меліковим, політиком тонким і підступним, працювати доводилось у надзвичайно скрутних умовах. Деяка реорганізація управління, ліквідація повністю скомпрометованого в очах народу III відділення, відміна надзвичайних повноважень генерал-губернаторів і чутки про можливу конституцію, яка принесе деякі демократичні зміни в житті імперії, вселили певну віру в можливість демократичних перетворень царистським шляхом. Необхідно було розвінчувати хитромудру політику. Лоріс-Меліков, доводив Желябов, під прикриттям лівих фраз веде діяльну боротьбу з революцією, веде не гірше своїх попередників, а навіть краще, наносячи удари з вибором і розрахунком.. Його туманна ліберальна фразеологія, однак, вводить в оману довірливих людей.

У своїх «Програмі» і «Підготовчій роботі партії» — документах, прийнятих з урахуванням «нового» урядового курсу, виконавчий комітет висував завдання — «зламати існуючу урядову систему», створити такий державний і суспільний лад, при якому воля народу стала б єдиним джерелом закону. Для здійснення цього, зазначалося в згаданих трактатах, необхідно вибрати відповідний момент, який, очевидно, настане після знищення 10—15 осіб — стовпів сучасного уряду, що викличе серед верхів паніку, дезорганізує їхні дії і водночас підніме народні маси.

«Листок «Народної волі» з номера в номер викривав лоріс-меліковщину, викривав не тільки перед своїми читачами, а й перед усім цивілізованим світом, закли-

кав не піддаватися омані, а готуватися до всенародного повстання.

Лозунг «Свобода або смерть!», з яким ішли на барикади і вмирали комунари Парижа, знову стає на порядку денному. Терор визнається одним з найдійовіших засобів боротьби.

Щоправда, довкола цього в самому виконавчому комітеті тривають гарячі суперечки. Кожний терористичний акт неминуче несе численні жертви. Як же бути? Олександр Михайлов за те, аби не захоплюватися царевбивством, Желябов просить відкласти замах на імператора, він рветься на Поволжя, де й досі голод, хоче стати на чолі селянського повстання. Але справа вже розпочата. Перовська, Богданович, Гриневицький наполягають на негайному виконанні вироку. Микола Кибальчич уже виготовляє металльні снаряди, од яких — цього разу неодмінно! — тиран має загинути.

На Малій Садовій знято приміщення, звідки розпочато підкоп під вулицю, де щодня проїздить імператор. Забуваючи про втому, небезпеку, члени виконавчого комітету вдень і вночі, все далі й далі вриваються під вулицю... На цьому короткому і вельми трудному шляху їх супроводять нові несподіванки, жорстокі втрати.

У середині липня в одній з камер Петропавлівської фортеці повісився Гольденберг. Той самий Гольденберг, що смертельно поранив харківського генерал-губернатора, брав участь в одеському підкопі восени 79-го і був схоплений по дорозі в Єлисаветград; що, об'явивши себе соціалістом, потроху вибазикав підсадженому в камеру провокатору, а потім і слідчим партійну таємницю, чия зрада коштувала партії непоправних утрат...

Клеточников сповіщав, що серед імен, виданих зрадником, близько 150 членів «Народної волі». Двірник терміново мінняв явки, паролі, паспорти, як нова жахлива звістка упала на їхні голови: на початку листопада, після «процесу шістнадцяти», страчено Квятковського і Преснякова.

Зашморг стягувався, вихід з капкана все вужчав і вужчав. 28 листопада він закривається перед самим Двірником. Серед білого дня, при виході із фотографії, де він замовляв фотокартки щойно загиблих товаришів, Олександра Михайлова, недремного стража партії і її надійного щита, буде схоплено. При тому він вчинить опір, однак сили виявляться далеко нерівними...

Женева тим часом жила своїми турботами. У середині літа в Морозових народилася донька. Дитинча вдалося кволе, і тепер усі клопоталися, аби вселити в нього здоров'я.

Робота над «Спартаком» затягувалася, Сергій ніби втратив до книги колишній інтерес, він взагалі став інертнішим, збайдужілим. Днями міг нічого не читати, ні з ким не стрічатись, ні про що не говорити.

— Ти не захворів часом, Сергію? — турбувалася Фанні.

Сергій заперечливо крутив головою, сердився, коли до нього, його душевного стану приглядалися, чимось намагались зарадити.

— Нічого, минеться, — відповідав скупю.

Кудись ніби поділися, зникли його колишні веселість та жвавість, полишивши натомість журбу і смуток.

— Мучить мене моє безділля, — скаржився. — Ти навіть не уявляєш, як це неймовірно важко — сидіти хтозна-де, знаючи, що там ти потрібен, що там твої руки знадобилися б у малому й великому. А скільки там мож на робити! Хоч би й писати — правду — про нас. Бо чого тільки не верзуть оці європейські газети. Для них наша боротьба — забавка, фарс. Про прийоми в царських палацах, царські гульні — і то більше друкують. А треба розкрити Європі очі!

Писав у Париж, до Лаврова, прохав, аби зв'язав його з якоюсь газетою. Лавров обіцяв, між іншим натякаючи, що він, Сергій, уже одірвався від російських справ, що газетам цікаво мати кореспонденції очевидців, коли не самих учасників революційної розрухи.

— Він має рацію, — згоджувався. — Навіть рік тепер багато важить. Скільки перемін!

Сергій зачаївся, напружився — ніби перед якимсь вирішальним стрибком.

В середині, власне, в ніч з 11-го на 12 грудня Женева ось уже три століття щороку відзначає свято Ескалад — день визволення міста від навали савойців.

Розповідають легенду. Цього часу далекого 1602 року південний сусід Женеві герцог Савойський задумав підступно, без оголошення війни, оволодіти великим торговим містом, яке давно вабило його своїми красою й багатством. Війська противника нечутно підкрались до міста, вже почали видиратися на його стіни, коли якось собі тіточка Руайом вийшла надвір з котелком гарячого супу. Забачивши ворожих солдатів, тіточка, не довго ду-

маючи, плеснула на одного з них, солдат не витримав, закричав — чим і розбудив женеvців.

Розгорівся бій, войовничий герцог ледве втік, полишивши під стінами і за стінами Женеви чимало хоробрих своїх солдатів.

З тих пір і вшановують женеvці цю подію, невідому тіточку Руайом. За кілька тижнів у магазинах міста починають продавати «котелки тіточки Руайом», що правда, не залізні, а шоколадні і наповнені не супом, а найкращими цукерками, печивом та іншими виробами місцевих кондитерів, газети навперебій друкують матеріали з описом героїчних подій незабутнього 1602 року. На свято приїздить чимало учених — етнографів, фольклористів чи й просто цікавих з сусідніх країн і країв, бо женеvці вміють зробити з усього подію, всьому надати неабиякої ваги, — це збільшує потік туристів, а отже, й прибутки міщан...

Кравчинський пізнього вечора покинув убоге своє помешкання і вийшов подивитися на народне гуляння. Фанні тримала його під руку — власне, це їй, дружині, і завдячний він своїм виходом, бо сам ніколи не наважився б у такий час — такий сумний час! — іти дивитися на веселощі.

Ламаними старими вуличками добралися до Рю-де-Марше, уцерьт заповненої цікавими, стали на якомусь підвищенні, звідти добре було видко і вулицю з безліччю крамниць та крамничок, і озеро, що лежало неподалік і свинцево-темним оком ніби також намагалося поглянути на Ескалад.

З гір несло дрібною колючою сніговицею, озеро дихало пронизливим холодом, проте ніхто не думав дочасу повертати додому, всі з нетерпінням чекали початку урочистого ходу.

Сергій видивлявся — чи не видно кого із знайомих, йому не вельми пасувала дб настрою оця, сказати б, забава, проте мусив, раз уже прибився до такого врочистого гурту, стояти, разом з усіма чекати.

Ось десь у кінці Рю-де-Марше, що губився в напівсутінках, показалися факельники, море яскравих вогнів, що, здавалося, танцювали, плигали, раділи, ніби прибравши собі частку людських почувань. Їх також супроводив глухий, тривожно-врочистий гул барабанів, цокіт кінських підків по бруківці, спочатку далекий,

придавлений, а дедалі дзвінкіший, гучніший, начебто справді йшла незвойована, ще свіжа, не опалена боями рать.

Вогні наближалися, від факелів уже дихало чадом, барабани і цокотіння зливалися в щось одне, в незрозумілий тривожний гул, над яким колихалися закуті в старовинні шоломи й кольчуги вершники, палахкотіли давні, витягнуті з музеїв і сховищ знамена, зблискували піки і войовничо оголені мечі.

Форкали коні, стугоніли гармати, важко сунули невороткі осадні знаряддя. Все чорне, придимлене, закопчене давниною літ...

Десь всередині — група «полонених савойців» з зв'язаними назад руками. Їх скоро «стратять», всі з цікавістю і нетерпінням поглядають на кремезну постать у червоному, що йде позаду «бранців»...

Сергій здригнувся. Нараз в урочистім оцім хаосі йому ніби вчувся голос Квятковського... Лизогуба... Осинського...

— Тобі холодно? — тісніше притислася Фанні. — Давай станемо в затишок, тут вітер.

Дужче стиснув її зап'ястя, не дав зрушити з місця. Нехай! Може, і його колись поведуть отак, може, й за ним крокуватиме кат — весь у червоному, кров'янистому, на плечі його зблискуватиме сокіра... Але ні, його так не поведуть, їх так не водять, — бояться, навіть закутих у кайдани. — бояться, їх страчують у глухих тюремних подвір'ях, на світанку. Ніхто не бачив, як страчували його товаришів...

Вулиця гуде, готить, реве — у захопленні, в радощах, в очамрінні. Женевці вимахують ліхтарями, вітають звияжців криками, гуками додають їм хоробрості.

«А проспали б свою волю, аби не тіточка Руайом...»

— Підемо звідси, — нахилився до Фанні.

Пробиралися, щоб якось випірнути з цього виру, а він затягував далі та далі, кудись до центру, до епіцентра веселої вакханалії, і годі було з нього вирватись, виборсатись кудись на відлюддя. Несподівано опинилися у самій гушавині, де закрутило, завертіло, і ще несподіванишим був чийсь незнайомо-знайомий голос.

— Мосьє Сергію!

Глянув туди, звідки міг долинути голос, проте нікого знайомого не помітив, навпаки, там згрупувалася міська знать, мер і його близькі.

Кравчинський уже подумав було, чи не вчулося йому,

мало хто знає ім'я, під яким він зараз мешкав, як той же голос повторив знову:

— Мосьє Сергію! Вітаю вас, мосьє!

Зовсім близько від нього стояв весь сяючий од задоволення і радості мер. Сергій гречно кивнув, спробував осміхнутися, але усмішки, мабуть, не вийшло, проте мер не помітив цього, закивав і собі, підняв руку і легким порухом дав зрозуміти, що запрошує до своєї компанії.

«Звідки йому відомо, хто я... Адже ніколи не зустрічалися».

— Не дивуйтеся, мосьє, я вас пізнав,— простягав для потиску руку мер.— Я вас чудово знаю. Ми шануємо хоробрих людей, і я радий, що сьогодні, в цей знаменний для нас день, ви з нами, серед нас.

«Ова! Сто чортів тобі в печінки. Краще б нам з тобою не знатися!»

Од мерових слів Сергієві похололо в грудях. А він — дивак! — думав, що досі його ніхто, принаймні з офіційних осіб, не знає. От так новина! Сам мер пізнав його і привселюдно вітає. Не вистачає тільки, щоб назвав справжнє прізвище, яке йому, в такому разі, напевне ж відоме.

Усміхався, вдавав, що радіє нагоді потиснути руку високому сановникові, дякував за лестиві слова, а в душі шкодував, що пішов на це видовисько, піддався Фанниним умовлянням. Як тепер бути?

— Як вам Ескалад, мосьє Сергію? — не відставав мер.— О, це ще не все, зараз підемо на площу Сен П'єр, там буде заключний акорд. Пардон! — Мер, ніби щось згадавши, озирнувся, помітив недалеко від себе високого джентльмена.— Пане Вестол! — Джентльмен обернувся, усмішкою поинялося його обличчя, почав протискуватися до господаря міста.— Прошу, знайомтеся,— запропонував мер, коли вони зблизились.— Мосьє Вестол, мосьє Сергій.

Це був Вільям Вестол, англійський письменник і журналіст, Сергій не раз чув його ім'я, Вестол працював кореспондентом лондонських «Таймс» і «Дейлі ньюс».

Англієць почав було говорити щось про Росію, нігілістів, але свита рушила, і він мусив перервати свою розповідь. Натопч сунув до найстаршої частини міста, до собору Сен П'єр. Майдан не освітлений, поглинутий темрявою — тим грізнішим, урочистішим видається хід. Коли він закінчився, коли все, що міг умістити невеликий майдан, умістилося, в центрі його з'явився на баско-

му коні окутий залізом герольд і на весь голос, на все притихле — як тільки воно могло притихнути — місто почав читати старовинну хроніку, що віщала мирові про злодійство та розбійництво графа Савойського і мужність прадавніх захисників прекрасної і багатой Женеви.

Мало не кожду фразу історичного письма, ніби стверджуючи, супроводить удар найбільшого соборного дзвона. Його важкий, громоподібний голос летить далеко, в гори, певне, перетинає кордони, нагадуючи чужоземцям-сусідам про войовничість і незборимість женеваців.

— Слава нашим предкам, захисникам міста! — урочисто закінчує герольд.

— Слава! Слава! — лунає під могутній дзвін.

Не згадується вже ані тіточка Руайом, ані її рятівний котелок...

А потім, по всьому, — старовинний женеваський гімн «Се ке Анно». Його співають всі і вся, хто вмів і хто не вмів, має голос а чи не має.

— Се ке Анно!

Сергій слухав, і від тої врочистості на душі його чомусь робилося холодно, незатишно, ніби вивітрували її служні вітри далекої і завше утаємниченої історії.

Х

Після осінніх мандрів по Європі повернувся Морозов. Настрій у нього був піднесений.

— Ти навіть не уявляєш, Сергію, що це за людина! — захоплено розказував про Маркса. — Всі оті розповіді, що ми досі про нього чули, бліднуть перед ним.

— Який він? — допевнявся Сергій. — Як приймав? Чим цікавився?

— Поїхали ми до нього удвох. Добиралися метрополітемом, потім пішки. Будиночок Маркса на околиці, в гарненькому місці. Нам відчинила покоївка, сказала, що господаря нема, він у Британському музеї. Дочка Маркса, Елеонора, запросила нас до покоїв, частувала чаєм.

— До речі, ми зараз також вип'ємо чаю, — перервав Кравчинський. — Щоправда, за бісквіти вибачай. — Він вийшов і невдовзі повернувся з великим мідним чайником, од якого пашило теплом, і двома чашками; сіли тут же, за столом — Сергій тільки відсунув папери. — У Маркса, мабуть, більше зручностей, — домовив.

— Нічого особливого,— відповів Морозов, просторіше тільки.

— Мабуть, не те слово, Миколо,— поправив Кравчинський.

— У Лондоні був такий туман, що ми вдень сиділи при лампі,— вів далі Морозов.— Як зараз бачу: невеличкий затишний кабінет, три стіни займають полиці з книгами, зелений абажур, ще якісь портрети, завалений книгами стіл, рукописи... І він, Карл Маркс. Розмовляв — ніби сам був учасником наших подій. Повна обізнаність! Сказав, що наша боротьба інколи видається напівфантастичною.

— Що він мав на увазі?

— Самопожертву, відвагу.

— Певне, цим довго ще будуть захоплюватися,— мовив Кравчинський.— Дехто не віритиме.

— Я попросив Маркса дещо написати для нас.

— І що ж, обіцяв?

— Дав кілька своїх і Енгельсових книг. Коли перекладемо, він зробить вступ.

— Цим треба скористатися. Плеханов, здається, готує «Маніфест», добре було б, аби Маркс написав передмову.

— На цьому, власне, ми й зійшлися.

...А ще за кілька днів, коли увечері вони зустрілися в мадам Грессо, Морозов оповістив радісну новину.

— Виклик! — таємниче шепнув, тримаючи в руках папірець.— Лист од Софії.

Кравчинський бігцем проглянув листа. Перовська писала, що назрівають важливі події і його, Морозова, присутність необхідна.

— Ну от,— з гіркотою мовив Кравчинський.— Що я тобі казав? Мене знову обійдено.

— Не забуто, Сергію,— гаряче запевнив Микола.— Певен, що не забуто. Ось побачиш.

— Так і передай,— сухо кинув Сергій,— не викличуть — буду чинити по-своєму.

Був кінець лютого. Вони вийшли з кафе. Кравчинський мовчав, утупивши важкий погляд під ноги. Нараз він спинився, підняв голову, якусь мить дослухався.

— Гуси летять,— мовив задумливо.— Чуєш?..

Десь на околиці міста справді долунувало слабе, втомлене гелготіння. Гуси летіли на північ.

— Отак би знятися,— сказав Кравчинський і не докінчив фрази, обірвав її на половині.— Ти коли їдеш? — запитав перегодя.

— Завтра. На Берн. Загляну до Анни — вона має пере-
вести через кордон.

— Гляди. Ну, щасливої дороги, Морозко. — Кравчин-
ський обняв товариша.

— У мене до тебе і до Фанні прохання, — сказав Мо-
розов. — Ольга в такому стані. Подивіться за нею.

— Ти міг цього і не говорити, — зауважив Кравчин-
ський і домовив, згадавши раптом: — Зайдемо, візь-
меш розрахунки на вибухівку. Хоч цим прислужуся.

Після арештів і страт, які, на думку офіціальних
кіл, мали б пригасити полум'я антицаристських висту-
пів, принаймні терор, в імперії створювалася ситуація,
що давала можливість розгортатися дальшій боротьбі
з тиранією. «Народна воля», у складі якої активно ді-
яли тепер Желябов, Перовська, Гриневицький, Фро-
ленко, Фігнер та Дегаєв, що, кажуть, виринув після
погромів, завойовувала все більший авторитет. Вибух
у Зимовому палаці, здійснений досі не пійманим Сте-
паном Халтуріним, свідчив, що ніякими тортурами,
лоріс-меліковськими підступами не зупинити хвилі ре-
волюційного піднесення, що все це тільки збуджує ма-
си, викликає у них зненависть і сприяє припливу но-
вих, свіжих сил. Навіть Західна Європа звернула ува-
гу на стійкість і незборимість нігілістів, як вона їх
досі називала, побачила, що це не стихійне бунтар-
ство, — а закономірна реакція народу на утиски та без-
прав'я.

З листопада у Петербурзі почала виходити нелегаль-
на «Робітнича газета», продовжував своє існування
«Листок «Народної волі». Розгромлена рік-півтора те-
му преса відроджувалась, відгукувалась на події. Що-
правда, їй бракувало кадрів, там вершив справи Тихо-
миров, чимало з колишніх публіцистів були за кордо-
ном, усе ж сама поява цих видань вселяла дух віри
і переконаності, свідчила, що боротьба не припини-
лася.

Назрівав час, коли для більшої революціонізації мас,
як акт помсти за всі злодіяння, необхідно було виконати
винесений ще влітку 70-го смертний вирок Олександро-
ві II.

За таких обставин був викликаний до Петербурга
Морозов. Сергій з нетерпінням чекав од нього звідом-
лень, у душі потаємно плекав свою мрію, як раптом
надійшла звістка: Морозова заарештовано на кордоні.

Очевидно, за ним стежили, мабуть, за ними всіма стежать, ждуть тільки слухного часу, аби видати російським жандармам, як це трапилося колись з Нечасвим і Бакуніним. Блискавкою промайнула в Сергієвій уяві зустріч з мером під час Ескалад, розмова...

Кравчинські одразу ж поспішили до Ольги. Люботович була в розпачі.

— Я поїду, я його визволю,— заспокоював її Сергій.

— Мало одного, хочеш занастити й себе? — заперечувала Ольга. — Ні в якому разі. Поїду сама. Я жінка, проберусь і, може, в чомусь і допоможу йому.

— А дитина, дочка?

— В такому стані я її все одно годувати не зможу.

Ольга металася, збиралась в дорогу, порала дитину. Вона раптом стала невпізнанна, де й поділися її спокій, врівноваженість — жінка твердо поклала їхати, діяти будь-що-будь.

— Малу ми доглянемо,— заспокоювала Фанні. — Аби усе обійшлося гаразд.

— Його повісять... повісять,— не зважала на умовляння, плакала Ольга. — Треба їхати, негайно.

Того ж вечора дитину перевезли до Кравчинських, у Кларан, куди вони перебрались на зиму. Сергій десь роздобув ліжечко, поставив біля вікна, де найбільше сонця. Ольга погодувала малу, уклала, приспала і заплакала. Передчуття чогось недоброго, злого гризло душу.

На виручку їй незабаром подалася і Анна Епштейн.

Відчувши приплив нових сил до столиці, Лоріс-Меліков підняв на ноги поліцію і жандармерію.

27 січня було заарештовано Колодкевича, давнього землевольця, а наступного дня, зовсім несподівано, схоплено Андрія Желябова.

Почуття нерозрадності і безвиході підсилювалося стражданнями полишеної Ольгою дитини. Немовля вимагало догляду, йому ледь виповнювалося півроку, Фанні ж самій почувалося зле, вона час від часу злягала від анемії, і тоді Сергієві доводилося бігати за молоком, готувати обом їм їжу, доглядати.

Якось отаким по-домашньому заклопотаним і зустрів його Подолинський. Сергій вигляд стурбував товариша.

— Молодий чоловіче,— гречно сказав Подолинський,— вам украй необхідно звернутись до лікаря. Ваш вигляд викликає занепокоєння. Приходьте, я вас послухаю.

Кравчинський дякував, розповів, скільки і яких на нього завалилось клопотів.

— Ой-йой! — мало не вигукнув лікар. — Не можна ж так варварськи тратити вашу енергію, ваш час.

Того ж дня Подолинський завітав до Сергія. Видовисько, що відкрилося йому, вразило б навіть бувалого в бувальцях. На ліжку, під тонким витертим пледом, лежала бліда, з запаленими очима Фанні, а Сергій ходив по кімнаті, тримав загорнуту в щось дитину, напував її з пляшечки молоком.

— Так не годиться, — сказав, привітавшись, гість.

— А що ж робити? — скрушно запитала Фанні. — Мене весь час мучить якась холера, якась неміч, сил немає підвестись.

— Давайте ось що: у мене трійко, дві вже няньки, доглянуть четверте.

— Бракувало вам ще цього клопоту, — сказав Сергій. — Якось добудемо до весни, а там Фанні поїде з малою в гори. Ми вже домовились.

Подолинський узяв дитя, те скривилось, заплакало, і він, на руках, приколихав його.

— Як пір'інка. Так воно довго не витримає. Бачте, навіть плач у нього якийсь не дитячий. Пищить — і все. Гріх буде. Як лікар, я наполягаю. Та й Ольга ж і мій друг, я знаю її раніше од вас.

Він справді знав її — веселу, біляву, таку жіночну Ольгу Любатович — раніше. Років з десяток тому полишивши вітчизну та добре наїздившись по Європі, він осів у Женеві, зазнайомився з іншими емігрантами-співвітчизниками. Припала йому, тоді молодому, ще не одруженому, до душі дівчина з гарними, як весняне небо, очима, русокоса, повна неспитої, ще не розтраченої снаги. Часто стрічались, плавали човном на озері, блукали в горах... То були незабутні дні... Потім... потім Ольгу покликали додому, назад, він чекав її, не дочекався, одружився, у них народилося троє дітей, трійко дівчаток. Затим розлучився, бо так треба було, так було краще... Дівчатка zostались при ньому.

...Після вагань Кравчинські погодилися, аби мале перебуло в Подолинського до весни. Йї, дівчинці, мовляв, усе одно, а умови там незрівнянно кращі, Сергій Андрійович, як не є, влаштований надійніше.

Яким же було їхнє горе, якою мірою треба було міряти їх нещастя і якою силою духу володіти, щоб знести, витерпіть те, що сталося за два тижні. Чи передчувала

Ольга, цілуючи свою первісточку, що то буде останній її поцілунок, чи гадали Кравчинські, віддаючи дитину, що прощайтесь з нею назавжди? Першого тижня мала ніби й поправилась, а на початку третього її не стало. Не стало і найменшої Подолинської. Їх скосила невиліковна хвороба. Дівчатка померли від менінгіту, епідемія якого страшним поступом пройшла півднем країни.

— Це якийсь фатум над нами, Сергію,— плакала Фанні.— Ані свої не тримаються, ані чужі. Що подумає Ольга? Що скаже?.. Як їй поясниш?

— Так і пояснимо,— сказав Сергій. І додав: — Як тільки повернется.

Він ще дужче закам'янів, весь, здавалося, перетворився в чекання. А незабаром сталася подія, яка не тільки відволікла на себе всю увагу, всі думки й помисли,— яка сколихнула світ: 1 березня 1881 року в Петербурзі, у царствуючій столиці, на набережній Катерининського каналу, від рук терористів загинув імператор Олександр II.

Женевські газети зарясніли повідомленнями про надзвичайну подію, навперебій, звідки тільки могли, вивуджували всіляку інформацію і друкували, дивуючи публіку своїми відкриттями.

Східна імперія, Росія, стала в центрі світової уваги. Про неї заговорили всі і всюди: у королівських палацах, парламентах, на вулицях, у тавернах, кафе... Країна білих ведмедів, північної екзотики почала розкриватися незвичайними своїми гранями, які одним ясніли, зблискували променисто, в інших викликали майже тваринні ненависть, страх...

Одні захоплювалися безприкладним подвигом революційних борців, вітали їх, славили, інші — таких була більшість — називали бандитами, вбивцями.

Радість, викликана звісткою про смерть самодержця, одразу ж затьмарилася: в Петербурзі, по всій імперії розпочалися поголовні арешти. Скоплений на місці злочину Рисаков на перших же допитах, де йому обіцяли зберегти життя, почав видавати товаришів.

Узято Перовську, Кибальчича, Тимофія Михайлова, Гельфман.

Один із металників, Гнат Гриневицький, якому не виповнилося й двадцяти п'яти, загинув од вибуху власної ж бомби.

Нечуваний успіх, непоправна утрата!

Сергієві було ясно, що там тепер zostалися одиниці.

Одиниці. Навіть важко назвати, хто б у такій ситуації міг очолити «Народну волю». Тихомиров? Дегаєв? У глибині свідомості визрівала надія: тепер без нього не обійдуться, викличуть неодмінно... Він навіть почав готуватися до від'їзду, збирав найнеобхідніше, умовив Фанні тимчасово оселитися в Берні, де незайнятою лишилася квартира Епштейн.

Проте виклику нема, надійшли тільки журнали з перекладом «Спартака», надійшла... власне, він був готовий до цього, — надійшла жахлива звістка про трагедію на Семенівській площі у Петербурзі, де 3 квітня обірвалося життя найвірніших його друзів, найвідданих борців.

Тринадцятого липня у кафе Грессо товариші відзначили день його народження, його тридцятиліття. Тридцять літ! За плечима ж так мало, так обидно мало. «Про які заслуги, який героїзм вони говорять?! — роздумував Сергій. — Ганьба!» Не радували ні присутність Плеханова, який не порахувався з тою суперечкою, прийшов, ні теплі слова вітання, — перед очима в уяві невідворотно стояли шибениці, свіжі могили, чувся глухий кайданий дзвін на холодних, безмежних дорогах імперії, дорогах на каторгу...

Вибравши зручний момент, Кравчинський подякував товаришам за виявлену до нього повагу, пробачивсь і вийшов. Горло стискували спазми, у скронях гупало і взагалі хотілось од усього цього втекти, кинутись стрімголов у самісінький вир.

І раптом — лист! Від Тані Лебедевої. Його приніс Хотинський, бо Сергієві знову довелося міняти квартиру, псевдо (кляті шпики!), частенько навіть міста. Тремтячими від хвилювання руками розірвав конверта.

— Чуєш, Олександр! Вона... вони кличуть мене туди, в Петербург. Ось послухай... — Читав-перечитував, а серце буяло від невимовної радості, шалено билось, ніби вже гнало його, несло туди.

Нарешті! Він дочекався! Всевишній почув його благання (інколи в нападі особливих почувань Сергій вдавався до таких виразів), удовольнив.

— Залишаю на тебе, Сашуню, свої пожитки, — підбив ногою рюкзак, — передаси Фанні. Хоча — ні, я до неї, напевне, заїду. Попрощаюся. Хто знає, коли доведеться побачитись.

— Бережись, Сергію. Бо щось і тут почастишали про

тебе розмови. А за мною, надто ж коли в твоєму пальті, так і ходять назирці.

— Коли в пальті?! — перепитав Кравчинський. — Води їх, Сашуню, води за ніс.

Увечері він писав листа дружині, у Берн.

«Фанко, люба! Їду! Я їду, їду туди, де бій, де жертви, можливо, смерть!»

Він ще не писав з таким натхненням. Навіть тоді, після Мезенцева. Слова лягали на папір хаотично, поспіхом, — зате з душі, з самої її глибини.

«Боже, якби ти знала, який я радий — ні, не радий, а щасливий, щасливий, як навіть не гадав, що доведеться мені ще бути! Досить скніння!»

Життя, повне праці, можливо, подвигів і жертв, знову відкривається переді мною, мов промениста зоря на сірому нічному небі, коли я вже знову почав слабнути на вірі і думав, що ще, можливо, довгі місяці доведеться скніти у цьому вбивчому безробітті між перекладами і суботніми зібраннями!

Живий бог душі моєї!

Відчуваю таку свіжість, бадьорість, ніби повернувся мої двадцять років. Загоряється вогонь давно згаслий — подвигів, жертв, мук навіть — так!»

Тут він був неправий в одному: жага подвигу жила у нім вічно, сила її і пристрасть, можливо, навіть приглушували інші почуття. Але зараз він не контролював себе, своїх думок — вони лілися, текли, Сергій був їхнім бранцем, реєстратором, що ледве встигав нотувати.

«Все, все за коток свіжого повітря, за один промінь того дивного світла, яким осяяні їхні голови. Так, настало й для мене світле свято».

Перед ним проносились роки, події, розлуки і зустрічі.

«Пригадуєш, якось говорив тобі...» Так, так, у його житті було два осяйних періоди: помста Мезенцеву і знайомство, одруження з нею... Але їх має бути три, три... Третій настає ось тепер, невдовзі, він уже відчуває його.

«Признаюся все ж, що моя радість не без хмаринок.

Мені сумно, що я так мало можу виправдати надії, які покладають на мене мої друзі. Клята робота з-за шматка хліба не дала мені ніякої можливості записати новими знаннями... Але зате ця ж каторжна праця дала мені багато витримки і наполегливості в роботі, яких також у мене не було».

Невгамовна натура!

«Як би я хотів володіти тепер всіма багатствами розуму, й знань, і таланту, щоб все це віддати беззавітно, без будь-якої винагороди для себе особисто — їм, моїм великим друзям, знайомим і незнайомим, які — разом з нашою великою справою — одне нероздільне і єдине суще ціле!»

«Що ж, віддам, що є!»

Мов подих, ніби зітхання...

Слідом за листом Лебедевої — од Тихомирова. Лев Олександрович — він таки й очолив «Народну волю», — високо цінує Сергієві заслуги, захоплюється його мужністю і титанічним терпінням, якому, зрештою, настав кінець.

«Приїздіть, на місці буде видніше. Я певен, ми усно дуже швидко домовимось», — закінчував Тихомиров свого листа.

Сергій квапився завершити переклад, давно розпочату статтю про Ірландію (він підпише її своїм новим псевдонімом — Бельдинський), він весь — мовби стріла на натягнутій тятиві, готовий зірватись, летіти, мчати.

Але — знову-таки! — потрібні документи. Паспорт, гроші, явки. Тим паче тепер. Друзі радять не поспішати з виїздом — там зараз цілковитий безлад. Сергій і сам пречудово це розуміє і жде.

Епштейн прибула з дорученням виконавчого комітету провести його, Кравчинського, через кордони та поліційні залоги і цілого допроводити до Петербурга.

Вона ж, Анка — як він її лагідно називав, — привезла «Листа виконавчого комітету Олександрові III». Народолюбці зверталися до нового самодержця з порадою використати дану йому владу в гуманних цілях.

«Кривава трагедія, що розігралася на Катерининському каналі, — читав Сергій, — не була випадковістю і ні для кого не була несподіванкою. Після всього, що сталося протягом останнього десятиріччя, вона була цілком неминуча, і в цьому її глибокий зміст, який зобов'язана зрозуміти людина, поставлена долею на чолі урядової влади». «Саме так, — розмірковував Сергій, — неминучою була міра, застосована до єдинодержця». «Яку користь принесла смерть долгушинців, чайковців, діячів 74-го року? — читав далі. — На зміну їм виступили рішучіші до дії народники. Страшні урядові репресії викликали слідом за сцену терористів 78—79-х рр.

Даремно уряд страчував Ковалевських, Дубровіних, Осинських, Лизогубів. Даремно він знищував десятки

революційних гуртків. Із цих недосконалих організацій шляхом природного відбору утворюються тільки міцніші форми».

Цілком правильно! Він захоплений «Листом».

Тим часом стається непередбачене: вимучений слідством, Адріан Михайлов видав учасників замаху на Мезенцева. Про це відкрито заговорила преса. Товариші настійно радять не зриватися в дорогу. Замість нього до Петербурга їде Стефанович. Справа чигиринців, у якій він був заміщений, напівзабута, останні події відтіснили її,— отже, саме йому, Стефановичу, найбезпечніше податися туди і поспробувати з'єднати рештки народовольців і чорнопредільців. Це так необхідно! Перед лицем трагічних подій, що спіткали організацію, в ім'я майбутньої перемоги — забути чвари, розходження, злитися в один сильний кулак для нового удару.

XI

Ні документів, ні грошей для виїзду... Після багатобіцяючих листів чомусь замовкли Таня і Тихомиров. Зате тут, у Женеві, в Швейцарії, куди б не поткнувся, невідступно заходили за ним шпики.

Про те, що Кравчинський убив Мезенцева і що він у Швейцарії, живе під різними прізвищами,— знали вже всі, хто хоч трохи цікавився російськими справами або ж мав до них якийсь дотик.

Ситуація складалася загрозлива, товариші наполягали на негайному зникненні Сергія. Він має тікати, емігрувати з еміграції, десь загубитися в європейському загалі. Поки мине облава, явно влаштована з метою піймати його, поки надійдуть документи.

Але... куди їхати, яким коштом? У Франції — найближче — стільки своїх і така сильна імперська агентура, що надії на порятунок мало. Грошей чортма... А зникати треба, треба.

Знайомі позичають 150 франків, і Сергій з рюкзаком за плечима — турист! — вирушає в дорогу. Його ніхто не проводить (Фанні усе ще в Берні), усім він каже, що їде до Англії, а насправді направляється до Італії. Пішки. Дорога трохи відома — колись, після Беневенто, він повертався нею до Швейцарії. Головне — гори, минути гори, перевал Сімплон, а там рівнина до самого... Мілана. Так, він подається в Мілан, там його

ніхто не знає і не повинен знати, він уже не «мосьє Сергій», не Бельдинський, не Шарль де Обер, навіть не Штейн, він — Никола Феттер, швейцарець, літератор, він приїхав, аби написати про знамениту «Ла Скалу», про Міланський собор, картинну галерею або попрацювати в багатющій бібліотеці і зробити потім статтю, ряд статей про італійську літературу.

Була середина вересня, в долинах ледь позначалася осінь, а вище, в горах, уже мела сніговиця, дув пронизливий бриз.

Од села до села, від містечка до містечка прошкує Сергій до місця нового свого вигнання.

Гори, чабанські стежини, якими наловчився лазити ще на Балканах, напівзабуті шале з забитими вікнами — господарі, очевидно, померли, а молодь подалася до міста, на легший хліб, урвища, скелі, піжисті потічки, що, розбризкуючись і від того зовсім ніби зникаючи, скачуть з каменя на камінь... Одного разу він послизнувся і мало не зірвався, не шугонув у прірву. А іншого — в сутінках плигнув, думав — на камінь, виявилось ж — на вівцю...

Ось і Сімплон, перевал. Невеличкий прикордонний пункт Домодоссоло. Сергій досяг його десь опівдні, після кількох днів утомливих мандрів. Можна й перепочити.

Умившись та попоївши, пішов оглянути селище. Боже, яка глушина! Та на Україні чи Росії це вважалося б за хутір. Кільканадцять обійсть, низесенька, при самій землі, церковка, викладена з грубого каменя, поруч неї — таке ж сіре, гнітюче приміщення таможні, майданчик посередині, на якому більше кіз і овець, ніж людей.

Сергій забрався на найвищу скелю, що височіла над місциною, і довго дививсь навкруги. Гори й гори... Як у Шевченка: «За горами гори, хмарами повиті...» Вищі, нижчі. Зелені, брунатні, сірі і сліпучо-білі, снігові... Десь за ними друзі, недруги. Одні згадують, піклуються, як йому в цій дорозі, інші, певне, уже шукають, гризуть лікті, що прозивали, випустили...

Горе вам, бездомним бурлакам! На семи вітрах ви живете, усі дощі на ваші буйні голови... Ні дня вам спокійного, ні ночі затишної. Блукати вам, як причинним, міряти незміряні дороги житейські. І ніхто не збагне вас, ніхто не пригріє — тільки й приласкає що сонечко ясне, тільки й почують що зорі небесні...

«Люба Фанко! Нарешті я в Італії... Гори я не перейшов, а скоріш перебіг, майже ніде не зупиняючись, я о 12 годині дійшов до італійського кордону, до якого дилжанс лише на півгодини менше витрачає. Вигадав таким чином 22 франки... Гори голі, села з забитими вікнами, відчинені тільки Refuges для застигнутих бурю мандрівників; але в них, крім чорної кави, хліба і сиру та ще препоганого вина, нічого нема. Дорога пречудова. Мало мені таких приемних і дешевих задоволень випадало».

Він опише їй всю дорогу, детально — перехід так заховив його, так скучив він по далекій дорозі. Покіпче лійовий світильник, за стіною посвистує вітер, вже пізно, завтра на світанку знову в дорогу, далі...

«Спочатку від Брига взагалі гірська дорога, скелі, обриви, долини, рівнини... Потім галереї, висічені в скелях, тому що зверху вічно валяться лавини. Сніг пішов, починалася буря... А потім довкола величезна, майже гладенька рівнина, а на ній горбочки, горбочки — це велетенські вершини.

А спуск — просто диво. Разів три мало шиї не звернув, плигаючи по скорчіатоях (скорочуючи стежки...)».

Ще кілька днів повної небезпек дороги і — ось воно, чудове, велелюдне, шумливе місто Мілан.

Мілан. «Ла Скала». Палац Брера. Обсерваторія... Місто світової слави! Тут малював Мікеланджело, тут скликав до бою повстанців легендарний Мадзіні, Джузеппе Мадзіні...

Велич міста полонить Сергія. Він ладен ходити, блукати широченними проспектами, вузенькими, кривими віголетто — вуличками, що пахнуть давниною; ладен захоплюватися і величчю собору, і скромністю маленьких скривлених будиночків. Усе йому тут подобається, усе до душі.

Але ж... О лихо! Ціни на житло нечувані! Про готель і мови не може бути, таке правлять, що волосся дибки стає.

Після тривалих пошуків Кравчинський прибився на вулицю Санта Марія Сегрета і врешті-решт сторгувався за невелику плату на мініатюрну кімнатку. Господарі ввічливі, не косяться на його бідність, дали обіпратися, бо ж з ним нічого, анічогісінько запасного. Ото й тільки — що на ньому. Та не біда! Не мине й двох місяців, як надійдуть документи, тоді — прощай, Італіє, шукай Николу Феттера! Хоча... хоча інколи він

мінняє й це прізвище — трохи знайомому поетові і журналістові Фернандо Фонтана, якого зустрів у редакції одної з місцевих газет, назвавсь Григоровичем...

Дні минають швидко, Феттеру — Григоровичу — Кравчинському скучать ніколи.

«Страх багато працюю... Встаю години о 8 і на 9 уже в бібліотеці, де й сиджу безвихідно до 4-х, поки не починають гнати».

Після бібліотеки він упорядковує виписки, відвідує книжкові крамниці, шукаючи підходящих для перекладу книг, зрідка навідується до редакцій, але всюди його всерйоз не сприймають, ім'я його як журналіста нікому невідоме.

Як і в Швейцарії — така вже, мабуть, його доля — доводиться заради шматка хліба писати сухі, нудні кореспонденції до всіх доступних газет.

Але і в таких умовах він вишукує головне, що найбільш принесло б користі: зустрічається з учасниками походів, вивчає матеріали про життя й діяльність Джузеппе Гарібальді. Сергій захоплений подвигами цієї людини, він неодмінно напише про неї нарис.

Станюкович, що замінив у «Ділі» недавно померлого Благосветлова, охоче взяв уже оповідання Джованні Верга «Вогневик», зацікавився і просить надіслати роман німця Роберта Біра «Депутат ліберальної партії»...

Робота вимагає часу, і Сергій тратить його з винятковою ошадливістю. Максимально — бібліотека, потім переклади, кореспонденції, власна переписка... На сон майже не зостається, та що — сон, коли тут такі багатства, стільки вражень!

Він майже нікуди не ходить. Одне, що ніколи, а головне ні в чому. Поруч опера, але ж не підеш у неї в поношеному костюмі. А як хотілося б! Бути в Мілані і не відвідати «Ла Скала» — все одно, що в Римі не побачити папи... Проте доводиться миритись, залишати на кращі часи, а зараз працювати, працювати з усіх сил. Більше чи й трапиться така можливість.

Фернандо Фонтана знайомить Кравчинського з відомим громадським діячем Агостіно Пістолезі. Перша ж зустріч принесла обом багато радості. Виявляється, Пістолезі чув про Кравчинського, про нього йому розповідав колись Андреа Коста.

— Так, так, amico carissimo ¹, Італія вас пам'ятає,—

¹ Дорогий, найлюбіший друже.

радіє нагоді привітати далекого друга Пістолезі.— Віва Беневенто! Коста писав мені про ваші виступи на захист беневентських повстанців.

Спогадам не було кінця, на radoшах вони випили чимало дзукко — вина, на прощання Агостіно навіть запропонував йому перебраться до них жити. Сергій дякував, він розуміє італійську гостинність, єдине, що він просив би,— дозволити йому одержувати кореспонденцію на їхню адресу. Пістолезі охоче погоджується. Віднині вся переписка Кравчинського ітиме на Віа Вівая, 16. Сюди надсилатиме свої повні турбот листи Фанні, сюди мчатимуть телеграми від Станюковича, аж з Петербурга.

...Фернандо проводить його додому, на Санта Марія Сегрета, 6. Тепла південна ніч,— у Мілані вона задушлива,— чисте, всипане зорями небо, пізні гуляки на вулицях (удень тут, крім усього, повно ще й жебраків)...

Так рідко йому випадає дозвілля. Ото першого-другого дня, поки шукав житло, подивився місто і все... Фернандо — темпераментний, невідливий — читає вірші, жестикулює. Вірші у нього журливі, повні туги за кращим, чистішим в житті, Сергієві подобаються, імпонують його настроєві, і він говорить про це Фернандо. Поет мовкне, зітхає.

— Таке життя, компаньєро. У вас тяжке, а в мене не легше. Не був я на барикадах, не ходив з Гарібальді, не сидів, як ви, у в'язниці, однак напився лиха!

— Нога,— Сергій давно вже хоче запитати, що в нього з ногою, чому він накульгує,— від того? З вами трапилася біда?

— Мало сказати — біда, компаньєро Сергію. Нога півлиха. Зламав у дитинстві — і все. Життя ламало мене більше.

— Даруйте,— просить Кравчинський,— я зовсім не знаю вашого походження.

— Ми так мало знаємо один одного. Росія... Пушкін, Гоголь... Гоголь бував у нас. Правда, що він збожеволів?.. Так, так, доля великих трагічна.

— Розкажіть мені про себе, Фернандо.

— Що розказувать? — зітхає Фернандо.— Важко розказувати.— Він розстебнув комір сорочки, звисив на груди важку, в чорних кучерях голову; якийсь час так і йшли, Сергієві почувалось незручно, що зачепив найболючішу струну в друговім серці.

— Мілан — місто мого смутку, Сергію, моєї журби, — не піднімаючи голови, мовив Фернандо. — Я тут народився. Батько мій працював художником у «Ла Скала». Маленьким художником, великого таланту в нього не було. Важко жити на світі людям з маленьким талантом. Хоча з великим... також. — Він говорив хаотично, погано контролюючи думки, певне, давалися знаки випите, втома. — Нас, дітей, було троє. Двоє дівчаток. Я найстарший. Ми ніколи не знали ласки, батько завжди був заклопотаний. Праця декоратора давала йому мізерію. Ми цього тоді не знали, нам хотілося... Часто мені хочеться плакати, Сергію, плакати від того, що світ такий невлаштований, що людина в ньому — ніщо. Ніщо... В сім'ї часто сварилися — не вистачало того, іншого... Ми підросли... — Йому важко було говорити, спазми стискували йому горло. — Сергію, ти розумієш мене, Сергію. Зайдемо в таверну, он вона, недалеко...

Сергій всіляко відмовляв друга, все ж той затагнув його в якусь пізню, прокурену, просмерділу вологову винарню. У підвалі сиділо кілька підпилих відвідувачів, про щось сперечалися.

Не сідаючи; прямо біля шинкваса випили кислого вина. Фернандо поривався до чогось міцнішого, але грошей і в нього не виявилось.

— ...Америка, — ніби про щось згадав поет. — Батько поїхав туди, щоб заробити грошей. Працював звичайним маляром. Чуєш, Сергію: художник-декоратор «Ла Скала» — звичайним маляром... проте гроші нам прислав. Я вчився в гімназії — колись я тобі, — він так непомітно й перейшов на «ти», років їм було майже однаково, — її покажу, а вдома сам... сам вчив двох сестричок... Гарсоне, налий нам, — нараз гукнув. — Давай ще вина.

Кравчинський узяв Фернандо під руку, вивів з таверни. Зробив він це майже силоміць, і той, коли вони опинились надворі, подивився смутними очима на Кравчинського і ображено мовив:

— Зневажавш мене? Думаєш, п'ю, пропиваю, в тавернах просиджую... так?!

— Заспокойся, Фернандо.

Фонтана замовк, понуро брів, опутивши голову. Нічна прохолода, що поволі проникала у глибокі, вузькі вулички, поступово витверезувала його.

— Вибач, аміко, сьогодні я...

Сергій стиснув його лікоть.

— Я обіцяв... почав тобі розповідати... Так от: спо-

чатку він нам прислав, я ходив у гімназію... А потім... потім він десь пропав, зник... Невідомо, що з ним там трапилось... Незабаром померла мама... Нам не було чого їсти. Я пішов «хлопчиком» у кафе... кинув гімназію, бо треба було годувати маленьких сестричок. Потім мені пообіцяли роботу в Генуї, кращу, і я поїхав туди... Досі не можу собі цього простити. Там і зламав ногу...

— Доля бідних усюди однакова, — сказав Сергій. — Швейцарія — вільна країна, а горя того на кожному кроці.

— Це ще не все, компаньєро. Для неї, долі нашої, заподіяного виявилось мало. Те, що вона вчинила потім, не вміщається ні в яке розуміння, Сергію. Розворушив ти мою душу сьогодні.

— Даруй, Фернанде. Хіба ж знаєш, чим, буває, зачепиш людину за живе.

— Не в тому суть. Це, чуєш, не вміщається отут-о... Коли в Генуї... я лежав з поламаною ногою, вони, мої сестрички, мої любі Аспазія й Лючі, померли... від голоду, — голос Фернандо тремтів. — Розумієш? Від голоду... А ти кажеш — в моїх поезіях багато смутку.

— Я казав, і я розумію, що то не з примхи, не з доброго дива, Фернандо. Поезія, коли вона щира, завше відбиває душевний стан поета, його буття. Це прекрасно засвідчили великі Данте і Байрон.

— Вони й частки такого не пережили, Сергію. Не знаю, якою була б їхня поезія, коли б опинилися в моїй шкурі. Пробач, можливо, я говорю не те...

Вони довго блукали нічним Міланом. Ця ніч, ця розмова багато дадуть Сергієві!

Вся Італія говорила про папського каноніка Генріха Кампелле, який урочисто зрікся католицької віри і став протестантом з тієї, як він пояснював, причини, що всі католицькі попи — зрадники, в яких немає нічого святого.

Кравчинському ця подія здається немаловажною, і він відгукується на неї широкою кореспонденцією, надсилає її до «Русских ведомостей». Він взагалі писатиме про все, аби хоч трохи поправити свої фінансові справи. «Дело», «Неделя», «Русские ведомости», «Вестник Европы», газети Женєви й Відня, Парижа, де тільки є свої люди, — всі отримують його кореспонденції, підписані, ясна річ, іншим прізвиськом. Одні друкують, не поспішаючи однак з висилкою хоч і мізерною, а все ж гонору, інші спокійнісінько відхиляють, навіть не повідомляючи

про це автора. Листування і пересилка займають багато часу, — все, що виходить з-під його пера, Сергій надсилає в Париж, Лаврову, і в Берн, Анні Епштейн, а вже вони, за його проханням, — редакціям.

Та поденщина поденщиною, а він мусить написати щось серйозне. Станюковичу обіцяно огляд новітньої італійської літератури — саме час цим і зайнятися. Кравчинський студіює творчість свого друга Фернандо, його захоплює поезія видатних — Кардуччі, Лоренцо Стеккеті, Баравалле і ряду зовсім іще молодих. Одних він знає, інших читає з книжок, періодичних видань.

Поступово, хоча Сергій майже ніде не буває, в нього з'являються друзі. Той же Карло Баравалле. Цікавий старий! Справжній італійський тип — невисокий, кремезний, обпалений щедрим південним сонцем. Багато читає, Росія завше цікавила його — як поезія, так і загальне, суспільне життя. Знає Ломоносова, Крилова, Пушкіна...

— У вашій поезії, компаньєро, багато душі, почуттів.

— Яка ж поезія без цього?

— Е-е, не кажіть. Є мастаки, які ставлять її на службу химерії, вигадкам. А є поезія висока, поезія людських почуттів. Той, хто це розуміє, поставив наріжним каменем власної творчості, той митець справжній. Чи не так, пане нігілісте?

Обоє сміються.

— Так, так, — веде далі Баравалле, — Гарібальді, Мадзіні, ваші — як-бо їх? — ага, Раззін, Пугачьов і ви, нігілісте, це справжні поети боротьби. Їх ідеали — пісня людського духу.

Кравчинському приємно, що тут, у далекій Італії, знайшлася людина, яка правильно розуміє їх рух, не піддається намовлянням реакційної преси.

Він пише статтю, а в планах уже визрівають інші, ряд інших — про Леопарді, Джусті, прозу і драматургію, про самотню усну творчість співучого італійського народу.

...Наприкінці вересня Агостіно Пістолезі запросив Кравчинського взяти участь у роботі з'їзду робітничих організацій Ломбардії. Пропозиція зваблива. Але й небезпечна! Цей час, ці два-три місяці йому ліпше б сидіти, писати, не появлятися десь на подібних зібраннях.

Агостіно вмовляв: ніхто не дізнається, нікому не буде

сказано, просто — посидіти, послухати — пізніше десь знадобиться.

Гаразд, він піде. Але ні в президії, ні в яких списках його не має бути. Про виступ і говорити нічого...

Праці багато, а віддачі поки що ніякої. Як сидів на безгрошів'ї, так і досі з нього не вбрався. Закладено годинник, частково взято завдаток з бібліотеки... Становище майже критичне, до якого ніби й не звикати, хоч від цієї звички ніскільки не легше. Власна біда постійно підсилюється безрадісними, трагічними звістками з Петербурга. Там не припиняються арешти. Знову взято Таню Лебедєву. Пишуть, що на неї останнім часом влаштовувалися справжні облави... Люботович у відчай: Колю, Морозка, перевели в Петропавловку, надій на визволення ніяких, що робити?.. Єдиний, хто більш-менш настроений оптимістично,— Стефанович. Хоч нічого й не вдалося з задуманого, проте є надії...

Кляте життя! Вигнанець у вигнанні, подвійна ізоляція. Ні самому вільно писати, ні одержувати своєчасно кореспонденцію.

...Пошуки служби, яка хоч трохи поліпшила б його матеріальне становище, зводять Сергія з відомим міланським видавцем, шефом місцевої «Pungolo» — «Жало» — Еміліо Тревесом.

Тревес мав звичку: перед тим як прийняти когось на роботу, особисто з ним поговорити. Особливо подобалися йому люди збіднілі, зубожілі в силу якихось обставин, але не без хисту. Такі, міркував, особливо роблящі, услужливі.

Приймав Кравчинського в розкішному кабінеті, частував сигарами, кавою.

— Мені про вас говорили, синьйоре,— мовив знічев'я.— Будемо відверті: я здогадуюся, хто ви, хоч справжнього вашого імені й не знаю. Та це не суть важливо. Ви не бандит, не вбивця, не шахрай. Кілька ваших кореспонденцій я читав: подобаються. Звідки ви так добре знаєте італійську?

— Був тут раніше на лікуванні. Між іншим і вивчив,— скриводушив Сергій.

— Похвально, похвально.— Тревес час од часу посьорбував якийсь зеленуватий напій, його крупне, все в жирових складках обличчя, здавалося, тане — він то витирав його червоною хустинкою, то обмахував невеличким віяльцем.— Клята спекота. У вас, на півночі, певне, тріщать морози, а тут...— Маленькими, прозріли-

вими очима глянув на відвідувача. — То хто ж ви, синьйоре... як вас величати?

— Горський, Сергій Горський, пане Тревес. Я справді звідти, де зараз морози. Журналіст, перекладач. Переклав вашого Джованьйолі, «Спартака». Ще рад буду, коли знайду щось підходяще. Нігіліст, як у вас називають наших революціонерів, мав честь бути одним з редакторів газети «Земля і воля»... мусив емігрувати... Маю спеціальну військову освіту — артилерійський офіцер, коли це вам цікаво.

Тревес задоволено кивав, видно було, що йому дещо відомо, але, звичайно, лиш дещо.

— Ви форестьер, синьйоре, іноземець. Тому мене більше цікавить ваша благонадійність. І власна репутація, звичайно. На роботу я згоден вас узяти, однак чогось солідного обіцяти не можу. Ви журналіст, розумієте: всяка редакція рада мати кваліфікованого літератора. Будете... хоча — все попереду, все залежить від часу.

Сергій ніколи не бував у такій ролі, йому здавалося, що Тревес робить для нього велику послугу, тим паче не посмів допевнитися про платню.

Розставалися колегами, один — у фешенебельному кабінеті, свіжому костюмі, аж розпливався від жиру, інший — запобігливо ховав під столом стоптані черевики, одяг його давно просив якоїсь підміни, хоча тримався з гідністю, вартою в такій ситуації подиву.

— Синьйоре, — повернув Сергія, що вже надався іти, Тревес, — хотів би, щоб ви прочитали, — подав книгу. — Це мій роман, «Ентузіасти». Я теж писав, колись... Прочитайте, зустрінемось — скажете свою думку.

Роман не викликав захоплення; розповідалося в ньому про повстання в Мілані 1848 року, однак повстанці, революціонери були зображені як ватажки анархістських груп і групок, нічого спільного з справжньою демократичною боротьбою не мали. Усе ж Кравчинському (тут він чи не єдиного разу погрішив проти власної совісті) не хотілося псувати стосунків з впливовим видавцем, він вирішив перекласти книгу, в процесі перекладу дещо змінивши так, аби підкреслити революційність мас, справедливість їх боротьби. Для цього, вважає Сергій, постаті «революціонерів» краще вилучити, залишити «нереволуціонерів» і картини суспільного руху.

Усього цього він, звичайно, не висловив Тревесові, сказав лише, що попробує перекласти і рекомендувати роман якомусь російському журналові.

— Синьйоре,— сказав йому при зустрічі Тревес,— європейська преса повна сенсацій про російських нігілістів. Ви самі розумієте — пишуть що завгодно. Як ви дивитесь, коли ми вам запропонуємо виступити з серією статей, кореспонденцій, боцетів, тобто нарисів,— ваша справа, як ви їх назвете,— з цього приводу? Сподіваюся, те, що відбувається в Північній Пальмірі, вам відомо краще.— Тревес дивився на свого співбесідника, усміхаючись.— Мені здається так. Що ви скажете, маестро?

— Я повинен зважити, синьйоре Тревес. Пропозиція заманлива, однак не все мені відомо, а матеріалів тут ніяких,— ухилився від прямої відповіді Кравчинський.

— Чао, синьйоре. Нашим читачам було б цікаво. Платитиму вам двадцять п'ять франків за штуку в двісті рядків. Думайте. Нас цікавлять факти, факти... Не теорія — факти.

Фонтана радив не втрачати нагоди, задум подобався й самому Кравчинському, однак... чи не розкриє він себе тими кореспонденціями? Як подивляться на них товариші, женевці? Можливо, знову сховатися за псевдонім? Звичайно, іншої й мови не може бути, хоч усі скоро догадаються, в Італії з усієї еміграції він один. А що, як перед друкуванням пояснити, що статті прислані з Женеви? Нехай мудрують, шукають автора.

Думка здається компромісною, Тревес погоджується зробити саме так, для нього це навіть вигідніше: всім відомо, що в Женеві, Швейцарії,— основне ядро російської еміграції. Отже, матеріали одержано з першоджерел, перших рук.

Так вони й домовляються: Кравчинський робить дві три кореспонденції, в яких проливає світло на зародження нігілістичного, тобто революційного, руху в імперії, а потім, через біографії окремих осіб, розповіді про найцікавіші моменти, дає характеристику руху в «лицях і образах».

«А знаєш, чю характеристику я зроблю першою? — пише він до Фанні.— Здогадайся — Дмитрівську. Про нього стільки разів у газетах писали, що його ім'я згадувати можна».

Про кого і як писати — це також не маляважно. У нього стільки друзів, товаришів, чие життя варто не те що нарисувати — книги, але не всіх можна згадувати, не про всіх можна зараз писати — писанина нашкодить справі. Про «Дмитра» ж, Стефановича,— можна. Він трохи притих, в імперії «напівзабутий», слово про нього не викличе

в офіціальних колах особливої цікавості, розшукувати його з-за цього не стануть.

14 жовтня увечері, після бібліотеки, Сергій сідає за роботу. Перед цим — традиційні макарони, чашка міцної кави. На більше у нього не вистачає, служба в «Пунго-ло» дає поки що дуже мало.

...Ніч. За тонкими перегородками сплять господарі квартири. Мініатюрна кімнатка, де навіть ліжка не поставиш — замість нього диван, маленький столик при вікні, світильник.

Кравчинський пише. Поки що він пише вступ, увертюру до своєї симфонії. Необхідно пояснити читацькій публіці, що російський нігілізм (слово введено в широкий вжиток Тургенєвим) нічого спільного не має з бандитизмом, як його часто трактують.

«Справжній нігілізм... був боротьбою за визволення думки від кайданів всякого роду традицій, що йшла пліч-о-пліч з боротьбою за визволення трудящих класів від економічного рабства. ...Це було відкидання, в ім'я особистої свободи, всіляких утисків, що їх накладали на людину суспільство, сім'я, релігія».

Думки текли вільно — стільки-бо про це передумано! Сергій відчинив віконце — нічна прохолода приємно остудила розгарачілу голову.

Він розповість їм, читачам, як з релігійного, атеїстичного нігілізму виріс до матеріалістичного ствердження світу, як визнав повну рівноправність жінки і чоловіка, як висунув і поставив на порядок денний суспільного життя питання «Що робити?». Що робити, аби повернути людині природою даровану волю, дати їй повне право розпоряджатися собою, знаряддями виробництва, якими вона добуває собі життєві блага, дати рівні права в суспільстві?..

Наступного дня, 15 жовтня, він повідомляє Фанні:

«...Першу пробну кореспонденцію кінчив майже. Завтра закінчу другу... Пишу з величезним задоволенням, як ще ніколи нічого не писав».

Працюється йому легко, вільно, ніби пише він рідною, а не чужою, італійською, мовою. За кілька днів обіцяне готове. Є широкий вступ, є нарис про Стефановича. Одягнувши «урочисту» сорочку, Сергій відправляється до редакції. Тут уже на нього чекають. Він певен, що його писання сподобається. Інша справа, як подивляться товариші, — перші нариси Кравчинський власно-

ручно переписав по-російськи і послав друзям в Женеву для обговорення, а можливо, й надрукування десь у інших виданнях.

«Тільки що з редакції,— ділиться з дружиною.— Ось як було діло. Приходжу — доповідають — заходжу. Перед редактором мій рукопис, і він починає комплімент за компліментом — і чудово написано, і мова, і все таке. Деякі, каже, думки редакція не поділяє, та ви, звичайно, дозволите їй зробити примітки...»

Цього він сподівався — скорочень, приміток. Не думав тільки, що на кожній статті зріжуть по п'ять франків. Та біс з ними! Скільки дадуть, аби швидше. Аби зміг послати їй, Фанні, хоч трохи грошей. Хай не хвилюється: все буде гаразд, його ніхто не викриє по тих боцетах.

Відповіді з редакції не було ні другого, ні третього дня... Та йому це вже не так і важливо, він загорівся роботою, він ладен сидіти дні й ночі, аби написати... написати — слідом за «Дмитром» — про Валер'яна Осинського, Дмитра Лизогуба, Дмитра Клеменця, Петра Кропоткіна, Сою Перовську, Любатович, Засулич — боже, скільки їх, справжніх героїв, мучеників великої справи! — про Двірника, Андрія Желябова, Михайла Фроленка, Дейча, Малиновську... Про Таню... Це будуть оди кожному з них, пісні про їхні подвиги, гідні легенд.

Однак... щоб про все це, про всіх написати, крім загальних відомостей, потрібні і точні: дати, цифри, документи. Де їх узяти? Адже тут, у Мілані, ні газет російських, ні друзів, які могли б допомогти.

«Починай збирати все, що може пригодитися як матеріал для моїх робіт, і насамперед біографію Осинського і кропоткінську брошуру про Перовську (для років і дат, які завжди забуваю), потім ті номери «Народної волі» і «Землі і волі», де були біографії чи описання смерті когось із них. Все, що тільки можеш знайти. Особливо біографію Осинського, яка прекрасна».

Сергій буквально засипає Фанні запитаннями: що, коли, де, при яких обставинах відбулося? Смішно: він забув навіть, коли вони з Рогачовим приїхали до Москви — після втечі з-під арешту в альферовського старшини. Та що приїзд! Забув, коли з нею познайомився! Просить зайти до Драгоманова, уточнити ті чи інші факти.

Фанні робить усе, що в її силах, — розпитує, уточняє, згадує, вишукує старі петербурзькі газети з описами різних подій і все це надсилає в Мілан. Воднораз вона

повідомляє Сергієві, що Клеменця, який два роки сидів під слідством, вислали до Сибіру, а Сергій Андрійович Подолинський несподівано збожеволів. Вісті жахливі, вони знову повертають Сергія до старого, чим він живе постійно, але що зараз, при захоплюючій роботі, дещо приглухло, притупилось.

«Сергійку, любий! Я так за тобою скучила! Вдень і вночі думаю, як тобі там. Боюся, дорогий мій, що твоя нова робота розкриє тебе, і тебе схоплять, ми навіть не попрощаємось. Або ж надійдуть документи з Росії, і ти — я знаю — помчиш туди, навіть не заїхавши попроситись...»

Здоров'я мое нікудишне — лежу, слабую, та ж сама немічність, слабкість. Гроші майже всі витратила, а треба б черевки купити, бо старі розлізлися зовсім, не можу вийти з дому. Але — не турбуйся, я готова терпіти, терпіти все, аби тільки з тобою було благополучно. Посилаю тобі 15 фр. позичених і жду не дждуюся тої хвилини, коли побачу тебе, мого дорогого, єдиного».

Надійшли відгуки від Засулич і Дейча. Стаття про Стефановича викликала заперечення. Лають! Мало про його заслуги, подвиг. Не міг же він його розписати «на золоті»!

...А «Pungolo» мовчить. За годинником пішов у заклад сюртук — господарям Сергій сказав, що несе до кравця гудзики переставити, в кишенях ні сантима. Виручають потроху Фернандо, Агостіно...

Зрештою, на початку листопада Тревес великодушно повідомляє свою згоду друкувати матеріали за... 200 франків. Ціна неймовірно мала, адже передбачається 13 кореспонденцій, та що вдієш. Зате пропонують потім видати нариси окремою книгою! Це і гроші, і — головне — солідна книга, солідна праця, якою, безперечно, зацікавляться.

...Вже написано про Клеменця, Осинського, Віру Засулич... Боцети йтимуть один за одним. Як їх об'єднати? Портрети?.. Просто нариси?.. Профілі?.. Так, так — профілі. Профілі людей, подій, років... Об'єднає їх одна спільна назва — «Підпільна Росія». Вона вже давно в нього визріла. «Підпільна Росія»... Та — лихо! — по-італійськи такого слова — «підпільна» — нема. Редакція радить «підземна», «Підземна Росія...», «La Russia Sotterranea».

8 листопада 1881 року редакція, вмістивши «Let-

tera 1. Preludio» — «Лист I. Вступ» — повідомила своїх читачів, що з цього числа розпочинає друкування матеріалів, написаних по-італійськи одним російським патріотом і надісланих із Швейцарії. Будуть подані біографії видатних нігілістів — чотирьох чоловіків і чотирьох жінок. «Листи», запевняла редакція, безперечно, викличуть інтерес читача, вони розкривають «великі і жахливі таємниці» російської дійсності.

За тиждень, 16 листопада, подаючи «Lettera 2» — «Лист другий» («Пропаганда»), — редакція зазначала, що попередня подача викликала небувалий інтерес, а наступні обіцяють бути ще цікавіші...

«Пропаганда», на відміну від першого листа, видрукуваного безіменно, була підписана ще не відомим нікому прізвиськом «Stepniak» — «Степняк».

Сергій Степняк!.. Син подніпровських степів, син поневоленої України. В цьому імені поєдналися і його негаснуча любов до вітчої землі, і пам'ять про друзів-краян, яких він ніколи вже не побачить, і туга за рідними, що десь ждуть, виглядають свого блудного сина з невідомих далеких доріг... Усе це голосно — на весь світ! — зазвучало в короткому, лункому, як рокотання грому, влучному і мелодійному слові «Степняк».

XII

...Фанні привезла чимало новин, привітів од друзів. У Женеві без змін, ніхто не приїхав, хіба що Бардіна — утекла з Сибіру; Лопатін, здається, нелегально подався на батьківщину; у Петропавлівці помер Нечасв; в Одесі повішено Халтуріна.

— Такі люди гинуть! — нервував Сергій. — Це жахливо! — Він спалахував, спалахи чергувалися з тривалим мовчанням.

— Жорж видає «Маніфест» Маркса і Енгельса, — оповідала дружина. — Маркс ніби й передмову написав.

— Він обіцяв Морозову.

Скільки в ній ніжності, ласки. Як усе-таки важливо знати, що десь є людина, яка жде тебе, думає про тебе, турбується. Чим би і як би ти не був зайнятий, а без цього життя бідніше, убогіше.

Вони мешкають у тій же кімнатці. Другого дня по обіді Сергій повів дружину показати місто. Насамперед театр «Ла Скала». Позавчора він ходив слухати Верді.

— Не-бійся, даром, у редакції дали вхідний квиток, — жартує. — Боже, яке багатство! Більше трьох з половиною тисяч місць! Уявляєш? Але розташовані так, що всім добре видно і чути. Диво архітектури! Нічого подібного, мабуть, у світі немає.

Він радий, він захоплений — так рідко випадають йому подібні хвилини.

— Сходити б ще у собор Санта Марія — там «Тайна вечера» Мікеланджело.

— Підемо, підемо, — заспокоює Фанні. — Ось я трохи відпочину після дороги.

Розкішні палаци, особняки, просторі майдани, проспекти, величезний — здається, весь ніби рветься вгору, у височинь, — собор і глибокі, мов колодязі, вулички, робітничі квартали, міська голота, що так наловчилась маскувати свої нестатки...

Він докінчує «Профілі», пише короткий нарис російської літератури, перекладає Роберта Біра. Роман дедалі більше йому не подобається.

— Господи, до чого примітивно! Які ідіотства! Стара, мов остання перекупка, лає свого чоловіка-небіжчика. При дочці, дітях... Безглуздя!

Над «Депутатом ліберальної партії» Сергій розпочав працювати, ще як роман друкувався в газеті, розділяти, обіцяв його Станюковичу і тепер мусив дотримувати слова.

— Все доводиться переробляти, нехай йому біс.

Давно заплановано нарис — для «Підпільної Росії» — про Любатович. Життя цієї жінки величне, наступним поколінням є чому в неї повчитися.

І зненацька: Ольгу заарештовано!

— Ох, Ольго, Ольго... Не дай бог довідатися їй про дитину, — зауважує Фанні, — вона не витримає, заподіє собі смерть. Ольга людина рішуча. Зажди, у неї ж твоя адреса! — похопилася вона.

— Не може бути, щоб вона дала їм у руки адресу, — заспокоює Кравчинський, хоча в самого на серці холодок тривоги.

Наступні звістки підтверджують їх побоювання: Сергієвої адреси Ольга не заховала, вона стала відома тим, хто ось уже стільки років за ним полює.

— Це вже егоїзм з її боку, — сердиться Фанні. — Вона й кликала тебе туди для рятування Морозка.

— У цьому, Фанко, нічого поганого. Мабуть, ти чини-

ла б так само. Ольга просто закрутилася, можливо, забулася знищити адресу.

— Такого не забувають, це вона добре знає.

Так, цього не забувають. Тепер жди новин. Можливо, й гостей.

— Сергію, треба звідси тікати.

— Треба, але не можна, ніяк. Література — те ж поле бою, Фанко. Якщо я поїду, хто знає, що станеться з моєю книгою. А вона до зарізу потрібна. Бачиш, як нею зацікавились. Європа має знати правду про нігілістів, пора її помирити з ними. Здається, моя книга цьому послужить.

— Докінчиш десь в іншому місці — в Парижі, Лондоні... Зрештою, коли хочеш, я тут зостануся.

— Ні, Фанко, ні. Не умовляй. Це моє поле бою, дезертиром я ніколи не буду. Тут стільки роботи!

Роботи й справді не меншало. «Пунголо» безбожно скорочує матеріали, буває — викидає найцікавіші моменти, їхні публікації для книги не годяться, треба поновлювати вилучене, дописувати, переписувати. Ні які Парижі, Лондони не дадуть змоги працювати.

...А грошей знову нема. Незабаром Новий рік. Свято. Фонтана і Агостіно запрошують... Тревес — хитра бестія! — усміхається, жде, певне, коли зовсім видишеться, аби знову виставити свою ціну. Не поспішає, хоч книгу вже можна було б набирати.

З ним Кравчинський тримається вільніше — «Листи» зробили своє, видавець бачить, що тут пахне гарним барішем. Врешті-решт вони домовляються, що книга вийде кількістю 1200 примірників, автор одержить за неї... 300 франків.

Клятий Тревес! Але нехай. Скоріше б видати, книга напевне піде...

Сергій не зважає на небезпеку, списується з друзями, надсилає їм вирізки «Листів», просить нових матеріалів. Ним уже задумана нова книга — «Росія під владою царів», але то потім, пізніше, зараз ця, «Підпільна...»

Тревес вигадав ще одне: прочувши, що Лавров у Парижі, готовий дати передмову для французького видання, — зажадав і собі. Мовляв, Степняк — ім'я невідоме, добре буде, коли... Між тим, можливо, він має рацію. Передмова такої людини напевне сприятиме ще більшому успіхові книги...

І раптом від Дейча: приїзди, гроші і всі необхідні папери одержано, для обох..

Повідомлення було настільки хвилююче, наскільки і несподіване. Сергій ждав його, чекав з дня на день, але чомусь не думалось, не вірилось навіть, що воно прийде після всього, що там відбулося, тим паче прийде в самий розпал роботи.

Що ж тепер? Брати з собою папери чи десь залишити? Як пояснити Тревесу?..

Ідіотське становище!

Нова звістка все руйнувала: Стефановича, який від імені виконавчого комітету викликав їх, заарештовано. З колишньої організації на волі zostався, по суті, лише Тихомиров. За ґратами майже всі. У тім числі й Клеточников, їхній вірний агент.

За наполяганням царських жандармів Лаврова, як представника Червоного Хреста «Народної волі», з Парижа видворено; при цьому у нього був обшук, отже, його, Сергієва, адреса тепер, напевне, в їхніх руках...

І ще — про це офіційно повідомляли газети: 9 — 15 лютого в Петербурзі відбувся судовий процес над двадцятьма нігілістами-народовольцями. Олександра Михайлова, Фроленка, Суханова, Колодкевича та ряд інших засуджено до смертної кари, решту, між них Морозов і Лебедєва, — до різних термінів ув'язнення.

— Все, — сказав Сергій, — з революцією покінчено.

Настрій у нього був страшний, день чи два він навіть не ходив до бібліотеки, чого ніколи собі не дозволяв. Кинувши її, Фанні, ішов — казав, до редакції, видавництва, а вона знала: блукатиме десь за містом, розноситиме свою тугу.

Невдовзі стало відомо, що смертний вирок скасовано всім, окрім Суханова (офіцер).

Виконавчий комітет «Народної волі» звертався з листом, адресованим групі закордонних товаришів.

Листа переслав Сергієві Дейч — він так само нікуди не поїхав.

Народовольці — автором листа був Тихомиров — ще раз нагадували про своє прагнення об'єднатися з чорнопередільцями і всіма, хто підтримуватиме їхню програму державного перевороту.

Лист був претензійний, плутаний.

«Ми які були, такі й є, тобто не радикали і не соціалісти, а просто народовольці.»

Від початку до кінця народовольство було напрямком негайної дії, державного перевороту... Взагалі ми вважаємо революцію підготовленою і певні, що тепер залишається підготувати тільки сам переворот, який і стане початком революції. Переворот державний — це наше бути чи не бути... Весь зміст нашого існування в захопленні влади...»

Підкреслення, категоричність, мало не ультимативність.

Лист не сподобався Кравчинському. І Лавров, і женеvські чорнопередільці (Плеханов — Засулич — Дейч) уже відповіли Тихомирову, копії відповідей у нього є, він з ними цілком згоден, але треба й самому написати, розвінчати авторів цієї балаканини.

У листі стільки дурниць, пройти повз них — отже, мовчки погодитись, підтримати. Що значить, наприклад, лозунг: «Централізація, дисципліна, вибори зверху»? Скільки про це говорено! Зовсім недавно, в Женеві, вони навіть посперечалися з цього приводу.

Тільки розширення самодіяльності місцевих і окремих груп, тобто зведення елемента зверхності до логічного мінімуму, тільки можливо більший розвиток ініціативи мас, організації приведуть до бажаних наслідків.

Писав дрібно, аби менше зайняло місця, аби зручніше було пересилати.

«Я повинен ополчитися... з приводу цього, тому що воно безпосередньо стосується мене особисто. Не далі як через два-три тижні вийде моя книга, написана італійськи для закордонної публіки. До неї я повинен був скласти досить широку теоретичну та історичну передмову і додати такий же висновок, в якому висловлюю свій погляд на цей рух, його мету, загальну і тимчасову, на терор, на політичну боротьбу і т. д.»

Треба застерегти їх від дальших подібних «заходів», які, безперечно, підривають авторитет не тільки «Народної волі», а й їхньої роботи в цілому. Тільки повна свобода критики, тільки найширше сприяння в роботі всіх розумових сил зможе забезпечити широке і блискуче майбутнє революційної партії.

ХІІІ

Книга вийшла.

1200 примірників зробили перший крок у великий світ.
«Росія підземна. Нариси і профілі революціонерів».

Те, чим снів усі ці дні, місяці, що було змістом його життя, втілювалося в цю працю.

За десять днів після виходу «Підпільної Росії» міланська газета «Секуло», яку редагував Карло Ромуссі — з ним Кравчинський познайомився на з'їзді робітничих партій Ломбардії, — дала першу, хоча й невелику рецензію. Слідом, за тиждень, поспішила відгукнутися римська «Capitan Fracassa», вмістивши — аж у двох номерах! — статтю про незвичайну книгу російського нігіліста.

Елізе Реклю — Кравчинському, із Кларана:

«Мій дорогий друже.

Я ще не закінчив читати вашого прекрасного твору, тому що, як ви знаєте, в мене зовсім нема часу, але того, що я прочитав, цілком достатньо, щоб я похвалив вас од усього серця...

Це не значить, що я вважаю ваш твір позбавленим помилок.

Вони є. Інколи занадто багато поезії в словах і в самій суті зображуваного...

І, зрештою, я прочитав частину передмови Лаврова, ту, що стосується вас особисто. Я думаю про вас так же добре, як там говориться, і ще набагато краще».

Кравчинський піднесений, він навіть не сподівався на таку високу оцінку.

Віра Засулич — Кравчинському:

«Любий Сергію!

...Книжку вашу я ще трохи проглянула, а прочитала тільки про себе... Наскільки можна судити, з заголовків зокрема, книжка дуже цікава і, напевне, буде мати великий успіх...

А моя профіль? Будь я цензором, якому надано владу над вашою книжкою, мабуть, вимарала б її всю, за винятком... двох перших сторінок...

Проте це неприємне враження, звичайно, не має ніякого відношення до заслуг чи недоліків нарису. опиши мене хоч найгеніальніший письменник так правильно, що правильніше бути не може, мені було б ще неприємніше, і чим повніше було б зображення, тим гірше. Цього, я гадаю, не можна навіть віднести цілком на рахунок моєї оригінальності; це, мені здається, почуття досить поширене і на ньому заснований звичай друкувати спогади про приятелів тільки після їх смерті».

Вони ще не раз повертатимуться до цієї полеміки,

а тим часом Сергій розсилає книгу іншим друзям, впливовим газетам, насамперед, Лондона.

«Надсилаючи Вам книгу, дозволю собі додати, що написав її виключно з метою показати в справжньому світлі російський революційний рух (нігілізм), який піддається стільком наговорам вільним і невільним, — я був би дуже щасливий, коли б англійська публіка... побажала звернути на неї увагу».

24 червня «Neue Freie Presse», що виходила німецькою мовою, розразилася великою статтею якогось «К. фон Талера». Рецензент за основу своєї розмови узяв... спогади княгині Долгорукої, вдови убитого народовольцями Олександра II, і книгу Кравчинського.

Цікава протилежність!

«Там нам підносили м'якість і доброту царя... оповідали зворушливими словами про любов і відданість народу. Сьогодні ми хочемо послухати протилежну сторону. Вона випустила таку ж цікаву і, можливо, ще кращу книгу... про пригоди, які проходять перед нами, як безумні, фантастичні картини... Ця книга вийшла з головної штаб-квартири російської революційної партії... і вона повна незмірного захоплення і фанатичного екстазу перед нігілістами і захищає їх злочини блискучою софістикою...»

Пафос революційної боротьби, самовідданість революціонерів явно не до душі барону-рецензенту. Кравчинський визнав рецензію — її переслали друзі — «підлою, однак дуже цікавою».

З невідомих причин німці активно заговорили про «Підпільну Росію», зняли навколо неї мало не галас. За короткий час у Берліні з'являється аж три рецензії! Хвалять, гудять...

Кравчинський прислухається до відгуків, дещо доробляє в книзі... І потроху пише... нову — «Жертви».

Назву невдовзі він міняє — не «Жертви», а «Росія під владою царів». *«...Зовсім не теоретична буде, але дуже фактична, хочу становити політично гнаних всіх класів показати...»*

В Італії літо, Мілан переповнений туристами з усього світу... Відпочити б! Поїхати до моря чи хоч до По, річки, що зовсім недалеко. Проте — ніколи, ніколи.

З Женеви надіслали щойно виданий там «Маніфест», і він вдумується в пророчі слова «Передмови», що її написали Маркс і Енгельс. Його до глибини душі зворушує їх визнання, що Росія іде в авангарді революційного

руху в Європі... Так! Справедливо. Численні жертви, яких вони зазнали в цій боротьбі, не марні. Його вітчизна прийде до світлого дня перемоги, прийде разом з іншими, і тоді на скрижалях історії засяють імена перших хоробрих, перших апостолів волі...

І — раптом: його особою цікавиться поліція. До господарів приходив поліціан, розпитував, хто живе, чи давно живе...

— Дивно, як ці збіри¹ досі мене не злапали, — відповідає Сергій на побоювання дружини. — Я ніскілечки не здивувався б.

— Тобі все жарти, — сердиться Фанні.

— Які в біса жарти! Коли вже Лаврова видворили з Парижа, то що про мене, грішного, казати. У Ольги моя адреса, у Дмитра, у того ж Петра Лавровича.

Звістка обурювала його, виводила з рівноваги. І зовсім не тому, що його могли заарештувати, ні — Сергія бентежить, що від цього постраждає так вдало розпочата справа.

— От що, Фанко, — вирішує він. — Звідси справді треба тікати. Ідь, а я потім.

— Іхати? Без тебе?..

— Так, іхати без мене... В Париж! Там є свої люди, я декому напишу.

— Сергійку, друже, давай разом. Навіщо ризикувати?

— Я зараз повинен бути тут... тут! Сюди йде стільки листів, стільки відгуків на мою «Росію...». Зрештою, приїду трохи згодом. Може, в Лондон, там чимало друзів. Так, так, у Лондон! Але спершу вивчу англійську.

— Господи! Він ще вивчатиме англійську.

— Ось проведу тебе і почну. Побачиш, я її швидко подужаю.

Після довгих умовлянь Фанні таки погодилась. У кінці червня Кравчинський провів її до потяга...

Відгуки не припинялися.

Англійська «Сатердей ревью»:

«В книзі немає жодного слова співчуття з приводу солдатів, убитих під час вибуху в Зимовому палаці, та інших невинних жертв».

Книга — *«...вірний виразник почуттів російських революціонерів і правдиво викладає ті цілі, до яких прагнуть ці політичні фанатики».*

¹ Збіри — презирлива назва поліцаїв (італ.).

Лондонський «Графік»:

«Ця блискуча книжечка єдина в історії літератури. Романісти і драматурги, які писали на ці теми раніше, — писали цілковиту дурницю...»

«Безперечно, ця книга заслуговує бути перекладеною на інші мови, і ми охоче віримо, що в Англії вона приверне багато уваги і її будуть широко читати».

Щотижневик «Академі», Лондон:

«Чудова книжка...», її «...характеризує печать правдивості, а портрети, безперечно, написані з натури... Книга написана прекрасною італійською мовою і написана не без обдаровання».

Лейпцігський «Магазін» — орган всенімецької спілки письменників.

«Ця серйозна, вельми серйозна книга — хоч вона читається дуже легко — штовхає читача на глибокі роздуми».

«Жюстіс», Париж (разом з рецензією подає і кілька уривків з книги):

«Серед численних робіт, що з'явилися останнім часом про російський революційний рух, небагато знайдеться такого драматичного характеру і такого хвилюючого інтересу, як нариси, які ми пропонуємо сьогодні нашим читачам. Вони з'явилися в одній газеті в Мілані і викликали в Італії незвичайний інтерес».

Дихання ентузіазму майже полум'яного оживляє ці трепетні сторінки; в них відчувається тремтіння злості, клетотання гніву бунтаря, для якого перо — це одна зброя в боротьбі».

...Після виходу книги минуло кілька місяців, рецензії на неї надруковані в більшості європейських країн, жодного відгуку немає тільки... в російській пресі. На Петербург, Москву Кравчинський не розраховує, але ж Швейцарія, еміграція, друзі. Чому вони мовчать? Писали ж листи — лаяли, хвалили, а це ніби їм відбрало мову.

І нараз — «Вільне слово», недавно заснована в Женеві газета:

«...Позбавлені художності, нариси п. Степняка позбавлені ще однієї важливості, яка могла б надати їм великого значення: в них немає правдивості...»

Кравчинського дивує недоброзичливий тон зауважень. Що могло статися? І що це за «Вільне слово»? Де воно взялося, хто його вигадав?

Чи не пора справді вертатися?

Пізньої осені Кравчинський прибув до Женеви. Від дня його від'їзду минуло не півтора-два місяці, як передбачалося, а добрих півтора року. За цей час написано чимало цікавих статей, надрукованих потім у різних російських газетах і журналах; перекладено два романи; він подружився з відомими літераторами та громадськими діячами Європи; заарештовано і засуджено деяких друзів, дехто встиг навіть померти...

За цей час написано, видано і перевидано «Підпільну Росію», одержано масу на неї відгуків, водночас розпочато нову книгу, що буде продовженням першої.

За цей час він став Степняком — письменником і публіцистом, літописцем революційного руху...

Тільки в Женеві мало що змінилось за цей час — ті ж чвари, бідність, гризота... Та ще хіба додалося кілька давніх його друзів: Бардіна і Андрій Франжолі з дружиною, Євгенією Завадською. Старий землевець, учасник «Київської комуни», Франжолі втік із каторги, десь, плигаючи на ходу з поїзда, пошкодив руки і ногу... Крім того, в нього туберкульоз, хворе серце...

Знову зустрічі, розмови, що, однак, нічого не додали до попереднього. Дружини не було, вона все ще зоставалась у Парижі, і Кравчинський, не гаючи часу, поринув у роботу.

Перекладав передсмертного листа Софії Перовської до матері (лист видрукуваний у випущеній Червоним Хрестом «Народної волі» брошурі про Перовську), аби вмістити його в усіх закордонних виданнях, насамперед, в англійському.

За цим і застала його одного ранку Софія Бардіна.

— Софійко! — не одразу впізнав дівчину. — Звідки ти? Яким вітром тебе сюди занесло? — Метушився, не знав, де її посадити.

— Я вже давно тут, Сергію. А занесли мене ті ж кляті емігрантські вітри.

Сергій зрештою всадовив гостю.

— Це ж ми, певне, років десять не бачились.

— Десять. Ми саме повернулися звідси, з Швейцарії, до Москви. Олімпіаду пригадуєш? Там і зустрілися. Ви з Рогачовим саме утекли з-під арешту.

— Так, так, ви прийшли тоді з Фігнер, працювали на фабриці. Здається, Таня Лебедева привела вас. Де-

сять років, а все ніби вчора чи позавчора... Спасибі тобі за промову на суді, Сонечко. «За нами сила духовна, сила історичного прогресу, сила ідеї, а ідеї на багнети не ловляться». Своїми виступами на процесах ви дали зрозуміти всім, що ми не стихійна, розбійницька рать, як часто нас представляють, а справді організована, свідома свого великого покликання маса.

Бардіна слухала повні захоплення слова і все більше никла, лице її вкривалось нездоровими рожевими цятками. Зрештою вона не витримала, заплакала.

— Що таке, Сою? — затурбувався Сергій. — Тобі погано?

Жінка схилилась на столик, закрилась руками, плакала; сухі, мов у дівчатка-підлітка, плечі часто здригались. Кравчинський підняв її голову.

— Що з тобою? Чому ти мовчиш, Сою?

— Вибач... Зараз мине. — Тремтячими руками витирала зчервонілі очі. — Нерви. Я так більше не можу, Сергію. Десять років... Кілька місяців фабричних бараків, по суті, кілька бесід, кілька прочитаних брошур, а потім... Два з лишнім роки одиночки, процес, заслання. Що я встигла, що зробила? Ти кажеш — промова. Ото й тільки. Боже! Чим це скінчиться?.. Оця сірість, одноманітність... Я не можу, Сергію, не можу далі так жити.

Вона знову захлипала, сльози покотилися з її очей.

— Я тікала, думала чимсь прислужитися справі, щось зробити, а вони випили з мене все... Я вже не та, Сергію. Я не маю сил навіть...

— Дурниці! — мало не скрикнув Сергій. — Візьми себе в руки!

Софія підвела на нього повні сліз очі.

— Не кричи. Хіба ти не бачиш, що це правда? Правда, мій друже, гірка правда. Роки зробили своє, я вже ні на що не здатна. І тут у вас чвари, гризота... Я розумію... Те, чого ми прагнули, за що готові були віддати все, сьогодні настільки ж далеко, як було й десять років тому. Революція...

— Помовч, краще помовч. Як ти можеш? Революція не триумфальний хід. Ти що ж, гадала за рік-два переінакшити те, що вкорінялось віками, що підпирається нині гарматами, стіною багнетів, так?

Софія мовчки крутила головою.

Сергій дивився на її висхлу постать, тонкі тремтячі

руки, і жаль — пекучий жаль! — пік йому душу. Він розумів її, часом і сам переживав подібні хвилини, але ж... не міг поділяти її думки.

— Даруй мені, Сергію, я не хотіла... Своїм спогадом ти роз'ятрив мою душу... мою рану... Вона й так ніколи не заживає. Рада за тебе. А моя пісня проспівана.

— Ти просто втомилася, виснажилася. Тобі треба відпочити, Соню.

— Треба, треба, — мовила Софія. — Згодна, що треба. Я зайшла зовсім не за співчуттям — Андрій, Франжолі, у безнадійному стані. Почув, що ти повернувся, просить зайти.

— Де він?

— У себе, я знаю, де вони мешкають.

— Тоді зажди. Я хутко.

...Франжолі лежав у маленькій, напівтемній і погано протопленій кімнатці. Прогнуте ліжечко тулилося до витертого простінка, замість столу — табуретка, кілька старих рипучих стільців.

— Каюк мені, Сергію, — сказав хворий, коли вони привіталися. — Сухоти, серце... Довго не витримаю. — Запаленими очима обводив своє убоге житло, зупинявся поглядом на чомусь дріб'язковому і довго, з нудотою дивився. — А так хотілося б хоч умерти на рідній землі.

Невисокий, щуплий, він ще дужче висох, здавався зовсім дрібненьким. Сергій легко підняв його, поки жінки поправляли злежану, пропотілу постелю.

— Правда, Сергію, жалко дивитися на таку неміч, як оце я?

Йому хотілося говорити, відчувати, що він ще живе, тому хапався за будь-яку думку, аби не мовчати, хоч розмовляти йому було не легко.

— Важко, Андрію, усвідомлювати, що людина так рано іде з життя, — мовив Кравчинський. — Що життя таке невлаштоване, а смерть неблаганна, нічим її не одвернеш. Гинуть на шибениці, у казематах, на каторзі...

— А пам'ятаєш? — І хворий пригадував золотий час, коли вони, одержимі ідеєю революції, ішли до робітників, ішли в народ, несли йому велику правду життя. — Як гарно влітку в околицях Києва. Рідко який птах долетить до середини Дніпра... Правду писав Гоголь —

чарівна річка...— Хворий надовго заходився кашлем, і вони заспокоювали його, робили примочки, клали на розпашіле м'яке чоло.

Відтоді мало не щодня, траплялося й пізнього вечора, він поспішав сюди або до Хотинського — той також почувався украй недобре...

Елізе Реклю мешкав у Кларані, поблизу Женеви. Він усе ще працював над своєю «Географією». Часто бували тут Кропоткін, Засулич. Віра допомагала вченому розбиратися в його паперах, переписувала чернетки, добирала довідковий матеріал.

Одного зимового дня завітав сюди і Кравчинський. Сергій пам'ятав теплого листа Елізе з приводу «Підпільної Росії», крім того, хотів просити його, аби посприям у французькому виданні книги, про що так само колись вони листувалися.

У Реклю застав Засулич і Дейча. Всі — і господар, і гості — були чимось схвильовані.

— У Харкові заарештовано Фігнер, — повідомив Дейч і подав Сергієві газету, французьку, очевидно, одну з тих, які Реклю отримував з батьківщини. — Віра, по суті, остання. Залишився Дегаєв.

— Так у нас було після розгрому Комуни, — докинув Реклю. — Арешти, суди, страти. Реакція всюди кровожерна.

— Боюся, що арешт Фігнер не випадковий, — зауважив Сергій. — Чи не зрадою тут пахне, чи не втратили ми високої пильності? До речі, що Стефанович? — звернувся до Дейча.

— А що Стефанович? — нерозуміюче перепитав той.

— Кому б говорити, Женю, — Кравчинський нарочито назвав Дейча цим вигадано-інтимним ім'ям, аби підкреслити свою доляльність. — Листування, яке веде з тюрми Стефанович, телеграми... Такого ще не було. Тюремники, певне, ведуть з ним переговори. Драгоманов вважає...

— Він провокатор, цей Драгоманов, — скипів Дейч. — Давно пора влаштувати над ним третейський суд.

— Панове, — втрутився Реклю, — я просив би спокійніше. Такі слова, мосьє Дейч! Я вас прошу!

Запала мовчанка, всім стало незручно, і Сергій, аби перевести розмову на інше, нагадав Реклю його обіцянку допомогти з перекладом книги.

— О, звичайно, звичайно! — оживився господар. — Певен, що книга рзійдеться блискуче. Тільки переклада-

ча знайдіть гарного, а я відредакую. І ще,— додав,— варто подумати про Америку, там, напевне, знайдуться прихильники.

— На жаль, немає в мене, друже, зараз ані найменших зв'язків.

— Це поправимо,— заспокоїв Реклю.— Дайте мені списатися з тамтешніми колегами, і все уладнається. Книжка ваша потрібна, повчальна.

— Надто хвалебна,— кинув Дейч.

— Якими б ви, панове, одне одного не малювали, історія все поставить на місце,— розважливо мовив Реклю.— Вона ніби й не істотна, ніби й не присутня при ділах наших, а все бачить, усе фіксує. Людське буття і небуття — суть дві однаковісінькі безодні. Сперечатися, яка з них краща, повірте, не варто. Покладіться на історію.— Елізе всміхнувся, даючи зрозуміти, що оце їхнє сперечання ні до чого, од незайнятості чимось серйозним.

— Сподіваюся, ми про це ще поговоримо,— шепнув Сергієві Дейч.

— Не скажу — з задоволенням,— відповів Кравчинський.— Подібні розмови викликають у мене оскому. Та коли твоя ласка... В суперечці, зрештою, пізнається істина. Між іншим,— звертався до Віри,— забігайте хоч зрідка до наших хворих. Це їм необхідно.

Попрощалися холодно.

— Безділля роз'їдає людей гірше всякої іржі,— сказав Кравчинський, коли Засулич і Дейч вийшли.

— Сподіваюся, ви не маєте на увазі наших спільних друзів,— зауважив Реклю і пильно поверх окулярів глянув на Сергія.— Віра Іванівна часто стає мені у пригоді.

— Авжеж, авжеж,— послішив запевнити Сергій.— Суєта суєт...

— Посидимо краще біля каміна,— запропонував господар.— Рідко, дуже рідко випадає побути з друзями на самоті.

Весело готіло полум'я, кидало гарячі червоні тині, було, як ніколи, затишно, гарно; вони розмовляли довго, про все: про подніпрові степи, Петербург, про Балкани й Італію, про комунарів Парижа... В обох була рідна земля, рідна оселя, однак жити в ній не моглося — для них вона оберталася нині тюрмою, в'язницею, мачухою; в обох була мрія — світла, мов сонце, і, мов сонце, приваблива, мрія, що мала стати живою,

реальною плоттю — задля того вони страждали, гинили, гинули і піднімалися знову...

Приїхали Тихомиров і Ошаніна. Кравчинський не пішов їх ні зустрічати, ні вітати — напередодні повернулася Фанні, захворіла з дороги, і він клопотав біля неї. І взагалі компанії цієї він не волів бачити. Можливо, тому що від неї тривалий час залежав його виїзд, повернення його на батьківщину, яке так і не здійснилося, зрештою, що ці люди, хоч він і знав їх, не викликали в нього симпатій, довір'я. Щоправда, не маючи прямих доказів, Сергій не виявляв цих своїх почуттів якимось іншим чином, відверто, — він просто мовчав, уникав безпосереднього спілкування. Тим паче, що тепер у нього маса справ, що, позбавлений можливості брати участь в роботі організації, він знайшов інший шлях, викував собі іншу — не менш надійну й разючу — зброю і вигострює її, вдосконалює, аби була влучна й нещадна, як і та, перша.

Ось-ось мало вийти англійське видання «Підпільної Росії». З Парижа одержано повідомлення — там, здається, також влаштується скоро. Книгою зацікавились шведи.

«...Цими днями мені взагалі дуже везе: вчора одержав з «Вестника Європы» повідомлення про те, що моя стаття про італійських поетів піде в січневій книжці. А стаття величезна, в 4,5 аркуша... З Німеччини також пропозиція про переклад з виплатою марок 600—700! Взагалі, купи золота... мені й не снилося...»

Рідко буває, щоб муза виявляла таку щедроту. Тож — за роботу. Попереду книга про жахливу російську дійсність, про історію тиранії, самодержавства. «Росія під владою царів». Можливо, тільки не «під владою», а «під ярмом...». Зрештою, назва потім, зараз робота, праця. Його невеликий стіл завалений томами історій, найрізноманітнішими журналами, газетними вирізками; день і ніч, ніч і день він сидить над ними, вивчає, виписує, аналізує; голова його повна фактів, цифр, імен... З усього цього поволі, вперто народжуються сторінки, аркуші, народжується нова книга. Першим у ній має стати нарис про Любатович — він уже майже готовий, потім про Халтуріна і ряд загальних, оглядових статей.

Франжолі необхідне було хірургічне втручання. Хоч у нього самого грошей бракувало, заплатити лікареві зголосився Кравчинський. Він навіть з'їздив за хірур-

гом, привіз і тепер, поки той оглядав хворого, всіляко умовляв Женю, Андрієву дружину, не впадати в розпач — все, мовляв, обійдеться.

Жінка плакала, їй самій необхідно було лікуватися — од анемії та нервового розладу, і Сергій, аби хоч трохи відволікти її увагу, розповідав, скільки йому довелося намучитися з Волховською, дружиною Фелікса Волховського, поки таки не поставив на ноги. А була ж куди в безнадійнішому стані, руками не володіла... Щоправда — Італія, Франція... Сонце, море... От поправиться Андрій і — туди...

Його покликали.

— Підніміть, будь ласка, хворого, — попросив лікар.

Сергій підсунув руки під Андрієву спину, трохи підняв його. Крізь тонку, проїняту десятима потоми, білизну відчував липке, немічне тіло. «Що від нього залилося! Колись бадьорий, повний сили, енергії... Жх!» Їхні погляди — гострий, бентежний Сергіїв і згаслий, ледь жевріючий Франжолі — зійшлися. Хворий дивився пильно, довго, ніби вгадував оті товаришеві думки і просив пробачення за власну немічність, за все, чим завдає йому, Сергієві, такому зайнятому, турбот. Кравчинський не витримав погляду, одвів очі.

— Тримайте, тримайте, молодий чоловіче, — просив лікар.

Тіло синє, з випнутими жовтими маслаками, темнуватим розгалуженням жил і прожилок; Сергій відчував його, ніби власне, відчував легке тремтіння, податливість. Йому стало млосно, щось нудотне, давке підкочувалося до горла, давило, туманило свідомість...

— Тримайте ж! — зиркнув на Кравчинського лікар і від подиву вибалушив очі. Сергій поблід, ледве стояв на ногах. — Е-е, та ви самі... вас самого треба рятувати. Опустіть, опустіть його, — удвох обережно вони поклали тіло. — А тепер сідайте, отут... Такий здоровань, а падає в обморок. Намочіть, прошу вас, — звернувся до Завадської, — вату — он нашатир — і дайте йому...

— Сам не знаю, як це трапилось, — за хвилину виправдовувався Кравчинський.

— Це він од вигляду мого, пане лікарю, — глухо обізвався Франжолі.

— А ви лежіть, лежіть, — підступив до нього хірург, — з вами в мене особлива розмова. Сьогодні на цьому закінчимо, а за тиждень — я повідомлю — прошу в клініку. — Він складав інструменти, скидав халата. — За цей

час йому необхідно підкріпитися, — звернувся до дружини. — Постарайтесь... харчування, ліки — зараз я випишу рецепт... А за тиждень зустрінемося.

Він помив руки, випи'ав на готовому бланку рецепт і поспішив.

— Одне й те ж, — мовила, провівши лікаря, Завадська. — Харчування, свіже повітря... А де його взяти?! — Очі її почервоніли, засльозилися.

— Не треба, Женю, — попросив Андрій. — Мені вже нічого не допоможе. Я знаю, то він так, для заспокоєння... Уже не довго. Прошу тебе, Сергію: після всього, коли дійдетесь того дня... того часу, перевезіть мене... моє тіло на Україну. І ти, Женю... я тобі казав.

— Не поспішай, Андрію, — сказав Кравчинський, — ще невідомо, хто кого перевозитиме. Ось вам, Женю, гроші, — дістав з кишені кілька асигнацій, — купіть усе необхідне.

— Спасибі, друже. Не знаю, як і віддячити тобі.

— Потім, потім. Зараз не час про це думати. От підлікуйся, піддужчай — тоді й будемо рахуватися.

Потому минуло кілька днів і — зненацька:

— Вмирає Франжолі!

Як сидів — зірвався, вискочив, схопив візника...

— Все, Сергію... Скінчилася моя Голгофа... друже, — хрипів хворий. Він задихався, безсило хапав себе за горло, ніби хотів розірвати його, щоб увібрати більше повітря, час од часу на нього нападали судороги, і він корчився, вертівся, вже навіть не стогнучи.

— Відчиніть вікно, — сказав Сергій.

— Таж квартира відчинена, — заперечила Бардіна, вона також прибігла. — Він весь мокрий.

Кравчинський підійшов, з силою штовхнув раму — вогке, холодне весняне повітря війнуло в задушливу кімнату.

— А тепер підмостіть щось під спину.

Підняв хворого — той обіруч учепився за нього, не відпустив.

— Скінчилася, друже...

— За лікарем, швидше, — не зважав на шепотіння Сергій.

— Пішли, Сергію, щось довго нема, — бідкалась дружина.

Хворий задихнувся, занімів, посинів — і раптом бризнув кров'ю. Груді і шию йому обкладали холодними компресами. Сергій навіть спробував затиснути вену, однак

це мало що рятувало. Кров ішла, зупинилася вона тільки тоді, коли хворий занімів.

— Він помер? — чужим голосом, з острахом запитала дружина.

Ніхто не обізвався на її слова.

— Боже! Він помер...

Жінка зайшлася безслізним, надривним плачем.

Сергій узяв за лікоть — чув, як дрібно дрижить тіло, ніби зіткане з постійно тремтячих волокон.

— Не треба, Женю, цим не зарадиш.

Хтось прикрив простирадлом тіло товариша.

Якась старенька — очевидно, з сусідок — підійшла, відкинула ріжок простирадла, склепила померлому повіки, поклала на них мідні монетки.

«Звідки вони в неї? — подумав Сергій. — Отак відразу... ніби вона знала, що він...»

— Я не можу, Сергію, не можу, — здригалась від ридання Завадська. — Не залишайте мене саму.

— Я зостануся, Женю... я тут, — заспокоювала Бардіна, хоч самій бралось на плач.

— Боже, боже, що ж тепер? — побивалась Євгенія. — Сергію, Соню! Що тепер? Їхали сюди, мучилися... Сподівалися поправити його...

Ніхто не відповідав їй.

— Ні, я цього не знесу... не витримаю.

— Женю, перестань, досить, — умовляла Софія. — Хіба ж плачем допоможеш?

— Він так хотів жити, так прагнув сюди...

Кілька разів їй ставало погано, доводилося силоміць повертати її до свідомості, і кожного разу жінка, здавалося, в безумстві кидалася до покійного, падала на коліна, обнімала мертве тіло.

— Я піду з тобою, Андрійку... любий, — примовляла. — Я не залишу тебе... Я піду з тобою.

Сергій домовився з хазяйкою квартири і старою, що вертілася тут, аби вони приготували покійного в останню дорогу, дав їм кількадесят марок і, пообіцявши прийти вранці, попрощався.

А вранці їх розбудила Бардіна.

— Сергію, біда, — кинула, плачучи, з порога. — Жена отруїлася. Я вийшла купити дещо, а повернулась — вона вже мертва. Записку лишила — нікого не винувати, з власної волі.

Похорон відбували аж наступного, третього по смерті Франжолі дня. Убогий катафалк бічними вуличками

вивіз домовини на кладовище, де в однім із закутків чорними отворами зяяли дві кам'яністі могили. Кравчинський виголосив промову — і все, по колишньому бойовикові, землевольцеві та його дружині zostалися хіба що низенькі дерев'яні хрести та гіркота жалю, утрати, безвиході.

«А так просився на батьківщину».

Похмурий, пригнічений повернувся додому. Кілька днів по тому нікуди не виходив, хоч його і кликали Плеханов із Тихомировим. Знав — там не обійтися без суперечок, різких слів, а нині цього не хотілося. На тлі подій, що відбувались, їхні сперечання видавались пустими, намарними. Справді-бо: що нового, цінного, міг дати черговий контроверс, коли так просто, безглуздо гинуть товариші, коли самогубство, коли, зрештою, той же Дмитро, Стефанович, якого він так підняв у своїй книзі, — фактично відрікається, відхрещується од власних переконань? Його промова на процесі, який щойно розпочався в столиці, — вірець мало не відступництва, загравання перед судом, отже, і владою. Обурливо!

Не встигли затамуватися біль і гіркота смерті Франжолі й Завадської, як помирав Хотинський. Бардіна була хворому — надто в останні дні — мов сестра; не залишала його, віддавала йому й без того мізерні свої зусилля. Жінка ніби знайшла в цьому своє покликання або ж відчула веління долі, мужньо несла добровільно узятий хрест. Вона й повідомила Сергія про смерть. Повідомила після всього, коли Хотинський став уже нерухомий, не цьогосвітній, — так нібито він і велів, аби смертю своєю, муками не терзати душі товаришів, надто ж Сергієві, якого, казав, любив над усіх.

...Та ж конячина, той же катафалк, те ж кладовище. Їх навіть поклали поруч — Франжолі, Завадська, Хотинський... Сергій промовляв над свіжою могилою друга, перед нечисленним товариством, а думками був там, десь там — по Сибірах, Уралах, де сотні побратимів, десятки відомих і невідомих могил. Скільки їх ще розкриється, аби прийняти тіла мучеників?! Скільком доведеться накласти головою, поки настане *той*, великий, жаданий день?

Вічне питання! Питання питань! Одколи світ — стільки й триває боротьба добра і зла. Невже в цьому й суть людського буття? Невже злагода, спокій суперечать поняттю людина?

Ці думки не полишали його й потім. Нового, свіжого в них були хіба що причина, поштовх, які їх збудили, решта ж — десятки разів перебране, вимучене в безсонних ночах, у повних бентеги днях.

І все ж — доки терпіти? Доки згряя вовків, тиранів шматуватиме тіло народу, рватиме з нього жили?.. Без кінця-краю? Так було, є і так буде? Ніякі рушення, комуни, ідеї не повалять сп'янілого од крові колоса?

Підігрівала ці міркування Бардіна. Зі смертю Хотинського вона ніби осиротіла, втратила сенс життя і всі свої сумніви, породжені хворобливою уявою, можливі і неможливі страхи щедро виливала Сергієві. Приходила, щось допомагала Фанні чи ні, а його бентежила, вибивала з робочого ритму. Аби заспокоїти її, ішов на прогулянку, десь за місто, де весняним клекотом повнилися гори, але Софія й там пеклася, марила одним: навіщо жити? Навіщо, коли все, чим горіли, чого сподівалися, рухнуло, згнуло, кануло в безвість?..

Усовіщав, проте бачив, марно, даремна затія. Хіба що ніч розлучала їх, тимчасово обривала нестримний плін душевних тортур.

— Може б, ти з'їздила з нею куди, — казав дружині. — До Анни, чи що... може, дорога хоч трохи розвіє її муки. Бо... — не домовляв, сам боявся тієї думки, а вона ставала настирливішою, докучливішою.

...Це сталося 13 квітня, увечері. У двері нетерпляче постукали.

— Мосьє, — задихаючись од хвилювання і швидкої ходи, мовила жінка (Сергій одразу пізнав у ній хазяйку, у якої мешкала Бардіна), — мосьє, нещастя... Ваша знайома...

— Що з нею? — відчув недобре Сергій.

— Вона стрілялася, мосьє, — заплакала жінка.

— Вона жива? Де вона?

— У лікарні... Жива.

— Це якась напасть, — сказала Фанні. — Страшна весна. Смерть за смертю, самогубство за самогубством...

— Облиш! — обірвав її Сергій і звернувся до жінки: — Ходімо!

Швидкий у ході, він мчав, нічого не помічаючи, нічого, окрім внутрішнього протесту, не чуючи. Жінка намагалася розповісти йому, як усе трапилось, як вона, повернувшись додому і випадком зайшовши до кім-

нати, застала квартирантку в закривавленій постелі, напівживою, однак Сергій не слухав.

— Потім, потім...

У кантональній лікарні йому сказали, що синьйора Бардіна в задовільному стані, що вжито всіх заходів, аби врятувати її, однак ніхто за це не ручається: втрачено багато — дуже багато, мосьє,— крові.

Сергій походив з годину, було вже пізно, до палати нікого не пускали,— і украй пригнічений несподіванкою — поплився додому.

— Мосьє,— до нього обзивався жіночий голос,— вона тричі стріляла в себе. Тільки третього разу...

«Тричі стріляла... Третього разу...» Усе це доходило до нього, ніби луна, якесь далеке відлуння, він чув його і не чув, воно стосувалося його й не стосувалося: «...За третім...», «...Дві години не давала нікому знати, хотіла зійти кров'ю...», «...Я зайшла випадково, мосьє...».

Що ж це відбувається? Сон? Наслання?

Було пізно. На соборі Сан П'єр пробило одинадцятку чи дванадцятку — для нього зараз це не мало ніякого значення, єдиним його бажанням було усамітнитись, втекти від людей, аби не чути ні співчувань, ні нарікань на долю. Він брів якоюсь крученою вуличкою, що піднімалась вище і вище вгору. Зійшов місяць, повис над верхами, заливши і їх, і глибокі ущелини холодним голубуватим світлом. Уже за містом, за останніми вдовбаними в скелі і тому малопомітними будиночками Сергій зупинився, оглянувся: мертвим блиском тремтіло озеро, Женева то горіжилася гострими шпильями соборів, то раптом ніби провалювалася, і на тім місці зяяла темна, жаска прітва, то виринала знову, розливалася острівками вогнів.

«Я поспішала сюди, сподівалася...»

«Всі ми кудись летимо,— хотілося сказати Сергієві,— від чогось до чогось, шукаємо кращого, а знаходимо... Чому?! Чому благородні поривання наших душ роковані на погибель, на згубу? Невже в них нічого живого, природного, здатного запліднити людські душі, розпалити в них жадобу кращого? Невже, час од часу виливаючись у Пугачовщину, Коліївщину, Паризьку комуну, народний гнів, народний протест будуть увінчуватися шибеницями, потоками крові, кам'яницями Петропавловки, а тирани торжествуватимуть? Адже щороку тисячі ідуть до Сибіру, в цю країну погібелі,

яка ніколи не повертає своїх жертв, а поглинає їх, мовби міфічний Стікс.

Стояв, зіпершись на виступ скелі, нічна прохолода закрадалася під блаженське одіння, сиротами обсипала тіло, та він нічого не відчував, нічого — окрім пекучого палу душі і якоїсь шаленої роботи мозку. Ніби перед ним були не німі, залиті холодним сьєвом уламки прадавнього Всесвіту, а ті, від кого все це залежало, хто міг повернути хід історії, — і він промовляв до них, звертався до їхньої совісті, до сумління.

«Погляньте на смутне, незоре кладовище, ім'я якому Росія. Скажіть: де наші поети? де наші художники, де публіцисти?.. Де наші Пушкіни, Гоголі, Белінські? Там, там поховані вони живцем — там, у тих диких юртах, мучаться вони, задрячи товаришам, що загинули на шибениці».

Тяжке видовисько. Нещасна країна. Але ж хто винуватець усіх цих бід?

Хто?

Вони мовчали, і він — нестримний у гніві — кидав їм в обличчя:

«Звичайно, уряд, звичайно, тимчасовці — сатрапи, звичайно, цар.

Що ж! Давайте проклинати їх, адже це так дешево.

Але досить, панове! Не винен звір, що розірвав подорожнього: на те він і звір. Винен той, хто дає йому волю, знаючи його натуру. Навіщо винуватити тупого деспота, коли винні ви, які підтримуєте деспотизм, ненавидячи його?

Коли, оглушений могутніми ударами терористів, розгублений, готовий поступитися, він злякано озирався по боках, шукаючи будь-де підтримки, — де знайшов він її? Ні, не в криводушній відданості, тому що всім він став ненависний, а в рабському боягузстві. Підбадьорили, поставили його на ноги ви, представники російської суспільності, своїми адресами, статтями, депутаціями, тим паче ганебними, що вони були цілком лицемірні. Знайте ж: на вас лежить кров усіх цих незліченних жертв!»

Як ніколи, хотілось дошкулити їм — земцям, думцям, старшинам, предводителям і предводимим, чіїми нещирими, користлюбними моліннями стверджувалося і чиниться самовладдя, хто, боячись утратити неправдою здобуте, не наслідиться сказати «ні!». «Ні!» — тиранії, злодійству, безправ'ю, що віками панують на світі, нищачи усе здорове, гуманне.

За кільканадцять днів, протягом яких йому все ж удалося відвідати Бардіну, — Софія ні за чим не жаліла, бажала тільки одного: щоб швидше все це кінчалося (вона померла увечері 26 квітня) — Сергій, збурений останніми подіями, напише «портрет» героїні. Нарис він віддасть Драгоманову, у «Вольное слово», де його й буде надруковано за підписом «К.» Невдовзі «портрет» — уже анонімно — вийде окремою брошурою у серії біографій революціонерів, яку видавало Товариство Червоного Хреста «Народної волі». Це буде єдине слово про одну з тисяч борців, які віддали революції і свою чисту любов до народу, і свої, можливо, великі обдаровання, нічого за те не вимагаючи, інколи навіть не називаючи власного імені.

«В ніч з 25 на 26 квітня в женеvській лікарні, після мученицької дванадцятиденної агонії померла Софія Іларіонівна Бардіна від рани, завданої самій собі пострілом з револьвера. У неділю 29 квітня вона була похоронена товаришами.

Нечисленні і короткі були промови на її могилі: бувають хвилини такої внутрішньої пригніченості, такого глибокого смутку, коли промови не йдуть на ум, коли слово холоде на устах, ховається кудись у глиб душі, ніби стидаючись своєї убогої сірості...»

І, з глибоким жалем повідавши читачеві безрадісну одісею Софії, додасть:

«Її сумна Голгофа скінчена... Вбивство здійснилось тихо, непомітно, не викликавши, як привселюдні страсти, ні гнівних статей у вільній зарубіжній пресі, ні протестів і демонстрацій волелюбних людей».

14 березня 1883 року в Лондоні, шістдесятип'ятирічним, помер Карл Маркс. Звістка пекучим болем застряла в серцях і помислах революціонерів.

Комусь треба було поїхати на похорон, але кому саме, на коли призначена церемонія, — ніхто не знав, на довідки пішло б чимало часу.

За кілька днів обізався Лавров. Він надіслав текст відозви російських соціалістів з приводу смерті найвидатнішого з усіх соціалістів сучасності.

«Погас один з найбільших умів, — говорилося у відозві, — помер один з найенергійніших борців проти експлуаторів пролетаріату.

Російські соціалісти схиляються перед могилою людини, яка співчувала їх устремлінням у всіх незлагодях

їх страшної боротьби, боротьби, що її вони продовжували і продовжуватимуть, поки не переможуть остаточно принципи соціальної революції...»

Кравчинський з гіркотою прочитав ці слова. Шкодував, що за постійними своїми клопотами не знайшов часу, не поїхав, не познайомився... Хіба ж думалось? Шістдесятит'ятирічним! Вік, коли людина, по суті, лише пізнала — і то умовно — життя, коли їй ще творити й творити...

Жаскі видалися часи. Смерть за смертю, трагедія за трагедією...

XV

Кравчинський не припиняв роботи над новою книгою, що мала продовжити галерею революційних профілів, перекладав, клопотався про видання «Підпільної Росії» російською мовою. З'явилася нагода випустити давно задуманий «Календар «Народної волі» — Лавров і той-таки Тихомиров запрошували бути третім співредактором, і Сергій погодився. Нарис «Андрій Франжолі і Євгенія Завадська», який писав по свіжих слідах, по ще не згаслій болі втрати і який мав стати розділом нового твору, також обіцяв віддати сюди.

Несподіванкою прозвучала вість про смерть інспектора секретної поліції Судейкіна, що сталася в Петербурзі у його власній квартирі. Надто дивували подробиці вбивства, вчиненого... Дегаєвим, тим самим Дегаєвим, що разом з Тихомировим та Ошаніною сидів у керівництві «Народної волі» і, виявляється, слугував поліції. Зрадника викрив Лопатін — після смерті Маркса Герман поклявся відродити організацію. Лопатін карати зрадника не став, а зажадав, аби той спочатку помстився Судейкіну, з чієї волі десятки борців, зовсім того не підозрюючи, ішли фіктивними стежками і потрапляли в капкан. Дегаєв ніби з каяття виконав наказ.

Правий був Двірник, роздумував Кравчинський, застерігаючи від благодушності, втрати пильності. Розтерзану царизмом «Народну волю» добивають внутрішні чвари, провокації, зради. Надії на вороття ніякої. Та й яке вороття, коли тут шпик на шпикові, ходять по п'ятах, коли щомісяця доводиться міняти житло... Книга, видно, додала сили вогню.

Цакні, давній, ще по Москві, друг — Кравчинському, з Парижа:

«Був на днях у Тургенева. Він прочитав твою книгу, Сергію, і висловився так. Написана вищою мірою талановито, є місця навіть художні, але... неприємно вражає тон урочистого благоговіння перед виведеними людьми...»

Плеханов виступив з «Програмою» групи «Визволення праці». «Програма» широка, в основі своїй та ж, яку пропонували й народовольці, хіба що з деякими відмінностями, зате методи й засоби боротьби інші. Плеханов робить ставку на робітництво, робітничий клас, зауважуючи, однак, що політична самодіяльність робітників буде немислима, якщо падіння абсолютизму застане їх у зовсім не підготовленому і не організованому стані.

Звідси: на соціалістичній інтелігенції лежить обов'язок організації робітників і посиленої підготовки їх до боротьби...

Група «Визволення праці» ставить своїм завданням пропаганду сучасного соціалізму в Росії і підготовку робітничого класу до свідомого соціально-політичного руху.

Що ж, «Програма» добра. Але що таке плехановська група? Жорж, Дейч, Засулич, Аксельрод. Четверо. А імперія...

Знову приїхала Фанні. Париж захоплений книгою. Читають по-італійськи, переказують, розпитують — хто такий Степняк?

— Навіть не гадала, що твоя «Підпільна Росія» викличе такий резонанс.

— Його викликають не твір, а факти, люба. Факти. Кожен, хто прочитає, не лишиться до них байдужий. Факти — річ незаперечна. Друга книга буде виключно на фактах. Вони скажуть самі за себе і значно більше будь-якого коментування.

— А Доде, Сергію, розказував, як на одній вечірці він розповідав епізоди з твоєї книги. Був там і Золя, сидів, слухав, а за кілька днів, коли вони зустрілися знову, похвалився, що пише роман, в якому одним з головних персонажів буде росіянин. Мовляв, знайшов дуже цікавий опус, дещо звідти запозичу. Доде візьми та й скажи йому, що книга справді така гарна, що він сприяє виходу її по-французьки і що це справа кількох місяців. Як розлютився Золя! Тепер йому доведеться переробляти сторінок шістдесят роману.

— А так! — радів Сергій.

— А перекладач, довідавшись про це, знаєш, що сказав? Бути, каже, пограбованим Золя — це щось та значить... Як ти тут? — допитувалася.

— Кляті шпикі ганяють мене, як зайця, — з-під одного куща до іншого.

— Боюся за тебе, Сергію. Коли ти не зі мною, мені здається, що тебе нема, що ти десь зник.

— Така доля жінок. Надто ж коли чоловіки їхні люблять нюхати порох.

— Жартуй, жартуй!..

— Чому б і ні? Чому б нам нині не пожартувати? Надворі холод, зима, а в нас, бач, тепло, затишно. І ти поруч. Чом не ідилія?

— Колись, ще як ми не побралися, ти завжди розповідав мені різні цікаві історії, а тепер — мовчиш, більше відмовчуєшся...

— Дивачка! — засміявся Сергій. — Таж тоді мені треба було зацікавити тебе, захопити. Тепер — інша річ, ти моя, осьдечки, можна й помовчати, — обняв її, сміючись, поцілував.

— Ось візьму та й знову поїду від тебе.

— Е, ні, цього разу поїдемо удвох. Анка давно запрошує. Треба трохи розвіятись, бо, правду кажучи, стомився я од цього всього.

— Ти з ними посварився, з Жоржем і Дейчем? Петро Лаврович мені дещо розказував.

— Це не сварка, люба, в політиці без суперечок не можна. Але не треба цим хизуватися. Життя покаже, хто з нас правий... То як, їдемо? Однак працювати мені зараз погано.

— Та вже ж, — мовила Фанні. — Куди мені діватися. Ідемо.

З можливої інтимної розмови, що відбулася наприкінці червня 1884 року між префектом Женеви і Сергієм Степняком-Кравчинським, — зустрілися вони одного вечора в однім із малолюдних закутків міста.

Префект. Мосьє Кравчинський, доброго вечора. Не дивуйтесь, ви мене знаєте. І не розпитуйте, звідки мені відоме ваше прізвище.

Кравчинський. Слухаю, пане префект. Я ніскільки не дивуюся вашій обізнаності.

Префект. Вам необхідно покинути Швейцарію, мосьє Кравчинський. І якнайшвидше.

Кравчинський *(після паузи)*. Дозвольте поцікавитись: чому, пане префект?

Префект *(навіть весело)*. Все тому ж: Росія домагається вашої видачі. Уряд Швейцарії вагається, але... вам краще зникнути.

Кравчинський. Вельми вам вдячний, пане префект. Не знаю, чим пояснити вашу люб'язність.

Префект. Не все одразу пояснюється. Я досить добре вивчав ваше досьє, щоб знати, кому звіряю таку таємницю. Щасливої дороги, мосьє. Ми з вами не бачились.

Кравчинський. Будьте спокійні...

Наступного дня потяг мчав його до Парижа.

Книга третя

ЧУЖИНА

I

Над Лондоном висів чорний туман. Десятки заводських та фабричних труб, малих і великих, близьких і зовсім далеких, що ледь угадувалися на горизонті, без угаву вергали в небо густі дими; прибиті мрякою, вони не розходились, довжелезними шлейфами гоїдали над містом, кутали його в траур.

Кравчинський стояв на палубі пароплава, що поволі, плутаючи між бакенами, просувався Темзою, з тривогою вдивлявся в обличчя чужої, що тепер мала стати йому близькою, мало не рідною, землі. Як зустріне вона його? Чи дасть сподіваний затишок?.. Чи знайде він тут вірних друзів, товаришів, спільників?..

Пароплав причалив, і, сходячи, ще з трапа, Сергій помітив серед зустрічаючих високу постать Чайковського. Радістю взялося серце: «Таки прийшов».

— Ну, здоров, здоров, козаче, — обнімав, цілував Сергія Чайковський. — Як іхалось? Не загойдало? Хоча ти терплячий. Носишся по Європі, мов метеор.

— Біда ганяє, не дає засиджуватись. А міг би, з усього видно, й засісти, коли б не префект Женеви. Уявіть собі — і серед них є люди. Попередив, що швейцарські власті погодилися видати мене Росії.

— Отакої?!

— Еге, тож мусив тікати. А в Парижі, самі знаєте, повнісінько російської агентури, там довго не втримаєшся — або видадуть, або засадять, як Кропоткіна.

— Гаразд, що все обійшлося, — сказав Чайковський. — Як Фанні Марківна?

— Зосталася в Женеві. Роздобуду грошей, пошлю їй, тоді й приїде.

— Вічна проблема для емігранта — гроші! Я тут перебиваюсь уроками. Вчу російської мови, історії. Нудно, страшенно нудно! До речі, твоя стаття в «Контемпорарі» з приводу збору у фонд Червоного Хреста «Народної волі» декого розбудила.

— Декого,— сумовито мовив Кравчинський.— Цього замало.

Перші хвилини зустрічі минули, і вони помовчали. Неспіхом ішли вогкуватим від туману й невидимих бризків, що долітали з ріки, бруком, не наважуючись заговорити про головне.

— Як з моїм проханням? — зрештою мовив Кравчинський.— Знайшлося що-небудь?

— Ти про житло?

— Так.

— Поживеш у мене,— сказав Чайковський.— В тісноті, зате не в обиді.

— Спасибі. Але навіть вам зайвий клопіт, коли, напевне ж, можна щось підшукати. Я хотів би, як ваша ласка і дозволяє час, аби ми одразу з цим поладнали.

Чайковський щось мугикнув.

— Аби потім не повертатися,— додав Сергій.

— Тоді варто...— розтягуючи слова, мовив Чайковський,— треба їхати на околицю, в центрі нічого не знайдемо.

— Не біда,— сказав Сергій.— Околиця — то й околиця. Як туди добиратися?

— Візьмемо візника. Я зараз, почекай хвилину.— Чайковський відійшов за ріг і невдовзі повернувся кабриолетом.

За годину петляння вулицями та завулками опинилися на околиці Лондона.

— Хаверсток Хілл,— сказав Чайковський.— Щось на зразок Виборзької сторони в Петербурзі, робітничий виселок.

— Для початку добре,— заспокоїливо мовив Сергій.

Відпустили візника й пішки помандрували широкою, просторою вулицею, обіч якої тіснилися низенькі дерев'яні й кам'яні будинки. Ні садків, ні впорядкованих двориків... Навіть дитячого галасу не чути...

— Район молодий, недавно почав заселятися,— пояснював Чайковський.— Зручностей мало.

— На мої гроші якраз, відповів на те Кравчинський.— Головне — завоювати плацдарм.

Пригніченість і невідомість, які не полишали його

всю довгу, повну небезпек і неясних тривог дорогу і з якими ступив на цю землю, ніби зникли, поступилися перед надійністю нового становища. Відчував, як серце його виповнюється полегкістю; почуття це, народившись ще тоді, коли вони сіли в кабріолет і повільно поїхали вулицями величезного міста, розростається в ньому, буяє. Так було, коли після тривалого сидіння в «Санта Марії» він зрештою вирвався на волю і, змучений ув'язненням та покарою, яка чигала на них, недавніх повстанців, повертався до своїх, у Женеву. Не додому — лиш до своїх, товаришів, друзів. Тоді, пригадувалося, також ніби зникла кудись небезпека, не думалося про арешти і переслідування — просто хотілося впиватися волею, п'яніти од почуття незалежності, змоги розпоряджатися самим собою.

— Сюди й заходить нічого, — кивав на приземкувати дерев'яні халупи Чайковський.

Попереду бовванів кількоповерховий цегляний будинок. На фоні інших — низеньких — він здавався майже гігантом, над його дахом висіла, мало не торкаючись, хмарка сивуватого диму, що, певне, заблукала сюди, занесена вітром десь уночі, та так і зосталась днювати посеред неба.

— Сто дев'ятнадцятий, — прочитав Сергій номер будинку. — Зайдемо, поспробуємо щастя.

Вони ще постояли, прогулялися тротуарчиком мало не попід самісінькими вікнами, бо смужка землі, що одділяла будинок від вулиці, була надто вузенька, і зайшли всередину.

Повнотіла, з підпухлими очима старенька з першої ж квартири, куди постукали, скрипучим голосом повідомила, що в їхньому під'їзді навряд чи можна знайти вільну кімнату, а от в сусідньому, на третьому поверсі, недавно вибралася молода пара, в квартирі zostалися тільки старі, батьки, — там напевне. Жінка зголошувалася навіть провести, але вони подякували, запевнили, що знайдуть і домовляться самі, і хазяйка побажала їм удачі.

— Потішна стара, — сказав Сергій, коли вони знову опинилися на вулиці, — отак могла б говорити і говорити... Щось є трагічне в оцьому тяжінні старості до молодого, юного. Помітили, як вона зраділа нашій появі, як заблищали її очі?

— Ще б пак! Побачити такого красеня, — пожартував Чайковський і додав: — Раніше я не помічав у тебе такої сентиментальності, друже.

— Мабуть, старію. Та й... — Сергій вчасно зупинився, бо інакше мусив би розказати — а він цього не любив, — що й на нього знаходить інколи почуття нерозрадного смутку, але жене його, не дає застоюватися, ятрити й без того зболілу душу.

— Та й що? — перепитав супутник.

— Усяка всячина лізе в голову.

— А лізе, лізе, — зітхнув Чайковський. — Скажу по щирості: мені з тобою приємно ще й тому, що нагадуєш давно минуле, молодість, ніби повертаєш мене до того, що ніколи вже не повернеться.

— Як тяжко все-таки бути одірваним від рідної землі, — сказав Кравчинський. — Варто зустріти такого, як сам, емігранта, і вже спомини, згадки... Ходімо краще: у нас ще багато справ.

Захоплені цікавою розмовою, вони й не помітили, як зупинилися і вже стояли, певне, добрих кілька хвилин.

— Ходімо, ходімо...

На третьому поверсі відчинили одразу, як тільки подзвонили. Висока, таранкувата, ще не вельми стара господиня пропустила їх у квартиру, взяла двері на ланцюжок, запропонувала роздягтися. Вислухавши гостей, жінка якусь мить роздумувала, потім спитала, звертаючись до Сергія:

— Ви будете одні? Дружина, діти... вони з вами?

— Дружина, — відповів Сергій. — Вона приїде пізніше. Одна, без дітей.

— Добре, добре, — ніби аж зраділа жінка. — Тоді ось вам кімнатка. Гляньте, прошу. — Вона прочинила двері в невеличку, з одним віконцем кімнату, де, окрім ліжка, столика і двох стільців, не було нічого.

«Типові для постояльця умови, — з гіркотою подумав Кравчинський. — Нічого, що хоча б нагадувало сімейний затишок».

— Яку леді назначить плату? — запитав Чайковський.

Жінка всміхнулася, певне, зрозумівши їхню турботу.

— Невелику, — сказала, — дев'ять шилінгів за тиждень. Сподіваюся, вам підійде?

Сергій кивнув.

— Згода.

— Тоді прошу. Речей, сподіваюся, у вас особливих не буде?

— Все мое зі мною, — сказав Сергій.

— Прекрасно! — захоплено мовила жінка. — То ви собі влаштувайтесь, а я пішла.

— Ось тобі й плацдарм. — Чайковський оглядав помещання. — Не вельми просторий, але принаймні є де зосередити сили для наступу. А там видно буде.

— Саме так, — ствердив Сергій, — зосередити сили. Сподіваюся, незабаром, коли я трохи розживуся на стерлінги, зможу найняти щось пристойніше...

— «Крайтеріон» вас улаштує, містер?

— Що це таке? — насторожився Сергій.

— Один з фешенебельних готелів Лондона, — засміявся Чайковський. — Плата не в шилінгах, а в фунтах.

— До біса! — махнув Сергій. — Щось простіше. Дешевше й зручне. В готелі — все одно що під наглядом.

— Я пожартував, — мовив Чайковський. — Може, зараз завітаємо до редакції? Там ждуть, раді будуть.

— Отак зразу? — подивувався Сергій. — З корабля на бал? Ні, сьогодні давайте відпочинемо, а вже завтра почнемо. До речі, — згадав, — у мене лист — Фанні переслала з Женеві до Парижа — од Елеонори, дочки Маркса. Вона, виявляється, перекладає мою статтю про Ірландію. Просить допомогти. Як з нею зв'язатися?

— Дуже просто. У неділю всі вони збираються в Енгельса, там її можна й зустріти. Сьогодні п'ятниця — хочеш, я влаштую.

— Без запрошення?.. Незручно. Я краще їй спочатку напишу.

Вони ще сходили в кафе, поїли і, домовившись щодо наступного дня, розпрощалися.

...Увечері Сергій писав Фанні. Сповідуючи свою адресу, він, між іншим, повідомляв дружині, що вирішив перейти на нове прізвище, власне, скористатися своїм останнім псевдонімом і віднині скрізь і всюди йменуватися Степняком. Сергієм Степняком. «Лондон — таке море, що Степняковчи схожих на нього великеє множество...»

II

Скільки, виявляється, у нього друзів! Не встиг приїхати, влаштуватися, як звістка про це облетіла мало не весь Лондон, як одне за одним побачення. Певне, цьому дійсно-таки сприяли і книга, і стаття в «Контемпорарі реву».

«Люба моя дівчинко, — ділився з Фанні, — мені дуже

прикро, що не можу послати тобі зараз грошей. Днями у мене буде 4 фунти чи 5, з яких все, що зможу,— вишлю тобі...

Мені страшенно хочеться, щоб ти якомога швидше була. Тепер у тебе привід: за мною дивитися, тому що я у вир пірнаю, знайомства і запрошення так і сиплються, хоч я й не стараюся...

Насамперед Вестол, Вільям Вестол. Той самий, з яким вони познайомилися в Женеві під час карнавалу, кореспондент «Таймс» і «Дейлі ньюс». Тепер він дома, у Лондоні. Через Чайковського запросив його наступного ж дня, водив по редакціях, домовлявся про статті, нариси... Тільки пиши! «Таймс», наприклад, благає. А це одна з найвпливовіших в офіціальних колах газета. Усіх цікавлять нігілісти, східна імперія... Обіцяють підтримку... Що ж, він розкаже їм правду, розкаже, чому вони, такі ж самісінькі молоді люди, часто й з привілейованих, усім забезпечених родин,— чому змушені вдаватися до зброї, повстають, емігрувати — шукати захистку в інших країнах. «Підпільна Росія» сколихнула уми англійців, щоправда, не всі вірять написаному, а тепер він підкріпить її новими епізодами, новими фактами, покаже, що таке влада царів і як згубно вона впливає на суспільне життя, суспільний розвиток.

Настрій чудовий! Не треба думати про небезпеку, переслідування,— все те позаду, по той бік глибокого і завше туманного Ла-Маншу. Ла-Манш надійно одділав його від жандармів, «очистив» — як, бувало, «очищався» він голубою водою Неви. Буде колись вороття чи не буде, доведеться йому ще ховатися на рідній землі чи доля розсудить по-іншому, а нині він вільний, дамокловим мечем не висить над ним небезпека бути схопленим, закутим, кинутим у кам'яний мішок каземату. Тож і має скористатися тим, аби звершити задумане, продовжити справу, розпочату попередниками.

Вестол познайомив його з Річардом Гарнетом, хранителем бібліотеки Британського музею, і щодня, не гаючи ні хвилини, Сергій жадібно поглинав том за томом, книгу за книгою, журнал за журналом. Його цікавила історія Англії, історія боротьби народів за вивольнення. Він ніби надолужував прогаєне, втрачене за всі роки гонінь і переслідувань, намагався збагнути його — аби чіткішим, яснішим було своє, власне, те, чим живуть вони, що є сутністю їх буття. Сергій працює над розпочатою книгою, з-під його пера одна за

одною виходять статті про тероризм, «динамітну епідемію», про молодих польських революціонерів...

Друзі докоряють Степнякові за усамітнення, замкнутість, у Лондоні стільки цікавого, та він не зважає, віджартується і день у день просиджує в бібліотеці. Йому треба поспішати, за плечима стільки справ, у Женеві жде не дідждеться виклику Фанні, а він не може цього зробити, бо немає чого послати їй, нема ні на квиток, ні на прожиття. Знову, як і колись у Мілані,— скрута, страшенна скрута. Добре, що товариші хоч трохи, чим-небудь, а допомагають.

Листівка від Елеонори. Містер Степняк в Англії? Чудово! Вона сказала про це Енгельсові. Генерал вітає, радий бачити його в себе. Вони чекатимуть на нього в середу, 16 липня, пополудні.

Запрошення схвилювало Сергія. Він зустрінеється з Енгельсом! Його вітатиме людина, яку знає весь світ. Найближчий друг і соратник Маркса. Один з засновників Міжнародного товариства робітників. Який він? Які його звички, уподобання? Як до нього з'являтися? Чи готовий він до такої зустрічі? Він, який у постійних митарствах дещо відстав од подій, де в чому, напевне ж, не розуміється... Чи не схибить він тут? Чи зуміє гідно представити своїх співвітчизників?..

Про що вони говоритимуть? Звісно, про Росію, самодержавство, про боротьбу, яку ведуть нігілісти... Дещо треба освіжити в пам'яті з історії. Про що б не йшла мова, а історичних подій, постатей не обминути. Політик — насамперед, історик, він оперує фактами.

Заодно варто подумати і про одяг. Усе поношене, старе — незручно... В одній з редакцій йому видали невеликий аванс — гроші, які мав послати дружині, і Сергій дещо обновляє свій гардероб. Нехай Фанні пробачить, простить, але тепер — як ніколи! — це необхідно. З усього видно, доведеться багато виступати на вечорах, зібраннях, бувають у привілейованих колах — отже, пристойний одяг потрібен...

До будинку 122 на Ріджентс парк роуд Степняк підїхав омнібусом. Було близько восьмої вечора. Газові ліхтарі слабо освітлювали вулицю, вона здавалася всуціль залитою сріблястими випарами, що невідомо звідки накочувалися, никли в кронах невисоких дерев, по той бік залізної огорожі.

Сергій постояв біля особняка, з вікон якого лилося м'яке затишне світло, зняв з правиці рукавичку — за-

ради урочистості він придбав і таку, як йому видавалося, немаловажну дрібницю — й рішуче ступив у під'їзд.

На дзвінок одразу ж відчинили. Не встиг відрекомендуватися, як висока, смаглява, дещо схожа зачіскою і великими променистими чорними очима на Фанні брюнетка мало не кинулася до нього.

— Ви Степняк? — нетерпляче запитала вона по-французьки. — Ви Степняк?

Сергій поштиво схилився в поклоні.

— О, прекрасно! Чудово! Ми вас так ждали. Капелюха, будь ласка, сюди. Ви довго шукали? — Брюнетка сипала словами, запитувала, зовсім не зважаючи — відповідають їй чи ні, метушилася. — Чудово, що ви приїхали. Ходіть до Генерала. — Вона схопила його за руку і, мов хлопчика, що вперше прийшов у гості й незручно себе почуває, повела в глибину квартири.

У просторій, обставленій м'якими меблями кімнати біля каміна сидів немолодий, з густим русявим чубом джентльмен. Він кутив. Запах сигари приємно лоскотав ніздрі. Гість не встиг ступити й кроку, як чоловік підвівся, пішов назустріч. Стрункий, широкоплечий, з великими пишними вусами і красивою бородою, він рухався легко, хоч було йому — Сергій це знав — за шістьдесят.

— Генерале, знайомтеся: Сергій Степняк! — урочисто виголосила брюнетка.

Вони подали один одному руки.

— Степняк, за справжнім прізвищем — Кравчинський. Сергій Михайлович.

— Енгельс, Фрідріх. Дехто, — глянув на брюнетку, — називає мене Генералом — не вірте, я цивільний. — І усміхнувся, від чого сірі примружені очі спалахнули легкими вогниками. — А ви вже познайомились? — перевів погляд на Степняка.

— Так, — ствердив Сергій, — власне, я відрекомендувався, а леді...

— Це на неї схоже, — жартома кинув Енгельс і вже серйозно додав; — Елеонора Маркс, дочка мого найближчого друга.

Сергій на мить застиг у поклоні.

— Даруйте, — звернувся до нього Енгельс, — ви в карти граєте?

Сергій з подивом покрутив головою, запитання явно спантеличило його. Певне, помітивши це, Енгельс заспокоїв:

— Нічого, нічого. Я також не захоплююсь. Працювати увечері не можу — очі болять, то іноді бавимось. Прошу сідати.— Господар злегка підсунув крісло.— Біля вогню якось затишніше. Туссі,— звернувся до Елеонори,— скажіть, будь ласка, нехай подадуть нам вина.

— Якого, Генерале? Вашого, улюбленого?

— Звичайно, доню. Нашого, рейнландського.

Елеонора вийшла.

— Палите? — Енгельс простягнув гостеві коробку сигар.

— Дякую, інколи.— Сергій узяв сигару, не припалюючи, м'яв у руках. Його все ще не полишало почуття схвильованості, з яким ішов сюди, хоч поведінка господаря — завважив з приємністю — особливих підстав для цього не давала. У голосі, рухах Енгельса, в його манері триматися з людьми переважали спокій і якась щира простота.

— Традиційне запитання,— мовив Енгельс.— Як вам іхалось? Розказують, що ви мало не тікали з Швейцарії.

— Так. Швейцарські власті згодилися видати мене Росії. Про це сповістив мене префект Женеві. Довелось тікати. Навіть не попрощався з друзями. Спочатку заїхав у Париж, а звідти сюди.

— Франція також небезпечна,— не то ствердив, не то запитав Енгельс.— Кропоткіна вона якщо й не видасть, то триматиме. Налякана Комуною буржуазія готова душити все прогресивне. І не тільки в себе, а скрізь, де трапиться нагода.

— На жаль, не тільки Франція,— додав Степняк.— Німеччина видала Морозова.

— Німеччина!.. Німеччина й Росія, як у вас кажуть, нерозлийвода. Європейська монархія ладна спілкуватися з самим сатаною, аби тільки загасити революційну пожежу.

Увійшли Елеонора і немолода вже, акуратно — на проділь — зачесана довгобрана жінка.

— А ось і наша Ленхен,— відрекомендував жінку Енгельс.— Знайомтеся, Сергію. Та майте на увазі: пані Олена — хазяйка нашого дому. Од того, як ми завоюємо її симпатії, залежить усе.

Жінка осміхнулася, тут же, перед каміном, на низенькому столику поставила вино і закуски.

— Жартун ви, Фреде, невиправний,— сказала.— Не вірте йому, Сергію Михайловичу. Коли б до кожного, хто буває в цьому будинку, я проймалась симпатією, то

прийшлося б тільки те й робити, що вислуховувати зізнання.

— Істинно, — підтримала економку Елеонора. — Ленхен доводиться почитувати десятки людей. Надто в неділю. До Генерала приходять усі: вчені, робітники, докери, матроси далекого плавання, емігранти...

— Найбільше клопоту, мабуть, усе-таки від емігрантів, — докинув Сергій. — Це народ, у якого немає вибору. Куди доля кине, там і змушений пристосовуватись.

— Тут їх не так багато, — сказав Енгельс. — В основному з Росії. Трохи, правда, з Італії та своїх, земляків. Народ прекрасний. Звичайно, є винятки, в цілому ж... Але, — він наповнив бокали, — давайте вип'ємо. Я пропоную — за вас, Сергію, а в вашій особі — за всю революційну молодь. Вірю: ви доживете до того дня, коли згинуть неправда і зло, коли народи наші скажуть тиранам «ні!» і коли вам, друже, не треба буде емігрувати, ховатися... За ваше здоров'я!

— Дякую, — піднявся Сергій. — Я зворушений вашими словами, дорогий метре, і честю, яку ви мені виявили, запросивши до своєї господи. Ваші заслуги...

— Те-те-те, молодий чоловіче, — замахав руками Енгельс. — Сідайте. Сідайте, сідайте. Ми з Марксом ніколи не терпіли славослов'я. Говоріть що хочте, про кого хочте і як хочте, тільки не на мою адресу. До того ж затамте: всі оригінальні думки, вся наша доктрина — Марксові. Я нічого особливого не відкрив. Я ніби його alter ego, «друге я».

Елеонора засміялася, красиво закидаючи голову.

— І все ж таки, — подолавши миттєве замішання, вів далі Сергій, — за ваше здоров'я.

Вони цокнулись вдруге, надпили з бокалів.

— Як вам вино, подобається? — запитав Енгельс.

— Чудове!

— Рейнландське, — з ледь уловимим смутком сказав Енгельс. — Вино рейнських долин... Я там народився, у Рейнській провінції... А ви, — нараз обернувся до гостя, — де ви народилися? Хто ваші рідні?

Од близького вогню, може, од вина Сергієві стало душно, і він розстебнув піджака.

— Ви можете зняти піджака, коли душно, — зауважив Енгельс. — Почувайтесь просто. Люди стільки навігадували різних умовностей, що інколи стогнуть від них.

— Дякую. Мені хороше, — поспішив заповнити Сергій. — Це так, для зручності.

— Отже, — повертала їх до попередньої розмови Елеонора, — ми слухаємо вас, містер Степняк.

— Батько мій був військовим лікарем, — задумливо, втопивши погляд в огонь, сказав Сергій. — Помер.

— Ви, здається, також військовий... за освітою? — запитав Енгельс.

— Так, батьки віддали мене спочатку в Московське військове, а потім в Петербурзьке артилерійське училище. В армії був мало, в чині поручика пішов у відставку.

— А де ви народилися, містер Степняк? — докинула Елеонора.

— Є в нас, на півдні Малоросії, Таврія. Степовий край. Отам, у Херсонській губернії, я й народився.

— Це далеко від Запорозької Січі? — запитав Енгельс.

— Не зовсім, таврійські степи були, власне, козацькою вольницею.

— Цікаве явище — Запорозька Січ! — захоплено, злегка заїкаючись — що траплялося з ним у хвилини зворушення, — сказав Енгельс. — Я читав Боплана, француза, який кілька років провів у козацькій республіці, і дивувався рівневі її розвитку.

У коридорі пролунав дзвінок, Елеонора схопилася.

— Це Евелінг.

— Віжи зустрінь його, — по-батьківськи лагідно сказав Енгельс. І додав з усміхом, коли Елеонора вийшла: — Її наречений. Соціаліст. Скоро ми з вами погуляємо на весіллі.

Зайшли Елеонора і Евелінг. Евелінг високий, трохи сутулий, як більшість людей такого зросту. Певне, Елеонора вже встигла сказати йому про гостя здалека, бо Евелінг одразу ж поспішив до Степняка з широкими обіймами, наче стрічалися вони не вперше, а просто в їхньому давньому знайомстві трапилася перерва.

— Радий вас бачити, містер Степняк. Ваші друзі нарозповідали про вас такого...

— Вважайте, що все те перебільшено, — заперечив Сергій. — Друзям властиво інколи гіперболізувати наші вчинки.

— Я погано чую, про що ви там говорите, — обізвався Енгельс. — Сідайте.

Вони присіли.

— Наш Генерал на ліве вухо недочуває, — пояснила Сергієві Елеонора.

— Едуарде, — звернувся до Евелінга Енгельс, — налейте всім. І давайте підніmemo ці бокали за здоров'я

наших спільних друзів. За здоров'я Лопатіна і Морозова. Маркс любив їх. Ми також любимо цих людей за їх безстрашність. До речі,— нахилився до Сергія, коли в бокалах трохи поменшало вина,— де тепер містер Морозов, ви казали — заарештований?

— Так,— сказав Сергій.— Його взяли при переході кордону. Дружину також схопили. В Петербурзі. Вона поїхала туди з наміром визволити Морозова.

— Ви зауважили, панове? — запитала Елеонора.— Серед революціонерів Росії багато жінок. Перовська, Засулич, Фігнер... А Томановська? Я закохана в цю жінку, схиляюся перед її мужністю.

— Не дивно,— сказав Енгельс.— Жінки — створіння ніжні, вони швидше і глибше відчувають несправедливість. Як ви гадаєте, Сергію?

— Певне,— підтвердив Степняк.— До того ж у Росії несправедливість набрала характеру дикості. Ви назвали кількох, міс Елеоноро, найвидатніших, а таких у нас десятки. Не шкодуючи себе, свідомо ідуть вони на вірну смерть. І не жаліють, не скаржаться. Ви читали передсмертного листа Софії Перовської до матері...

— О, то незвичайної душі людина! Я довго була під враженням послання. Повірте: я плакала над ним. І над вашою «Підпільною Росією» плакала.

Сергій дивився на Елеонору, бачив, як зашарілося її лице, як на очах проступили сльози. Клопітка, життєрадісна, вона швидко вражалася, одразу скоплювала чийсь біль.

— В «Підпільній Росії» подані профілі тільки окремих представників революційного племені,— сказав Сергій.— Найвідоміших. А скільки їх, живих, і мертвих, і ще не знаних!

— Ваша країна, містер Степняк,— зауважив Енгельс,— як ніхто інший подає приклад масовості боротьби проти монархії.

— Але, зважте,— запально мовив Степняк,— нашому рухові надто шкодить відсталість, вікова темрява. Росія — мужича імперія, багато у ній стихійного. Ми, народники, помилилися, коли робили ставку на селянство.

Енгельс поставив фужер.

— Це питання часу, дорогий Степняк. Шестірня капіталізму все глибше вривається в російську економіку. Незабаром у вас буде робітничий клас, пролетаріат. І хто знає, можливо, ваша нині відстала держава

в майбутньому поведе за собою інші народи, інші нації. Ви маєте змогу скористатися досвідом революційної боротьби. Це немаловажно.

— Мене захоплює революційний ентузіазм ваших людей, містер Сергій,— домовив Евелінг.— Я знаю не багатьох з них, але й це дає підстави говорити про велике майбутнє вашої революції. Один Лопатін...

— Герман Лопатін! — підхопила Елеонора.— Титан! Велет!

— Туссі властиво перебільшувати,— зауважив Евелінг.— Хоча Лопатін справді героїчна особа.

— Однак анархіст... з кращого боку,— додав Енгельс.— Нетерпимий до будь-якої влади. Нам з Карлом не раз доводилося переконувати його в хибності такої позиції. Добре-таки збагнув. Від'їзд Лопатіна до Петербурга повинен дещо змінити в революційній ситуації, що створилася в Росії після вбивства Олександра Другого. Така сильна натура не може не виявити себе. Я вірю в Лопатіна. Його роль у справі політичного і соціального відродження вашої держави неабияка.

— Справді, він зараз єдиний, хто зміг би очолити наш пригасаючий рух,— сказав Степняк.

— Панове, чому ви не п'єте? Розлите вино не повинно довго стояти.

Мовчки цокнулись, однак ніхто не поспішав пити. Підсвічене вогнем, вино вигравало, іскрилося, і Сергієві чомусь пригадалася така ж от — з вином, невелелюдна — зустріч в Бакуніна, коли вони з Россом поверталися з Італії.

— Над чим ви задумались? — зненацька запитала Елеонора.— Вам сумно?

— Ніскільки! — поспішив запевнити Степняк,— Про що може думати емігрант? А ще сидячи в такій гарній компанії, перед каміном...

— Ви багато їздили? Де саме? — нараз поспитав Енгельс.

— Носило мене,— задумливо мовив Сергій.— Вважайте, всю Європу — туди й сюди — зміряв. У Балканській війні воював у армії Любигратича.

— То ми з вами, друже, нюхали порох,— зауважив господар.

— Наш Генерал командував загоном повстанців під час баденсько-пфальцької революції,— докинула Елеонора.

— Спасибі, дочко,— Енгельс поклав їй на плече ру-

ку. — Вас тоді, певне, ще й на світі не було, — звернувся до Степняка.

— Так. Покоління різні, а шляхи, бачте, одні, — ствердив Сергій. — В Італії ми разом з Кафієро та Малатеста піднімали повстання. Це було в провінції Беневенто.

— Малатеста тут, у Лондоні, — зауважив Евелінг.

— Я бував у Мілані, — сказав Енгельс. — З останнім загоном повстанців ми опинилися у Швейцарії, а звідти — через Італію — хто куди.

— В Мілані я жив три роки тому. Незабутнє місто! Яка там бібліотека!.. Мілану я завдячний своєю «Підпільною Росією» — там її писав, там уперше, по-італійськи, й видрукував.

— Вам знайома італійська мова? — перепитав Енгельс.

— Не тільки знайома, — відповів Степняк, — фахівці кажуть, що я володію нею бездоганно.

— Santo dio! — з подивом зиркнув на нього Енгельс. — Milano... «Viva L'Italia!», «Evviva Mazzini!»¹

Степняк усміхнувся.

— Cari luoghi, io vi ritrovai², — шепотів Енгельс. — Ви пригадуєте легенду про висадку Пізакане, одного з соратників Мадзіні? Тільки народ-герой може створити такий шедевр.

Енгельс по-італійськи оповідав про трьохсот молодих повстанців, які висадилися на уярмленому неаполітанському березі, засвідчуючи, що ще не все втрачено, що боротьба триває. Вони впали на землю, цілували її, на очах у них бриніли сльози радості й щастя. «Ми прийшли вмерти за наш край», — сказали вони. Їх було триста, молодих і сильних, і всі вони полягли...

— Santo dio... — шепотів Енгельс. — Cosa fatta capo ha...³

Він замовк і довго сидів у глибокій задумі. Сергій дивився на нього, хвиля радості й гордості заливала йому душу. «Який же він! Яке треба мати серце, який розум, щоб увібрати в себе всі болі і радощі світу...» М'яке світло, зі смаком дібрані і розставлені меблі, книги — їх було безліч! — усе це разом з неголосною розмовою створювало особливий затишок, спонукало до

¹ Святий боже!.. Мілан... «Хай живе Італія!», «Хай живе Мадзіні!» (Італ.)

² Дорогі місця, я знову вас побачив (італ.).

³ Минулого (зробленого) не повернеш... (Італ.)

роздумів, споминів, приємної бесіди. Сергій додивлявся до кожної дрібниці, намагався якомога більше побачити й запам'ятати — сам іще не знаючи навіщо, для чого. Він думав про те, скільки втратив, не познайомившись з цією людиною раніше, скільки змарнував часу хоча б у тій Швейцарії, яка, по суті, нічого не дала для зростання, для інтелекту, а лиш забирала, висотувала і сили його, і знання. Справді: коли б не Герцеговіна й Італія, то всі ці літа можна було б вважати пропащими...

— *Sempre bene*¹, панове, — обізвався раптом Енгельс. — Посумували й досить. Людина не може жити тільки минулим, яке прекрасне воно не було б. Майбутнє — ось її маяк. Сучасне і майбутнє. Перед нами безліч питань, які маємо розв'язати, розв'язувати. Можливо, на це потрапляться зусилля не одного покоління, напевне, поляже не одна сотня прекрасних, юних героїв, але майбутнє за ними, прийдешніми.

Зайшла Ленкен. Обличчя її виражало стурбованість.

— Даруйте, Ленкен, — заспокоїв жінку Евелінг. — Ми, певне, занадто голосно...

— Уже не рано, — тихо мовила економка. — Фред зле себе почувають. Вони погано сплять...

— Нічого, Ленкен, — заспокоїв жінку Енгельс. — Поки ми живі, нічого з нами не станеться. Ми люди, і, як любив говорити Карл, ніщо людське нам не чуже.

Фужери, однак, були поставлені і, скільки ще не сиділи, ніхто до вина не торкнувся.

— Засулич писала, що в Женеві створена група, яка іменує себе марксистською, — сказав Енгельс. — Сподіваюся, ви знаєте про її існування? — звернувся до Степняка. — Яка ваша думка про неї?

Величезний кошлатий кіт повагом пересік кімнату, важко забрався на крісло, де щойно сидів Енгельс, і, ні на кого не звертаючи увагу, втупився очима в полум'я. Господар погладив кота, на що той не зреагував ані найменшим порухом, ступив кілька кроків туди-сюди.

— Сідайте, — кинув усім, — це я так, звичка. Набридає сидіти. — І враз додав, знову звертаючись до Степняка: — Ви також входите до тієї групи?

Сергій заперечливо крутнув головою.

— Не знаю, правильно роблю чи помиляюся, а ні до плехановської, ні до будь-якої іншої групи не належу, —

¹ Гаразд (*італ.*).

сказав.— Думаю, що «Визволення праці» надто здалеку починає. Вона, бачте, ставить собі за мету пропаганду марксизму, тоді як зараз потрібні дії, конкретніші, ближчі до реального життя. Марксизм основними своїми положеннями відомий...

— Кому відомий? — перебив його Енгельс.— Широким масам?

— Звичайно, ні.

— Отже...— не відступав Енгельс.

— Я висловив свою точку зору,— вів далі Степняк.— Певен, що починати з азів — не зовсім правильно. Кожне вчення ми повинні сприймати в дії. Від того, наскільки і як воно відповідає нашим сьгоднішнім запитам, залежить і його правильність, революційність.

Запала мовчанка.

— А ви сміливець, містер Степняк,— усміхнувся Енгельс.— І в основі своїй абсолютно праві. Але запам'ятайте: революція тільки тоді спроможна перемогти, коли рушійна сила її, пролетаріат, має в своєму арсеналі не лише зброю, а й знання законів розвитку суспільства. Це я говорю не стосовно групи «Визволення праці», я ще її, по суті, не знаю, а взагалі. Це наше кредо. Забувати його, ігнорувати — значить припускатися помилки, тратити сили намарно.— Енгельс прогнав kota, але не сів, стояв, тримаючись за спинку крісла.— От ви приїхали, шановний... Яка мета вашого приїзду? Сподіваюся, не бажання подихати чадним повітрям Лондона...

— Я приїхав,— спокійно мовив Степняк,— з тим, про що писав у «Контемпорарі», щоб звідси, з Лондона, вільно і на весь голос говорити правду своєму народові. Щоб сказати Європі, світові, хто такі нігілісти, чого вони хочуть, чому, зрештою, вдаються до терору та інших подібних актів.

— Ловко,— заїкаючись, сказав Енгельс.— І ви робитимете це самотужки?

— Чому ж? — здивувався Степняк.— Тільки разом, з вашою люб'язною допомогою.

Енгельс щиро засміявся.

— От-от. Ви таки дійдете повної згоди з женеvцями. Марксизм — це і є та правда, яку необхідно говорити вашому народові. По руках?! — сказав він раптом поросійськи і, помітивши Степняків подив, додав: — Не дивуйтеся: я вам розповідав, що вивчав дещо про вашу країну. Трохи й мову засвоїв. По руках? — повторив, усміхаючись.

— По руках! — весело, у тон йому відповів Степняк. — Даруйте, коли щось не так.

— Чому ж — даруйте? — перебив Енгельс. — Думаєте, більше ми з вами не будемо сперечатися? І давайте домовимося: не криводушити! Говорити правду і тільки правду.

...Розходилися пізно. До Мейтленд парк роуд, 41, де мешкала Елеонора, виявилось недалеко, Евелінг запропонував пройти пішки.

Після довгого сидіння було приємно опинитися на спустілих вулицях нічного міста. Денна кіптява уже встигла трохи розвіятись, дихалося з насолодою. Туссі не переставала розповідати різні історії з життя лондонських соціал-демократів, вона то сміялась, раділа, то, подумки натрапивши на якийсь віроломство, раптом засмучувалась, в голосі її бриніли досада, злість, що, однак, тривало недовго. Сергія захоплювали її енергійність, завидна політична орієнтація і, крім усього, жіночність. Він мимоволі порівнював Елеонору з багатьма знайомими жінками, і щоразу останні були в програвшій, поступалися перед її щирістю, душевною добротою.

— Досі ми з Едуардом співробітничали в «Тудей», — розповідала Елеонора. — Журнал стояв на соціалістичних позиціях, ми багато писали туди, використовували його як трибуну. Для нього я перекладала і вашу статтю. Але недавно в нас стався розкол, керівництво захопили опортуністи, і ми вийшли з редакції. Дайте слово, містер Степняк, що ви не напишете туди ні рядка, — раптом заявила вона. — І статті вашої я також не понесу.

— Туссі, — докірливо мовив Евелінг, — навіщо так?

— А як? — не здавалася Елеонора. — Маємо ж ми попередити друга. Сергію Михайловичу, ви даєте слово?

Степняк засміявся.

— Не хочеться мені, аби створилося враження, що друкуюся тільки в певних виданнях.

Елеонора примовкла, певне, образилась. Якусь хвилину ніхто не зронив ні слова.

— Ну, гаразд, — перша порушила вона мовчання, — але обіцяйте, що нічого їм не дасте. Майте на увазі: їм вигідно буде залучити вас. Хоч би тому, що ви наш гість.

— Добре, — пообіцяв Сергій.

Як і недавно в Мілані, багато писав. Газети одна поперед одної прагнули залучити його до співробітництва. Цьому, крім книги та попередньої статті, сприяв і Вільям Вестол. Вестол рекомендував автора «Підпільної Росії» як людину бувалу і надзвичайно багато знаючу, до того ж — прекрасного публіциста.

«Таймс» одразу замовив кілька матеріалів, і Степняк не забарився їх подати. Це були написані ще в Женеві розділи нової книги, «Росії під владою царів». Розділи мали характер окремих, викривали страхіття самодержавства, власне, причини невдоволення в східній імперії. «Нічний обшук», «Поліція», «Будинок попереднього ув'язнення», «Царський суд», «Військові трибунали»... Усе це він знав — з власного досвіду, розповідей товаришів, усе це викликало живий інтерес англійської публіки.

— Ви стаєте найпопулярнішою людиною, містер Степняк, — говорив Вестол. — Вас усюди читають, про вас всюди говорять. Ви навіть не уявляєте, що значить «Бідолашка Тридцять дев'ять». Ця невелика річ — я певен, містер Степняк, я абсолютно певен — варта цілих томів. Ось побачите, вона поверне до вас усю Англію. Це щось неймовірне!

Вестол захоплювався його невеличким образком — розділом про долю дівчини, — автор не називав ні ім'я її, ані прізвища, це був збірний, створений з багатьох відомих йому героїв і героїнь образ, — дівчини, запідозреної, схопленої і кинутої в каземат, людини, яка в руках поліції стала номером, річчю.

— Неймовірно! — вражався Вестол. — Навіть інквізиція блідне перед тортурами, які ви описуєте, містер Степняк. Скажіть: ви нічого не підсилили, не гіперболізували? Так би мовити, для гостроти враження.

— Це правда, містер Вестол, — скрушно відповідав Степняк. — Гірка правда. Я міг би назвати десяток імен відомих мені людей, товаришів по борні, що скінчили подібно Бідолашці. Камінська, Стронський, Запольський, який ножицями перерізував собі горлянку... Леонтович, Богомоллов... Страшно стає, дорогий містер Вестол.

— І це в наш цивілізований вік. Ганьба! На цьому ви будете свою нову книгу?

— Так. Дещо вже зроблено. Біда тільки — мови вашої не знаю досконало.

— О, не турбуйтеся! Ви тільки пишiть. Пишiть по своєму. І давайте мені, я буду перекладати. Згода?

— Ще б пак!

— Вашого слова ждуть, містер Степняк. Цим треба дорожити. Не забувайте: крім вас, тут є й інша сила. Сила, на яку розраховує ваш самодержець.

Так, йому говорили — при першій стрічі розповідав Чайковський, що в Лондоні уже з десяток років мешкає Ольга Новикова, публіцистка, а ще більше, мабуть, світська дама, яка тримає відкритий салон, часто влаштовує гучні прийоми. Салон відвідують дипломати, члени парламенту, генерали, громадські діячі. Нікому більш-менш посвяченому в політику не таємниця, що російська піддана не хто інший, як посланець царизму, його агент, щоправда, відкритий, з титулом журналіста. Новикову цікавлять переважно закулісні історії, до справжнього життя Англії їй діла мало. Хто знає, якими були б для Росії, наприклад, наслідки недавньої турецької кампанії, коли б не Новикова. Новикова зуміла повернути на свій бік англійського прем'єра Гладстона, і це, вважають, зіграло вирішальну роль у війні. Англія не стала на бік Туреччини, чим і завдала їй удару... І ще, що не менше хвилює мадам Новикову, тьмарить гучні її бенкети, — діяльність еміграції. Революційної. Англія ніяк не хоче пристати до думки про взаємовидачу державних злочинців. То вона давала притулок Гарібальді, Мадзіні, Кошуту, Герцену і Огарьову, то пригріла Кропоткіна. Німеччина дійшла в цьому згоди, Англія ж ніяк не наважиться — навпаки, ніби нарочито надає нігілістам, динамітикам не тільки притулок, а й трибуну для виступів. Тому їй неспокійно за душі мадам Новиковій.

— Я відчуваю інтерес англійської публіки до наших подій, — вів далі Степняк. — Тепер чи пізніше вона таки зрозуміє, де правда. І нова моя книга має послужити цьому. Мушу зробити її настільки аргументованою, щоб нанесений деспотизму удар був невідворотним, убивчий.

— Певен, це вам удасться. «Підпільна Росія» підкорила наші серця. Пишiть, я буду вашим перекладачем, видавцем — ким завгодно, аби справа, за яку стоїте, восторжествувала.

— Дякую, містер Вестол. Я зворушений вашою готовністю. Завдяки таким людям, як ви, ваша країна — це острівець свободи серед розбурханого моря сваволі.

— Умовно, містер Степняк, умовно, — ледь осміхнувся Вестол. — Все пізнається в порівнянні.

— Звичайно. Однак те, що маєте ви, англійці, що ви вважаєте життєвою нормою, нам дістається ціною надзвичайних зусиль, десятків жертв.

— Колись і наш народ цим платив.

— Тим дивніше, коли тепер зустрічаєш неприхильність, а то й одверто вороже ставлення до нашої боротьби.

— Наступним поколінням властиво забувати діла минулих.

— На жаль, так.

Вестол мав свій особняк, але більшість часу проводив у бібліотеці, редакціях, на різних прийомах та зустрічах. У нього безліч знайомств! Журналісти, письменники, видавці, дипломати, ділки різних профілів, — аж до поважних державних осіб. Іти з ним, бути з ним — одне мордування. Безперервні поклони, усмішки, більшість яких, звичайно, удавана. Усе ж Сергій вдячний Вестолові: без нього чи й зумів би так швидко, за короткий час увійти в діловий світ Лондона.

Якось — це було другого чи третього дня після Сергійових одвідин Енгельса — Вестол сказав Степнякові:

— Вас хоче бачити Персі Бантінг, редактор «Контемпорарі ревью».

— Звідки йому відомо про мій приїзд?

— Дивне запитання, містер Степняк. Про це знає весь діловий Лондон. Бантінг впливовий політичний діяч. Меці здається, вам не варто втрачати нагоди...

— Але ж це перетворюється в систему, — не дав йому докінчити Степняк. — Кожного дня — запрошення, зустрічі. Коли ж працювати?

Вестол стенив плечима.

— А це також робота, містер Степняк. Ви зустрічаєтеся з людьми — агітуйте їх; навертайте до своєї віри. Для політичного діяча всяка аудиторія підходяща. У Бантінга, напевне, буде хтось із членів парламенту. Кращої нагоди висловити свої думки навряд чи знайдете.

...І ось він у Бантінга. Багатство, затишок, дорогі наїдки. Гостей трохи, вся увага йому, Степнякові. Сергій сидить ліворуч господаря, навпроти — літня, антипатична дама, яка своєю увагою, здається, зовсім виведе його з терпіння, далі ще якісь дами, чоловіки... Праворуч од Бантінга — містер Слаг, один з парламентських лідерів, депутат текстильного Манчестера.

Тости, люб'язності... Степняк дякує Бантінгові за публікацію його статті-звернення. Говорить більше Слаг.

Він добре орієнтується в європейській політиці, в ділах східної імперії.

— Містер Степняк,— звертається Слаг,— ми багато і досить різного начулися про ваш нігілізм. Це правда, що основним методом своєї боротьби ви вважаєте терор, а метою — знищення усякої державної влади?

Запитання провокаційне. Це ясно. Слаг не такий простак, щоб не розуміти, що жодна більш-менш солідна партія, організація в сучасних умовах не може базуватися лиш на одному принципі, одній zasadі. Усе ж треба відповідати. Але — як? Англійської він ще досконало не опанував... французькою?.. Плутаючи мови, Сергій пояснює. Вже вкотре, навіть за ці півмісяця, що в Лондоні, доводиться відкидати звинувачення в насильстві, убивствах, пограбуваннях. Глибоко засіли панам у голови страхіття, яких вони начулися од офіційних осіб про нігілістів. Міцний попався йому горіх! Щоб розкусити його доведеться потратити чимало зусиль. Виявляється, тоді, як вони — він і його друзі — ішли в народ, вмирали по тюрмах, на каторзі, гинули на шибеницях, інші, що спричиняли до цього, були в цьому винні, виставляли себе перед Європою жертвами бандитських нападів нігілістів, динамітників.

— Панове,— спокійно мовить Сергій,— я приїхав до вас у складний для моєї вітчизни час. Російська імперія, ця найбільша держава Європи, населення якої становить третину населення нашого континенту, на порозі великих перемін. Економічна відсталість країни, бідність і політична безправність простолюдина покликали до борні з соціальною несправедливістю найширші маси. Це вже не окремі спалахи грізної козацької вольниці, а глибоко продумана, аргументована боротьба народу. Хто такі російські революціонери, чи як, з легкої руки європейської журналістики, ви їх називаєте, нігілісти? Це кращі сини й дочки нашого народу. Не слава, не особиста вигода ведуть їх тернистими шляхами боротьби. Свобода і рівність — написано на їхніх знаменах. Земля і воля!

Його слухають. Відставлені чарки та бокали, відкладені виделки,— всі зачаровані його словами. Насторожений Бантінг, дещо здивований Слаг, зацікавлені дами. Розуміють його англо-французьку мішанину чи з ввічливості вдають уважних?

— Продовжуйте, містер Степняк,— звертається Слаг.— Ми слухаємо. Прощу.

— Ви знаєте, панове, чим поки що закінчуються наші виступи,— веде далі Степняк.— Сотні, тисячі засланих на каторгу, замуrowаних у кам'яних мішках фортець, страчених на ешафотах. В ім'я насадження так званого порядку і викоринення крамоли російський абсолютизм не зупиняється ні перед чим. А жорстокість, панове, породжує жорстокість. Нігілісти — не демони руйнації. До динаміту, кинджала вони змушені вдаватися, аби захищатись, захищати свої принципи, самих себе. Зрозумійте це, і революціонери постануть перед вами не чудовиськом потворним, а плоть від плоті, кість від кісті людьми передової Європи. Не терор, не вбивства наша мета, містер Слаг, а визволення народу з лапиц самодержавної тиранії, перебудова суспільного ладу на демократичних засадах.

— Спасибі, містер Степняк,— дякує Слаг.— Ви прибули...— Він нарочито робить паузу, вдаючи, що обдумує, та Степняк розуміє його.

— Так, я прибув зовсім не для того, щоб милуватися чудовими краєвидами Англії, старовинними замками і красою сучасного Лондона, до речі, так прекрасно описаних Діккенсом і Вальтером Скоттом. Мені випадає досить складна і відповідальна місія: роз'яснити світовій публіці суть нігілізму, зняти з нього ганебне тавро бандитизму, почеплене офіціальними 'суддями — слугами царя. Маю донести до вашого слуху, панове, вашої свідомості правду про уярмлену свою вітчизну. Можливо, краще це зробили б наші письменники, серед яких чимало справді талановитих, але, на жаль, вони мовчать. Тому цей обов'язок і виївав мені, письменникові-нігілісту, і нігілісту-практику, як охрестили мене деякі англійські газети.

— Це вас ображає? — запобігливо цікавиться Бантінг.

— Ніскільки. У тому, звичайно, розумінні нігілізму, про яке щойно мовилось.

— Ми не втомили вас? — турбується Бантінг.— Ви наш гість, а ми змусили вас до перетрактацій.

— Можливо, ця розмова і є початком справи, задля якої я пересік Ла-Манш,— напівжартома кидає Сергій Михайлович.

— Bravo! — плече у висхлі долоні дама напроти.

Відповідь сподобалася, в розмові настає певна розрядка.

— І все ж скажіть, містер Степняк,— повертається до попередньої теми Бантінг,— мені, редакторові, небезцікавно: який елемент правдивості у ваших статтях,

вашій книзі? Чи не надто песимістичні ви в оцінці царського режиму?

— Не ви перший задасте мені це запитання, шановний містер Бантінг. І «Підпільна Росія», і статті мої написані без перебільшень. Скоріш — навпаки. Очевидно, злочини самодержавства настільки жахливі, що повірити в них важко. Та й дехто з ваших людей, що побували в Росії і як слід не побачили її, поспішив з висновками.

— Кого ви маєте на увазі? — поцікавився Бантінг.

— Хоч би Генрі Лендсдейла, англійського місіонера, автора книги «По Сибіру».

— Ви вважаєте її необ'єктивною?

— Мені сказали, що у вас, ваших же газетах, її оцінено як таку, що писана крізь рожеві окуляри російських чиновників. Я цілком приєднуюся до такої оцінки. Мені немає чого перебільшувати. Я пишу правду. Зверніться до праць відомих наших істориків — і вам стане ясною справедливість моїх писань. Чимало фактів я знаю з особистого досвіду, з оповідань близьких мені друзів-революціонерів. Я тільки опрацював їх, надав їм літературної форми.

Степняк сідає. Досі він говорив стоячи, спираючись цупкими своїми пальцями на стіл. Деякий час у просторій вітальні Бантінга чути тільки розмірене цокання дзигарів. Здається, все інше затихло тут — як це буває після приголошуючої якоїсь звістки. Зрештою Слаг повертає до Степняка випещене обличчя, мовить:

— Я читав ваших істориків. В загальній оцінці російської дійсності, так би мовити, в її історичному плані ви праві, абсолютно праві. Але — самі знаєте — чого нема ні в Соловйова, ні в Костомарова, — це свіжих фактів, якими так щедрі ваші розповіді. Так, у них важко повірити. Але, панове, — Слаг звертається до присутніх, — ми пам'ятаємо Герцена. Хіба не про те ж саме гукав він? Хіба його писання не вражали багатством подібних картин?.. Що ж це? Збіг думок? Змова двох поколінь?.. Очевидно, ні. Напевно, ні. Я ще не переконаний, вірніше, не зовсім переконаний у вашій правоті, містер Степняк, — даруйте мені за одвертість, — але я обіцяю вам, це справа моєї честі — чи не так, панове? — справа нашої честі подати голос за скривджених. Європа кишить російськими емігрантами. Люди кинули свої домівки, рідних, свою батьківщину, аби врятуватися від диких розправ, які влаштовують над ними офіційні власті. Над цим треба задуматись... Спасибі вам. Ми зворушені вашими слова-

ми. І обіцяємо вам свою підтримку. Вважайте, що ви недаремно провели сьогодні час,— усміхнувся.

— О так, так,— трясє густою бородою Бантінг.— Моя газета, містер Степняк, до ваших послуг.

— На жаль, я не можу обіцяти схилити на ваш бік думку парламенту,— додає не без жартівливості Слаг,— однак діяти в цьому напрямі буду.

Дами загомоніли, на їхніх обличчях з'явилися усмішки.

Степняк дякує. Його справді зворушив цей прийом, співчуття. Вони ще з півгодини розмовляли, сперечалися з різних приводів, аж поки Слаг не заявив, що йому пора йти, його чекають на якійсь комісії. На прощання він сказав Степнякові:

— Буду радий бачити і супроводити вас у стінах святого святих нашого міста — парламенту.

Вони потиснули один одному руки, і Бантінг пішов проводити високого гостя.

Наступного дня, в листі до Фанні:

«А ремонт сюртука мені у 8 шилінгів обійшовся. Біс знає, як дорого.»

Р. С. Напиши, скільки тобі потрібно на від'їзд: абсолютний мінімум».

IV

Сербія оголосила війну Болгарії. Прямого відношення до Англії це, звичайно, не мало, усе ж неспокій охопив і Лондон. Місто здригалось од вибухів. Час від часу вони спалахували в найнесподіваніших місцях, до смерті лякаючи полохливих міщан і до страшної люті доводячи поліцію. Поліція хапала запідозрених, та минав тиждень-другий, і вибухи більшої чи меншої сили знову рвали застою, чадне од літньої спеки повітря.

Степняк уже знав, що це справа рук ірландських патріотів — тих, про кого він писав торік, у Женеві, на чьому боці були його симпатії. Ірландці борються проти британського гніту — як вони, революціонери, проти гніту самодержавного. У цьому була їхня спільність. Жаль тільки, що тепер він не може взяти в цій боротьбі безпосередньої участі. Не ті часи, не ті обставини. В Герцеговіні чи Беневенто він мріяв набратися досвіду, вміння — аби згодом використати їх у себе на

батьківщині... Відтоді минув десяток років, змінилися умови, змінилися й прагнення. Нині перед ним інші завдання.

Сергій так і сказав Енріко Малатеста, італійському побратимові, коли той якось зустрів його увечері коло бібліотеки. Вони зраділи зустрічі, згадали повні небезпеки дні повстання, в'язницю «Санта Марія», де разом чекали присуду...

— Інші обставини, інші обов'язки, дорогий amico. У тих наших пориваннях чимало доброго, чимало й злого. Ми були самотні. Самі, власними руками хотіли переінакшити світ.

— Поривання юності, — скрушно мовив Малатеста. — Їй простимо.

У голосі його Сергієві почулась безнадія.

— Ти відійшов од боротьби?

— Як це назвати, — непевно мовив Малатеста. — Еміграція мене доконала... Не можу... Не діджудя дня, коли зможу вільно повернутися до своєї Італії.

— Щоб продовжити боротьбу?

Енріко промовчав, одвернув погляд. Степняк не став йому дорікати. «Не він перший, не він, очевидно, останній, — подумав. — Он скільки їх сидить у Женеві, в Парижі... В інших містах. Люди з минулим, але без майбутнього. Майбутнє їх — сьогодні прожитий день... Жаль Малатести...»

Щось у їхніх стосунках лопнуло, це було зрозуміло обом, і вони розпрощалися. Серце Сергієві щеміло, на душі стало прикро, хотілося кудись іти, аби розвіяти раптову тугу. Згадав Елеонору, дім якої став для нього своїм, рідним, уже й наважився поїхати туди, та одразу ж сам собі заперечив: Туссі й Евелінг щойно побралися, готуються до традиційної весільної подорожі — чи їм до нього, його клопотів?

Тим часом звечорило, місто укутали сутінки. Газові ліхтарі ледь освітлювали вулиці. Степняк брів тісною, гомінкою Фліт-стріт. Тут, у самім центрі Лондона, містилися контори крупних підприємців, банки, адвокатські служби, тут же були й редакції популярних газет і журналів. Сюди ще мало не першого дня привів Сергія Вестол, зв'язавши його емігрантську долю з життям і діянням найбільших рупорів англійської дійсності... Десь ось-ось має з'явитися у «Таймсі» його стаття про становище на батьківщині. Це буде плід останніх роздумів про події там, у Петербурзі та сатрапіях, аналіз

чергових злодіянь досі не коронованого з страху перед народною помстою деспота, його міністрів і сорока тисяч столоначальників. Кілька подібних статей уже з'явилося, на черзі інші... Нова книга — «Росія під владою царів» — потроху народжується. Її вже просять, ждуть видавці. Він міг би й здати її, пустити у світ, але то була б неповна розповідь, не весь облудний шлях російського царизму до влади, не всі страхіття — хоча перерахувати їх марна справа! — того владарювання. Треба ще і ще, книга має стати своєрідною історією, літописом гноблення, покріпачення, знущань, темряви, злиднів... Аби не нарікали потім на нього, не докоряли нестатком фактів, неаргументованістю. Адже багато навіть із тих, що друкують його писання, не вірять у них, роблять це заради бізнесу, популярності. Що ж, то їхня справа. Не бізнес, не спекуляція на людському лихові привели його сюди, на туманні береги Темзи. Правда і тільки правда! Найоб'єктивніша, найсуворіша. Правда для всіх, усього цивілізованого світу.

...Дивно, як досі його ніхто не зустрів. І він — нікого. Це рідко трапляється. Навіть у такому великому місті... Хоча нічого дивного — вечір, велелюддя, кожен кудись поспішає... Омнібуси, веломашини, конки... Ще не пора вечірніх прогулянок. То тільки він, безсімейний, бездомний... До речі, з житлом справді треба щось робити, власне — міняти. Далеко, ніякого затишку, стара нарікає, що його майже не буває вдома, нікому допомогти. Прийде Фанні — незручно... Однак це потім, пізніше, коли трохи розживеться на стерлінги.

«Чи не податися на Хейгейтські горби? Повечеряти, одпочити від цього гамору...» Думка сподобалася, і Сергій поспішив, аби не збила її інша. На Хейгейті вони недавно гуляли — він, Елеонора, Евелінг — і йому там сподобалося. Парк, свіже повітря, хоча й відносна, а тиша... До того ж там чудова харчевня Джека Строу. Дешево й смачно. Як вони тоді пообідали!

Харчевня стояла оддалік, серед старих в'язів. Це була приземкувата одноповерхова цегляна будівля з невеликими вікнами, попід якими — ніби десь на Україні! — кущились низькорослий бузок та жасмин. Вікна розчинені, з харчевні тягло принадними пахощами смаженого м'яса, цибулі і ще якихось приправ, чулася спокійна розмова. Музик Джек Строу не тримав, і це ще більше вабило до нього людей ділових, поглинутих різними житейськими справами.

Степняк увійшов, привітався з господарем, що саме порядкував за шинквасом.

— Там ваші знайомі, містер, — кивнув на залу казаян.

Сергій з подивом глянув туди, і серце його пойняла радість. В глибині зали, в затишному закуті, де вони недавно обідали, сиділи Енгельс і молоді Евелінги. Ну й ну! Кращої зустрічі не придумавш. Його ще не бачили, зайняті розмовою — не помічали, і він мав насолоду помилуватися друзями збоку. Енгельс, як звичайно, чимсь заклопотаний, Евелінг байдужливий, — обидва слухають Туссі. На його вітання враз підняли приємно здивовані очі.

— Сергію! — за всіх вигукнула Туссі. — Де ви пропали? Ми вас шукали, навіть у читальному залі. Сьогодні в нас прощальний вечір, завтра їдемо.

Степняк сів ліворуч від Енгельса.

— Правду кажучи, я хотів до вас завітати, — сказав. — А потім подумав, що вам не до мене, і завернув сюди. Вечір у мене сьогодні особливий, зустрів колишнього побратима італійця Малатеста... — Він розповів усе, що між ними сталося.

— Не сумуйте, — сказав Енгельс, — у нашій справі це не дивина. Людині властиво помилятися. На початку це станеться, у кінці — яка різниця? Але пам'ятайте одне: урешті все ж перемагає добро. Відійдуть Малатеста, Бакунін, ваш Олександр і наш Бісмарк, і на землі восторжествує добро. Такий закон буття.

— Але ж прикро, — домовив Степняк. — Чоловік пройшов таке горнило, там не зламався, а ось тут...

— Бездіяльність, мій друже, — уставив Евелінг.

— От-от, — підтримав Енгельс, — людина в ділі не так піддається різним стороннім впливам. Там їй ніколи. А коли настає період роздумів, оцінок і переоцінок, тоді найбільше й трапляється, як з вашим колишнім другом.

— Ці мені чоловіки! — з удаваним осудом кинула Елеонора. — Досить зійтися двом-трьом — і вже дискусія на повний хід. Такий вечір!..

— Справді, — мовив Евелінг. — Вибач, Туссі. Професійна звичка.

— А не здається вам, друзі, — сказав Енгельс, — що ось-ось має щось статися? У мене таке відчуття, ніби десь тут, поблизу, блукає наш добрий Олд Нік, наш домовик, як ми жартома любили називати Карла. Здається, він зараз зайде — так частенько бувало, присяде мовчки,

перепочине і почне захоплено оповідати якісь новини, якісь пригоди...

— На жаль, дорогий Генерале, чудес на цьому світі не буває,— сказала Елеонора.— Його нема.

— Я часто бачу його у сні... мов наяву,— вів далі Енгельс.— Отут ми сиділи — це його улюблене місце, смакували вином, стравами, палили сигари і говорили... Ви навіть не уявляєте — ми могли з ним говорити всю ніч, перед нами проходили віки, історія людства... — Енгельс надпив води і, тримаючи в руці склянку, вів далі: — Тут народжувалися задуми нових статей і книг, тут вироблялися плани... — Він примовк і згодом додав: — Дорогі місця нагадують дорогих людей. А ми так любили гуляти тут.

— Врятувати його не можна було? — влучивши мить, запитав Степняк.

— Пізно схопилися,— сказала Елеонора.— Останні роки батько вже й їздив кілька разів на курорти, але користі з того ніякої.

— Він згубив себе непосильною працею,— додав Евелінг.— Ночами сидів... Ніколи не забуду як одного разу лікар пускав йому кров.

— Коли б же одного разу,— зітхнула Туссі.— Це стало системою. Як тільки батькові робилось погано, викликали лікаря, і він...

Енгельс, що досі слухав, оддавшись своїм якимсь роздумам, підвів обважнілу голову, сказав:

— Можливо, лікарське мистецтво і забезпечило б Маркові ще кілька років рослинного існування, але такого існування він не витерпів би. Жити і усвідомлювати неможливість закінчити почату роботу незрівнянно важче, ніж без особливих мук переселитися у вічність...

— Смерть — нещастя не померлого, а живих,— прорік Евелінг.— Це сказав, здається, Сократ.

— Епікур, дорогий Едуарде,— поправив Енгельс.— Епікур.

— А наш Генерал,— сказала Туссі і поглянула на Енгельса.— Вже скільки років хворіє, а хоч би з місця зрушив, поїхав куди, полікувався.

— Досить про це,— мовив категорично Енгельс.— Досить спогадів.

— Ходімо краще погуляємо,— підтримав його Евелінг.

— Містер Степняк голодний,— заперечила Елеонора.— Прошу вас,— підсовувала Сергієві тарілки з закусками.— Ми вже давно сидимо, а ви щойно прийшли.

Степняк нашвидку перекусив, і вони вийшли з харчевні. Стояла ніч. Над Лондоном, над Хейгейтським урочищем ясніло на диво прозоре небо. Енгельс закашлявся, його раптом схопила задишка, і Туссі поспішила покликати візника.

Степняк повертався з виступу. Його давно вже запрошували на зустріч, надто соціалісти, і врешті він погодився. Зібралися в портовому районі, в якомусь складі. Крім портовиків, прийшли робітники сусідніх заводів і фабрик, всі уважно слухали «нігіліста», під кінець засипали його запитаннями, а на прощання подарували картину, власне, копію: з сволюка звисає мертве тіло красивої селянської дівчини; біля столу сидить прибитий горем парубок — мабуть, її наречений, оточений стрільцями... Російська дійсність! Невідомий художник, нерозбірливе прізвисько копіїста. Певне, співвітчизняник, емігрант...

Омнібус погойдувало, заходили й виходили пасажери, Сергій сидів, крізь шибки дивився на вулицю, а бачив рідні міста, рідну знедолену землю... Розворушили, роз'ятрили душу сьогоднішня зустріч, оця картина! Стрільці, опричники, згвалтовані дівчата й закуті в кайдани юнаки... Давнє й недавнє, теперішнє...

Проїздили якраз Ріджентс парк род, і йому захотілося вийти, провідати Енгельса. Він тепер один, Евелінги ще не повернулися з весільних мандрів, і візит, напевне, буде доречний.

Відчинила Ленхен. Старенька була мовчазна, чимось пригнічена.

— Що сталось, Ленхен? — запитав Степняк.

— Фред нездужає. І не слухається. Кажу йому — годі працювати, а він не слухає, сидить, пише... Вже котрий день. Потім не спить...

— Ну, це ми зараз поправимо, — бадьоро сказав Сергій Михайлович.

— Добре, що ви зайшли, містер Степняк.

Енгельс сидів у кабінеті, закутаний пледом, писав. Кімната була повна міцного сигарного диму. Вітання, мабуть, не почув, бо ніяк на нього не зреагував. Степняк зупинився в нерішучості, а Ленхен, осмілівши в присутності гостя, підійшла і безцеремонно вимкнула настільну лампу. Енгельс нерозуміюче глянув на економку і тільки тепер помітив Степняка.

— Бачте, дорогий Сергію, — мовив стиха, — ми з ва-

ми воюємо за визволення народів, націй, а самі ніяк не позбавимось домашнього гніту.

— Вам не можна перевтомлюватись, дорогий Громадянинне, — сказав Степняк.

— Спасибі, містер Степняк, Ленхен по-належному оцінить вашу підтримку.

Ленхен вийшла з незворушним виглядом переможця.

— Сідайте, — запросив господар. — Хіба я можу зараз думати про спокій? У Німеччині вибори до бундестагу. Залишається якихось півмісяця. Бебель щодня пише, просить поради, підтримки. — Голос Енгельса тремтів. — Реакція боїться, аби не повторився сімдесят п'ятий, коли ми своїми успіхами здивували Європу.

— Відгомін тих подій, дорогий Генерале, докочувався й до нас, — сказав Степняк. — Ми зазрили вам.

— Од Сіцилії до Швеції, од Каліфорнії до Сибіру ждуть результатів цих виборів, — говорив Енгельс. — Всі дні я тільки й думаю про передвиборну агітацію. Це генеральна перевірка наших сил, мій друже, подія міжнародного значення. Бісмарк`скаженіє, нахваляється покінчити з соціалізмом, а ми повинні протиставити йому нашу згуртованість, нашу єдність, довести, що соціалізм непереможний, за ним майбутнє.

Енгельс примовк, довго віддихувався.

— Вважатиму за честь прислужитися у вашій великій справі, — сказав Степняк.

Енгельс глянув на нього, поправив:

— У нашій великій справі. — І додав: — А ви — про спокій, відпочинок. Відпочивати будемо там.

— Власне, я такої ж думки, — сказав Степняк, — але щодо вас, вашої особи...

— Ніяких «але», молодий чоловіче, — аж надто офіційно заявив Енгельс. — Що ж до моєї особи, то ми з вами, здається, домовилися першого разу.

Степняк усміхнувся.

— За всіх часів і обставин, дорогий метре, були солдати і генерали. Нікуди від цього не дінешся. Солдати і генерали.

— Ваш характер, містер Степняк, певно, зітканий із упертості, — сказав на те Енгельс. — Як вас терплять жінки? Чи з ними ви інший? — хитро прискалив око.

— Ніколи було, не завважив, — у тон йому відповів Степняк.

— Гаразд, — утомлено підвівся Енгельс. — Що чувати? Де ви були? І що це з вами? — кивнув на картину.

— Це — картина, подарунок соціалістів. Сьогодні перед ними виступав.

— І як, задоволені?

— Лондонські робітники проявляють неабиякий інтерес до наших справ. І розуміння.

— Свій своя познаше.

— Певно, так.

— Що на картині? — поцікавився Енгельс.

Степняк вивільнив з паперу полотно.

— Дивний сюжет. Історичний. З часів Івана Грозного.

— З чого ви вважаєте?

— З одягу стрільців. І зброї... Юнак, оточений стрільцями, певне, помстився за смерть коханої.

— А що спричинило до її смерті?

— Напевне, згвалтування.

Енгельс нерозуміюче глянув на Степняка.

— За часів Грозного згвалтування було звичайним явищем, — пояснив гість. — Він перетворив своє царювання в оргію жорстокості, убивств і розпусти. Гвалтували не тільки простолюдинок, а й жінок чи дочок бояр.

— І бояри мовчали? — дивувався Енгельс.

— Мовчали. Парадоксально, але за сорок років владарювання Грозного не сталося жодного бунту... Жоден боярин не виступив з протестом проти свавілля і самодурства.

— Чим ви це пояснюєте?

— Умовами розвитку російського абсолютизму. Своєю жорстокістю Грозний змусив служити собі не тільки боярську верхівку, а й церкву, яка до того вважалася незалежною, вищим суддею. З його веління вселенські собори ствердили дії і догми, засуджені релігійними канонами й апостолами як мерзотність. Приниження, рабська покора царю стали мало не священним ідеалом.

— Звідти, очевидно, пустив своє коріння деспотизм сучасний, — зауважив Енгельс.

— Безперечно. А звідти — *excelsior*, як каже латинь, все вище.

Енгельс деякий час мовчки і, здавалось, байдуже дивився на картину. Велика сива чуприна його розкуйовдилась, лице — з помітними набряками попід очима — посіріло, плечі опустилися.

— Добру лекцію ви мені прочитали, містер Степняк, — мовив зрештою.

— Я саме вивчаю ці часи, пишу про них, — пояснив Степняк.

— І як же міняється доля тиранів! — нараз пожвавішав Енгельс. — Як дійсність коригує їхні вчинки. Маю на увазі історію з коронацією вашого Олександра Третього. Сміх! Тиран, у руках якого поліція, армія, боїться народу, заховався від нього. Безпрецедентний випадок. Полонений революції. Історія, здається, такого не пам'ятає. Ви неодмінно напишіть про це. Факт винятковий.

— Так. Хоч для цього й потрібно було два віки, тисячі жертв, — сказав Степняк.

— На жаль, жодна революція не буває безкровною. — На якусь хвилину Енгельс задумався. — А чи знаєте ви, — додав захоплено, — що картини з зображенням коронації Олександра Третього царський двір замовив у Празі, в майстерні, яка належить батькові Карла Кауцького? Карл написав про це. От коли ми назловтішалися!

— Справді, комедія, — сміявся Степняк. — Тиран, що, мов біс ладану, боїться революції, клопочеться про своє увічнення і натрапляє на революціонера. Злий жарт долі. Чи він хоч знає про це?

— Мабуть, знає. Певно, йому написали. Не могли вони не скористатися з такої нагоди покепкувати з царя. — І раптом звернувся до гостя. — Колись я вам розповідав про нову свою працю, «Походження сім'ї». Пригадуєте? Так ось вона, — подав зовсім новеньку книгу. — Щойно надіслали із Цюріха.

Степняк роздивлявся книгу. «Походження сім'ї, приватної власності і держави».

— Ви досліджуєте історію російського деспотизму, — говорив Енгельс, — а я ставлю собі за мету розкрити закономірності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, виникнення приватної власності як основи експлуатації людини людиною.

— Англійського видання не передбачається? — поцікавився Степняк.

— Таж за вами не встигнеш, — лукаво примружив очі господар. — Англійська преса тільки й зайнята, що нігілістами та динамітниками.

— Треба написати в Женеву, Плеханову, аби переклали.

— Тут, до речі, йдеться й про вашу землю, Подніпров'я, — зауважив Енгельс. — Приватна власність у Подніпров'ї найяскравіше проявилася у ставленні до землі. В міру виділення з первісних общин окремих домашніх господарств їм нарізали землю, що раніше була загальною власністю. Спочатку це робилося тимчасово, а потім

узаконювалося, і земля ставала постійною власністю. Її треба було обробляти. Ясна річ, той, хто мав чималий наділ, сам не міг його порати. Тоді з'являються наймані робітники.

— Ви наштовхнули мене на думку, дорогий метре.

— А саме? — насторожився Енгельс.

— Недавно, пригадується, ми говорили про Петра Першого як про великого реформатора, державного діяча, провидця. Але ж саме при ньому, за його царювання, по суті, почалося закріпачення селян. Росія відкрила собі шлях до Європи. А що вона могла повезти тим шляхом? Хліб — найперше. А щоб мати його надлишки, необхідно було змусити мужика працювати до сьомого поту. Селянин ставав рабом землі...

— І як ви розцінюєте це явище? — перебив Енгельс. — Як позитивне чи негативне?

— Певне, що негативне.

— Я з вами не згоден, дорогий друже. Держава не може успішно розвивати свою економіку тільки у межах власних кордонів. Для цього необхідні зв'язки, якнайширші торговельні зв'язки. Ви праві: Росія на той час нічого іншого, окрім хліба, запропонувати не могла.

— Та ж хліба їй самій бракувало, — заперечив Степняк. — Росія час од часу потерпала від голоду.

— І все ж Петро не міг зупинитися на півдорозі. Тут я повністю на його боці.

Степняк у запалі підвівся, хотів заперечити, та в цю хвилину розчинилися двері, на порозі стала Демут.

— Панове, ви надто сьогодні обидва запальні, — сказала тихо. — Чи не пора вечеряти, Фреде?

— Можливо, можливо, — замахав руками Енгельс. — Ми зараз.

Однак жінка не йшла. Енгельс покрутився побіля столу, перекинув з місця на місце якісь папери.

— Отак завжди, — глянув на гостя. — Почнеш якусь цікаву розмову, як тебе переривають. Вечеря... Чай... Кава... Ходімо, друже, — сказав рішуче. — Тут я безсилий.

Ленхен з готовністю розчинила двері до їдальні.

А десь за десяток днів по цій зустрічі, 29 жовтня, Енгельс надіслав Степнякові листівку. Вона була коротка небагатослівна, однак зміст її радував, Фрідріх Карлович повідомляв, що вибори в Німеччині пройшли блискуче, результати найвідрадіші...

Наступного дня Степняк відповів Енгельсу, також листівкою:

«Дорогий Громадянині!»

Велике спасибі за Ваше повідомлення. Це велика перемога і щастя для Вашої країни і для нас також. Пруссія виступає оплотом реакції, розгромлена (а цього чекати недовго) в Берліні, вона не втримається і в Петербурзі.

Щиро відданий Вам С. Степняк».

V

Радість, викликана перемогою німецьких товаришів на виборах до бундестагу, несподівано була затьмарена звісткою про арешт у Петербурзі Лопатіна. Засулич, а слідом і Епштейн писали, що Германа схоплено вдень, просто на Невському проспекті. До всього додавали, що, за свідченням товаришів, при Лопатіні були списки, адреси, паролі всіх членів «Народної волі», і поліція хапає тепер одного за одним, не дає навіть опам'ятатися. Взято вже кількасот чоловік...

Звістка приголомшила Степняка. Сергій Михайлович вірив у щасливу зорю Лопатіна — тим більшим, гіркішим було це раптове лихо. Що могло статися? Знову зрада? Але ж Герман такий обачний, досвідчений. Коли б не він, то Дегаєв, певно, й досі чинив би свою іудину службу... Незрозуміло, незбагненно, чому Герман мав при собі списки... Ніби зумисне. Здійснене ціною таких зусиль, смертельного ризику, — і все полетіло геть... Як він допустив? Як піддався зрадливій безпечі?.. Він, який пройшов огонь і воду, не раз і не два обкручував поліцію, агентів...

Було боляче, прикро. Степняк ділився своїми почуваннями з Енгельсом, але, звичайно, ніякої розради від того не мав та й не міг ждати. Провал є провал. І цього разу Германові навряд чи вдасться так щасливо втекти, як це бувало. Його жде коли не смерть, то принаймні довичне ув'язнення.

Жаль, безмірно жаль. Герман виявився єдиним, хто зумів зібрати, об'єднати залишки «Народної волі», залучити до неї свіжі сили...

Отже, надій на скоре відродження революційного руху в імперії ніяких. Майже ніяких... Закордонні, емігрантські групи і групки роз'їдають суперечки, чва-

ри. Плеханов у Женеві — своє, Тихомиров і Ошаніна в Парижі — своє. Лавров, здається, між тими й другими. Кропоткін ув'язнений... Уся Європа кишить царськими агентами. Олександр III через своє посольство в Німеччині добивається — і, здається, доможеться — угоди про взаємовидачу так званих «політичних злочинців»... Ситуація, якої, по суті, ще не було. Бували труднощі, навіть смертельні, але на рідних теренах були й люди, маса людей, що йшли, боролися, одержували хай малу, а перемогу. Що ж тепер? Невже вогонь, який вони розпалювали полум'ям власних сердець, захиріє, затухне? Невже приб'ють його люті російські морози й густі тумани? Невже і їхній рух жде такий же кінець, як, приміром, пугачовщину? Гіркий, трагічний спомин і — все. Відшуміло, відчервоніло ріками крові та й по всьому...

Звичайно — билася інша думка — у морі (та ще людському!) спокою не буває. Варто навіть зараз, тепер кинути гасло, і з'являться нові сміливці, нові хоробрі. Вони є, безперечно, є.

Степняк годинами розмірковував над цими проблемами. Після цілоденного сидіння в бібліотеці поклав неодмінно бодай півдороги додому проходити пішки і думав, думав... А то й ночами, коли не спалось — од перевтоми, коли за вікном шугали студені — уже зимові — вітри, перевертав у пам'яті роки, події, скликав друзів, живих і мертвих, і гуртом «радився», мізкував — що й до чого. Не було Фанні, не було найближчих, перевірених у битвах друзів, — тільки жадоба діла, роботи, якась одержима віра в їх доконечній потребі... І чужина, маленька незатишна кімната, їдкі тумани або ж холодні, стужні вітри... Приходив Чайковський, зрідка стрічались інші, заводили розмови, часом і потрібні, корисні, однак то все не те, не те... Писав Лавров, писали женевиці — Засулич і Аксельрод, він радів їхнім листам, а в душі ще більший зростає неспокій, ще дужче пекла спрага.

...Ішов до людей. Чужих, незнайомих, та цікавих до нього. Вони читали його статті, вірили і не вірили, співчували і не співчували, однак хотіли бачити, на власні вуха чути — людину із «того світу» — і запрошували. Звичайні робітники, журналісти, ділові люди з вищих сфер. Особливо почастишали ці зустрічі з поверненням Евелінгів. Елеонора і Едуард ввійшли до недавно створеної соціал-демократичної федерації, склали її революційне, марксистське крило і намагалися

налагодити якнайтісніші зв'язки з робітничими масами. Сергієві Михайловичу відводилася роль агітатора. Зібрання влаштуували від імені федерації, Степняк виступав на них як представник «загадкових» нігілістів-борців особливого складу і напрямку. Його слухали захоплено, завше при найбільшій аудиторії, власне, завдяки йому вона й збиралася, і Сергій відчував, що кожен його виступ ламає кригу відчуження, недовір'я, остраху, кригу, яка за всі ці роки утворилася між ними, слухачами, і ним та його побратимами. Користь од таких виступів була ще й та, що він знаходив нових друзів, спільників, людей, готових допомогти не тільки йому особисто, а й усьому їхньому рухові. А це немаловажно. Мине час, збереться коштів, і рано чи пізно він організує, спробує організувати тут і фонд допомоги революційним силам на батьківщині, і видання необхідної літератури.

Надійшло запрошення виступити у клубі Фабіанського товариства. Його надіслали поштою. «...Ваша вдячність за наш маленький внесок була настільки сердечна...— читав Степняк.— ...Для нас було б великим задоволенням почути від вас про розвиток революційного руху в Росії і особисто познайомитися з одним із тих, чий зусилля і перенесені страждання є для нас прикладом самопожертви задля великої міжнародної справи...» Автор — Едуард Піз — просив сповістити, коли йому, Степнякові, зручніше зустрінеться, просив вибачення за турботу.

Едуард Роберт Піз! Англієць, який перший з готовністю відізвався на його заклик, його звернення. Він, безперечно — він... Секретар товариства. Як досі вони не зв'язалися?

Степняк, не гаючись, написав Пізові...

Високого росту, стрункий, певне, на добрий десяток літ старший Сергія Михайловича чоловік міцно тис йому руку. Худорляве, у легких зморшках лице, пильні, пронизливі очі, коротенькі вуса. Акуратно підстрижений... Весь зібраний, цілеспрямований і водночас винятково інтелігентний, коректний.

— Рука у вас! — захоплено мовив Степняк.

— Що? — перепитав Піз і нерозуміюче глянув на свою праву руку.

— Сильна.

— А-а... Я ж робітник, червонодеревник,— ніяковіючи, сказав англієць.— Та й ваша не слаба.

— Мені сам бог велів мати силу — нігіліст, динамітник, — віджартовувався Степняк.

Спокійно зосереджене лице Піза освітілось усмішкою.

— Тепер зрозуміло, який ви динамітник, — сказав він. — На вашому місці я, мабуть, робив би те саме. Досі ми думали інакше, вірили писанням деяких недалекоглядних авторів.

— Вельми вдячний вам за люб'язне запрошення до вашого клубу, а ще більше за готовність, яку ви виявили у відповідь на мій лист.

— Наш обов'язок, сер. Ми будемо сильні тільки тоді, коли підтримуватимемо один одного.

— Радий чути це. Англійська демократія завжди була на боці скривджених. Сподіваюся, вона й надалі не відмовиться від гуманних принципів співробітництва і допомоги усім, хто веде справедливую боротьбу проти деспотизму.

— Можете бути певні, сер. Я не уповноважений говорити за всіх, однак наше товариство ніколи не порушить цих священних принципів людяності.

— Я щасливий, глибокошановний добродію, що доля звела нас на тернистих дорогах життя.

Вони zostались удвох, слухачі порозходились.

— Я маю повноваження своєї родини, — сказав Едуард Роберт, — люб'язно запросити вас на вечерю до власної господи. Не турбуйтеся, — додав, бачачи, що гість завагався, — чужого нікого не буде. Зберуться тільки свої... Можливо, надійдуть кузини, їх у мене аж три і всі миліпремилі. Не вагайтеся, — узяв Сергія за лікоть. — Їхати недалеко.

— Я іноземець, гість, — усміхнувся Сергій. — Було б нечемно одмовлятися від такого люб'язного запрошення.

— Ол райт! — зрадів Піз. — Справжня мужська розмова.

За годину вони сиділи в затишній гостині. На нього справді чекали. Стіл був накритий, родина в зборі. Едуард Роберт по черзі відрекомендував кожного з присутніх. Товариство переважно жіноче, цікаве. На нього дивляться принаймні як на прихосьдка з іншого світу.

— Не бійтесь, — жартома кинув господар, — містер Степняк сьогодні без бомби.

— Так, так, — підтримав Сергій Михайлович, — можете бути спокійні.

Піз виявився не тільки вдумливим співбесідником,

а й веселуном, дотепним вигадником, чим ще більше привернув до себе Сергієву симпатію. Не відставали від нього й жінки, надто кузини,— молоді, до всього безконечно цікаві. Очевидно, веселість не полишала цієї обителі, була невід'ємною часткою сімейного побуту, і атмосферу її ретельно підтримували всі.

— Містер Степняк,— звернулася до нього — коли Сергій розповів про Італію — наймолодша з кузин, Елізабет,— а ви навчите мене італійської? Страх — хочу вивчити. Данте, «Божественна комедія»... Добре, містер Степняк?

Ніхто з старших не зупиняв Елізабет, не вважав її прохання нескромністю. Навпаки, інша з кузин, Емілі, молода художниця, висловила бажання написати портрет Степняка і допевнялася, коли йому зручніше, коли зможе позувати їй.

— Містер Степняк,— обізвався Едуард Роберт,— майте на увазі, що одна з моїх кузин, Ізабелла, письменниця. Уявляєте: раптом вона захоче написати роман про нігілістів і попросить вашої консультації.

— Цілком можливо,— підтвердила Ізабелла,— розповідь захопила мене. Дотепер ми всі дивилися на Росію як на дивну, напівдику країну, і тому нігілізм, як нам його малювали, був ніби природний, не викликав подиву. А нині... я скиляюся перед вашим подвижництвом, містер Степняк. Коли б я не знала, що ви пишете про це, то неодмінно скористалася б вашими розповідями.

— Дякую, міс Ізабелло, ваші слова вселяють віру у справедливість нашої справи. Однак майте на увазі: моя робота, мої писання не вичерпують теми. Радий буду прислужитися вашому талантові.

...Вечір минув непомітно, цікаво. Проводжаючи Степняка, Піз сказав:

— Дорогий містер Степняк, нехай ця зустріч буде початком нашої дружби. Вважатиму за честь бути корисним великій міжнародній справі, за яку ви так самовіддано боретесь. Мій дім завжди до ваших послуг.

Сергій Михайлович з приємністю думав про це, повертаючись пізнім, напівпорожнім і тому, здавалося, ще холоднішим омнібусом додому.

В середині грудня в самому центрі Лондона, на мосту через Темзу, стався вибух, далеко сильніший од усіх попередніх. Трагедія розігралася серед білого дня, коли мостом безперервно рухалися екіпажі, поспішали десятки пішоходів. Особливої шкоди споруді не завдано, але чимало постраждало людей, луна вибуху хвилию обурення прокотилася містом. Ніхто не знав винуватців злочину, хоч усі, офіційно й неофіційно, сходилися на думці, що це справа рук членів «Диявольського братства», тобто ірландських емігрантів, продовження їх злочинних акцій. Муніципальна рада виділила на пошук динамітників значні суми грошей, на ноги була поставлена поліція й таємна агентура.

Минуло з місяць, за новорічними клопатами подія дещо загубилася, як раптом новим вибухом пролунав із шпальт консервативної «Пел-Мел газет» виступ мадам Новикової. «Русифікація Англії!» Власниця розкішних апартаментів, придворна журналістка, ніскільки не боячись і не соромлячись громадської думки, застерігала стару, добру Англію од небезпеки русифікації, звинувачувала її мало не в люб'язному наданні притулку страхітливим російським нігілістам.

Стаття викликала широкий резонанс, дехто й справді почав подумувати, чи немає між ірландськими й російськими динамітниками прямого зв'язку, чи не підогрівають вони одні одних.

— Треба захищатися, містер Степняк,— радив Енгельс.— Виступайте в пресі, на мітингах — англійці люблять мітингувати — і доводьте безпідставність тверджень Новикової.

— Це явне безглуздя! — гарячився Сергій Михайлович.— Ми в себе настільки звикли до наклепів, що й не надавали б цьому значення.

— А мене вже запитували, дорогий Сергію, чи не перекинулися, бува, нігілісти на Англію,— говорила Елеонора.— Вони ж, мовляв, не можуть сидіти без діла, руйнувати, вбивати — їх пристрасть.

— Пишіть, друже, пишіть,— спокійно говорив Енгельс.— Це вам не Росія. Англія ласа на всілякі сенсації.

— А хто надрукує? Яка з газет візьметься зараз спростовувати, надасть слово тому ж таки динамітнику? — стояв на своєму Степняк.

— «Пел-Мел газет», — сказав Фрідріх Карлович.— Ва-

ше право. Несіть, вимагайте. Вас обмовили, мовчати в такому разі не годиться, це можна по-різному витлумачити. Бачите, як виходить: мадам Новикова звинувачує Англію мало не в зговорі з революціонерами; однак, дивіться самі: ні Кропоткіна, ні Гартмана, яких вона називає, немає тут навіть близько. Залишаєтесь ви. Ви єдиний, кому зараз можна пред'явити претензію. І хто знає, як може повернутися справа. Є така примовка: ворон ворону око не виклює. Росія домагається видачі Англією політичних емігрантів — ніхто не гарантований, що Англія їй надалі буде дотримуватися в цьому попередньої своєї політики. Скажу вам більше, дорогий Сергію, — Енгельс підійшов до нього впритул. — Скажу більше: в мене крадається думка, що всі ці злочинства творяться не без відома російської агентури. Так, так. Хай не її руками, але її коштами. Росія хоче змусити Англію піддатися на її умовляння.

Степняк морщив чоло, кошлаті брови ще більше стовбурчились, сходились на перенісці. Генерал має рацію. Поліції нічого не варто сфабрикувати проти нього «діло», засадити за ґрати — як це зробили з Кропоткіним у Франції, — доводь потім свою невинність, непричетність.

— Питання політичного притулку, — вів далі Енгельс, — для нас з вами — одне з найважливіших. Треба відвести цей удар, цю спробу посварити нас з урядом. Англія і Франція — єдині країни європейського континенту, де ми можемо перебувати. Втратити цю можливість... ви самі розумієте, що це таке. Тим більше, що Франція зовсім ненадійна.

За кілька днів стаття була готова. Вона коштувала Степнякові немалих зусиль, власне, не сам зміст її, а тон, якого необхідно було дотримуватись у полеміці. Сергій Михайлович кілька разів креслив її, переписував, надавав «пристойного» вигляду. Якби це в інші часи, за інших обставин, він говорив би прямо, не добираючи слів і форми. Тут же він не вільний, над ним чужі закони, порядки. І навіть з цією тричі проклятою мадам має розмовляти гречно.

Стаття вийшла коротка, з дотриманням етикету. Перед тим як нести її до редакції, Степняк показав Енгельсу. Фрідріх Карлович залишився задоволений, обіцяв також виступити з цього приводу — напевне, в «Соціал-демократі».

Стед, редактор «Пел-Мел газет», зустрів Степняка навіть з готовністю.

— А-а, заходьте, прошу,— розкрив обійми.— Я вас чекав. Інакше вашого брата не заманиш.

— Дякую за люб'язність,— стримано відповів Степняк.— Я прошу надрукувати спростовання, сер. Виступ вашої газети наклепницький.— Поклав на стіл статтю.

— Навіщо так різко? Мадам Новикова, як і всі ми, має право висловити свої думки. Англійська демократія, сер,— розвів руками.

— Я досить шаную вашу країну, її закони і звичаї. Однак не можу згодитися з твердженнями, які ображають мене, моїх колег, зрештою, справу, за яку ми страждаємо. Ви журналіст, пане Стед, це почуття вам повинно бути відоме.

— Так, звичайно... Ми надрукуємо вашу статтю. «Пел-Мел газет» охоче надасть вам свої сторінки.— Стед накинув пенсне, пробіг очима статтю.— Але не всі й ваші твердження витримують критику. Ми не маємо підстав не вірити таким авторитетам, як мадам Новикова. Мадам популярна в Англії.

— Це я знаю,— перебив його Степняк.— Щодо її популярності й авторитету в мене свої міркування. Дякую за увагу.

Сергій Михайлович не став вислуховувати компліменти на адресу мадам, попрощався. У вухах йому все ще дзвенів улесливий голосок Стеда, що викликав душевний озноб, нагадував людську нецирість, підступність.

Настрій був препоганий, сідати за роботу не хотілося. Нараз пригадав, що йому треба зайти на Ріджентсквер, 45, де напिताв нову квартиру, і, взявши візника, помчав туди.

Німеччина підписала з Росією угоду про видачу політемігрантів. Те, що досі чинилося негласно, набрало законних прав. Бісмарк і Олександр III простягнули один одному руки. Нині варто російському самодержцеві пред'явити будь-кому з емігрантів звинувачення, як німецький канцлер накидав на нього ланці і віддавав на поталу. Позаторік, ще до угоди, це зроблено з Дейчем — його піймано з транспортом забороненої літератури, тепер справа піде простіше...

Налякана й обурена вибухами, слідом за Росією, вимагає у Сполучених Штатів видачі ірландських емігрантів Англія...

Кільце стискується. Варто Лондону послухатися Петербурга, і останній (чи передостанній — зостається ще Франція, що мало не видала Кропоткіна) європейський плацдарм паде. Тікай тоді за океан, в Японію, на Полінезію... А звідти не догукаєшся, голос твій потоне в реві океанських валів, у шумі тропічних пущ.

Треба наступати, боронитися. Всупереч Петербургу, новиковим... У нього, в них уже досить друзів, прихильників серед англійців, лондонців. Необхідно скористатися цим, загострити їх думку, пильність, не дати обмові узяти верх над справедливістю.

...А події випереджають одна одну. В кінці січня газети надрукували німецько-російську угоду, і того ж дня Лондон сколихнули кілька могутніх вибухів. У відповідь на домовленість? Провокаційно?.. Хто знає. Тільки цього разу динамітники не обмежилися вулицями та мостами — пробралися в самісіньке серце столиці, в парламент. Постраждала палата громад. Вибиті вікна, двері, дуже пошкоджена стеля... І, звичайно, потрошені дорогоцінні меблі, прикраси.

Хто вчинив? Ірландці? Царська агентура?..

Англійський уряд тисне на Сполучені Штати...

Росія умовляє Париж і Лондон...

«Пел-Мел газет» друкує Степнякову статтю, але з такою припискою, що зводить її нанівець. «Ця заява просто неправдоподібна, — резюмує Стед. — Російські емігранти відрізняються від усіх емігрантів, яких світ будь-коли бачив...»

— Нам зостається одне, — говорив Енгельс, — боронитися. Боронитись активно, наступально. Доводити безпідставність звинувачень мадам Новикової, цього рупора російського абсолютизму.

Енгельс почував себе зле — зимовий Лондон з його постійною мрякою, що проймала до кісток, взагалі був йому протипоказаний; сидів, укутаний дбайливою рукою Ленхен, майже нікуди не виходив, розбирав — сторінку за сторінкою — хаотично складені рукописи Маркса. Рідше влаштовувалися тепер недільні «прийоми», одвідували тільки найближчі друзі.

— Вам треба полікуватися, дорогий Генерале, — казав кожного разу Степняк. — Зробленого вами... — і мовк, уловивши неприємну іскорку в Енгельсовім погляді.

— Треба, треба, — згідливо кивав Фрідріх Карлович. — Ось розберу архіви... Святий Маркс! Працювали ніби

разом, а скільки трапляється невідомого... коли тільки встигав?! — Він надовго змовкав, поринав у роздуми, і Сергій Михайлович не тривожив його в ті хвилини.

— А знаєте, дорогий Степняк, — ураз мовби пробуджувався Енгельс, — я все більше схиляюся до думки, що вся оця історія з вибухами таки їхніх рук, російських агентів, справа.

— Чим це довести?

— Глядіть самі, — важко повертав голову Енгельс. — Тринадцятого Бісмарк підписує угоду з Росією, п'ятнадцятого друкує свій пасквіль мадам Новикова... двадцять четвертого англійська преса публікує пруссько-російську угоду і того ж дня — три могутні вибухи...

— Мало що! — сумнівався Степняк. — Звичайний збіг.

— Ні, друже, ні, Росії треба поставити Англію перед лицем надзвичайних фактів.

— Але ж у разі викриття це може привести до розриву дипломатичних стосунків.

— Може, звичайно, — погоджувався Енгельс. — Але попробуйте доказати. Злочинців не піймано. Та коли б навіть було піймано, то я певен — ніхто з них прямого стосунку з росіянами не мав. Усе робиться тонко, російська агентура має в цьому великий досвід, набила руку. І я таки про це напишу... вже розпочав писати.

— І накличете на себе гнів ще й російського самодержця, — зауважив Степняк.

— Одним більше, одним менше... Я все-таки доведу, хто по-справжньому зацікавлений у цих вибухах... А вас попрошу... напишіть усім своїм — у Женеву, Париж — нехай не мовчать... Лавров, Плеханов, Засулич... Евелінгі напишуть Лафаргу... Громада ж великий чоловік, містер Степняк, — болісно усміхався.

VII

Утомлена, зморена приїхала Фанні. Останнім часом жила в Парижі, в знайомих, — намучилася на безгрошів'ї. Гаразд, що змінив житло, — на Принца Уельського який був би спочинок.

— От ми й разом, — щиро радів Сергій Михайлович. — Знову разом. Доля розлучає нас, вона ж і зводить.

— Любий мій! Ти такий невгамовний. Думала, хоч тут посидиш спокійно. Ти ж збирався працювати над книгою.

— Я й працюю, Фанко. Життя поправляє і нас, і наші діяння. Вачиш, яке заварилося.

— А там Кропоткіна ніяк не вирятують. Пишуть у газетах, відозвах на його захист... Сергійку, Тихомиров і Ошаніна — твої недруги. Хоч вони й стоять ніби при вас, при «Народній волі», а плетуть таке... Будім ти сховався, втік од боротьби. Не вір їм.

— Не хвилюйся. Нехай говорять. Іди своєю дорогою, і хай люди говорять що завгодно. Так сказав Данте, великий Данте. Але й без нього я дотримуюся цієї істини. Іти своєю дорогою! Це, люба, не так просто. Скільки ми втратили! Хто злякався, хто переметнувся на той бік барикад, хто відчув покликання в іншому.

— Я вірю в тебе, Сергію, однак бережи себе. Ти мужній, сміливий...

— Те-те-те, моя дорога, — зупинив її Сергій Михайлович. — Знаєш, як відчитав мене Енгельс, коли я почав хвалити його? От людина! Старий, хворий, а підіно поговори з ним. Усе знає, що де робиться, хто чим живе... Відпочивай, і неодмінно підемо до нього. Познайомлю тебе з Ленхен — це його економка, господиня дому, Енгельс цілком під її впливом. Евелінги — теж цікаві люди, недавно побралися. Вона, Елеонора, дочка Маркса, Фрідріха Карловича вважає мало не батьком.

— Лавров мені дещо розповідав, — сказала Фанні. — Радив неодмінно познайомитися.

Фанні усміхалась.

— Тепер все буде гаразд, люба, — казав Сергій. — Ти біла мене, і я спокійний. У нас стільки друзів, тутешніх, лондонців. Неодмінно познайомлю тебе з Пізами — чудові люди!

Розповідав про запросини, зустрічі, виступи, про нові — приємні і неприємні — знайомства.

— Скільки, Фанко, було в нас непотрібного, зайвого. На дрібниці витрачали такі зусилля! Такими людьми розкидалися!

— Але ж то було потрібно, Сергію, — заспокоювала дружина. — Ви були певні, що так треба.

— На жаль, так, були певні... Тепер би ті люди! Михайлов, Осинський, Рогачов... Соія Перовська... Європа повинна молитися на них. Мені кажуть, що перебільшую, згущую фарби. Мовляв, російська дійсність не така жахлива, як її малює Степняк... Не вірять. У це, звичайно, важко повірити.

Ходив, закривши руки за спину, міряв кроками кімнату, куйовдив бороду, що за місяці розлуки розрослась ще буйніше, закрила майже половину обличчя. Фанні лежала на канапі, непомітно стежила за Сергієм, і серце її повнилося гордістю за нього — такого невгамовного, непосидючого, суворого і водночас по-дитячому ніжного. Скільки гриміло над ним громів, скільки ламалось блискавок, а він... Посивів тільки. Та зморщок додалося. Та впертості, здається, побільшало...

В один з таких днів, коли вони сиділи вдома і Сергій гортав верстку «Росія під владою царів» — книга ось-ось мала з'явитися у видавництві «Уорд енд Дауні», забігла Елеонора.

— Містер Сергій, — кинула з порога, — ви чому вдома? Генерал почуває себе краще і сьогодні дозволив прийом. Вас ждуть, ходімо.

— Спочатку, Туссі, я вас познайомлю з своєю дружиною, — сказав Степняк. — Зачекайте хвилину. — Він вийшов на кухню і невдовзі повернувся з Фанні. — Ось, прошу. Знайомтеся.

Фанні Марківна зашарілася.

— Чому ви досі мовчали, містер Степняк? — вимогливо запитала Елеонора. — Хотіли приховати? Це вам не вдасться. Ні-ні. Тепер підемо утрюх.

Фанні спробувала заперечити, посиалалась на втому — вона ж недавно з дороги, та Туссі їй слухати не хотіла.

За годину, омнібусом, були на Ріджентс парк роуд.

У Енгельса, у вітальні, сиділо чоловік десять. Евелінг, Чайковський, Едуард Бернштейн — редактор «Соціал-демократа» (вони спізналися після видрукування Енгельсової статті), його дружина...

Елеонора відрекомендувала Фанні, і господар запросив гостю до себе, посадив — з одного боку її, з другого Сергія Михайловича.

Евелінг виголосив тост, і чоловіки почали здоровити Степняка, розпитувати, як влаштувався на новому місці, що цікавого привезла дружина — які чутки, вісті.

Фрідріх Карлович звертався до Фанні різномовно, жінка ж червоніла, одмовчувалась.

— Містер Степняк, — нахилився до Сергія Енгельс, — ваша дружина взагалі розмовляє? Чи ви заборонили їй?

— Біда в тому, що вона, окрім російської, не знає жодної мови, — пояснив Степняк.

Енгельс якийсь час мовчав, а потім устав, попросив тиші, сказав:

— Друзі. Ми ось тут ніяк не знайдемо спільної мови з дружиною нашого дорогого Степняка. Дозвольте мені дечим подивувати її.— І вишукано, чітко, по-російськи почав декламувати рядки з «Євгенія Онєгіна»: — «Ми всі училися потроху...»

Більшість присутніх була приємно здивована. «Скільки разів зустрічалися,— думав Сергій Михайлович,— а ніколи не декламував він мені цих рядків».

Господар прочитав кілька строф, Фанні Марківна перша заплескала в долоні.

— Однак... це й усе,— усміхнувся Енгельс.— На цьому й вичерпуються мої знання російської мови.

Потім, поки й закінчився обід, він сидів зосереджений, час од часу до нього зверталися з запитаннями, і Енгельс відповідав вичерпно, повно, однак відчувалося, що щось ніби надірвалося в ньому, якась струна ніби лопнула і бриніла, бриніла зовсім не в унісон загальному настрою. Енгельс ще трохи побув, затим пробачився, вийшов до кабінету. Ленхен і Туссі поспішили туди. Ледь устигли зачинитися за ними двері, як звідти почувся глибокий кашель.

Гості дякували, чомусь звертаючись до Евелінга, розкодилися засмучені.

— Нічого загрозливого,— вийшла зрештою Туссі,— Генерал похвилювався. Хвилюватися йому не можна... Джоне,— звернулася до високого кремезного чоловіка, який саме одягався,— добре, що ви не пішли.— Підвівши його до Степняка, відрекомендувала: — Джон Бернс. По-знайомтеся, я вам обіцяла.

Сергій Михайлович потиснув простягнуту руку. Пригадав: Елеонора з захопленням розповідала недавно про одного з активістів їхньої федерації, робітника-механіка.

— Та от ви який, містер Бернс,— сказав.

— Отакий,— у тон йому відповів соціаліст.— А я вас бачив і слухав, містер Степняк. Тільки не наважувався підійти. Спасибі Туссі.

Степняки попрощалися. Вийшли утріох, разом з Бернсом. Було ще ранувато, і вони помандрували вулицями. Джон оповідав про себе.

«Росія під владою царів» вийшла. Видавництво «Уорд енд Дауні» випустило її добре оформленою, гарним форматом. Книга не залежувалася по книгарнях, швидко зникла. Степняк одержував чимало схвальних відгуків,

ім'я його ставало ще популярнішим. Різно писали з приводу «Росії...»

Сергій уже звик до цього різнобою в оцінці його книг і статей. Йому не переставали замовляти, і він не припиняв писати.

— Набридли вже мені оці статті, — скаржився Фанні. — Я починаю повторюватись. Подумати тільки: скільки написано! Газети, журнали... Ніби вони тільки й живуть моїми матеріалами. Та ще хіба оцими ірландськими справами...

— Але ж тобі потрібно їх перекопати, помирити англійців з нігілістами, — казала дружина. — Для цього ти повинен писати якнайбільше.

— Це мене й змушує. Звичайно, я не перестану писати. Хоча так хочеться зробити щось справжнє, художнє. Навіть усупереч Тургенєву. Злий я на нього. Це з його легкої руки поширився образливий для нас термін нігілісти. Його так звані революціонери — не борці, не звитязці, а хлюпики...

— Йоржистий же ти, містер Степняк, — кувовдила йому чуба Фанні. — От уже й з Тургенєвим хочеш тягатися. Плеханов тобі невгодний. З Генералом, каже Туссі, сперечаєшся. Чи ти й у дитинстві був таким забіякою?

— Правда для всіх одна, — твердив Сергій. — Тургенєв великий белетрист, але... Революційного пороху він не нюхав, хліба нашого не пробував. А з Жоржем у нас особливі рахунки, до нього я не в претензії. Просто ми по-різному розуміємо деякі явища.

— Дивись, тобі видніше, Сергію, — казала Фанні. — Все, що ти робиш, для мене так само важливо, як і тобі.

Її покора, готовність розділити удачу чи невдачу завжди підкупляють його. Вже добрий десяток літ разом, скільки бід валилося на їх голови, а вона терпить, ні слова докору, ні стогону. А їй же, певне, утрое важче — жінка. Він то в Італію, то у Францію, то сюди, а їй очікуй, гадай — як там та що там?..

Пригортав, шорсткою долонею гладив пишне волосся, розпрямляв ще неглибокі борозенки зморщок.

— Люба моя. Даруй — не дав тобі справжнього щастя... кинув у цей шалений вир... Сам не маю спокою і тобі не даю.

— Не треба так, Сергійку, — тулилась щокою, — не треба, рідний. Я не вибирала тебе, не шукала вигоди. Для мене іншого щастя не потрібно. Аби був ти... оця кімнатка... твої писання... очі, ніс, уста... твоє чоло...

чуєш, Сергію? Не нарікай. Роби свою справу, а я при тобі, з тобою. Куди накажеш, куди покличеш... Тільки бережись. І не будь такий суворий, сердитий... хоч на людях, Сергіюку.

— Зовсім я не сердитий,— казав мрійливо.— Власне, я не знаю, який я. Інколи так хочеться обняти тебе, поцілувати, а не можу, щось мене ніби утримує, не пускає.

— Дивний... Чудний...

— Ніби на мені гріх який. За товаришів, рідних... Буває, дрібниця, а так мені стисне отут, здавить, що сльози на очі...

— Ти багато працюєш. Виснажився. Тобі б відпочити, любий.

Мовчав, задумливо кивав.

І гладив, гладив її волосся.

— А в нас, на Україні, дівчата носять коси... Довгі, до пояса. Улітку, на свята, як завітчуються — наче маківки... У тебе була б гарна коса.

— Була б. Для коси, Сергіюку, потрібні умови, так собі її не доглянеш, не викохаш... Чужа сторона... Чи ми повернемось коли-небудь додому?

— Я так скучив за матір'ю. Ні листів, ні вісток ніяких. Писати їм не можу, аби не викрити себе... Винен перед нею. Десь брат... Хоч би його розшукати...

— Я допоможу тобі, напишу Анні.

— Напиши... Як, бувало, мати, співали! Та все журливих, сумних — десь чуло серце синову долю... «Ой горе тій чайці, чайці-небозі...» Малий був, а запало в самісіньку душу. На все життя. Десь коли б там жив, може, й не так пам'яталося б... Або: «Із-за гори буйний вітер віє... ой там удівонька та пшениченьку сіє...» Бувало, сидять увечері — мати шиють, батько своїм чимсь зайнятий — і співають. Тихо, неголосно... Не чув ніде таких пісень! Душу перевертають.

— Розкажуй, розкажуй.

— Жаль маю великий. До людей... до всього, що є на світі скривдженого... І таки напишу про них. Желябов, Перовська, Кибальчич... Для потомків зроблю. Аби знали, які люди жили на їхній землі, і не судили нас за якусь необачність.

Майже одночасно з «Росією...» вийшла книга «Російський заколот». Автором її був Едмунд Нобль, письменник, кореспондент американських газет у Лондоні. Нобль

побував у Росії, його книга справляла враження дорожніх нотаток, загалом правдивих, однак перевага читацької публіки надавалася Степнякові. Книгу читали, з автором її намагалися зустрітися. Десь за місяць-два з'явилася велика рецензія в «Нашому куточку» — журналі, який видавала Анні Безант, письменниці-соціалістка. Безант була ж і автором статті. Вона захоплено, високо оцінювала публіцистичний таланти Степняка.

— Треба неодмінно з нею познайомитися, — поклав

Сергій Михайлович. — Кажуть, вона чудовий оратор.

Невдовзі Фанні Марківна запише в своєму щоденникові:

«Сергій уперше промовляв з платформи... Міс Безант закінчувала свої лекції про Росію, складені за його книгами, і він вважав необхідним віддячити талановитую лектрису привселюдно перед її аудиторією. Йому влаштували овацію. Кілька секунд йому не дали говорити, всі аплодували, тиснули руки і т. д. Виступ тривав хвилину п'ять, і коли він скінчив, то йому знову тиснули руку».

VIII

Джордж Кеннан, один з найпопулярніших американських журналістів, виступив у «Таймсі» з критикою Степнякової книги, власне, всіх його писань, що стосуються Росії, російської дійсності. Мовляв, автор тенденційний у доборі фактів, життя східної імперії мало чим відрізняється од загальноєвропейського.

Заява Кеннана, попередні виступи мадам Новикової ставили під удар не тільки Кравчинського, а й усю їхню роботу, всю справу боротьби з абсолютизмом. З Новиковою боротися легше — кожному відомо, що вона підспівує тому, на чий возі їде, а от Кеннан... Іноземець, кілька разів побував у Росії, — з його думкою рахуються найвпливовіші державні мужі. Змагатися з ним — кидати виклик чи не всій офіціальній пресі.

— Не падайте духом, містер Степняк, — заспокоював Вестол. — Справа журналістів — писати. Ви одне, Кеннан інше. Бантінг з задоволенням друкуватиме вас обох.

Легко йому говорити! А тут кожен рядок проростає із серця, кожна стаття — дні і ночі неспокою, передумування, переоцінок... Ім, бачте, здається, що йому донкче треба виправдати варварські засоби нігілістів, — от, мовляв, і малює чорними фарбами, згущує.

Кілька днів Сергій Михайлович ходив як хмара, ні

з ким не хотів бачитись. От уже від кого не сподівався удару — так це од «Таймс». Бантінг, урочистий прийом, звернення про збирання коштів у фонд Червоного Хреста «Народної волі»... Вестол... Ніби співчували, готові були допомогти. І ось... хоча має рацію той же Вестол: він одне, Кеннан інше. Це в них навіть модно. Сенсація. Увага публіки. Тиражі...

Що ж, він буде боротися! Добре б зустрітись з Кеннаном.

Особистий контакт у такому разі — найкращий спосіб в'яснити обставини.

Вестол з радістю погодився звести його з Джорджем, навіть бути посередником їхнього контроверсу.

Зустрілися в маленькому затишному ресторанику готелю «Старий чеширський сир», на Фліт-стріт. Він, Кеннан, Джордж Фрост — художник, друг Кеннана, і Вестол. Відвідувачів майже не було, і вони вільно розмістилися за столом, замовили вина та закусок.

— Тут, розповідають, часто бували автор «Векфілдського священика»¹ і великий критик Семюель Джонсон, — сказав Кеннан.

— А Босвел, — докинув Вестол, — який також учащав сюди, на основі їхніх розмов написав потім знамените «Життя Семюеля Джонсона».

— Отже, ми, можна сказати, в історичному місці, — оглянувся Кеннан. — Тим знаменнішою буде наша зустріч. Чи не так, містер Степняк? — нараз перейшов на діловий тон, — я вас розумію, на вашому місці, мабуть, повісив б так само. Але майте на увазі: Кеннан ніколи не писав на віру. З чийось уст. Я був у Петербурзі, Москві... на Волзі...

— Ви мене дивуєте, — заперечив Степняк. — При всій моїй повазі до вас, вашого таланту не можу погодитися з такими доводами. Бути в Петербурзі, Москві, навіть на Волзі — це ще не значить бачити Росію. Росія величезна. Російському деспоту є де заховати сліди своїх злочинів. До того ж ми позбавлені таких сприятливих засобів впливу на маси, як багатолюдні зібрання, література, листівки, — засобів, які у вас вважаються нормою.

— Але ж, містер Степняк, — дивувався Кеннан, — ви пишете про Петербург, Москву... Нічого подібного я там не бачив. Заводи, фабрики... робітники... — Кеннан смачно потягував сигару, нетерпляче вертів записни-

¹ Драматург Голдсміт.

ка, що лежав тут же, під рукою.— Звичайне життя. Ну, певне,— домовив великодушно,— я розумію, є злочинці, є тюрми. Де їх немає? Чи можна без них обійтися?

Подали каву, коньяк, кімната виповнилася тонким ароматом вишуканого напою. Вестол налив чарочки.

— Панове, прошу... У нас майже дипломатична зустріч,— усміхнувся.

Сергій Михайлович випив коньяк.

— Злочин злочину різниця, сер,— відповідав Кеннану.— Доведений до крайності, народ шукає виходу в діях, які декому здаються злочинними. А загляньте в минуле, панове. Коли ми зустрічаємо подібне на сторінках історії, то розцінюємо як свідчення патріотизму народу, його нетерпимість до тиранії. До речі, ці слова належать не мені, а «Крісчен уорлд» — газеті, далекій від нігілізму.— Степняк зробив невеличку паузу і вів далі: — Ви, пане Кеннан, розмовляли хоч з одним ув'язненим, пробували заглянути в його душу? Зрештою, ви маєте змогу прочитати передсмертного листа Перовської, він віддрукований і по-англійськи.

— О-о, то демонічна сила! — вигукнув Вестол.— Це, здається, вона була під шибеницею зовсім спокійна, навіть рум'янцю не втратила.

— Так, вона, панове. Дочка дворянина, петербурзького губернатора — Софія Перовська.

Кеннан мовчки хитав головою.

— Я також розумію вас,— вів далі Степняк.— Ви дійсно були в Росії, пане Кеннан! І вам, журналістові, який звук до слави, до того, що його слову вірять, просто не випадає мовчати, коли поруч говорять про речі, які належало б знати... як ви вважаєте, що знаєте.

— Містер Степняк, я вже переріс той час, коли слава затуманює мозок.

— Охоче повірив би вам, та, на жаль, це дуже рідко трапляється.

— Панове,— втрутився Вестол,— пропоную ще по одній. За взаєморозуміння. Ти, Джордже, прислухайся. Містер Степняк — зірка російського нігілізму.

— Чого ніколи за собою не помічав, дорогий Вестоле, це вознесіння небесного,— відказав Степняк.— На землі ще стільки невіршеного. І погано, коли між людьми нема, як ви кажете, взаєморозуміння. Значно краще було б, якби ми вирішували зараз питання, скажімо, організації фонду допомоги мученикам російських тюрем, аніж доводити — є вони чи нема.

— Це теж потрібно, — мовив Кеннан.

— Але ми втрачаємо час і зусилля на речі безсумнівні. Ваша заява прозвучала тоді, коли навіть найреакційніші газети почали писати про нас співчутливо. В Англії багато вже зрозуміли, що нігілісти не руйнівники. Я не раз чув: «Був би я росіянином, то сам став би нігілістом». Це говорять ваші люди.

— Так, Джордже, — додав Вестол, — це ти повинен визнати. Англійці все більше стають на бік нігілістів.

— Це визнає навіть Едмунд Нобль, ваш співвітчизник, — провадив Степняк. — Його книга — одна з кращих про сучасну російську дійсність. Послухайте, як він пише, панове: хай бережуться цар і його радники! Нерівна за своїми фізичними можливостями боротьба не пропала даремно для Європи і навіть для Америки... Народи вже починають розуміти, говорить Нобль, що постійна загроза на сході Європи — не російський народ, а російський абсолютизм... Яка ідея, думки які! В наш час, панове, народи не відокремлені в своїх стремліннях і шуканнях. Те, що сталося або стається десь, коли воно, звичайно, корисне, впливає на розум і серце, — ніби воно безпосередньо торкається тебе. Ось чому так званий російський нігілізм хвилює нині всю Європу... коли на весь світ. Ті, хто збагнув його істинний смисл, вбачають у ньому продовження Паризької комуні, продовження добрих діянь попередніх і нинішніх поколінь. Даруйте, панове, за веломовність, але ви змусили мене до цього.

— Я сам визначаю свою політику, — кинув Кеннан. Його заява прозвучала до неприємного різко. Настала незручна мовчанка.

— Ось вам, на пам'ять, — Фрост подав Степнякові аркушик з його портретом. — Кожному своє. Ви жонглюєте словесами, а тим часом... То як, Вільяме? — звернувся до Вестола. — По-моєму, пора й випити... розрядити обстановку. Бо наші дипломати недалеко від того, щоб... Містер Степняк! Джордже! Годі вам сперечатися.

...Вони так ні до чого й не домовилися. Розійшлися з неприємним осадком на серці. На прощання Кеннан сказав, ніби вибачливо: «Я подумаю, містер Степняк, не вважайте мене безнадійним». А невдовзі Степняк заніс до «Таймс» відкритого листа — відповідь Кеннанові. Його прийняли охоче, відразу надрукували. Степняк звинувачував Кеннана в незнанні російської дійсності, закликав — поїхати, подивитися... Кеннан не забарився з від-

повіддю. Видно, розмова, а ще більше лист змусили його задуматися. Він приймає виклик! Разом із своїм другом художником Фростом їде до Сибіру, аби на власні очі переконатися, аби сказати потім усьому світові правду.

IX

Преса щедро коментувала «Росію під владою царів». Газети й журнали друкували рецензії, відгуки, кожна по-своєму оцінюючи і книгу, і те, про що в ній ішлося. Фанні Марківна акуратно все вирізала, складала до теки, і Сергій Михайлович інколи переглядав ті писання.

— А помічаєш, Фанко, рецензії вже не такі категоричні. Публіка потроху переконується, хоча й визнати одразу нашу правду не може. «...Нігілісти — це люди, сповнені рішучості нав'язати не підготовлений і навряд чи скільний до цього країні фантастичну свободу анархії», — читав. — «Атеней». А ось іще: нігілісти «...добиваються не реформ і полегшення страждань народу, а тільки зруйнування політичного і соціального ладу» — «Морнінг пост»... Лякає їх нігілізм! Бояться, мов дідько ладану.

— Не так просто переінакшити думку, — зауважувала Фанні.

— Однак — що робить Піз у Ньюкаслі! Соціалістичні гуртки там ростуть, здається, не по днях, а по годинах. Ти читала його останнього листа? П'ять тисяч робітників за тиждень! Це ж ціла армія!

Він ходив по кімнаті, заклавши руки назад. Кроки його то частішали, твердли — залежно від темпу розмови, то уповільнювались. Інколи він навіть зупинявся, втуплювався поглядом у щось невидиме на підлозі і думав — мить, другу, а потім — знову ходив, говорив, з чогось радів, чимсь був невдоволений. Буйна чуприна, круті, ледь нахилені вперед — ніби для нападу — плечі, важко звислі повіки...

Таким застав його якимось Енгельс. Прийшов з Евелінгом неждано, і Степняки трохи аж розгубилися.

— Погляньте, Едуарде, — звернувся Енгельс до Евелінга, — нігіліст щонайсправжнісінький, — кивнув на Степняка. — Злий, найжачений, ось-ось кине́ться все бити, руйнувати. Що з вами, Сергію? Чого справді такі нахмарені?.. А-а, все зрозуміло, — помітив розкрити теку з рецензіями. — Степняк випустив свого джина з пляшки і гнівається, що на нього нарікають. «...В очах нігіліста ніщо не заслуговує ані найменшої уваги, крім повного

знищення держави», — прочитав підкреслене. — Однак вони хитрі, оці писаки. Не пишуть, бестії, якої саме держави. Не пишуть!

— А навіщо їм писати? — сказав Евелінг. — Для них важливо заперечувати.

— Нехай би це було років десять тому, — вів Степняк, — коли ми починали, коли чимало з нас справді молилися на Бакуніна... Але верзти отаке нині — безглуздя! Явне безглуздя!

— І навіть у цьому є сенс, милий Сергію, — спокійно мовив Фрідріх Карлович. — Брехня добра тим, що вона загострює увагу до правди. Так що не гарячкуйте. Не сподівалися ж ви раптового і повного визнання нігілізму.

— Проте ж визнають! — упирався Сергій Михайлович. — Визнають жахи російського деспотизму. І, мов щось неодмінне, — оце.

— Причина, крім усього, і в терміні, — доводив Енгельс. — «Нігілізм», саме слово, значить — ніщо. Все — ніщо. Все до бісової матері... Чого ж тут дивуватися, коли хтось боїться? Логічно, правильно.

— З точки зору теорії, дорогий учителю, може, це й правильно, — не здавався Степняк, — практично ж... нам потрібна підтримка тепер, зараз, а не колись.

— Пам'ять має певний об'єм, дорогий мій, нові знання витісняють старі. Роками англійській публіці втовкмачували, що нігілісти сякі й такі, вселяли в неї страх, тепер — дещо інша мова. Темпи, якими ви прихилиєте до себе лондонців, дають підстави сподіватися, що зворотний процес відбуватиметься швидше. Значно швидше. — І додав: — А пресу ви читайте. Нехай пишуть. Усяке слово доходить до людського слуху. І не забувайте, що, як стверджує наш добрий друг Евелінг, добра половина лондонських газет, надто вечірніх, служить тому, хто більше платить. Ясна річ, пани капіталісти тут у вигащі.

— І не тільки місцеві, — докинув Евелінг, — а навіть американські товстосуми підкуплюють англійську пресу.

— Які часи, такі й норози, — сказав Енгельс. — Австрія он підкупила цілу країну, Сербію, щоб та напала на Болгарію. А навіщо? Розгадка звичайна: Австрії необхідно зберегти свій вплив на Балканах. Ви — серби і болгари — воюйте, вбивайте одне одного, а я, себто Австрія, обох вас до рук прибиратиму.

Хтось подзвонив, Фанні Марківна відчинила, і невдовзі до кімнати зайшов Піз.

— Сергію Михайловичу, — сказав, привітавшись, — ви, певне, забули, що о шостій лекція.

Степняк з подивом глянув на нього. Тільки тепер пригадав, що напередодні вони справді домовилися зустрітися і разом піти послухати Пірсона.

— Чия лекція? — запитав Енгельс.

— Професор Пірсон говоритиме про ентузіазм знань, — відповів Піз.

— Карл Пірсон, — роздумував Енгельс. — Взагалі його твердження про необхідність застосування математики в усіх галузях науки не позбавлене глузду. Ми недооцінюємо математику.

— Певне, тому, що не знаємо, — усміхнувся Евелінг. — Легше доводити щось із сфери історії чи літератури, ніж математичну формулу.

— Цілком правильно, — підтримав Енгельс. — Тому серед революціонерів сучасних поколінь так мало економістів, людей, які б говорили не взагалі, а оперували певними розрахунками. Серед ваших, — звертався до Степняка, — це хіба що Ковалевський, Зібер...

— Подолинський, — докинув Сергій Михайлович.

— Подолинський, — сказав Енгельс, — тягне до природного соціалізму, він намагався доводити неминучість соціальної революції на підставі природничих наук. Такий собі прогресивний еволюціоніст на зразок лондонських фабіанів. От і все, по суті, троє, — закінчив. — А нема в світі жодного явища — аж до творчості і найвищого мистецтва, які б не були прямими продуктами матеріальних економічних причин.

— Щодо матеріальних економічних причин я з вами цілком згоден, метре, — сказав Піз. — Не поділяю, однак, вашого песимістичного погляду на фабіанів.

— Те-те-те, — схопився за голову Енгельс, — я й забув, що серед нас один з лідерів фабіанства¹. Даруйте, — звертався до Піза, — але при всій моїй симпатії до вас і ваших друзів підтримати вашу тактику не можу... не можемо. Це те, що згубно впливає на революціонізацію мас, на революційне перетворення світу.

¹ Фабіанське товариство засноване в 1883 р. в Лондоні. Назва його походить від імені римського полководця Фабія, прибічника тактики вичікування, ухиляння від рішучих боїв. Фабіанці вели широку пропагандистську роботу серед мас, хоча й стояли за мирний еволюційний розвиток соціалізму.

Піз почав було заперечувати, доводити свою точку зору, та Енгельс заявив, що дискутувати сьогодні він не має бажання, і перевів мову на інше.

— То, може, все-таки підемо, послухаємо Пірсона,— запропонував Піз.

Енгельс покрутив головою.

— На лекції я не ходок. Ми з Евелінгом помандруємо далі.

— А я сходжу,— сказав Степняк.— Цікавить мене цей лектор. І тема. У молодості я захоплювався математикою.

Лекція видалася справді цікавою. Ще не старий, без професорських манер і з гарними великими очима лектор дохідливо розповідав, як знання — головно, точні, математичні — перетворюють свідомість людини, а відтак і суспільство. Популярність думок, вільне звертання до фактів історії, економіки — найдавніших, сучасних... У всій його поведінці відчувалися впевненість, довір'я до слухачів.

Степняк любив таких людей. Після лекції попросив Піза познайомити його з професором. Підійшла й Анні Безант, виявляється, вона давно дружить із Пірсоном, буває майже на всіх його публічних виступах.

— Думаєте, чого вона ходить на мої лекції? — жартував професор.— Хоче до дрібниць вивчити мене як оратора, щоб потім при нагоді розправитися. Конкурент я для неї.

— Авжеж,— сміялася Безант.— Вас ущипнеш! Ви своїми розрахунками гіпнотизуєте.

— Тож ви така й покірна.

Зайшли до кафе, Пірсон частував пивом, дам — шоколадом. Простий, звичайний, ніби й не було за його плечима десятків щонайскладніших праць, ніби не дивував публіку сміливими своїми припущеннями.

— Я читаю ваші статті в «Таймс»,— сказав, ніби між іншим, Степнякові.— Основний стимул економічного розвитку Росії ви, здається, вбачаєте в її крайньому зубожінні. Чи так, містер?

— Не зовсім,— відповів Степняк.— Я не ставлю собі за мету досліджувати соціальні процеси з точки зору економіки, а беру, так би мовити, два протилежні начала всякого політичного життя — свободу і деспотизм. В Росії більш ніж будь-де проявився їх антагонізм.

— Але ж в основі їх лежать розрахунки, економіка,— заперечував Пірсон.— Математика — ось рушійна сила.

— Так, але даруйте, професоре, крім неї, є історія, філософія. Не кожен історик — математик і навпаки. У той же час це ніскільки не шкодить розвитку наук. Я оперую фактами, готовими, інколи й відомими фактами, аби підвести читача до власного висновку. Часто, щоб не нав'язувати думки, я навіть утримуюся від оцінок.

— Це помітно, — сказав Пірсон. — І це, власне, бентежить мене. Ваші писання необгрунтовані — даруйте за відвертість.

— Хай вони необгрунтовані математично, пане Пірсон, але вони вражають, — втрутилася Анні Безант. — Впливати на емоції людей, будити їх думку — не так просто. А наш друг має до цього талант. Не можу висловити, містер Степняк, як зацікавили мене ваші книги й статті! З готовністю надала б вам і вашим друзям будь-яку допомогу, щоб знищити ненависну тиранію.

— Емоції... — сказав професор.

— Ви безнадійний сухар, Пірсон, — гаряче мовила Безант. — Не слухайте його, містер Степняк.

Професор розсміявся. Він сміявся заливисто, від душі, ніби сказане було не про нього.

— Дивуюся, як тільки вам удається тримати аудиторію! — наступала Безант. — Як вас слухають...

— А ви себе й запитайте, — ще дужче розсміявся Пірсон. — Тепер бачите, якого я маю друга? — звертався до Степняків. — Готова в склянці води утопити.

— Ми з вами, пане Пірсон, поговоримо колись наодинці, — мовив Сергій Михайлович.

— Неодмінно, — підхопив професор. — З радістю. А про ваші статті я таки напишу.

— Буду вдячний.

— А я буду рада, безмежно рада стати вам у пригоді, містер Степняк, — заявила Безант. — Пам'ятайте: мій дім для вас і ваших соратників завжди відчинений.

Х

Англію судомила криза. Найгостріше вона відчувалася у великих промислових містах, надто у Лондоні. Лондон, мов гігантська губка, вбирав у себе піт і кров тисяч робітників, а тепер, захоплюючись од власної жадоби, не міг, не мав змоги здобрити те криваве питво свіжими соками. Банкрутували фірми, зупинялися підприємства, і на вулиці — без грошей, часто й без притулку — вивергалася армія безробітних. Докери, вантаж-

ники, текстильники, будівельники ватагами блукали розкішними кварталами Вестенда і Вестмінстера, збиралися на майдані перед парламентом, скандуючи: «Роботи — хліба!», «Хліба — роботи!...». Станції підземної дороги, сквери, численні таверни були забиті голодним людом. Уже холодало, Темзою вривалися до міста стужні осінні вітри, гнали бруком листя, шмаття паперу, звичайну вуличну куряву, якої, здавалося, побільшало. Зачастили дощі, і, вигнані з тимчасових притулків, знедолені тулились по підворіттях, на вокзалах, попід мостами. Погано зодягнені, вони захищались хто чим — знайденою десь шматиною, куском картону чи просто газетою.

— На них страшно дивитися, — говорила щоразу, повертаючись з магазину, Фанні. — Худючі, очі горять...

— Лице голоду. Пригадуєш сімдесят четвертий — у нас? Що тоді робилося в Москві! — Сергій Михайлович з боєм пригадував, як гинули на холодних вокзалах першопрестольної столиці десятки самарських, саратовських, нижньоновгородських мужиків, як благали вони хоч крихту хліба.

Який жорстокий і кривдний світ! Плодить людей, множить їх, а не може — елементарно! — нагодувати. Дати хліба. Росія, Італія, Англія... Всюди одне і те: багатство і убогість, правда і кривда. Ніби для насміху, вони завжди поруч, завжди разом. Життя поставило їх на одну площину, і скільки ж треба зусиль, щоб переважити кривду. Скільки за це пролито крові, оддано щонайдорожчого! Невже і їх зусилля намарні?

Дивувався власному песимізові, внутрішньо повставав проти нього, однак здолати його, позбавитись було неможливо. Щодень приносив нові й нові звістки, більші чи менші своїм трагізмом, і протистояти їм, заперечити їх, не брати до уваги було б, звичайно, ганебністю.

Дехто з соціалістів кликав до повстання. Бернс був за негайний виступ, негайний ультиматум урядові. Йому заперечували Елеонора, Евелінг, Морріс. Вони вбачали в цьому поспішливість, оскільки, мовляв, народ не підготовлений, справа вимагає далеко більшої консолідації сил і засобів.

Степняк був такої ж думки. Досить палахкотливих поривів! Скільки разів він кидався у вир повстань, а нічого — окрім в'язниці — те не давало. Потрібна витримка, тривала клопітка підготовка, повсюдна мобілізація сил. Він і співчував їм, оцим знедоленим, він же й знав: чимало з них, коли не більшість, одійдуть, як

тільки відчують гостру небезпеку або ж одержать якусь подачку. Так бувало, так є. Тим паче, що офіційний Лондон — Сіті, Вестенд — затрубили про негайну допомогу біднякам. Злякавшись масових виступів — а ймовірність їх була! — фабриканти й купці покляли за краще потрясти свої кишені, аніж опинитися перед загрозою гоїдатися на бантині.

І все ж не обійшлося без ексцесів. Одного вечора, повертаючись з бібліотеки Британського музею, Степняк помітив біля колони Нельсона юрму. Це явно були безробітні. «Чого вони там зібралися? Схоже, мітинг», — подумалось. Він пересік Трафальгарський майдан, зупинився між колонами Національної галереї. Звідси, з високих сходин, було добре все видно. Там справді мітинг! Чоловік до ста. Хтось промовляє, але що саме — не чути... Здається, Бернс. Ніби його крикливий, високий голос. І жести. Він завше, коли говорить, жестикулює... Тьмяне світло, не розпізнати обличчя...

Юрма ураз сколихнулася, кинулася в його бік. «Куди вони?! Чому біжать?..» Безробітні, минаючи галерею, важко тупали на майдан Пікаділлі. Десь в останніх Степняк помітив Бернса. Джон поспішав за робітниками.

— Містер Бернс! — окликнув Степняк. — Що сталося? Куди всі біжать?

— А-а, це ви, містер Степняк, — ніскільки не здивувався Бернс. — Ходімо з нами, на Пел-Мел. Побачите, що й ми не з боязких, уміємо за себе постояти. Ходімо! — Від нього дихало силою, очі йому горіли.

— Джоне... я розумію, не ходіть туди, — сказав Степняк.

Бернс рішуче махнув рукою, подався далі.

Слідом пішов і Степняк. Дивувався: кілька років назад неодмінно устряв би, а нині ще й одмовляє. Що ж сталося? Байдужість, зрілість, яка на все дивиться холодними очима розсудку? Напевне. Тільки, звичайно, не байдужість...

Вітер бив у обличчя, там, попереду, вже чулися крики, поліцейські свистки... Нараз він побачив, як величезна вітрина гастрономічного магазину луснула, зблиснула шматками битого скла. За нею друга, третя... Ось воно, найстрашніше, — стихія... Розіб'ють вітрини, вгамують злість, а потім... в'язниця, гірке розчарування і, зрештою, ніяких змін, усе як було.

Ранкові газети вийшли з екстремим повідомленням

про «безпорядки» на Пел-Мел та в інших районах міста. Значалося, що заводи бунтів арештовані, серед них — Бернс і ще кілька соціалістів.

— От і все, — скрушно мовив Сергій Михайлович. — Революція скінчилася. Можливо, ще десь спалахне, але то вже не важить. Головне сталося. Маса на власному досвіді переконалися, що навіть биття вітрин нічого істотного не додає до їх жалюгідного існування.

Жаль було Джона. Не послухався. Власне, чому він мав його чи ще когось слухатися? Ішов за покликом серця, велінням совісті. Хіба не так само було і з ним, Сергієм, у Петербурзі, коли товариші наполягали на виїзді, а він всіляко уникав цього? Майже так. Молодість має одну чудову спільну рису — їй все можливе, вона нічого й нікого не боїться.

Необхідно було рятувати товариша. Евелінги радили організувати виступи робітників — з околичних, які менше постраждали, — з вимогою негайно звільнити заарештованих. Цю думку підтримував Енгельс. Він був певен, що ув'язнених довго не протримають, — мовляв, буржуазія, налякана стихійністю мас, піде на поступки.

Степнякові така позиція здавалася прийнятною. Допомога, яку організував офіційний Лондон безробітним, двоякі відгуки преси на останні події давали підстави сподіватися на пом'якшення кари.

Мітинги, петиції на ім'я впливових осіб таки зробили своє. Бернса та інших заарештованих засудили тільки на три місяці ув'язнення. Це була перемога. Незначна, умовна, а все ж перемога.

У розпалі виступів соціалістів приїхав Кропоткін. Звільнення його з тюрми чекали, бо прогресивна громадськість Франції, де він був ув'язнений, та й інших країн уже давно добивалася цього. Кілька останніх років Петро Олексійович провів у Клерво — одній з центральних в'язниць Франції, розташованій в невеличкому селі й оточеній болотами, куди його невдовзі після суду перевели з Ліона. Разом з ним там сиділа Луїза Мішель, відома діячка Паризької комуни. Їх одночасно і випустили.

Кропоткін приїхав з дружиною, яка весь час була при ньому, навіть у Клерво — поселившись там і займаючись природничими науками, склавши перед тим екзамен на звання бакалавра. До Степняків їх привів той же Чайковський. Чайковський мешкав у Харроу, передмісті Лондона, читав лекції з російської історії, політичним

життям цікавився мало, усе ж зв'язків з еміграцією не поривав, намагався завжди стати в пригоді. Як і недавно Кравчинському, він допоміг Петру Олексійовичу знайти житло і, коли той, одпочивши після дорожніх митарств, виявив бажання зустрітися з Сергієм Михайловичем, — охоче зголосився супроводити.

Мабуть, окрім знайомства з Енгельсом, останніми роками не було Сергієві більшої радості, як ця зустріч. Друзі довго тиснули один одного в обіймах.

— А пам'ятаєш, Сергію...

— Все пам'ятаю. Надто втечу вашу, дорогий Петре Олексійовичу.

— Я навіть не встиг тоді подякувати, — з жалем сказав Кропоткін.

— Добре діло не вимагає подяк. Як вам почувається? Вигляд ніби нічого, молодецький.

— Завдяки їй, — Кропоткін кивнув на дружину. — Сама, бач, перевелася, дисертацію з-за мене відклала.

Кропоткіна з вдячністю глянула на чоловіка. Вигляд її справді був нездоровий — обличчя сіре, землисте, в очах утома.

— Хворію, Сергію Михайловичу, — пояснила. — Малярія мучить. Кругом Клерво низина, болото — комарів улітку хмари.

Фанні поставила чашки, почала наливати чай. Кропоткіна кинулася допомагати їй.

— Що ж думка робити? — запитав гостя Степняк. — Чим будемо займатися?

— Усе тим же, батечку, тим же, — не вагаючись, відповів Кропоткін. — Горбатого хіба що могила виправить. Це тільки Микола Васильович, — зиркнув на Чайковського, — перехрестився в іншу віру, а нас з вами...

— Моєї віри ви не чіпайте, — заявив Чайковський. — Кожному своє.

Відтоді, як після розгрому гуртка Чайковський емігрував і захопився релігією, «боголюдством», важко було пізнати в ньому колишнього натхненника молоді, чийм ім'ям назвалося перше товариство народників. Чайковський став замкнутий, мовчливий, рідко з ким зустрічався.

— Тож я й кажу, — вів далі Кропоткін. — Кожному своє. Зараз тут зовсім не те, що було при першому моєму приїзді. Демонстрації, бунти... навіть бомби, чув, кидають. А тоді було — хоч вовком вий. А що, Сергію Михай-

ловичу, є якась пропозиція, чи так запитуєш? — звернувся до Степняка.

— Та нічого не буває, — роздумуючи, відповів Сергій Михайлович. — Бачу, ви не переїнакшилися. Важко нам буде.

— А хто сподівається легкого? — заперечив Кропоткін.

— Не про те мова. Більшість дивиться на нас як на агентів російського нігілізму. А нігілізм тут розуміють по-своєму. Всі оті вибухи зв'язують з нашою діяльністю. Ще невідомо, яким боком повернуться до нас останні події, чи не пред'являть нам ультиматум, не оголосять персонами нон грата.

Жінки поставили печиво, розрізали пирога, Фанні запрошувала до столу.

— Яка ж рада? — запитав Кропоткін. — Ти вдарився в писання. Мені що ж, також сідати за мемуари?

— Чому за мемуари? Мусимо робити одне, спільне. Що ми, що лондонці чи парижани. Один шашіль точить наше життя.

— А ми й будемо робити одне, — заявив Кропоткін. — Розбіжність у поглядах ще не аргумент для розриву. Ми справді прагнемо одного — повалення тиранії, а якими засобами — то справа інша, про те хай судить історія.

Кравчинський терпляче слухав. Йому, господареві, не личило перебивати гостя, хоча, відчував, рано чи пізно суперечка між ними відбудеться.

— Що ж, — мовив, — назад, до анархії? Віва Бакунін?

Кропоткін звів на нього втомлений погляд.

— Чому ж віва? Бакунін не бог, його вчення не вічне. І ми з вами не апостоли, щоб усе життя поклонятися одному незмінному. Історія рухається, роки минають. Анархізм сьогоднішній відмінний від того, давнього, з якого, до речі, ми починали.

— Сергію, май совість, — втрутилася Фанні. — Не встигли зустрітися — вже чубляться.

— Нічого, Фанні Марківно, нічого, — узяв жінку під руку Кропоткін. — Хто кого чубить, той того любить. Чи не так, Сергію? — всміхнувся. — Ну, ходімо, ходімо. Відкладемо це на пізніше. — І він рушив до столу.

Де і коли вони вперше зустрілися? За цією щоденною біганиною, безкінечними лекціями, виступами і не помітиш, коли в твоєму колі з'являється нова людина. Та ще й така, як ця,—тиха, мов пролісок, ніжна, тендітна. І очі — глибокі, довірливі...

— Фанко,— звертається до дружини Сергій Михайлович,— ти не пригадуєш міс Етель? У неї ще таке чудернацьке прізвище — Буль... Де я з нею міг зустрічатися?

— Це, певне, та мила англійка, яку підводила до тебе Шарлотта Вільсон. Після лекції у фабіанів... Вона з таким захопленням на тебе дивилася — ніби молилась.

— А чому б і ні? Чому б якійсь англійці й не закохатися в мене? — повернув на жарт.— Чи не гожий? — зупинився біля дзеркала, придивлявся, чепурив буйну свою чуприну.

— Е-ге! Куди вже тобі до англійок? — кинула шитво, підступила Фанні.— Зсугулився он від сидіння, зморщок прибавилось...

— Ну, це ще не біда. Аби духом був сильний,— вів у тому ж тоні Сергій.

— Костюм давно пора замінити...

— Оце хіба що вада.— Обняв дружину і так стояв у задумі, що раптом повернула його од жарту у звичне русло постійної заклопотаності.

— Чому ти про неї запитав?

— Про кого?.. Ага! Хоче зустрітися. Маєш рацію, це таки вона, та, що підходила з мадам Вільсон. Маленька, білявка... Ось листівка, ти, певне, не звернула уваги. Запитує, коли можна зайти. Щось має важливе... Я, мабуть, відпишу їй.

Понеділок, 22 грудня:

«Дорога міс Буль.

Я вельми буду радий познайомитися з Вами і бути Вам корисним. Наступний четвер цілком мене влаштовує... Буду ждати Вас близько 4 години пополудні.

Щиро Ваш Степняк.

Р. С. Найближча станція — Сент-Джон вуд роуд — 5 хвилин, від Бекер-стріт — 12 хвилин».

...Вона прийшла, як умовлялися, о четвертій пополудні. Переступила поріг, привіталася і зупинилася в

нерішучості. Легеньке чорне пальтечко з вузьким хутровим комірцем, в'язана шерстяна шапочка — теж чорна, рукавички... І повні тривоги, цікавості великі очі.

— Проходьте, прошу,— по-англійськи запросив Степняк — ледь уловима посмішка ковзнула по його устах і сховалася в буйних зарослях бороди; підійшов, узяв за лікоть і, мов школярку, провів у глибину кімнати, допоміг роздягтися.

У платтячку, що щільно облягало її струнке тіло, тонесенька, бліда, з ніжними рисами обличчя, на якому насамперед виділялися голубі — притемнені кімнатною сутінню — очі, вона зовсім скидалася на гімназистку.

— Прошу вибачити за клопіт,— мовила на диво спокійно, впевнено,— та коли я дізналася, що ви тут...— Хвилювання таки сперло їй дух, і дівчина згубила нитку, на яку низалися слова; однак це тривало недовго, мить, Етель одразу ж виправилася, оволоділа собою.— Я прочитала вашу книгу, «Підпільну Росію», стежу за всім, що ви друкуєте в англійських журналах і газетах...

— Та ви сідайте, сідайте,— по-материнському взяла дівчину за плечі Фанні. Вона не вміла по-англійськи, проте гостя зрозуміла її, сіла на краєчок стільця.

— Ми навіть не встигли з вами як слід познайомитися,— сказав Степняк.

— Я кілька разів слухала ваші лекції, усе шукала нагоди познайомитися. Потім попросила леді Вільсон.

— Хто ви така? — запитав Сергій Михайлович.— З якої родини? Що роблять ваші батьки?

Привітність, з якою її зустріли, заспокоїла Етель. Перевівши подих, вона сіла зручніше.

— Сергійку,— обізвалася Фанні,— може, панночка змерзла, надворі ж морозно. Запитай, будь ласка.

Етель у відповідь посміхнулася, покрутила голівкою.

— Місіс розмовляє тільки російською? — поцікавилась і, одержавши ствердну відповідь, зраділо додала: — Чудово! Я так мрію вивчити вашу мову. Місіс допоможе мені, так?

Сергій Михайлович мимоволі перетворювався у тлумача, ця роль, ця розмова взагалі подобалися йому дедалі більше — він так знудьгувався по безпосередності, щирості, а в ній, у цій милій англійці, їх хоч відбавляй.

— Навіщо вам знати нашу мову? — запитав гостю.

— Те, що ви пишете про свою країну, неймовірно.

Я хочу поїхати туди, побачити на власні очі... Батько мій математик, член Королівського товариства і почесний член Кембріджського філософського товариства — Джордж Буль... Але він помер, коли мені було вісім місяців... — Спомин, видно, розбудив у її душі давній, пригаслий з роками біль, і дівчина час од часу тамувала зітхання, боролася з непевним своїм почуттям. — Нас у мами залишилося п'ятеро дочок. З Корке — це в Ірландії, де батько викладав у коледжі королеви, ми переїхали до Лондона. Мама давала уроки математики, але нам завжди бракувало грошей. — Етель замовкла, і Сергій Михайлович, бачачи її хвилювання, запобігливо сказав:

— Не треба, дорога Етель, колись, іншого разу докінчите, — на що дівчина категорично крутнула головою і вела далі:

— Я хотіла вчитися... Всі ми хотіли вчитися... Музика була для мене всім. Коли у мами з'являлося трохи грошей, вона наймала мені вчителя музики... У вісімнадцять років я закінчила школу, старші сестри вже мали свій заробіток, нам стало легше. На сімейній раді було вирішено, що я поступаю в Берлінську консерваторію. Три роки консерваторії, хвороба — мені судомило руки, потім трохи мандрів — Шварцвальд, Люцерн і — Париж...

Фанні принесла шарф, накинула дівчині на плечі. Етель заперечила, та Сергій Михайлович умовив її — мовляв, у кімнаті не вельми нагріто, одягнена ж вона легко.

— Ми з вами ходили майже одними стежками, дорога Етель, — зауважив. — Ми також були в той час у Парижі. А раніше — в Швейцарії, там наша емігрантська колонія.

— Тоді я ще не знала, що таке ваша батьківщина, містер Степняк, що таке нігілізм. Усе це дав мені Париж. Там скінчилася моя юність. Лікарі заборонили мені займатися музикою. Уявляєте мій стан, мої почуття? Я не знаходила собі місця, я ладна була покінчити з собою. Цілими днями я блукала вулицями гігантського міста — одинока, самотня, розбита. Переді мною розкривалося життя. Багатство, злидні, пригнічення. Одного разу — це було в порту — я побачила, як вели в'язнів. Їх вантажили у плавучу тюрму — баржу з невеличкими загратованими віконцями. Молоді, здорові хлопці, одягнені в арештантське. Руки скуті кайданами... Я не знала, хто вони, яка їхня провина, але відтоді у моїй душі щось надламалося, я зрозуміла, що найцінніше в житті — воля, і поклялася скільки матиму сил боротися за неї.

«Я теж давав таку клятву, дівчино», — хотілося сказати Сергієві, але він не заважав їй — Етель розповідала захоплено, сердечно, певне, уперше в житті виливала свої почуття, своєю душою.

— У нас в сім'ї часто згадували про Мадзіні, — вела далі Етель. — Розповідали навіть, що коли ми жили в Ірландії, в Корке, то одного часу в нас переховувалися італійські патріоти... В дитинстві я читала про Мадзіні — не пам'ятаю вже, хто був автором книги. Життя цієї людини потрясло мене до глибини душі. І тоді, в Парижі, коли я побачила арештантів... — Вона спохватилася. — Може, я надокучила вам, може, моя розповідь не цікава, тільки відбирає у вас час?

— Ні, ні, — щиро заперечив Степняк, — розповідайте. Ви повертаєте мене в мою власну юність... Я слухаю, дорога Етель.

Його справді хвилювала ця оповідь. Хвилювала безпосередністю, чистотою і щирістю — якоюсь ніби аж дитячою щирістю.

— Мадзіні став моїм богом, взірцем, на якого я прагнула бути хоч трохи схожою, — розказувала Етель. — Вичитавши, що він у юності ходив тільки в чорному — в знак трауру по уярмленій своїй вітчизні, я також одягалася в чорне.

— Ви й сьогодні в чорному, — зауважив Степняк.

— Я знала, що розмова буде про це, і нарочито так одягнулася, — відповіла дівчина. — У Парижі я багато читала, шукала виходу, намагалася збагнути протиріччя життя. Хтось порадив мені книгу Ламенне «Слова віруючого». Те, що я прочитала в ній, здалося мені рятівним. Справді, думалося, можливо, спасіння в релігії, в християнстві. Христос проповідував мир і любов між людьми — може, повернутися до його вчення, почати все спочатку... А потім мені трапилась ваша книга.

Етель помовчала, мовчав і Степняк.

— Те, що я тут, у вас, — знову заговорила Етель, — багато для мене важить. Це не просто цікавість побачити нігіліста, апостола кинджала і динаміту — як часто вас називають, — ні. Це щось більше, і даруйте мені, коли говорю недоречно. Ваші герої, герої вашої «Підпільної Росії» підказують мені вихід. Вони поруч, в мені — Мадзіні, Перовська, Кибальчич. І ви. — Вона зашарілася, ніяково глянула на Фанні — наче та могла зрозуміти її і осудити за надто вже одверте зізнання.

— Спасибі, дорога Етель, — стиха мовив Сергій Ми-

хайлович.— Ваша розповідь багато мені дала. Спасибі.

— Я пам'ятаю цілі сторінки вашої книги. Ось послухайте: «Серед рабського натовпу він єдиний високо тримає свою горду голову, зранену стількома блискавками, але несхильну перед ворогами.

Він прекрасний, грізний, неймовірно привабливий, оскільки поєднує в собі обидва найвищі типи людської величі: мученика і героя...»

Етель читала до самозабуття натхненно, збуджено, великі красиві очі її горіли від хвилювання, і Степняк, піддавшись впливу, мовчки, з благоговінням повторював:

«...Це боєць весь із м'язів і сухожилля, який нічим не нагадує мрійливого ідеаліста попередньої епохи. Він людина зріла, і нездійсненні мрії його молодості зникли з роками...

...І ця всезагальна боротьба, ця велич завдань, ця впевненість в остаточній перемозі дають йому холодний практичний ентузіазм, ту майже нелюдську енергію, які дивують світ. Якщо він народився сміливцем,— в цій боротьбі він стане богатирем; якщо йому випав на долю твердий характер,— тут він стане залізним...»

Вона скінчила читати, сиділа чутлива, напружена, щоки її палали.

Сергій Михайлович підійшов, поцілував дівчину у чоло.

— Спасибі вам... Спасибі, дорога Етель. Вважайте, що ви покорили мене... Фанні, ходи сюди.— Дружина підступила, і він обняв їх обох, притиснув, як рідних.— Ми приймаємо вас у свою сім'ю,— і тут же пояснив Фанні сказане, на що та схвально закивала, поцілувала Етель.

— Ми зробимо все, щоб ви поїхали до Росії,— сказала Фанні, і він переклав її слова.— Я навчу вас розмовляти, дам адреси сестер, де зможете зупинитися.

XII

Так хотілося писати! Не оту щоденну буденщину, у якій, хоч і знаходив відраду, давав вихід своїм думкам, почав розчаровуватися, а щось значливіше, вартніше. Статті й кореспонденції, якими щедро постачав редакції, навряд чи доходять до рядових читачів, вони, скоріш, були привілеєм інтелігенції. Потрібні книги— портрети, характери, образи, що їх читач міг би полюбити чи зненавидіти.

Повно задумів! Хвилює і те, й інше. Петербург, робітничі гуртки, ходіння в народ, арешти, втечі, суди, страти... Перше березня. Перовська, Желябов, Кибальчич... Балкани, Італія...

Хочеться влітати все це не в сухих, одноманітних (він уже відчув, що нерідко повторюється) сентенціях, а в справжньому, художньому витворі, романі чи повісті. Друзі стверджують, що це вдасться, що в нього є необхідні задатки. Треба тільки позбавитись одних щоденних клопотів, засісти й писати, писати... Найперше, певне, узявся б за те, чим жили всі ці роки. Місто на Неві, нелегальні зібрання, пропагаторство... Це була б, це буде — зрештою, він таки за неї засяде! — книга життя, боротьби, у центрі якої молоді герої, революціонери, потутешньо — нігілісти. Ті, з ким довелося іти пліч-о-пліч, хто поліг у нерівнім бою, хто живий... Своєрідний життєпис нігілізму... Кар'єра нігіліста, який буде уособленням найкращих, найблагородніших рис усіх їх...

Задум захопив Степняка. Ділився з Евелінгами, Кропоткіним, писав Пізові. Друзі підтримували, радили не відкладати. Сергій Михайлович гарячково добирав матеріал, розплановував... Він так і назве свій роман — «Кар'єра нігіліста». Головним героєм буде Андрій... Його можна назвати Михайлов, Желябов, навіть Кравчинський. Зрештою, це не буде тільки той або інший, у ньому, як у дзеркалі, відіб'ються риси всіх, кого знав, хто мужньо ділив трудовці боротьби. Він назве його Кожухов. Андрій Кожухов.

...Лягли на папір перші рядки, перший розділ.

«Олена нашвидку закінчила свій скромний обід в маленькому женецькому ресторані — улюбленому збірному пункті російських емігрантів — і відмовилася від кави. Вона звичайно дозволяла собі цю розкіш з тих пір, як їй пощастило роздобути урок російської мови, але сьогодні вона поспішала...»

Він розпочне свою оповідь саме звідси, з Женеви, де Андрій уже кілька років нудьгує, жде не діждеться виклику петербурзьких товаришів. Так було з ним, коли за вимогою друзів мусив кидати батьківщину, тікати від переслідувань, так було (могло бути!) з багатьма іншими.

З яким нетерпінням чекає Андрій виклику!

З яким нетерпінням чекав колись він сам...

Писалося легко, події розгорталися стрімко, нестримно, захоплююче. Перша глава — «Нарешті!» — де Андрій одержує виклик, вилилась зразу, одним подихом, він

навіть не перечитував її, а негайно ж перейшов до наступної.

Єдине, що бентежило,— мова. Так хотілося зробити книгу по-російськи, але ж надрукувати зараз не вдасться, тож мусить англійською. За ці кілька років вивчив її майже досконалим — і Евелінги, і Пірсон, і інші захоплені його лінгвістичними успіхами. До того ж Піз (та й Вестол!) охоче допомагає правити, хоч правити, каже, і немає чого.

Химерна ж доля! Мало, що ганяє його по світах, водить понад самою прірвою, так ще й позбавила найдорожчого — мови. Третю книгу змушений писати чужою, нерідною. Для своєї ж, матерньої, застаються нечасні шифровані листи та ще, може, якісь дріб'язкові замітки.

У розпал роботи трапився обмін житла. Давно належало це зробити, бо тут, де мешкали ще з одною сімейною парою, все йшло обертом, не можна було не те що зосередитись, а просто нормально співіснувати. Вічні суперечки, перестановки, перетасовки, суди та пересуди труїли й без того гірке життя. Знайдений дружиною по доступній ціні особнячок на Гроув Гарденс, у північно-західному передмісті Лондона, обіцяв затишок.

Кілька днів пішло на переїзд, влаштування. А там виявилось, що засмітилася каналізація, нема газу, нічим опалювати... Коштів, щоб найняти слюсарів, не було, і Сергій Михайлович, з дня на день відкладаючи рукопис, самотужки чистив, ремонтував, приводив усе до порядку. Дивно, але, роблячи це, відчув якусь ніби полегкість, наче сили, що довгі роки накопичувалися в ньому, розпирали його, раптом знайшли природний свій вихід і полишали, даючи місце іншим, новим, свіжим.

— Ще одне свідчення того, що людина повинна працювати фізично,— ділився своїми почуттями з Фанні.— Ніщо так не наснажує, не оздоровляє, як нормальна мускульна праця.

Сергій Михайлович роздобув інструмент і пиляв, гнув, збирав труби, ремонтував підлогу, вікна, розчищав доріжки у невеличкому дворіку, порядкував у садку. Його раптом захопила ця проста, мозоляста робота, і він віддався їй залюбки. Нікуди не ходив, ні за що інше не брався,— з ранку до вечора вовтузився з металом, деревом, порпався у землі.

Одного дня спорудив будку. Звичайну собачу будку.

— А це ж навіщо? — здивувалася Фанні.

— Хіба не зрозуміло? — спокійно відповів. — Заведемо собаку. — І додав: — Певне, старію, Фанко. Потягло на спокій. Чомусь забаглося придбати собаку.

— Мало тобі клопоту, — сміялася Фанні. — Вигадуєш хтозна-що.

— Е, ні, — заперечував, — це, мабуть, озивається дитинство. Малим я дуже любив собак. Відраза до міста, до міської обмеженості прокидається в мені давно. Пригадуєш, як у Женеві я рвався у гори, в ліси?

— Нічого тобі робити.

— Авжеж. Ось побачиш: такого придбаємо пса! Вивчимо його... Людина має спілкуватися з природою, тваринним світом.

— Ну, спілкуйся, спілкуйся. Книга лежить, скільки замовлень з газет, а він — спілкування з природою.

— І те не втече, Фанко, — заспокоював і чинив своє. Зарослий, бородатий — тягався з камінням, перекочував з одного місця на інше, розбивав квітники, мулярував. Звідки й бралось до всього уміння! Наче ж ніколи — окрім хіба що кількох місяців блукання по Тверщині і Тамбовщині — й не займався цим, а, гляди ж, і те до ладу виходить, і інше.

Неждано звернулися «Таймс» і «Фортнайтлі». Обидва журнали чомусь зацікавилися становищем селянства в далекій східній імперії і просили написати для них кілька — на власний розсуд — статей. Замовлення було не з легких. Коли в нігілізмі він почував себе мов у рідній стихії, вивчив гори матеріалів, ужився в них, то селянство було білою плямою його знань. Міг говорити про нього взагалі, навіть навести деякі факти — попутно вивчив при студіюванні документів і книг на інші теми, а виступати з ґрунтовними црацями він не готовий. І все ж відмовитися не міг: надто вже заманлива була нагода показати ще один бік жакливої російської дійсності.

— От і скінчилося моє єднання з природою, — жартував. — Даремно ти нарікала на мене. Тепер знову засяду на місяці.

— Чи я тобі гіршого зичу, — докірливо говорила Фанні. — Відмовся. Гроші, слава богу, є, на якийсь час вистачить.

— Я ще ніколи не тікав од труднощів. І не підводив своїх замовників. До того ж «Фортнайтлі» надто популярне, авторитетне видання і нехтувати ним не варто.

Знову потяглися нудотні дні сидіння в бібліотеці, пошуків матеріалів. Запобігливий Річард Гарнет, хранитель фондів, з яким налагодилися приятельські стосунки, викладав гори матеріалів — досліджень, статистичних збірників, записок, які необхідно було перечитати, переглянути, по зернині вибрати з них потрібні цифри, свідчення, факти. Що більше заглиблювався в матеріали, тим разючішою визрівала картина жебрацького існування селянства, яке й після розкріпачення перебувало чи не в гіршій кабалі, ніж до того.

«...Омелян Жданов має сім'ю 10 душ при 1 працездатному. Майно в нього: корів нема, коней нема, хата стара, ніде жити. Засоби для життя: жебрає. На виплату податків продав останню коняку».

«Євстигній Усков... Останній вівсяний хліб доїдають. На виплату податків продав свиню...»

Це не розмови, не вигадки, а дані земства Орловської волості, Вятської губернії, опубліковані ним же в «Записках» за 1875 рік.

Нема виправдання урядові, який неспроможний забезпечити народ шматком насущного. Така влада повинна згинуть! Вона не має морального права диктувати, вимагати, добиватися здійснення власних законів.

Російська імперія з її безмежжям може прогородувати не 100 мільйонів — півсвіту. А вона сама нидіє, час од часу ввергає народ у пащу голодної смерті.

Ганьба! І він буде про це писати, волатиме на весь голос, — нехай чують, хай знають, що, допоки не повернуть народові його власність, його землю, порядку нема й не буде. Буде безхліб'я, мор, земля яловітиме, не даватиме й половини того, що спроможна.

Едуарду Пізу, в Ньюкасл, 20 вересня 1886 р.

«...Мені доведеться перервати на деякий час роботу над романом і написати статтю для «Фортнайтлі». Я волів би відкласти її до нового року, але редактор хоче мати її негайно, і я погодився. Адже це чудово — одержати доступ до такого органу! Ми домовилися про постійне співробітництво».

Видно, журналістика судилася йому на роду. Як не тікає від газет і журналів, все одно час од часу до них повертається... Зрештою, це також матиме свою цінність. Хай не широку, специфічну, а матиме. Статті він робитиме так, щоб потім скласти з них книгу. Книгу про селян-

ство. Він змусить англійців пізнати і полюбити російсько-го мужика — як змусив пізнати і полюбити нігілістів. Факти, які щоденно викопує, добуває, такі разючі, що навіть без коментарів говорять самі за себе, не полишають байдужим. І він наситить ними статті, майбутню книгу. Для нинішніх читачів і майбутніх. Буде ж колись кінець цьому варварству, і народи, які вирвуться з кайданів новітнього рабства, захочуть оглянутися, побачити: звідки, з чого вони пішли, якими зусиллями дісталася їм свобода.

Робота над статтями затягувалася, хоч частина їх уже й друкувалася. На кількох главах зупинився роман... Час! Його не вистачало, він плинув так невмодно швидко!.. А тут ще Евелінг — задумав перекласти «Грозу» Островського. Власне, це буде переклад спільний, але він, Степняк, зараз цим не займався б... І не відмовиш — Елеонора і Едуард стільки для нього роблять... Для нього і для всіх їх. Самі не з маком живуть, а тому лекцію, тому статтю організують для підробітку, тому уроки... У Кропоткіної народилася дочка, в Чайковського син, — Елеонора вже там — з поздоровленням, подарунком, як і належить. Коли й встигає. Ані найменша ж політична акція без них не обходиться, завжди в гущі, у вирі подій.

Життя. Що там, у імперії, що тут, — боротьба. Борються біднота з багатіями, багатії з біднотою, партія з партією. За шматок хліба, за більший визиск, за сфери впливу, за владу. Споконвіку і, певне, до кінця віку.

Заворушилися тред-юніони. Неспокійні й до того, вони завирували, забурунили новими ідеями, новими гаслами. Праві нараз потягнулися до французьких посибілістів, прибічників здійснення соціальних перетворень «в міру можливостей», найшли з ними спільну мову. Всім було зрозуміло, що це зговір, пристосуванство, зрада інтересів трудящих.

Евелінги, Уільям Морріс, Бернс та інші соціал-демократи пішли в атаку. Газети зарясніли статтями про антинародну суть посибілізму; мало не щодня в парках, на підприємствах, у клубах відбувалися мітинги, диспути, на яких сторони доводили своє.

Степняк у цю боротьбу не встрявав, але й стояти осторонь, бути спокійним не міг. Йому боліло, його виводило з терпцю розкольникство опортуністів, які кликали маси назад, одводили їх з уже зайнятих позицій.

Часто збиралися в Енгельса. З настанням зими йому

знову погіршало, проте кликав до себе, розпитував, сердився, коли — з огляду на стан здоров'я — в чомусь обходили.

— Ми послабили наступ, — глухим голосом говорив Енгельс, — от і виповзають на арену всякі... Donnerwetter! — кидав час од часу зі злістю. — Чорт побери! Коли б не ця неміч. Розмовляти і то важко.

— Опортуністи прагнуть об'єднати свої сили, вони, очевидно, спробують скликати свій конгрес. — Евелінг нервово вистукував ногою.

— От-от, — підхоплював Енгельс, — цього ми не можемо допустити. Настала пора Другого Інтернаціоналу. Ми маємо робітничі партії майже у всіх країнах, революційний рух розвивається... Ми не можемо пустити його самопливом.

Енгельс говорив з трудом, часто зупиняючись, і присутні насторожено чекали, коли він оддишеться, поведе мову далі.

— Серед робітників багато невдоволених, — докинув Бернс. — Треба цим скористатися.

— Яким чином? — поцікавилася Елеонора.

— Проведемо масову демонстрацію, мітинг, дамо відкритий бій опортуністам.

— Ви завжди впадаєте в крайність, молодий чоловіче, — зауважив Енгельс. — Нема нічого гіршого погано підготовленої демонстрації.

— Нікто не каже про погано підготовлену, дорогий метре, — заперечив Бернс.

— У Лондоні стільки різних мітингів, що цим уже не здивуєш, — сказав Евелінг. — Потрібна спокійна, продумана робота.

— А вони тим часом вербуватимуть людей, туманитимуть їх, — спалахнув було Бернс, та Елеонора осмикнула його, і Джон невдоволено змовк.

— Туссі, — звернувся Енгельс, — зв'яжися з Лафаргом, запитай його думку. І нехай конкретніше напише про становище в Парижі. Чи можемо ми там скликати конгрес?

У кінці березня еміграцію збентежила подія, що мала до неї прямий стосунок. Американська газета «Нью-Йорк Уорлд» опублікувала проект трактату про видачу Росії політичних злочинців. Те, що з таким наміром виступав уряд, здавалося б, найдемократичнішої держави, свідчило про нове віяння в міжнародній політиці

великих держав, про можливий зговір між ними. Прийняття трактату означало б повну ізоляцію політичних емігрантів-росіян, безвихідь, тупик, з якого одна дорога — в тюрму. Цьому необхідно було протистояти.

Степняк шукав шляхів до впливових американців, аби через них будь-якими засобами переконати їхній уряд у згубності задуманого. Вестол обіцяв допомогу, однак нічого конкретного не робив. Та й що він, як і всі вони, могли вчинити звідси, з далекого Лондона, од якого до Нью-Йорка, Вашингтона сотні та й сотні тяжких кілометрів? Зоставалося одне: писати, списуватися з тамтешніми знайомими, друзями і через них створювати громадську думку, спробувати вплинути на уряд. Хоча, як зазначалося в пресі, обговорення проекту в сенаті має відбутися й не скоро, однак зволікати — означало б миритися з становищем.

— Невже вони не розуміють, — дивувався Степняк, — що це ганьба, що це підірве авторитет держави? Як можна: проголошувати свободу, недоторканність особи і тут же топтати ці принципи?

— Комусь варто було б туди поїхати, — радив Кропоткін.

— А за що? За які кошти?

Якою ж була їхня радість, коли з Нью-Йорка надійшли вісті про створену там російсько-американську лігу, котра ставить своїм завданням вести широку агітацію проти затвердження проекту! А невдовзі Борис Горюв, голова ліги, надіслав Степнякові листа-запрошення приїхати до Америки, взяти участь у їхніх заходах

Борис Горюв — Степнякові:

«Ви будете найзнаменитішим із знаменитих росіян, які приїздили сюди. Ваше ім'я знає вся Америка, кожна освічена людина або читала ваші книги, або чула про них. Вас чекає нове, життєдайне поле діяльності».

Було домовлено, що восени, за кілька місяців до засідання сенату, Степняк поїде до Америки. Сергій Михайлович написав про це Горюву, зовсім не сподіваючись, що його намір викличе міжнародний резонанс.

Між тим преса робила своє. Одного весняного дня, коли Степняк, одірвавшись від письмового столу, садив з Фанні на грядках квіти, до хвіртки підійшли Вестол і невідомий пан.

— О! — з подивом гукнув Вільям. — Побачили б ті,

хто звинувачує нігілістів у найтяжчих гріхах, чим займається їх ідеолог, язика поприкушували б. Квіти і бомби! Романтика!

Вестол відрекомендував напарника: журналіст, представник американського газетного синдикату «Пітсбург лідер» Перрі Сендфорд Хіт. Втім, у приналежності гостя до журналістського клану легко було здогадатися, бо зкишень Хіта стриміли розгорнуті, закручені по краях блокноти, які він готовий був висмикнути першої-ліпшої миті.

— Сер,— одразу ж звернувся до Степняка Хіт,— нас зацікавив ваш майбутній приїзд до Америки. Чи не хотіли б ви сказати з цього приводу кілька слів?

Хіт наготувався писати.

— Американська преса користується кожною нагодою, щоб зробити сенсацію,— зауважив Вестол.— Не бійтеся, містер Степняк.

— Коли нам чого й боятися,— сказав Степняк,— то найперше трактату. Я поїду в Америку, щоб боротися проти його прийняття. Ви навіть не уявляєте, панове, яке це зло. Трактат деспотичніший, ніж самі російські закони. Коли таке взагалі можливе. Американці мало знають про життя в нашій імперії, тому так жорстоко збираються вчинити з емігрантами.

— Ну, мабуть, не всі,— докинув Вестол.— Америка, американці — це досить широко.

— Я розумію різницю між народом і урядом,— сказав Сергій Михайлович.— Один народ завше зрозуміє страждання іншого. На це ми й розраховуємо. Але є уряд, в руках якого влада. Ваша країна, пане Хіт, вважається країною справжньої демократії. Коли ж вона, прийнявши трактат, стане співучасником царського деспотизму,— не розумію, на який авторитет можна тоді розраховувати.

Вони так і стояли посеред невеличкого дворика, Степняк був зодягнений у старий, замащений іржею, фарбою та мастилом костюм, скидався на звичайного робітника, слюсаря, якого на мить відірвали од роботи.

Фанні спробувала було запросити гостей до господи, та Вестол заперечив,— мовляв, ждуть невідкладні справи.

— На коли намічається ваш приїзд, пане Степняк? — допитувався Хіт.

— На осінь. Буде все благополучно, приїду восени.

— Що б ви хотіли сказати на закінчення?

Сергій Михайлович задумався.

— Передайте американському народові,— мовив зреш-

тою, — що ми, волею долі позбавлені свободи і батьківщини, віримо в його добродішність, у справедливість.

— Все?

— Усе, пане Хіт. Дякую вам за увагу. Коли ласка, — звертаюся більше до Вестола, — прошу на чашку чаю.

Вестол дякував — їх справді чекають, запізнюватися незручно, прийом офіційний.

Попрощалися, але Хіт, ніби щось пригадавши, знову звернувся до Степняка:

— Сер, можна, я опишу цю нашу зустріч детальніше? Ви не будете заперечувати?

— Що ви маєте на увазі?

— Ну... розумієте... читачеві цікаво знати деталі. Я хотів би показати цю зустріч такою, як вона була. Город, квіти... квіти і бомби, — засміявся Хіт.

— Ваша справа, — не підтримав жарту Степняк. — Надіюся, ви людина поміркована.

— О так, так!.. Спасибі, велике спасибі. Довіра — велика справа. Я постараюся. Все буде гаразд. О'кей!

Вони пішли, а Сергій Михайлович усе ще стояв, зіпершись на невисокий парканчик. «Кому горе, нещастя, а кому сенсація, — думалось. — Город, квіти... Довіра... Пиши, пане. Може, на нашому лихові зіб'єш собі зайвий долар... Пиши».

Степняк — Едуарду Пізу:

«Я, як завше, тяжко працюював і, здається, натер собі мозолі в мозку від постійного тертя. Уявіть, я все ще не закінчив свого «Селянства»! Це страшенно досадно, тому що неймовірно багато інших справ. Світ рухається надто швидко, і ми схильні ненавидіти, коли помічаємо, що швидкість руху уповільнюється... Однак не подумайте, мій любий, що я слабкий. Зовсім ні, тільки мозолі в мозку, нічого більше. Сподіваюся позбавитись їх переминою роботи. Я не можу не творити в голові свого роману, який сподіваюся закінчити за пару тижнів скаженої роботи».

Лист Віри Засулич був повен розпачу. У Жоржа, Пелеханова, відкрився туберкульозний процес. Грошей нема. Засулич благала зробити все можливе і неможливе, щоб роздобути їх.

Степняк написав Кропоткіну і Чайковському, але, як і слід було сподіватися, відповіді прийшли невтішні.

Грошей не було.

Емігранти самі ледве зводили кінці з кінцями...

— Усе-таки ми повинні йому допомогти,— ламав голову Сергій Михайлович.— Він мій друг.

— Повинні, Сергію, але — як? — бідкалася дружина.— Йому потрібні гроші. І немало.

— Частина ми, частину ще хтось. Скільки зможемо.

— Але ж у нас порожньо. Хотіла купити тобі сорочку...

— Обійдуся! Коли вмирає товариш...

— Хіба я заперечую? Георгій дорогий мені не менше, ніж тобі. Але...

— Ніяких але! Думай краще, де роздобути грошей.

— Думай не думай, а коли немає...

— Та що ти завела?! Немає, немає... Сам знаю, що нема. А треба — розумієш? Треба. До зарізу треба... І мусимо дістати.

Він ставав невпізнаним. Постійна виснажлива праця руйнувала його нерви, і він інколи зривався, бував гнівним, нестримним, навіть до неї, Фанні. Як йому хотілося щось для неї купити, запросити до ресторану, кудись поїхати, відпочити!.. Кляте становище! Ледь виплутаєшся з одних тенет, як на тобі вже інші, міцніші!

— Може, у Евелінгів позичити? — радила дружина.— Чи в Енгельса.

— Евелінги самі на позичках, а Фрідріх Карлович збирається до Америки, йому також необхідно лікуватися.

— Тоді не знаю, Сергію... Не знаю.— На очах у Фанні бриніли сльози.

— Тільки без цього. Ти ж знаєш: жіночих сліз я не терплю...— Сергій Михайлович підійшов до дружини, обняв.— Пробач. Я не прав, але... До речі,— змінив раптом тон,— де це наша нова знайома, Лілі Буль... Булочка? Давненько її не бачив.

— Згадав,— докірливо мовила Фанні.— Лілі давно в Петербурзі. Ще з весни. Заходила перед від'їздом, ждала тебе...

— У Петербурзі? — перепитав.— Чого їй так приспичило?

— Чому ж приспичило? Дівчина давно збиралася.

— Так, так,— підтакнув не то їй, не то своїм якимось думкам.— Давно... А знаєш, Фанко, я, здається, знайшов вихід.

Глянула на нього здивовано.

— Продам роман. «Нігіліста» продам.

— Але ж він ще не закінчений.

— То й що? Зонненшайн давно чигає на нього. Кілька фунтів авансу він не пожаліє.

— А потім робитиме з тобою що скоче.

Степняк задумався. Узяти аванс — значить занастити і себе, і роман. Продатися... Може... може, все-таки у когось позичити, не лізти в ярмо до видавця. З усіх, хто найближче до нього, здається, міг би Піз. Його нема, ще не повернувся з північних районів, йому треба написати. Зможе — надішле, а ні — один вихід, Зоннейшайн.

Степняк — Едуардові Пізу:

«Мені соромно турбувати вас, але я сподіваюся, що ви, однак, пробачите мені. Мій великий друг Георгій Плеханов, один з найобдарованіших, освіченіших і багатобічючих членів партії, небезпечно хворий... Хвороба Плеханова — початкова стадія туберкульозу... Ї надія його врятувати. Я зроблю все, що в моїх силах... Єдина можливість добути необхідні для цього засоби — продати Зонненшайну мій роман, який просувається вперед, але ще не закінчений... Але боюся, що це, зрештою, стане величезним збитком для мене, і я вагаюся, чи робити мені цей вирішальний крок.

...Я не знаю, чи при грошах ви зараз, але я певен, що, коли це можливо, ви допоможете мені вийти з тяжкого становища. Всього потрібно приблизно 2 тис. фр.— 80 ф. ст. Цього буде досить, щоб забезпечити його і того, хто буде доглядати за ним, протягом шести місяців, а до того часу я буду на всіх парах метатися по Сполучених Штатах з лекціями і так далі.

...Пробачте мені ще раз за цього листа. Я знаю, що дуже неделікатно з мого боку так багато вимагати від вашої дружби. Та коли вже мені доводиться турбувати людей, то я починаю з вас».

Едуард Піз — Степнякові:

«Дорогий Степняк!..

Діставання грошей зайняло кілька днів. У тих, з ким я працюю, грошей ніколи не вистачає, і я віддаю наборг все, що можу виділити. Гадаю, тепер все буде гаразд: я надсилаю вам чек на 20 ф. ст. Можу відправити вам решту за кілька днів, коли хочете, або ж пізніше, коли це вас влаштовує.

Я вельми жалкую з приводу хвороби вашого друга... Само собою зрозуміло, ви зробили цілком правильно, що звернулися до мене. Хіба ми з вами не соціалісти,

які знають, що гроші існують, щоб ними користатися, а не поклонятися їм».

З нетерпінням чекав тепер листів од Засулич. Що там, як?.. Чи одержали гроші?.. Спогадувалися зустрічі, суперечки... Георгій завжди гарячкував... Не беріг себе. А скільки нервів, зусиль забрали потрібні й пустопорожні емігрантські дискусії!.. Та його, Жоржеве, сидіння й сидіння — за статтями, збірниками... Певне, серед еміграції нема ніни сильнішого спеціаліста з економічних питань. І кращого оратора, лектора також навряд чи знайти.

Засулич дякувала за допомогу, писала, що Жоржа перевезли з тісної вогкої кімнатки, яку він наймав у Женеві, в невеличке гірське село неподалеку міста, що йому вже полегшало, а коли покращає зовсім, — він має намір поїхати до Італії.

Вісті трохи заспокоїли Сергія Михайловича, і він повернувся до своїх писань. Насамперед необхідно закінчити «Селянство». Ще одна-дві статті — і досить. Усе, що хотілося і потрібно було сказати, сказано. У всякім разі, видрукувані в «Фортнайтлі» попередні матеріали публічних заперечень, здається, не викликали. А кілька знайомих науковців і публіцистів говорили про них з захопленням. Тільки Енгельсові чомусь не сподобалися. Власне, він не відкидав їх, не перекреслював, а критикував: не глибоко, молодий чоловіче, могли б і краще... Звісно, коли б це робилося не так поспішно, урівноваженіше. Він сам відчував деяку сухуватість, поверховість окремих розділів. Це ж тільки розвідка, проба пера на селянську тематику. Колись, можливо, він повернеться до цього писання, поглибить... От хоча б — коли ладнатиме книжку з цього питання.

А нині... роман! Роман і більше нічого. Йому вже голова пухне од думок-роздумів над долею своїх героїв. Скоріше б викласти все на папір, бо так недовго і збожеволіти.

— Ти ж збирався перепочити, Сергію, — бачачи його втому, спробувала нагадати дружина.

Розвів руками — що вдієш, обставини вимагають.

— Не таке наше життя, щоб про відпочинок думати, — мовляв. — Мабуть, доведеться і від Америки відмовитися.

А так треба, так хотілося.

— Чому ж — відмовитися? — стурбовано запитала Фанні.

— А тому, люба, що грошей нема. Нема! «Нігіліст»

підє на Плєханова, Горов мовчить. Я попросив у ліги наборг сто фунтів стерлінгів для поїздки, і — ні слуху ні духу. Певне, ліга сама на безгрозів'ї. Так що будемо працювати.

За тиждень два він таки закінчив статті по селянському питанню і одразу ж, не втрачаючи ні хвилини, засїв за роман. Давно виношені епізоди, сцени викладалися об'ємно, Степняк насолоджувався ними, почував справжнє задоволення. Герої його боролися, вагались, мучилися, — разом з ними боровся, вагався, мучився він, митець, автор, який не раз переживав те, що нині виписував, оповідав іншим.

Уже й осінь підкрадалася, дихала холодами, а він водив свого Кожухова тернистими шляхами долі, змушував їти на подвиг, ризикувати, мучитись, сподіватися...

«— Ні, нам не дадуть свободи в нагороду за зразкову поведінку, — виголошує Андрій. — Ми повинні боротися за неї будь-якою зброєю. Якщо при цьому нам доведеться страждати — тим краще! Наші страждання будуть новою зброєю в наших руках. Нехай нас вішають, нехай нас розстрілюють, нехай нас убивають в одиночних камерах! Чим більше нас будуть мучити, тим більше буде рости кількість наших послідовників».

Такий його Кожухов. Таким був і лишається він сам. Борітеся, якщо ви люди! Борітеся спільно. У спільності — сила, непереможність...

Єдине, що турбувало, — мова. Роман — не стаття, він вимагає досконалого знання мови. А як він знає англійську? Хоч друзі й кажуть, що добре, проте цього не досить, далеко замало.

Степняк просить Евелінгів — Елеонору і Едуарда — читати його роман і правити. Він даватиме їм розділи, а вони хай удосконалюють.

— Вони у вас прекрасні, містер Степняк, — запевняв Евелінг. — Ви на диво здібний до мов. Вам би не нігілістом, а лінгвістом бути.

— Одне одному не вадить, пане Едуард. Але будьте нещадні до мого писання. Поправляйте найменшу дрібницю.

XIII

У Лондоні, проїздом з Росії, зупинилися Кеннан і Фрост. Цю звістку подали всі вечірні лондонські газети, а наступного дня Степняк одержав листівку, якою Кеннан

засвідчував свою повагу й бажання неодмінно побачитись.

— Цікаво, що то він заспіває тепер,— казав, збираючись, Сергій Михайлович.

Вони зустрілися увечері в розкішному «Крайтеріоні». У Кеннана вже був Кропоткін. На невеличкому столику посеред вітальні стояли кілька пляшок вина, коньяк, фруктівниця з апельсинами. Бокали надпиті. Господар — він помітно засмаг, на скронях погустішало сивини — сидів у високому зеленого кольору фотелі, курив.

Коли Степняк зайшов, Кеннан важко підвівся, неспіхом пішов назустріч.

— Ну, містер Степняк,— сказав, обнявши Сергія Михайловича,— ваша перемога. Я тут уже казав містеру Кропоткіну, кажу й вам: ваша правда. Те, що я досі думав, писав про вашу країну, ні в яке порівняння не входить з тим, що ми з Джорджем побачили.

— Радий, що ви зрештою переконалися в правдивості нашої агітації,— сказав Степняк,— і в безвиході нашого народу.

— Чому ж, вихід є,— заперечив Кеннан.— Ви його вже обрали. Така система, такий лад не мають права на існування.

Степняк переглянувся з Кропоткіним, однак нічого не сказав. Фрост наповнив фужери. Кеннан узяв одного з них, підняв.

— Тепер, коли всі зійшлися, я хотів би випити за людей, які в пільмі реакції і деспотизму знайшли шлях до кращого майбутнього,— сказав притишено, в роздумі.— Цей шлях трудний, густо усіяний терням, кожного, хто став на нього, чекають смертельні випробування, але й почесний, величний цей шлях борні. За вас, друзі, за тих, кого серед вас уже нема і хто ще бореться.— Він надпив половину, поставив фужера, припалив сигару.

Сергій Михайлович виждав, поки він затягнувся.

— Спасибі за добрі слова, дорогий Джордже,— сказав у відповідь.— А я піднімаю цю чару за прозріння тих, хто досі помилявся, не вірив у нашу правду.

Кеннан підвів на Степняка втомлені очі, ствердно кивнув.

— Де ви побували, що бачили? — запитав Степняк.— Розкажіть, будь ласка.

— Побували, можна сказати, скрізь,— мовив Кеннан.— І в Петербурзі, і в Москві... Олександр, ваш самодержець, хотів запропонувати нам свій маршрут, однак ми

з Джорджем відмовились, обрали один — Сибір. Нам хотілося на власні очі побачити каторгу, тюрми — все те, що я заперечував, проти чого виступав, критикуючи ваші писання.— Він говорив, зважаючи кожне слово, кожную фразу.— Ми проїхали вісім тисяч кілометрів... Можете собі уявити, що це таке... Пересилки, цілі тюремні містечка... А за Уралом — каторга... Вся Росія, здається, повита ланцюгами... Ви праві, панове, цілком праві. Неправий був я, що попереднього разу дав себе ошукати.

— Важливо, що ви це усвідомили,— докинув Кропоткін.— Людині властиво помилятися, все залежить од того, як вона оцінює свої помилки.

— Так, сер. Запевняю вас, що докладу всіх зусиль, аби знешкодити зло, заподіяне вам і вашій справі попередніми своїми писаннями. Я ваш боржник, і будьте певні... Світ ще такого не бачив, що побачить з моїх статей, моєї книги. Вірте мені, пане Степняк.

— Охоче...

— Вірте і знайте: я не революціонер, не прибічник Маркса, проте, коли йдеться про тисячі зганьблених, згноєних, замучених у казематах, про тисячі сиріт,— я готовий піти разом з вами... разом з вами робити все, аби знищити несправедливість.

Кеннан говорив схвильовано, після його слів знову запала мовчанка. Щось малював у альбомі Фрост, низько опустив у задумі голову Кропоткін.

— Для того, щоб допомогти нам вирватися з ярма деспотії,— порушив тишу Степняк,— не обов'язково ставати у наші ряди. Тут, у себе, ви можете зробити не менше. Не менше тут і лиха.

— Авжеж, авжеж,— поспішив запевнити Кеннан.

— Я хотів додати,— провадив Степняк,— що саме на вашій землі виношується нині трактат про видачу царизмові наших політемігрантів. Самі розумієте, що це означає. Америка і Англія — єдині, де ми можемо знайти притулок. Коли ж ця можливість зникне...

— Наскільки це реально? — стурбовано запитав Кеннан.

— За кілька місяців сенат має обговорити і затвердити проект, після чого трактат вступає в силу,— пояснив Сергій Михайлович.

— Це безглуздя! Ми не можемо цього допустити.

Кеннан дістав записника, щось гарячково черкнув у ньому, підкреслив кілька разів.

— Ні-ні, наш народ не допустить,— кинув.— Я сам піду в сенат, доведу, що це антигуманно, дико.

— Між іншим,— обізвався Фрост,— вам передавали вітання. Знаєте хто? Одну хвилинку,— художник перегорнув кілька сторінок альбома,— цю людину ви знаєте?

З малюнка дивився повними туги очима чоловік. Змарнілий, вилицюватий. Внизу, на ріжку аркуша, рукою художника було написано: «Волховський».

— Фелікс Волховський! — мало не вигукнув Сергій Михайлович.

— Він,— заглянув і підтвердив Кропоткін.— Той самий, за якого ти, Сергію, немало потерпів.

— Ви його бачили? — допитувався Степняк.— Де ви його зустрічали? Як себе почуває?

— У Тобольську,— сказав Фрост.— А почуває— самі бачите. Просив кланятись. Неймовірно зрадив, коли Кеннан розповів, що зустрічалися з вами перед від'їздом з Англії.

— Якже! У Москві, здається, в сімдесят шостому, стільки потратили зусиль і коштів, щоб його визволити.— Сергій Михайлович дивився на портрет друга, і серце його раптом забилося дужче.

— А ще знаєте, хто вам кланявся? — запитав Кеннан.— Армфельд. Пригадуєте Наталю Армфельд?.. Ми зустріли її на Карі.

Сергій Михайлович кивнув.

— Сибір безмежна, пів-Росії може сховати... і не помітиш,— додав Кропоткін.

— Так,— мовив Кеннан,— у цьому ми переконалися. І царат користується цією змогою, пачками засилає туди невгодних. Сподівається, що ніхто не побачить, стороннє око, мовляв, не дістане. Але не ті настають часи, ніяке зло — ким би воно не чинилося — не проститься. Нікому! Навіть царям.

— Чому ж? — обізвався Кропоткін.— Дехто навіть схвалює. Розібравшись чи не розібравшись, а підтримує. Той же Стед. Поїхав, пообнімався з придворною братією і пише... «Правду про Росію»,— додав скептично.

— Стед закоханий у вашого самодержця,— сказав Кеннан.

— Мабуть, не так у самого, як у його посланницю мадам Новикову.

— Деталі не мають у даному випадку значення,— зауважив Степняк.— Справді прикро, що розумні люди стають на захист убивць, деспотів і невігласів.

— Так було споконвіку, пане Степняк, — сказав Кеннан і потягнувся до фужера.

— На жаль.

Сиділи допізна. Степнякові ця зустріч перевернула всю душу, змусила ще раз пережити пережите. У Росії знову арешти, знов страти. Першого березня (святий, незабутній день!) в Петербурзі, на Невському, було схоплено групу терористів, у яких при обшуку знайшли вибухові снаряди, і ось... вирок виконано. П'ятеро прекрасних життів обірвалося... Він не знав їх. Розповідають, вони, як і ті, що загинули раніше, разом з Перовською та Желябовим, — не просили помилування, не відмовлялися від своїх переконань. Герої! Мученики!.. Колись про них складатимуть пісні, писатимуть книги.

Чому ж — колись? Таку книгу він узявся зробити тепер, нині, це його найбільший обов'язок. Перед загиблими, перед історією... І тепер, коли Кеннан з таким ентузіазмом береться таврувати царизм, він має кінчати роман, цю книгу боротьби і страждань, звиятиги і мук.

Лист від Плеханова! Дякує. Сумно йому в гірському засланні... Хотів би, щоб Фанні постійно тримала його в курсі лондонських новин.

«...Я був би вельми вдячний їй, коли б вона детально написала мені про англійських соціалістів. Кажуть, що соціалістичний [рух] росте в Лондоні з кожним днем. А Енгельс? Адже ж буває вона у нього? Що являє він собою як людина, що таке доктор Aveling і його дружина — дочка Маркса?»

Затим ще раз дякую Вам за Вашу товариську допомогу і прошу — пишіть».

XIV

Швидко звільнення заарештованих організаторів демонстрації на Трафальгарським майдані, деякі поступки властей підняли бойовий дух соціалістів. Значна більшість їх була за нові виступи. Мітинги, палкі промови час од часу виникали то в одній, то в іншій частині гігантського міста. Однак — розрізнені — вони, звичайно, не справляли належного враження, проходили майже безслідно.

На середину листопада, на 13, неділю, була призначена нова демонстрація. На неї мали зійтися представники робітництва всіх районів Лондона, щоб в один голос заявити про свої вимоги.

За тиждень-півтора до наміченого дня спеціальним циркуляром начальника поліції демонстрація була заборонена.

Соціалісти розцінили цей акт як незаконний і вийшли на вулиці.

День був холодний. Майданами, вулицями шугали осінні вітри, кошлатили низькі хмари, мішали їх з густими димами. Степняк і Безант боковими вуличками пробіралися до Клеркен уел Грін, куди стікалися демонстранти з північних районів міста. Всюди натрапляли на пікети поліції.

— Стережуть, — казала Анні, — однак на всіх сторожі не вистачить. — Сергій дивився на неї і заздрих легкості, якійсь ніби аж грайливості, що струмувала з очей жінки. — Новий грандполіцейський боїться, аби його не спіткала доля попередника. Це правда, містер Степняк, що ви в Петербурзі вбили головного вашого поліцейського? — запитала раптом.

Сергій не поспішав з відповіддю.

— Правда?

— Не я один, — урешті мовив Сергій Михайлович. — Від того нічого не змінилося.

— Але ж, — не вгавала Анні, — ви їх налякали...

— Ото й тільки, — скупо усміхнувся.

На Клеркен уел Грін було людно. Степняк ще здалеку помітив Морріса. Уільям щось палко доводив робітникам. Поруч нього стояв на добру голову вищий, худорлявий, з вогненно-рудю борідкою, схожий на Мефістофеля чоловік.

— О-о, і Шоу тут, — приємно здивувалася Безант. — Ви не знайомі? — запитала Степняка.

— Не мав честі. А хто він?

— Наш друг, літератор. Оригінальна особа!

Вони підійшли.

— Радий бачити вас, — Уільям потиснув Сергієві руку. — Познайомтеся: Джордж Бернард Шоу, — відрекомендував високого. — Письменник, оратор, критик.

— Я про вас чував, — сказав Шоу, тиснучи Сергієві руку. — Всі зачаровані вами, містер Степняк.

— Всі явно перебільшують, містер Шоу, — м'яко заперечив Степняк. — Я нічим особливим, крім того, що емігрант, не виділяюся.

— Навіщо ж так? — дружелюбно усміхнувся Шоу. — Про себе говорити незручно...

Шоу гукнули, і він, попросивши вибачення, одійшов,

ступив на якесь підвищення. Слухали його уважно. Бернارد говорив про несправедливість, яка панує в суспільстві, про необхідність згуртувати робітничі сили.

Мітинг тривав недовго, це був тільки початок, головне чекає там, на Трафальгарському майдані, куди вони зараз направляться. Степняк і Безант весь час трималися поруч. Коли робітники рушили, Шоу підійшов до Сергія Михайловича.

— Я буду з вами,— сказав.— Морріс поведе людей.

Уільям справді опинився в голові процесії, ішов оточений робітниками.

— Сьогодні незвичайний день,— сказала Анні.— Погляньте, скільки народу, яка згуртованість.

— Бракує тільки червоного прапора,— домовив Степняк.

Урочистість, маса людей запалили Сергія Михайловича.

— З прапором вийде Бернс,— відповіла Анні.— Він винесе його прямо до центру, де зберуться всі.

Демонстранти наспівували, викрикували лозунги, настрої їх піднімався. Колона вже досягла Блумсбері, зоставалася половина чи й менше шляху, як раптом на передніх налетіла поліція. Почулися крики, над головами замелькали палиці, зчинилася метушня. Робітники опиралися, частина кинулась врозтіч, зрештою од передніх лав, котрі перші прийняли удар, не лишилося майже нікого.

— Де Морріс? — поверх голів дивився Шоу.— Чи не схопили його?

Уільяма не було, він і всі, хто з ним ішов, зникли.

— Що ж робити? — забідкалася Анні.— Треба добиратися до Трафальгарської.

— Насамперед необхідно вибратися звідси,— відповів Шоу.— Анні, містер Степняк, звертайте у двір. Дворами добирайтеся до центру.

Якийсь робітник підбіг до Шоу, щось кричав, розмахував руками, проте ні Сергій, ні його супутниця нічого, окрім галасу, криків, не чули. Вони звернули у двір, вийшли на іншу вулицю.

— Як же це? — з подивом, ніби сама себе запитувала Анні.— Невже і в інших так само?

— Напевно, міс Анні,— сказав Степняк.— Влада в таких випадках не жартує.— Йому було прикро, гнівно, однак ані допомогти їм, ані запобігти поразки не міг. Він серед них чужинець, емігрант, людина, яка тільки з

чиєсь ласки ходить по цій землі.— Таке траплялося і в нас, міс Безант.— Йому пригадалася перша робітничка демонстрація у Петербурзі, біля Казанського собору, Плеханов, який тоді виступав, червоне знамено з великими, промовистими словами — «Земля і воля».

Де Трафальгарської вони так і не добралися. Чим ближче до неї, тим більше зустрічалось поліції, кінної й пішої. Подекуди вулиці були перегорожені, рух припинено, і десь там, за будовами, за сірими мурами, що над ними в тривозі вилося гайвороння, чулися приглушені крики, якісь незрозумілі, миттєво короткі сплески. Пострах охопив Степняка — там стріляють! Він одразу вловив ті звуки. У них стріляють!.. Сергій Михайлович зиркнув на жінку, що поспішала поруч. Вона не знає, вона ще нічого не знає... Там стріляють, можливо, там ллється кров... А вона нічого не знає...

Анні зупинилася, на обличчі застигла тривога. Жінка напружила слух, великими очима глянула на Степняка.

— Ви чуєте, містер Степняк? Схоже, ніби стріляють. Ви чуєте?

Степняк кивнув.

— Це правда? У них стріляють?.. Там наші кращі люди. Там Бернс, Евелінги...

Далі йти було нікуди. Звідти, куди вони направлялися, бігли, тікали, туди мчали нові загони поліції.

— Вертаймо назад, міс Анні,— сказав Сергій Михайлович.

— Куди — назад?

— Не знаю. Ходімо до мене.

— Ні, ні,— запротестувала жінка.— Я мушу дізнатись, мушу когось побачити.

— Кого ви зараз побачите?

— Все одно... Ви йдіть, містер Степняк, вам небезпечно. Емігрантові небезпечно вплутуватися в цю історію.

— Пізно вже над цим думати, міс. Я без вас не піду.

Був уже полудень, над Темзою, заповзаючи в прибережні вулиці, потягнувся довжелезний шлейф сіруватої мжички. Стало холодно.

— Міс Анні, треба добиратися додому,— сказав Степняк.— Нічого ми отак не діждемося.

Безант промовчала. Сергій Михайлович зупинив кеб, допоміг їй сісти.

Увечері зібралися в будиночку Морріса в Хамерсміті. Прийшли майже всі. Не було тільки Бернса й Елео-

нори. Туссі, повідомив Евелінг, пішла до Енгельса, йому погіршало.

— Жаль Джона, — бідкався Морріс.

— Він міг би вислизнути з кільця поліції, — додав Шоу, — так прапор. Джон ні на хвилину не схилив прапора. Я чув, як кричали: «Он він, з прапором!»

— На майдані, крім поліції, було повно зівак, — сказав, Морріс. — Вони й кричали.

— Цього свавілля простити не можна, — з обуренням говорила Безант.

— Що ви пропонуєте, міс? — запитав Евелінг.

— Наступної неділі провести нову демонстрацію, — не задумуючись, відповіла Безант.

Евелінг нічого не сказав.

Ніхто не насмільовався ані підтримати жінку, ані заперечити їй.

— Нова демонстрація, міс, коли хто на неї піде, пахне ще більшою кров'ю, — глухо обізвався Шоу.

— Отже, по-вашому, скласти руки? — не відступала Безант.

— Ніхто цього не каже, — вів далі Шоу. — Але ми повинні бути свідомі того, що робимо, на що кличемо людей.

«Скільки про це говориться! — думав Степняк. — Кожен народ проходить цю неодмінну стадію».

— Демонстрація, — провадив Шоу, — як ми сьогодні переконалися, дає тільки жертви. Уряд має досить сил і засобів, щоб її подавити. І засоби ці, майже на увазі, рік од року досконалішають. Це вже не старомодні мушкети, а кулемети, що виригують двісті п'ятдесят куль за хвилину. Двісті п'ятдесят, панове.

Це була сумна розмова. «Кривава неділя», як її тут же нарекли, змусила усіх передумати прожити і пережити. Усіх, навіть його, Степняка. Він, хоч безпосередньої участі в подіях не брав, не міг бути байдужим до долі народу, земля якого стала його пристанищем.

XV

Степняк — Едуарду Пізу:

«Дорогий Піз!

Велике вам спасибі. Ваш чек прибув саме вчасно. Вісті від Плеханова добрі: він у Давосі і поправляється.

Плеханов палкий соціал-демократ, і він дуже хоче

приїхати до Лондона і засвідчити свою повагу Енгельсові (співробітнику Маркса), а також дочці Маркса і його зятю, про якого він нас багато разів розпитувався...

Після професора Драгоманова Плеханов найцікавіша людина серед емігрантів, і мені хотілося б, щоб ви з ним познайомилися...

Моя книга скоро вийде у світ. Я читаю останню коректуру... Зонненшайн дуже оптимістичний щодо книги і я також. Будемо сподіватися, вона нас не розчарує.

Щиро ваш С. Степняк.

Пані Степняк живе добре, і також вся наша російська колонія. Чайковський аж забагато встигає з своїми уроками. Кропоткін читає лекції в Харроу про тюрми...»

Книга, якою хвалився Степняк, сповіщаючи свого друга про її скорий вихід у світ, — «Російське селянство». Він завершив її, зібрав докупи видрукувані в журналах статті, віддав Зонненшайнові, видавцеві, і тепер обидва чекали виходу.

До Сполучених Штатів поїхати не вдалося. Ліга, на яку він покладав надії, відмовилася навіть наборг фінансувати поїздку (про це з жалем написав Степнякові Горов, повідомивши одночасно, що у зв'язку з цим складає з себе повноваження голови), грошей не було, — все можливе пішло на лікування Плеханова.

«...А тому, — ділився Сергій Михайлович з Засулич, — написав «Послання до американського сенату і народу» і передав його через своїх знайомих до Америки. Там надрукували в багатьох газетах — Кеннан в 600 і моя людина (якщо вірити їй) ще в 800. Подумати страшно, яка тріскотня. Чи вийде по-нашому — невідомо. Я сподіваюся».

«Моя людина» — Перрі Сендфорд Хіт, журналіст, представник американського газетного синдикату, той самий який брав у Степняка інтерв'ю. Хіт жалкував, що так склалося, пропонував свої послуги, і Степнякові не лишалося нічого іншого, як скористатися ними. Вони обмінювалися листами, Хіт надсилав Сергієві Михайловичу «редакційні відгуки» на його «Послання», сприйняте доброзичливо.

А тим часом — роман. Він сидів над ним дні і ночі, кожную вільну хвилину, бо далі зволікати не було куди. Книгу чекали, про неї вже говорили друзі, перепитували видавці. Сергій Михайлович відчував якесь небувале душевне піднесення, герої жили в ньому, поруч нього,

здається, просили, змушували повісти про них світові.

Все складалося ніби гаразд. Кеннан узяв на себе чималу долю його давніх турбот, мало не щотижня виступав в газетах та журналах, проти проекту трактату в самій же Америці піднялася хвиля протесту... Зрештою, у них своє житло, свій — нехай і маленький, старий — будиночок, дворик, садочок... Можна працювати. Треба працювати. Поки сили, можливість, поки його слова чекають... І друг — його найближчий, найдавніший соратник — Плеханов — поправляється. Йому вже гаразд, він навіть повернувся до справ. Скоро, пише Віра, вони почнуть випускати «Соціал-демократ», журнал. Це буде єдине справді марксистське видання їхньої еміграції... Що ж, дай боже. Плеханов добрий організатор, а ще кращий письменник — економіст, теоретик. Йому і карти в руки. Цей зуміє налагодити справу. Плеханов не Тихомиров, який тільки й живе чутками та інтригами...

Енгельс збирався до Канади й Америки, попросив завітати. Його супроводили Евелінги. Поїздка передбачалася чисто вакаційна, без будь-яких зустрічей, виступів, — Фрідріху Карловичу необхідно відпочити, полікуватися, і лікарі порадили морську мандрівку, різку зміну клімату.

— Бачте, як воно в житті трапляється, — жартував Енгельс, — збиралися ви, а їду я.

— Задля вас я ладен жертвувати не тільки поїздкою, — у тон йому відповідав Степняк. — Здоров'я віддав би.

— Е-е, молодий чоловіче, з цим не поспішайте... не спішіть, — заперечливо хитав головою Енгельс. — Вам, молодим, здоров'я он як потрібне. Вам рухати історію далі.

Хвороба й праця невмолимо підточували його могутнє колись здоров'я. Навіть за ці кілька років, одколи вони знайомі, помітно. Енгельс не здавався, не показував виду, однак голос його підупадав, ставав дедалі глухіший, хрипливіший, гаснув слух, — він без апарата вже майже не чув. Як завше, молодію, чіпкою була його пам'ять. І працездатність. Він не припиняв роботи над наступними томами «Капіталу», залишеного Марксом у чернетках, розбирав численний його архів, відгукувався на події дня.

Останнім часом багато розмов про «криваву неділю». Енгельс розцінює її як чергову трагедію пролетаріату. Коли в його присутності про це заводили річ, він нер-

ував і, хоч відверто й не осуджував організаторів демонстрації,— гарячковості їх не схвалював.

— Паризька комуна,— говорив,— дала пролетаріатові добрий урок. Треба йти далі. Далі — шляхом об'єднання сил, озброєння робітників теорією революційної боротьби.

— Але ж, дорогий учителю, цей процес може тривати вічно,— сумнівався Евелінг.— Вічно можна об'єднуватися, вчитися... Чи не буде це проголошенням еволюційного методу?

— Не буде, дорогий Едуарде,— спокійно доводив Енгельс.— Ви забуваєте, що ніяка еволюція не здатна повалити реакційну систему експлуатації, вивільнити продуктивні сили від старої форми виробничих відносин. Еволюція тільки удосконалювала б їх. Єдиний вихід — революційний. Не стихійний, анархістський, прикладів якого в історії аж занадто, а свідомий, коли пролетаріат відчує в собі силу, готовність узяти політичну владу, експропріювати власників і закласти основи нового суспільства. Скажіть мені,— звертався до присутніх,— де нині є така ситуація? В Німеччині, революційні сили якої розпорошені, у Франції, тут, в Англії, чи, може, в Росії? Немає поки що такої сили, такої ситуації. Міжнародний робітничий рух роз'їдає опортунізм різних мастей, і ми повинні викрити його, перед усім світом осудити його розкольніцтво. І ми це зробимо. Наступний конгрес буде початком ще рішучішого наступу пролетаріату, розчищення шляху для успішної ходи революції.

— Але ж, дорогий вчителю,— зауважив Степняк,— без протиріччя не обійтись.

— Однак то будуть протиріччя меншості,— пояснив Енгельс.— Кожен свідомий робітник розумітиме, з ким йому по дорозі. А яку картину маємо зараз? Голосніше гукнули посибілісти — добра частина схилилася до посибілістів, завтра випнуть на трибуну фабіанці — підуть за ними... Цей процес тривалий, складний, не припиниться він навіть після перемоги революції. Але, здається мені, кому й розуміти його, як не вам, який пройшов і народництво, і тероризм, і бакунізм... чи, може, слава Бакуніна досі не дає вам спокою? — Енгельс підступив до Степняка впритул, наставив вухо.— Мовчите? Образились?

— Ні, не образився,— твердо мовив Степняк.— Але й у Бакуніна є чому повчитися.

— Чому ж саме?

— Хоч би волі до перемоги, відданості своїм ідеалам. Це немаловажно.

— Згоден, що це немаловажно,— сказав Енгельс.— Та вже коли шукати вірець, то знайти його можна й поза Бакуніним.

Елеонора і Фанні Марківна, які в іншій кімнаті допомагали Ленхен, зайшли. Туссі одразу відчула напруженість.

— Що сталося, Едуарде? — звернулася до чоловіка.

— По-моєму, нічого,— глянув той на Степняка.

— Це я, Туссі,— обізвався Енгельс.— Я зачепив Бакуніна... А Сергію Михайловичу, здається, не до вподоби. Даруйте.

Лист Едуарда Піза був сповнений похвал щодо «Російського селянства». Він писав, що вважає книгу чудовою, не може од неї відірватися і що його, Степнякова, англійська мова значно поліпшилася. Це було приємно, підтримка друга додавала упевненості. І ще повідомляв Піз про свою незабарну поїздку до Сполучених Штатів.

— Усім туди можна,— невідомо на кого нарікав Сергій Михайлович,— тільки я не виберусь.

— Поїдеш,— заспокоювала дружина.— Ось трохи вляжеться, заспокоїться, і поїдеш.

— Я не дитина, Фанні, що ти мене умовляєш. Сам розумію. Однак...

Ні, невдача не розчарує його! Колись він таки справді поїде! А зараз — докінчувати роман, готувати лекції, з якими доведеться виступати там, в Америці. «Містер Гарнет! Що у вас є з історії Сполучених Штатів? Побільше! Книги, журнали...» Він має підготуватися досконало, всебічно, перед ним буде цивілізована публіка. Дивно тільки, як вони, американці, не розуміють згубності трактату. Однак поживемо — побачимо. Можливо, все ще обернеться на краще, сенат не затвердить...

— Сергію, лист. Здається, звідти... з Росії.

— Хто б це? Еге, відозва! Поглянь... Дев'ятнадцять підписів! Політичні засланці сургутської тюрми скаржаться міністрові внутрішніх справ Толстому... Хто ж це скопіював і переслав? Документ важливий. Завтра ж його — Кеннанові. Фанні, дороженька, перепиши. Йому це буде як знахідка...

Отже, там, на батьківщині, його не забувають... на нього ще покладають надії.

Джордж Кеннан — Степнякові:

«Мій дорогий пане Степняк!

...Якщо я не одразу відповідав на ваші листи, то принаймні наполегливо працював в ім'я справи, яка, я знаю, дорога вам,— в ім'я російської свободи. Якщо ви приїдете до Сполучених Штатів... навряд чи вдасться вам знайти людину, яка б симпатизувала царю чи його міністрам... Ваша остання книга «Російське селянство»... перевидана «Харнер енд Брозерс»... У той же час мої журнальні статті кожного місяця тим чи іншим шляхом доходили до 1,5—2 млн. чоловік. Я одержую сотні листів з усіх кінців Сполучених Штатів з виявом співчуття російським революціонерам і ненависті і презирства до царського уряду.

...Ми, можливо, побачимося з вами наступного літа; я маю намір здійснити блискавичну поїздку в Лондон, Париж і Женеву, як тільки... почну працювати над книгою. Хотів би поговорити з вами, а також Тихомировим, Лавровим і Драгомановим. Останній, сподіваюся, зможе дати мені цікаві відомості про ряд подій...»

XVI

Неждано написала Любатович. Усього можна було чекати, тільки не листа від людини рокованої, відгородженої од світу, од життя тисячами кілометрів, тюремними стінами. Виявляється, Ольга з Сибіру втекла, кілька місяців добиралася до своїх, тепер у Петербурзі, а оце відвідала давніх приятельок, сестер Фанні Марківни, і зустріла там Лілі...

Лист прийшов надвечір, Сергій Михайлович перебіг його очима, тепер же, скінчивши нагальні справи, узявся читати знову. Що ж його так збентежило? Спомини, пов'язані з Ольгою, смерть її дитини чи, може, її трагізм? Те й інше могло, звичайно, хоч будь-кого вразити, однак, розумів, зараз не те. З листа віяло небувалою і такою невластивою Ользі тугою! Петербург здається їй кладовищем, де не те що не видно живої душі, а голосу не чути живого. «Нас... зовуть нігілістами, та насправді таких ідеалістів, як ми, пошукати — не знайдеш...»

Що їй скажеш? По-своєму вона, звичайно, права. Петербург їх часів, часів початку народницького руху, і теперішній надто різняться. Гуртки, масові — хоча й нелегальні — зібрання, газети й брошури, вибухи, постріли і — тиша, затишшя, справді, мовби на кладовищі.

Але ж так тільки зовні! У морі всенародного гніву затишку немає. Там зріють сили, запікається ненависть, — вона ось-ось прорве свою оболонку, і тоді... Сім років минуло від страти Софії та її друзів, здавалося б, усе затихло, вмерло, а от же знову... Жаль, загинули й ці, однак їхня смерть лише фізична — ідея, діло, за яке вони вмерли, живі. Їх напевно підхопили інші. Можливо, загинуть і ці, та гряне день і підніметься — як прорікав Петро Алексєєв — мускулиста рука мільйонів...

Потріскувало в каміні вугілля, час од часу зводила на господаря сонні очі Паранька, собачка, яку він недавно таки придбав, випрохав у знайомих, сікла у нічні вікна пороша, а Сергій Михайлович сидів, тримаючи листа, примружено ловив поглядом легенькі язички синюватого полум'я, що виривалося зісподу, знизу, де було царство жару, вогню.

Він розуміє її, Ольгу. Після всього пережитого, баченого, що коштувало їй мало не життя, повернутися і застати... власне, не застати нікого й нічого, що нагадувало б про безцінне минуле. І хоч воно й є, але для неї вже недоступне, далеке, — прийшла нова генерація, народилися нові товариства, нова система конспірації, куди так просто, звичайно, не проникнути.

Звісно, є інше, інша причина, про яку здебільша мовчимо, — розчарування, зневіра. Скількох воно, це почуття, знесило, позбавило віри, волі до боротьби! Навіть з тих, кого він знав або знає... Двічі тікати із заслання, поневірятися по закордонні, втратити дитину, чоловіка... Не кожний це витримає. Одного це гартує, іншого ламає, ще іншого доводить до божевілля.

— Сергію, тобі ж рано вставати, — зайшла дружина. — Чом не лягаєш?

— Розхвилював мене цей лист. Однак не спатиму.

Фанні взяла стільчика, сіла, мерзлякувато обіпнулася. Густе волосся чорним туманом укривало їй плечі.

— Розумієш, Фанко, яка це мука — втрата надії, віри?.. Людина віддає все, що може, навіть більше можливого... І потім настає розчарування...

— Ольга ж про це не пише.

— Не пише... Та й не тільки про неї річ. Нам з тобою — коч ми й в еміграції, часто бідуємо — легше, ми не ходимо тими вулицями, повз ті будини, де колись закипала молода наша воля. Уявляю — мені б зараз опинитися в Петербурзі... Мабуть, не захоплення викликали б ті відвідини...

— Од Пашети давно нічого немає,— роздумувала Фанні.— І Лілі мовчить.

Пашета, Параскева, сестра Фанні, сиділа в Петербурзі, де майже три роки ждав суду Василь Караулов, її чоловік. Вони побралися, у Пашети народилась дитина,— як його схопили, запакували у Шліссельбург і невідомо, коли випустять чи бодай судитимуть.

На станції ревноув паровоз, і Паранька сонно змигнула очима.

— Біла німота,— сказав Сергій Михайлович.— Там зараз сніги... На всіх язиках все мовчить, як писав Шевченко.

— Люблю, коли ти розмовляєш по-українськи.

— Нема з ким, а то розмовляв би частіше.

— Навчи мене.

— Навчити можна, для цього потрібен час. Однак навчене, Фанко, не рідне, ти ніколи не відчуєш того, що дається з молоком матері.

— Ти колись казав, що майже всі герої твоєї книги мають своїх прототипів. Хто така Анна Вулич?

Сергій Михайлович помішав вугілля, неспіхом поставив у куточок прута.

— Це ціла історія, Фанко. Історія моєї землі, мого краю. Анна бореться — як боровся і бореться мій народ, свою біль, свою тугу, свою мрію вона виражає в піснях. Пам'ятаєш це місце з твору? «Вона народилася в самім серці своєї вітчизни, серед широких полів, де склались ці могутні, полум'яні мотиви, і співала їх так, як тільки діти степів уміють співати». Це Таврія, пониззя Дніпра, моя батьківщина. Там, у тих диких степах, завше схрещувалися шаблі, тудою лежали шляхи втікачів із неволі турецької. І тільки там — справді — могли народитися такі думи, пісні.— Він примовк, ще дужче зійшлись його брови.— Анна Вулич, Фанко, це моя мати. Вона не революціонерка, не ходила в народ, ніколи не була під арештом, але саме їй я завдячний усім, що маю людського.

— Я так хотіла б її побачити.

— Мабуть, і вона не менше — тебе.

— Чи здійсниться це коли-небудь?

Він промовчав.

— Іди спати, Фанко,— сказав потому.— Я ще трохи посиджу.

Дотліло вугілля, прогуркотів ранковий пасажирський, що звозив зокіль портовий, заводський люд, клерків і

торговок, а йому не лягалось, він був у звичному колі товаришів, яким сьогодні, завтра іти в бій, на подвиг, на страту.

XVII

Товариство недільних читань запрошувало до лекційної поїздки по країні, головним чином — північ, Шотландія. Це було тим паче дорого, що Едуард Піз уже кілька разів умовляв відвідати Ньюкасл, познайомитися з життям гірників, зрештою, з його, Пізовою, родиною. Недавно Едуард одружився, і тепер прохання подвоїлись.

Незважаючи на зайнятість, Степняк погодився на поїздку. Лекції готові — це навіть буде своєрідною апробацією перед Новим Світом, як тут часто називають Сполучені Штати. Та й голова вже пухне од сидіння та писання! Не вдалося просто відпочити — скористається цим. Дорога, Шотландія з її мальовничою, хоча й сувою природою, зустрічі бодай трохи розрядять душевну напругу.

Спеціально видрукувана афіша-програма представляла його як знавця російської дійсності, автора таких і таких книг; читатиме він про становище в одній з найбільших імперій сходу, нові інтенсивні порухи громадської думки, нігілізм і відображення його у творах Івана Тургенєва...

Лекції уславленого царененависника зацікавили багатьох. «Знаєте, люди вже тепер говорять про них», — писав Піз. А голова ліберальної спілки Ньюкасла, радикал і відомий юрист Роберт Спенс Уотсон, довідавшись про візит Степняка, люб'язно пропонує свою гостинність.

...Потяг мчить Степняка серединою Великобританії, острова, що став нині його надійною пристанню. Бірмінгем, Ноттінгем, Шеффілд, Лідс... Безліч річок, річечок, каналів... рештки Пеннінських гір, долини, гаї... Десь ліворуч Ірландське, праворуч (перед Ньюкаслем воно все ближчає) Північне моря... Вечір, ніч. Поїзд м'яко постукує колесами, наганяє дрімоту...

Що веде його сюди, за тридев'ять земель, у край вівчарів, мореходів і гірників? Що змушує їх, зовсім інших, відмінних і вірою своєю у укладом життя, — що спонукає їх просити його приїхати? Звичайний інстинкт спілкування, міщанська цікавість до невідомого?.. Чи, може, щось інше?.. Що тоді? «Люди вже говорять...» Його вже чекають, хочуть бачити, чути... На-

певне ж, не од безділля. Є сила — вища сила! — людської єпільності, дружності, єдності. Вона непідвладна монархам, законам, не визнає кордонів і меж, вона — як повітря, мов сонце — усюдисуща. Зовні невидима, не узвичаєна, ця сила здатна творити дива. Вона піднімала на бій Гарібальді, тримала Шевченка і Чернишевського, тисячі французів, поляків, росіян, українців кликала на барикади Парижа, вклала йому, Сергієві Кравчинському, до рук зброю і посилала на Балкани, у Беневенто... Вона, ця сила, додавала натхнення Марксові, водила ще зовсім юною рукою Софії Перовської, коли та писала своє передсмертне послання матері... І Лілі Буль поїхала за покликом тієї сили... І він долає ось сотні кілометрів, аби поділитися тією дорогоцінністю, самому зачерпнути її життєдайності...

У Гейтсхеді, містечку перед Ньюкаслем, де мешкав Уотсон, Сергія Михайловича ждали сам Роберт Спенс і Піз. Степняк одразу помітив їх — високих, статних — і, зачекавши, коли перон трохи обезлюднів, підійшов.

— А от і наш гість, — перший побачив його і ступив назустріч Едуард.

— Радий бачити вас на нашій землі, — чемно потиснув Сергієві Михайловичу руку Уотсон.

Піз узяв Степнякового саквояжа, і вони неспіхом закрокували до виходу.

Біля під'їзду вокзалу чекав кабриолет.

— На Беншем Гроув, — наказав візникові Уотсон і додав, звертаючись до гостя: — Поїдемо до мене. Моя родина матиме величезне задоволення прийняти вас у себе і зробити все для вашої зручності.

— Сердечно дякую, — сказав Сергій Михайлович. — Я навіть не сподівався на таку зустріч. Чи не стісню я вас?

— О ні! — засміявся Уотсон. — Місця вистачить.

— Я також охоче надав би вам притулок, дорогий друже, — мовив Піз, — але не смію заперечувати прохання пана Уотсона, він перший запропонував свої послуги.

— Ще навіть у листі, — додав Уотсон. — Правда, пане Степняк!

— Правда, — підтвердив Сергій Михайлович. — Я вельми зворушений вашою увагою, панове, і — справді — не знаю, кому надати перевагу. Покладаюся на ваш розсуд.

— Вважайте, що з цим клопотом покінчено, — сказав Уотсон. — Чи надовго ви приїхали, містер Степняк?

— Уявіть собі, цього разу не передбачив. Тиждень, два... місяць. Адже маю виступити в Глазго, Едінбурзі, Абердині.

— О! — вигукнув Уотсон.— Глядіть, ще й до Гренландії потрапите.

Стояв лютий, над містом шугали холодні вітри — вони вривалися з Північного моря, засипали вулиці, дворики дрібною колючою крупкою.

— Розгулялося сьогодні,— казав Піз.— Вам не буде холодно? — глянув на блаженське гостеве пальтечко, хоча й сам був одягнений не краще.

— Побачимо,— усміхнувся Степняк.— Навіщо загадувати наперед?

Кабріолет завернув у затишний, безлюдний провулок і зупинився перед невеликим двоповерховим будинком, що стояв у глибині дворика.

— Отут ми й живемо,— сказав Уотсон.— Прошу до господи.

Зайшли всі, утрюх. Роберт Спенс відрекомендував Степняка дружині (яке милозвучне у неї ім'я — Іві!) та двом дорослим донькам, Мейбл і Рут, допоміг роздягтися і одразу запросив до столу.

Була передобідня пора, Сергій Михайлович за дорогу зголоднів, тому охоче прийняв запрошення. Йому взагалі подобався новий знайомий — у міру говіркий, діловий, упевнений в собі. І оселя — чиста, не захаращена, хоча й непогано обставлена.

— Містер Степняк, напевне, думає: міщанин же цей Уотсон! — сказав Роберт Спенс.— Власний дім, обстановка... А ще, мовляв, розіграє радикала! Чи не так? — засміявся.

— Ні, не так,— серйозно заперечив Сергій Михайлович.— Наш добрий друг Едуард Піз попередньо інформував мене.

— Цікаво! Що ж він вам писав?

— Писав, що ви порядна людина, містер Уотсон,— поспішив відповісти Піз.

— Дякую, панове,— зворушено мовив Уотсон.

— Що робітники поважають вас і як громадянина, і як адвоката,— вів далі Піз.

— І що ви, крім юриспруденції, любите літературу, поезію,— додав Степняк.— Така людина не може бути поганою.

— Дякую, панове,— зворушено мовив Уотсон.— Правду кажучи, не сподівався на таку оцінку. Тут, мабуть,

більше заслуга всієї нашої родини, аніж моєї. Рід Уотсонів здавна підтримує визвольні рухи, де б вони не відбувалися. Це стало нашою традицією. Батько мій був другом Кошута і Гарібальді. Ось він, прошу.— Господар підвів гостей до великого — на весь простінок — портрета, на якому було зображено високого, літ п'ятдесяти чоловіка у формі гарібальдійця, що тримав на витягнутих руках меча.— Меч подарований батькові самим Гарібальді,— пояснив Роберт Спенс.— А тримає він його, бачите, символічно, ніби передає нащадкам.

— Простити собі не можу,— сказав Степняк.— Був у Італії, жив там, сидів у в'язниці, а зустрівся з Гарібальді не знайшов часу.

— Ви, здається, й писали про нього? — запитав Піз.

— Писав. Ця людина захоплює мене. Бакунін і Гарібальді — два велетні, перед якими я схиляюся.

— Але ж ні той, ні другий не були соціалістами, містер Степняк,— зауважив Уотсон.— За що ж ви їх так шануєте?

— Не забувайте, що людині властиво інколи чинити всупереч власним запевненням,— відповів Сергій Михайлович.— І навпаки. У великих ми повинні брати насамперед те, що відповідає нашим переконанням, що нам рідніше. У Гарібальді — це винятковий організаторський талант, нетерпимість до соціального зла і безмежна відвага, у Бакуніна — одержимість борця. У одного й другого були помилки, однак, певен, ніщо не затьмарить їхніх імен.

— Святий, хто вірує,— сказав Уотсон.— Так, здається, в євангелії?

Вони обідали, стіл був чудовий, обстановка щонайсприятливіша для бесіди. Посиділи і пішли старші дочки Уотсона, клопотала, аби догодити гостям, господиня, тільки їм не було більше ні до чого діла — ніби отак, раптом, мали обміркувати все, що діється на землі, визначити свої світоглядні позиції.

— Я перечитав усе написане вами,— вів Роберт Спенс.— Книги, статті, чув відгуки на ваші публічні виступи. Очевидно, вам багато говорять компліментів, захоплюються вашою героїчною біографією. Заслужено! Ваш подвиг, ваш труд справді благородні. Не заперечуйте, це так. І те, що ви опинилися за Ла-Маншем, на землі Великобританії, радує нас.

— Спасибі на доброму слові, містер Уотсон,— пере-

бив Степняк.— А тільки волів би я бути на рідній землі.

— Звичайно, я прекрасно це розумію. Сподіваюся, наш друг,— Уотсон кивнув на Піза,— такої ж думки. Але коли вже долі вигідно було вчинити по-своєму, то ми раді, що вона закинула вас якраз сюди, що маємо змогу слухати вас, вчитися у вас.

— Ви явно, панове, перебільшуєте мої заслуги,— заперечив Степняк.— Я один з багатьох, хто пішов за покликом серця. Особливість моя хіба що в тому, що я досі живий. І поки я живий, поки б'ється в мені хоч одна жилка, я не перестану боротися проти зла і тиранії, що густо облутали мою вітчизну. До цього кличуть мене голоси загиблих друзів і власне сумління.

Степняк рвучко піднявся, однак тут же сів, попросив вибачення за свою гарячковість.

— Саме це і важливо для нас, дорогий Сергію Михайловичу,— сказав Піз.— Саме це.

— Так, так,— підтримав Уотсон.— Ваші щирість і самовідданість, переконаність у власній правоті і підкуплюють, і змушують прислухатися до вашого слова.

— Панове! — зауважив Степняк.— Я ваш гість, гостеві належить бути чемним, однак прошу: давайте говорити про все, тільки не про мою особу. Англія має досить своїх героїв.

— Народи багаті духовною близькістю, спільністю інтересів, дорогий Степняк,— сказав на те Уотсон.— У вашій особі маємо не тільки одного, як ви кажете, з відважних, а виразника дум і стремління покоління. Це не дрібниця, надто ж тепер, коли світовий радикальний рух ширшає, вливається в спільне русло. Ви згодні, що це так, містер?

Сергій Михайлович кивнув.

— Так от,— вів далі Уотсон,— я не поділяю, звичайно, усіх ваших поглядів, проти деяких навіть заперечую, однак я сповнений бажання допомогти вам, зробити бодай трохи для торжества справедливості на вашій землі.

— Велике вам спасибі,— уклінно мовив Степняк.— Добре насіння завше дає гарні сходи.— Він зробив паузу і запитав: — У чому ж ви зі мною не згодні? Що заперечуєте з моїх писань?

— Містер Степняк,— приязно усміхнувся господар,— обличшмо це на пізніше. Коли чаша наповнена добрим вином, чи то варто сперечатися про її форму? Знайте

одне: у Ньюкаслі у вас багато прихильників. Містер Піз це може підтвердити, а пізніше відчуєте самі. До речі, з вами хоче познайомитися Дьоркс, представник видавництва Вальтера Скотта, член нашої ліберальної партії.

— З ним можна вести переговори про видання книги, — домовив Піз.

— Без видавців ми ніщо, — сказав Степняк. — Хай живе Дьоркс!

— Ми його розшукаємо, — додав Уотсон.

По обіді, що забрав кілька годин, вони провели Піза на вокзал, а самі поїхали оглядати містечко. Гейтсхед нічим непримітний, без якихось особливих споруд чи пам'ятників давнини; тихий, влітку, очевидно, зелений, од холодних північно-західних вітрів захищений відрогами Пеннінських гір, звідки й бере свій початок невелика петлява Утр. Нині річка була скута кригою...

Єдине, що привернуло Степнякову увагу, це береги — стрімкі, кам'яністі, порослі якимись карликовими деревами, що, здавалося, дивом трималися на граніті.

— Містер Уотсон, — запитав Сергій Михайлович, — а чому б вам не переїхати десь до центру, хоч би й до Лондона? Я чув про вас багато доброго, ви могли б зробити більшу кар'єру.

Уотсон спокійно вислухав, по-дружньому узяв Степняка за лікоть.

— Кожна птаха має своє гніздо, дорогий Сергіус, — сказав. — Я шотландець, тут витає дух моїх предків. Лондон великий, гарний, але в ньому немає і вже ніколи не буде того, чим багатий Гейтсхед. Ви розумієте, про що я говорю. — Він злегка стиснув лікоть сусіда, відпустив, погляд його був спрямований на вершини гір, що ледве вгадувалися за легкою сніговою димкою. — До того ж я альпініст, — усміхнувся. — Коли вам відоме це почуття, то, сподіваюся, питання зайве.

Сергій Михайлович захоплено глянув на друга. Авжеж, все в ньому видає людину натреновану — підтягнутість, постава, легка хода.

— Коли що й зв'язувало мене з альпінізмом, з горами, — сказав жартома, — то це втечі. Швейцарія, Балкани, Італія... Всюди гори і гори. Серед них ми ховалися, ними тікали з одної країни до іншої.

— Заздрю вам, — кинув Уотсон.

— Мені? — здивувався Степняк.

— Саме вам. Років ми приблизно одних, а я й половини

не звідав того, що ви. І ви ще кажете — не захоплюватися таким життям, такою біографією. Та ви справжній герой, містер Степняк! Людина, яку не часто зустрінеш. До речі, вам не холодно? — стурбувався. — Я звиклий до наших зим, а ви людина південна. Може, досить прогулянки, поїдемо додому?

— Ні, ні, — заперечив Степняк. — Я не змерз.

— Ми могли б узяти закритий кеб, — сказав Уотсон, — але з нього погано видно.

— Я так мало буваю надворі, що прогуляюся залюбки, — мовив Сергій Михайлович.

— Містер Піз казав, що ви закінчуєте великий роман?

— І роман, і всяку іншу всячину.

— Про що ваш роман?

— Усе про те ж. Хочу розкрити нігілізм через душу людини, показати всю його глибину. Досі мене критикували, що мої профілі революціонерів іконописні, надто одірвані від земного життя.

— Ви маєте на увазі «Підпільну Росію»?

— Так. І деякі інші речі, написані пізніше. Можливо, критики і мають рацію. Тоді я писав по свіжих слідах подій.

Кабріолет їхав набережною, різкий вітер обпалював лице, і Степняк мимоволі одвертався, зводив на грудях лацкани благенького пальта. Незабаром вони повернули, опинилися серед будівель, у затишку.

— Розкажіть мені ліпше про Бернса, свого земляка, — попросив Сергій Михайлович.

Уотсон на якийсь час замислився, а потім сказав:

— Бернс — це явище. І знаєте, що мене в ньому вражає, змушує перед ним схилитися? Походження. Його просте, селянське походження. Диво дивне! Звичайний хлопчина, бідак бідаком, а яка сила! І звідки?

— Від природи, мабуть, — докинув Степняк.

— От-от, — підхопив Роберт Спенс, — від природи. Земля наділила його і талантом, і — головне — розумінням, що він талант. Немало обдарованих загинуло тільки тому, що не цінували свого дару, міняли його, гендлювали ним. А Бернс беріг цю іскру все життя. Був голодний, нещасний, а беріг. І зберіг.

Уотсон примовк, і Степняк, користуючись паузою, додав:

— У нас також є такий одержимий, Тарас Шевченко. Син кріпака, він через усе своє многотрудне життя проніс

любов до простих людей, не зрадив їм. Його хотіли підкупити, йому лестили, зрештою, його заслали, а він чинив своє.

— У геніїв, як і в народів, спільна доля,— мовив Уотсон.

Після короткого перепочинку в Гейтсхеді, знайомства з містом і щирої бесіди в Уотсонів Степняк подався далі, у глиб Шотландії. Домовилися, що він спочатку побував там, а на зворотному шляху знову зупиниться, розкаже про свої враження і виступить у Ньюкаслі.

Поїздка зайняла понад місяць, Сергій Михайлович побував у Абердині — найдалшому по узбережжі місті Шотландії, що стоїть на невеличкій річці Дон (Дива! Світ і справді тісний), у центрі текстильників Глазго, зрештою, в Едінбурзі — столиці цього освіаного поетами краю. Природа Шотландії — гори, численні озера, стрімкі річечки — полонила його, зустрічі з людьми полишили незабутнє враження. З якою увагою слухали його портювики, ткачі, шахтарі! Ніби те, про що він говорив, стосувалося їх безпосередньо, було суттю їх життя, праці, щоденних клопотів. Далека заморська імперія, що розкинула свої володіння на тисячі й тисячі верст, і маленька, стиснута горами, покращена річечками Шотландія. Що спільного в них? Що змушує їх, предковичних скотарів, мореходів, прислухатися до гуркоту вибухів десь в Петербурзі чи Києві, уболівати за долю волжан чи дніпровців, яких вони ніколи не бачили і не побачать, схилитися перед мужністю Перовської, Желябова, Лизогуба, Осинського?..

Він обтріпався в постійних цих переїздах, одяг його вимагав чистки, прасування, і за це першого ж дня взялася Марджорі, дружина Едуарда. Сергій Михайлович заперечував, ніяковів, та вони таки змусили його переодягтися в Пізове, посидіти вдома — поки все улаштується.

— Не можу я випустити вас отак,— заявила Марджорі.— Вас буде слухати Ньюкасл. Все місто зійдеться, щоб подивитися на знаменитого нігіліста.

— Марджорі має рацію,— підтримав дружину Едуард.— Поки ви їздили, тут стільки розмов! Стільки бажуючих! Ми радилися з Уотсоном і зійшлися на думці, що лекцію прочитаєте не в клубі, а в «Тайн тіетр», у міському театрі.

— Я вже звик до всього, будь-яка аудиторія мене влаштує.

І все ж це було грандіозно! Він, емігрант, над ким постійно висить фатум вигнання, людини рокованої, читає лекцію в театрі одного з великих міст. Яскраве світло люстр, яскраві фарби, розкішні ложі... Добірна публіка...

Дві години збігли, мов одна мить. Знову й знову пройшли перед ним картини жаскої дійсності, народження нового, революційного, ходіння в народ... Знову й знову він побував серед товаришів, друзів, відчув гарячі потиски рук...

— Усе це я говорю для того, панове, щоб привернути вашу увагу до російської дійсності, щоб ми спільно подумали, як допомогти народам імперії здобути політичну свободу.

Йому влаштували овацію, прохали говорити ще й ще, але вже було пізно, Степняк почував себе втомлено. Перечекавши, поки публіка трохи розійдеться, Уотсон, Дьоркс — вони тут же і познайомилися — Піз і він сіли в кабриолет і притемненими вулицями помчали на Сент Томас Террас, 7, де мешкав Едуард і де сьогодні він мав нічліг.

З листа Едуарда Піза:

«В «Уїклі кронікл» з'явився великий звіт про вашу лекцію... Це широко розповсюджена газета. В огляді, між іншим, говориться: «Відомий лектор промовляв протягом двох годин» і згадується, що на лекції була присутня вся соціалістична партія Ньюкасла, хоч ніяк не можу зрозуміти, звідки репортер міг знати про це!»

По дорозі додому, вже після Ньюкасла, Степняк зробив коротку зупинку в Оук-Грейндж, біля Лідса, в кухні Піза, художниці Емілі Форд.

Емілі знала Сергія Михайловича з листів і оповідей Едуарда, тому, довідавшись, що він подорожує, написала — через Піза — листа, яким уклінно запрошувала відвідати її скромну оселю.

Це була коротка, але пам'ятна зустріч.

«Я провів пречудовий вечір і ранок в Оук-Грейндж у міс Емілі Форд».

На прощання Емілі накидала його портрет, який обіцяла виконати олією і вже потім подарувати.

Два місяці поїздок, зустрічей, розмов, суперечок, бесід були, крім усього, чудовим відпочинком. Сергій Михайлович багато перебачив, передумав, він горів нетерпінням швидше засісти за стіл, за роботу і закінчити роман. Тепер він розумів, переконався в цьому особисто — його знають, його писання люблять. Отже, за роботу!

Але вдома ждала неприємна новина. Лавров повідомляв, що Тихомиров, той самий Лев Тихомиров, який довгий час був членом виконкому «Народної волі», а після її розгрому разом з Ошаніною фактично очолив закордонний виконавчий комітет, — зрадив їх справі, переметнувся в табір реакції.

— Я давно мав до нього відразу, — сказав, перечитавши листа. — Не вірив йому. Тихомиров — вискочка, егоїст, владолюбець. Як ми прогледіли?! — нервував. — Дегаєв, Тихомиров... Адже в їх руках були всі ключі... Мерзота! Знищувати таких треба! А дехто ще підносив його. Той же Лавров.

— Хіба влізеш людині в душу? — розраджувала Фанні. — Вірили.

— Отож-бо. Жаль, далеко звідси.

Зрада Тихомирова надовго вивела його з рівноваги. Сергій Михайлович не міг сісти за роботу, до чого так прагнув, зустрічався з Кропоткіним, писав довгі листи, нервував.

Тільки по кількох днях, увійшовши в береги, узявсь за писання і закінчив його швидше, ніж сподівався.

Роман закінчено. Позаду місяці писання і переписування, радощів і розчарувань. Його товариші, друзі готові знову йти в народ. З сторінок книги, газетних і журнальних шпальт підуть у далекі, вічні мандри по світу Андрій, Таня, Жорж, Давид, Анна, Тарас, Зіна, ще зовсім юний Ватажко, Заїка...

Щасливої дороги вам, друзі! Перед вами широке життєське море, велике плавання, — ідіть шукайте нових шляхів, нових товаришів, спільників.

Як хотілося пустити вас поміж своїх! Та не час. Мусите, як і я, промовляти чужою мовою, до чужих людей... Колись, згодом, повернетесь... повернемося на батьківщину і заговоримо там — громами! А поки що...

Поки що належало написаному надати чіткої, саме англійської форми. Хоч він і удосконалив свої знання з цієї мови, і писав нею, усе ж не певен, що все гаразд.

Рукопис має прочитати хтось із англійців. Безперечно, не відмовили б Евелінги. Елеонора і Едуард навіть читали окремі розділи, в захопленні од них. Добре, коли б вони прочитали все, повністю. Але зараз у них гаряча пора — підготовка до Міжнародного соціалістичного конгресу трудящих — десятки листів, відозв, лекції та статті...

«Дорогий Піз! Я відправив вам сьогодні вранці свій роман залізницею...

Я дуже хотів би знати вашу думку з приводу:

1) моя англійська: мова і стиль;

2) сам характер роману: чи цікавий він з англійської точки зору?..

Не буду розсипатися пробаченнями, що віднімаю у вас стільки часу, лише тому, що ви безкінечно добрі до мене».

Хоч Лілі Буль, Булочка, писала з Петербурга, що збирається повертатися додому, до Англії, однак приїзд її був несподіваний.

Гостя оповідала безвідраді новини. Слідом за смертним вироком п'ятьом учасникам нового замаху, що готувався, відбувся процес двадцяти одного...

Василя Караулова, чоловіка Пашети, вислано до Сибіру, за ним поїхала й вона з сином...

— Мені страшно було zostаватися в Петербурзі...

Лілі! Сергій Михайлович дивився на посуворіле, чоласте обличчя дівчини, в її повні тривоги великі очі.

— То як, Булочко?

— Була Булочка, Сергію Михайловичу. Тепер Лілея болотна! Випила з мене соки ця поїздка. Стільки набачилась — на все життя вистачить! Інколи волосся дибом ставало. Я ніколи не знала, що таке страх, а там, у вашій стороні, боялася, навчилась боятися. — Вона розповідала, як — два роки тому — зустрів її Петербург, зустрів стразами п'ятох молодих, що збиралися повторити подвиг «первомартовців»; як носила в тюрму передачі для хворого Караулова; що бачила на Дону, в Животинному, біля Воронежа, куди їздила гувернанткою в сім'ю Веневітинових; як підводою добиралася до Костроми, до Волги, пливла великою рікою...

— Місця, де закипала молода наша воля, — задумливо сказав Степняк. — Поволжя, Воронежчина, Тамбовщина. Там ми ходили. Гадали просвітити нашого мужика, повести його в революцію...

— Мужика, Сергію Михайловичу, може, ви поки що й не повели, зате іскри кинули незгасні. Я побувала в містах, у селах — то неправда, що все задушено, мовчить. Серед темряви, безпросвітку, що окутали вашу країну, розгорається вогонь невдоволення. Тепер я розумію: ви і ваші друзі даремно страждали, віддавали найдорожче. Все це окупиться, висіяне вами зерно дасть гарні сходи.

— Спасибі, Лілі. Радий, що не помилився у вас. Ви немарно провели ці два роки. Спасибі.— І по хвилі домовив: — А Тихомиров — був у нас такий — пише про згасання революції, про нещасне, гідне жалю існування революціонерів.

— Я не знаю його, не чула.

— Ваше щастя, Лілі.

Майже щовечора збиралися тепер у Степняка близькі знайомі.

Сергій Михайлович показував передане йому з Петербурга фото картини з зображенням вмираючого Белінського; картину заборонили, фотокопій також не дозволялося поширювати, однак вони множились, різними шляхами потрапляли із рук в руки.

Лілі вже вкотре розказувала про смерть Салтикова-Щедрина, що сталася зовсім недавно.

— Поліція і двірники нарочито спрямовували всіх, хто поспішав на похорон, іншими вулицями, — розповідала. — Мене попередили, і я пішла прямо до будинку, на Литейний. Це було неймовірно! Зібралася величезна маса народу. Справжня демонстрація! Тоді розпорядники похорону, щоб одірватися від процесії, повезли домовину бігом. Доганяли хто пішки, хто як... Студенти тікали з лекцій... На кладовище не пропускали, проходили тільки з вінками, і то із срібними. Мені дивом удалося прослизнути. Це було грандіозно, панове. Промови, пісні... На все життя зостанеться в мені цей спомин.

— Кажуть, після похорону були арешти, — докинув хтось.

— Я сама бачила, як там же, на кладовищі, агенти присікалися до юнака, який поклав вінок з написом: «Викривачеві мракобісся, поборнику правди».

Як вона змужніла, ця тендітна Лілі, Лілея! Пильний погляд, злегка загострені вилиці, стиснуті губи. У всьому чіткість, підкреслена увага, настороженість.

— Сергію Михайловичу, я хочу служити вашій справі, — сказала вона якось наодинці. — Не думайте про

мене як про дитину. Давайте доручення, наказуйте. Я вже не маленька, я... даруйте, я вам не все ще сказала... Я тасмно перевезла з Петербурга рукопис брошури Марії Костянтинівни...

— Цебрикової? — запитав Степняк.

Лілі кивнула.

— «Каторга і заслання». І «Лист Олександрю Третьюму». Марія Костянтинівна хоче видати все це за кордоном, розіслати впливовим особам, аби через них весь світ дізнався про жахи сибірських тюрем та каторги.

— Рукописи у вас?

— Ні, я вже їх відіслала в Париж, на умовлену адресу. Марія Костянтинівна має туди приїхати і там здійснити видання. Яка це смілива жінка, Сергію Михайловичу! Я зачарована нею, хочу бути на неї схожа. Чуєте, Сергію Михайловичу? Я готова служити вашій священній справі.

— Люба дівчино, — лагідно обняв її за плечі Степняк, — ми поставлені в такі умови. Нині єдина наша зброя — слово. Спробуйте написати про все бачене. Я радий, що і Кеннан, який воював проти мене, і ви збагнули правду. Напишіть про це. Виступіть з лекціями.

— Боюсь, ні те, ні друге мені не вдасться. Я музикант... не оратор. Та й повертатися думка до Петербурга — не пустять, коли дізнаються. Писання мене вабить, однак після вас, після того, що зробили ви... це, певне, буде дитячий лепет. А ви, розказують, написали роман? — заглядала у вічі.

— Написав. Звідки ви знаєте?

— Чула. Ви ж не похвалитесь.

— Поки що нічим, дорога Лілі. Над романом ще роботи й роботи. Писав я його по-англійськи, а англієць з мене...

— Дозвольте, я прочитаю, — з готовністю мовила дівчина. — В коледжі я писала непогані твори. У всякім разі, граматику знаю добре.

— Спасибі, Лілі. Ви прочитаєте роман неодмінно. Тільки зараз він у Ньюкаслі, в Едуарда Піза. Евелінгі дещо допомогли... Видати б нам його — таке діло можна завернути! — мрійливо мовив. — Безгрошів'я чортове душать. А то б... журнал — аж протисься! Женева усього не потягне, у Плеханова свої клопоты. А нам би тут хоч маленьку друкарню. Журнали, книги... Як за Герцена.

— А ваші друзі... не допоможуть?

— Друзі... Вони самі ледве зводять кінці з кінцями. У кожного сім'я. Звичайно, вони підтримали б.

— Я також, Сергію Михайловичу. Певна, знайдуться й ще люди. Ви говорили про Евелінгів, Піза, Кеннана, Уотсона... У вас тут багато друзів.

— Це правда. Англія стала мені другою матір'ю... Всім нам. Я вже думаю над тим, що ви пропонуєте, Лілі. Це, мабуть, єдиний вихід. Бо власного капіталу зажити важко. Переслідує мене клята проблема грошей.

— Кажуть, до них треба ставитися по-філософськи. Є — добре, нема — також гаразд.

— Це тоді, Лілі, коли не треба щоденно думати про шматок насущного.

— Мабуть, — погодилася дівчина.

Починалося літо, численні парки і сквери Лондона шуміли молодою п'яною зеленню, і вони нерідко опинялись удвох, блукали вечірніми вулицями чи десь у затінку дерев, Сергій Михайлович згадував своє зимове подорожування, жадібно випитував Лілі про Петербург, села, в яких довелося їй побувати. Йому було приємне товариство цієї милої, ніжної і такої до всього уважної англійки, яка, здавалося, служала б його без кінця-краю, а накажи — кинулася б у вогонь, в небезпеку, аби тільки з того була якась користь, якась поміч їхній великій справі.

...А з романом затягувалось. Піз читав, надсилав гарні листи («книга місцями надзвичайно хвилююча!..»), запевняв, що і стиль, і мова добрі, Степняк відписував йому і з нетерпінням ждав остаточного висновку, який мав розрішити його вагання, сумніви, сподівання.

Тим часом його атакують газетярі. «В Росії стільки подій, пане Степняк, хто ж краще про них напише?» А ті писа́ння вже сидять йому в печінках. Надто після злого жарту, який учинив з ним американський «Космополітен», спочатку замовивши статтю про російську армію, а потім од неї відмахнувшись. Єдине, що здається йому вартим уваги, це пропозиція видавництва створити книгу про Тургенєва. «Ми майже домовилися... Я охоче візьмуся за цю роботу, гадаю, що виконаю її добре...»

Але — роман, «Кар'єра нігіліста». Чому Піз так довго його читає? Чому мовчить Дьоркс, видавець? Адже тоді, в Ньюкаслі, зацікавився, обіцяв...

І Дьоркс відповів: книга подобається, але... забагато в ній «революціонер», «революція», нема потреби привертати до цього увагу.

Звичайно, хіба можна про це забувати? Англія сама мов порохований постріб.

Наближався Міжнародний соціалістичний конгрес трудящих. Організаційна комісія, до складу якої входили і Евелінги, обрала місцем проведення його Париж, де влітку намічалось відзначення сторіччя Великої Французької революції. Французький уряд відкривав з цієї нагоди Всесвітню промислову виставку, на знак чого на Марсовому полі зводили, власне, уже докінчували запроектовану інженером Ейфелем найвищу на континенті вежу; соціалісти, прибічники Енгельса, готувалися дати вирішальний бій опортуністам.

Боротьба розгоралася. Соціал-демократична федерація на чолі з Гайндманом, посибілісти, рештки анархістів, серед яких немаловажну роль почав грати Кропоткін, прагнули захопити ініціативу скликання конгресу, щоб перетворити його в свій, опортуністичний центр. Противники не шкодували зусиль, з одного й другого боку в усі кінці ішли відозви, програми, офіціальні й особисті листи, якими стверджувалося, заперечувалося, рекомендувалося.

Едуард Евелінг писав з Парижа: *«Дорогий друже, чи не погодитесь ви приєднати свій підпис до повідомлення про конгрес?..»* Евелінг сповіщав, що, окрім французів, свою згоду вже дали німці (Бебель, Лібкнехт, Бернштейн) голландці, бельгійці, іспанці, угорці, австрійці, американці... Серед англійців були Каннінгем-Грехем, Парнелл, Том Манн, Уільям Морріс.

«Тепер необхідний Ваш підпис і підпис Віри Засулич також — чи не згодні Ви переговорити з нею про це? Надішліть, будь ласка, Ваш підпис якнайшвидше Лафаргу в Льо-Перро, Париж — околиця. Кожна хвилина дорога», — прохав Евелінг.

Лист організаційної комісії змушував ще і ще передумати власні позиції, погляди, уподобання. Так хто ж він? Продовжувач бакунізму, його спільник?.. Ні й ні! Бакунін був і зостається для нього звитязцем, левом, що з диких джунглів потрапив у світ цивілізованого, однак слова його, проповіді вже не приваблюють, не захоплюють — як це було напочатку. Він, Сергій Степняк, збагнув істину буття, це — боротьба, тривала, виснажлива, без розрахунку на раптовий успіх; збагнув, що ні терор, ні змови не принесуть того, що дасть у кінцевім своїм результаті клопітка, терпелива робота з людьми. Решту свого життя, сил він і присвятить служінню цій

істині. Що б там не писали, не галасували тихомирови, — він з дороги не зверне.

Відповідь Лафаргові Степняк надіслав незабаром, очевидно, вона довго десь блукала, бо виявилася запізнілою. Секретар організаційної комісії Поль Лафарг, за чим дорученням писав Евелінг, люб'язно повідомляв:

«Дорогий громадянине Степняк, ми одержали Вашу згоду надто запізно і не встигли помістити Ваш підпис у першому виданні міжнародної відозви — ми опублікуємо її у другому виданні...

Будьте ласкаві, сповістіть нам, від імені якої групи слід зазначити Ваше ім'я?

До зустрічі в Парижі.

Сердечно тисну Вашу руку від імені соціалістів Парижа, які щасливі Вашим приєднанням».

Отак!

— Чуєш, Фанні? Вони допитуються, яку, власне, групу я представлятиму на конгресі?

— Вони ж мають це знати.

— А що я їм напишу? — І раптом: — І не треба мені цього представництва. Обійдеться.

— Не гарячкуй. Вони й так тебе приймуть, без усякого представництва.

— Ну, це вже мій клопіт, — різко обірвав дружину. — Вибач.

Фанні нахмурилась, якийсь час мовчала, зрештою мовила:

— Сергію, я знаю: тобі важко, ти стільки працюєш... А я... мов ярмо на твоїй шиї... Ще оце кляте безгрошів'я...

— Ось скоро вийде книга, і ми з тобою заживемо! Тобі, мабуть, набридло щоденне переписування нудних моїх вправ. Хочеш, поїдь куди-небудь. Поїдемо разом на конгрес.

— Тобі їхати небезпечно. Сходи до Енгельса, порадься.

— Порадитися, звичайно, можна. І треба. Очевидно, запрошення надіслано не без відома Фрідріха Карловича. Та й бачилися давно.

Енгельс зустрів радо. Степняк застав його в кабінеті, за рукописами. В одній руці тримав олівця, у другій — лупу.

— Ніяк не розгадаю, — показав дрібно, хаотично списану сторінку.

Сергій Михайлович заглянув, одразу пізнав Марксів почерк.

— Хочеться розібрати якнайточніше, — вів далі Ен-

гельс,— а не виходить.— Минула поїздка, відпочинок, видно, влили йому свіжих сил — почувався краще, тільки голос віддавав глухотою.

— Усе ще третій том? — поцікавився Сергій Михайлович, пригадавши, що й минулого і позаминулого разу, коли вони зустрічалися, Фрідріх Карлович розбирав сторінки хтозна-якого вже варіанта третього тому «Капіталу».

— Усе ще третій. Мавр залишив безліч варіантів. І в кожному щось нове, якийсь важливий нюанс. Треба співставити, вибрати найголовніше.

— Каторжна робота,— зауважив Степняк.

— А виконати її мушу. Це справа моєї честі, мого життя. І того й другого, роботи й життя, зосталося не так багато — маю поспішати. Заважають щоденні клопоти. Я ніколи на них не скаржився, однак — нікуди не дінешся,— заважають.

— З вашою працездатністю гори вернути.

— Те-те-те, молодий чоловіче,— замахав Енгельс.— Чи ви забули нашу умову?

— Мовчу, мовчу.

— Хочете елю? — запитав раптом і налив з графина, що стояв на столику збоку.— До речі, Сергію, ви одержали запрошення на конгрес?

— Одержав. З цього приводу й завітав до вас.

— А що? — насторожився Енгельс.— Чи не збираєтеся зробити якої заяви? Нині це модно.

— За модою ніколи не гнався. Хочу вашої поради. Поль Лафарг, секретар організаційної комісії, запитує, яку групу чи партію я мав би представляти на конгресі. Вам відомо, що я незалежний, хоча й дотримуюся близьких соціалістам принципів.

— Пане Степняк,— повільним рухом Енгельс відсунув склянку з елем,— я давно хотів вам сказати: бути політиком і стояти поза політичними партіями — справа неможлива. Ви або обманюєте самі себе, або ж граєте оригінала. Я не вірю у вашу незалежність так же, як не вірю в те, що ви можете стояти поза боротьбою. Такі, як ви, народжені для барикад, атак, для штурмів. І це ви знаєте. Невідомо тільки, навіщо вам оця гра.

— Уявіть собі, метре: ніякої гри,— заперечив Степняк.— «Народної волі», яку я колись плевав, нема. Її повисили, живцем замурували у казематах, зіслали на каторгу. У плехановській групі не бачу особливої переваги над іншими. Скажіть: як мені в такому разі бути?

— Шукати, пане нігіліст, — твердо відповів Енгельс. — Шукати спільників. Інакше все ваше теоретизування, вся писанина перетвориться в схоластику, в мертворожденне. Степняк надпив елю. Не вперше між ними такі розмови, однак сьогодні, завважив, Енгельс особливо різкий.

— Вам, росіянам, належало б не роз'єднуватись, а шукати спільності. Що ж виходить? Ви — собі, князь Кропоткін ніяк не розпрощається з анархізмом, Лавров готовий всіх і вся примирити... Сподіваюся, ви розумієте, що це ж тільки на руку царизмові, що він радий цьому. Чому б вам не з'єднатися з Плехановим? Ви ж про нього найвищої думки. Та й він про вас. Навіть статтю про Успенського вам присвятив.

— Так, Плеханов єдиний, хто, здається, гідний повести нашу справу. Ми з ним давні друзі. Але пристати до нього не може.

— Не поділите слави?

Степняк заперечливо похитав головою.

— То знайте, — рішуче мовив Енгельс, — Плеханов як теоретик подає великі надії. Я прочитав його праці, ви повинні гордитися ним.

— Знаю, — спокійно, без тіні невдоволення мовив Степняк. — Знаю і всіляко підтримую. І гадаю, що саме йому належить представляти наші розпорошені тепер сили на міжнародному форумі.

Енгельс розвів руками.

— Вибачте, я сьогодні, здається, досить безтактно себе веду. Ви не образились?

— Ні, — щиро зізнався гість. — Адже правду говорять тільки тому, кого поважають, у кого вірять. Чи не так?

— Я стомився, — сказав Енгельс, — нерви здають. Хотілося прийти до конгресу без чвар і оцих публічних перепалок. Але на всі мої листи, звертання ні Гайндман, ні посибілісти не відгукнулися.

— Розходився цей Гайндман, — сказав Степняк. — Лідера з себе корчить, вождя. Дивно, як Евелінги його відразу не розкусили?

— Вони пропонують нам бій, — продовжував Енгельс. — Що ж, вони матимуть бій. — Він надовго примовк, утупився в аркушик рукопису, що лежав на столі, а згодом додав: — Не змушуйте мене, Сергію, агітувати ще й вас на конгрес.

Розпрощалися сухо. У кожного на душі був якийсь неприємний осадок, що пояснювався, мабуть, не так суперечливим тоном розмови, як утомою.

Пізнього вечора, повернувшись од Енгельса, Степняк сів за листи. У принципі погоджуючись з можливістю взяти участь в конгресі, він доводив Лафаргові, чому, з яких міркувань йому не личить «сунутися в цей конгрес». Натомість настирливо рекомендував Плеханова: «Якби здоров'я дозволило Жоржу, було б надзвичайно добре, аби він поїхав...»

За кілька днів надійшла відповідь Лафарга. Поль писав, очевидно, збагнувши, яку болючу струну Степнякової душі так необачно зачепив минулого разу: «...Така людина, як Ви, цілком повноважна сама собою і ніскільки не потребує особливих повноважень від будь-якої групи... Комісія щаслива бачити Вас серед тих, хто підписав циркуляр...»

А ще за якийсь тиждень Сергій Михайлович тримав у руках повідомлення організаційної комісії, де серед багатьох підписів стояло й «Степняк» — від Росії.

Друзі поздоровляли Степняка, його ім'я ставало неначе символом незборимості, сили духу. Тільки він дивився на все спокійно, навіть скептично, його найбільше займали тепер книги. Написані й ненаписані. Невдовзі мала вийти «Кар'єра нігіліста», а в голові — безліч планів, сюжетів, образів; вони перепліталися, мішалися, творили осібний, нікому не підвладний світ; жив у ньому, тільки подеколи вириваючись для якихось буденних клопотів.

Одначе так тільки здавалося. Досить було зазвучати в тому звичному житейському хорі іншої ноти, як Степняк насторожувався, напружувався — готовий кинутись на прю. Варто було Гайндману виступити в «Джастісі» з твердженням, ніби підпис Степняка (і Парнелла) в повідомленні поставлено без його згоди, як Сергій Михайлович одразу вдарив на сполох. Він уже знав ці прийоми, опортуністи не гребували нічим, аби опорочити конгрес, бодай учасників цього прслетарського форуму.

Не зволікаючи ні хвилини, Степняк цише Елеонорі листа, яким запевняє, що зостаться на попередніх позиціях, що твердження Гайндмана — ворожий наклеп, і просить передати його думку членам організаційної комісії. Того ж дня він одвідує Енгельса.

— Ну, що, молодий чоловіче, колісниця історії зачепила й вас? — вітаючись, говорив Фрідріх Карлович.

— Од Гайндмана до історії — як од землі до неба, — сказав Степняк. — Не второпаю тільки, не вкладається в моїй голові: як людина може вдаватися до такого? Бувають суперечки, але отак відверто, нагло брехати...

— Нічого дивного. Гайндман відчуває свою поразку, тому й хапається за що попало. Це спалах безсилої люті, дорогий Сергію... А ви молодець! — мовив раптом. — Мені інколи здавалося, що ви збайдужіли до справжньої боротьби, надто захопилися своїми романами.

— А тепер? — запитав Степняк.

— Сьогоднішній прецедент переконує в іншому. У ваших грудях ще не погас вогонь.

— Він і не згасне, Генерале, поки там б'ється серце.

— Певен, що так. А оце вам наука. Ніколи не намагайтеся стати над життям. Я вже, здається, говорив: бути політиком поза політикою...

— ...Неможливо, — докінчив Сергій Михайлович.

— Так, неможливо. Це аксіома, істина, що не вимагає доказів. — Енгельс раптом запитав: — Що ви думаєте робити?

— Я написав Туссі, ось лист, — Степняк простягнув Енгельсові складеного вчетверо аркушика. — А завтра піду в «Джастіс», понесу спростування.

— Гайндман своя людина у «Джастісі»... — Енгельс болісно скривився, випив якоїсь рідини, що стояла у склянці поруч, на столі. Видно, говорити йому було важко.

— Нічого, — зрозумів його думку Степняк. — Я доведу їм, що це брехня, наклеп, що ми, емігранти, солідарні з міжнародним соціалістичним рухом. Гайндман, очевидно, розраховує на моє мовчання, на те, що я не осмілюся виступити проти такого авторитета, а я це зроблю, виступлю. Не в «Джастісі», так в іншому виданні.

Енгельс підійшов, злегка потиснув йому руку.

— Прекрасно, громадянине, — мовив хрипливо. — Це велике щастя, що ваш революційний рух має таких борців, як ви, Плеханов, Лопатін. Можна бути певним, що ви не пустите його самопливом, не віддасте на поталу славолюбцям і опортуністам.

— Спасибі, — подякував Степняк. — Сьогоднішній прецедент справді повчальний для мене. Я багато дечого збагнув нового. Ми будемо використовувати кожну найменшу можливість, аби продемонструвати свою солідарність з пролетаріями усього світу. Гадаю, було б доцільно, аби наступне повідомлення про конгрес від Росії підписала група товаришів: Плеханов, Засулич, Аксельрод... Я з ними погодив. І Лавров приєднається. Адже він там, у Парижі. Нехай вороги наші не думають, що ми одинокі, що в нас нема спільності.

Енгельс по-дружньому обняв Степняка.

Конгрес розпочався, як і передбачалося, 15 липня в Парижі. Ні Енгельс, ні Степняк туди не поїхали. Першому почувалося зле, і він, дотримуючись заборони лікарів вирушати у далеку дорогу, дні й ночі працював над останнім томом «Капіталу», другий, Сергій Михайлович, напередодні одержав застереження про можливий арешт і видачу його властям. Ні для кого з урядовців не було таємницею, що вбивство Мезенцева — справа рук Кравчинського, котрий живе в Лондоні під прізвиськом Степняк, і вони, звичайно, не втрачали надії розправитися з терористом. Крім того, були й інші важливі причини, що утримували Сергія Михайловича від поїздки, серед них — його нелюбов до масової полеміки.

Проте — як би там не було — обидва пильно стежили за ходом конгресу. З листів і газет знали, що відкриття його було урочисте — зала прикрашена прапорами і квітами, колишні комунари принесли дивом уцілілі бойові знамена, кожен делегат мав на грудях червону гвоздику — емблему Комуни.

Степняка цікавили женеvці. Він уже знав, що Плеханов, Засулич і Аксельрод поїхали до Парижа, що там до них приєднався Лавров. Як виступить Жорж? Який матиме резонанс його промова? Це немаловажно. За роботою конгресу стежать усі — друзі й недруги. Голос Плеханова — це голос борців, живих і мертвих бійців революції. Його почують, з кам'яних стін паризького палацу він долине до Петербурга, в Сибір, на Україну, запалить серця тисяч і тисяч... Коли б тільки хвороба не зашкодила Жоржеві.

І раптом — Степняк радів, ходив по кімнаті, аж поскрипували під його твердими кроками дошки, — раптом — Плеханов... Триумф! Виступ його кілька разів переривався оплесками, слова його тонули у вигуках схвалення...

— Молодчина Жорж! Я вірив у нього. Молодець! Чуєте, містер Шоу? — звертався до нового свого товариша. — За такими, як Плеханов, майбутнє нашої революції.

Шоу усміхався, від чого зморшки на його лиці ряснішали, стрижений йоржиком чуб настовбурчувався.

— Я знаю одну людину, в руках якої майбутнє вашої вітчизни, сер, — кавав. — Ця людина — ви!

— Браво, містер Шоу! Браво! — плескала в долоні Лілі. — Сергій Михайлович великий альтруїст, він готовий жертвувати всім заради справедливості, навіть власними заслугами.

Степняк з подивом дивився на друзів.

— Ваша скромність відома, — вів далі Шоу, — але ми не дозволимо применшувати здобутих вами заслуг. Ваш соціальний рух висунув стількі прекрасних особистостей. Герцен, Бакунін, Кропоткін, ви, Плеханов... Даруйте, може, я змішую різні поняття, ставлю на одну площину діячів різних напрямів, проте в нашому розумінні вони заслуговують шани.

— Маєте рацію, містер Шоу, — стверджував Степняк. — Ми люди різні, хоч нас і єднає ненависть до деспотизму. Я не у всьому згоден з Плехановим, однак люблю його за твердість, відданість революції. До речі, Фанні, чи не запросити нам Жоржа сюди? Кращої нагоди не буде.

— Тоді вже всіх — Віру Іванівну, Павла... Правду кажучи, я за ними скучила.

— Познайомимо їх з Енгельсом. Жорж давно прагне познайомитися з Фрідріхом Карловичем.

— На жаль, нікого з них не знаю, — мовив Шоу, — а то й від себе запросив би. Розраховуйте на мою допомогу, містер Степняк.

Того ж вечора, провівши гостей, Степняк писав Плеханову, захоплювався його виступом і всіляко запрошував одвідати Лондон. Листа повезла сама Фанні Марківна — останнім часом їй почувалося надто погано, дається взнаки нервові виснаження, то, може, поїздка розвіє втому, хоч трохи поліпшить настрої. До того ж у Парижі нині повно земляків, співвітчизників, з декотрими украй необхідно було зустрітися.

— Будь обережна, Фанко, — напучував дружину Сергій Михайлович. — Вітай усіх наших.

Він провів її на пароплав, що відходив до Франції, і довго стояв, дивився услід, аж поки судно не розтало в тумані.

XX

Плеханов писав, що він радий був би приїхати («Вас хотів би бачити усім серцем, а Енгельса всією головою»), однак не певен, що це вдасться, бо грошей нема. «Якщо б, чого доброго, у вас виявилася сума, здатна покрити витрати, надсилайте її, я скажу велике спасибі і приїду негайно».

Знову ці кляті гроші! Все життя переслідують... Нема грошей. Бракує грошей...

Бісове сміття!.. Однак треба щось робити. Кращої наго-

ди справді навряд чи діждатися. А зустрітись конче необхідно. Стільки справ!

Зібравши все можливе, Степняк надсилає потрібну суму до Парижа Плеханову, а за кілька днів вони зустрілися.

— Хлопці! Вісові душі!..— обнімав зразу обох.— Де ж ви так довго барилися?.. А повернись-но,— крутив Георгія,— який козак вимахав... Стрункий, замашний... І ти, брате, нівроку,— штовхав Аксельрода.— Заходьте ж, заходьте. Ну й козарлюги!

— А ви справді, мов Тарас Бульба,— сказав Плеханов.— Змужніли, поогряднішали. Це ж скільки? Шість років не бачились.

— Чому ж Віра Іванівна не приїхала? — запитала Фанні Марківна — вона повернулася з Парижа раніше очікуваного.

— Ніколи. Справи. Вона приїде пізніше.

— Ну й ну! — радів Степняк.— Навіть не віриться. Скільки води утекло... Пішли в дім. Фанні, запрошуй. Жаль, вина немає.

— Хто сказав — нема? — заперечив Аксельрод.— Шампанське! Лавров передав. «Нате,— каже,— вип'єте за моє здоров'я».

— Молодець Лавров.

Подорожні роздягалися, вмивалися, всіх охопив святковий настрій.

— Розповідайте ж, як там і що,— допомагаючи дружині, прохав Сергій Михайлович.— Чим закінчився конгрес? Що за бійку вчинили анархісти?

Запитань у нього безліч.

— Шкода, що ви не приїхали,— сказав Плеханов.— Усі цікавилися, перепитували. З вами, Сергію, наша група була б куди солідніша.

— Справа не в кількості представників,— заперечував Степняк.— Ваш виступ, Георгію, прекрасний, горджуся вами.

— Ну, так уже й гордитесь,— скептично мовив Плеханов.— Я говорив про те, чим живемо, дорогий Сергію. Ми повинні чітко відмежуватися од усього наносного, випадкового.

— Ви вважаєте, що його так багато?

— Перекоаний. І воно шкодить нам уже. Народництво...

— Вам аби зійтись, так і почнете,— втрутилася Фанні.— Потім будете сперечатись.

— А хіба ми що? — здивувався Сергій і презирнувся з Жоржем. — Ну, гаразд, гаразд... То що там вчинили анархисти?

— Кинулися на нас з стільцями, — сказав Плеханов. — Хотіли дезорганізувати конгрес, викликати бійку, аби його закрили. А делегати зім'яли їх, виставили геть. Взагалі, повинен вам сказати, ось Павло підтвердить, такої одностайності, такої підтримки я ще не бачив. Конгрес од першого дня до останнього проходив якнай-успішніше. Опортуністи зазнали повного краху.

— Усім набридли їхні брехні, — додав Аксельрод. — Пролетаріат зрозумів, що тільки марксистки кличуть його на правильний шлях. Зговір з буржуазією, терпіння, очікування, які проповідують посибілісти й гайндманівці, нікого вже не тішать.

Степняк шкодував, що не вдалося побувати на такому важливому зібранні, показував верстку нової своєї книги.

— Як Фрідріх Карлович? — допитувалися гості. — Здоровий, дужий?

— Сьогодні я в них була, — сказала Фанні. — Генерал почуває себе нічого, сидить над рукописами. А взагалі здоров'я його...

— Він ніскільки себе не щадить, — домовив Степняк. — Дивуюся його працьовитості. Він може сидіти день і ніч. Це титан. Все його цікавить, до всього він уважний. Дуже хоче Віру Іванівну бачити, зацікавила вона його своїм «Нарисом історії Міжнародного товариства робітників».

— Коли ми до нього підемо? — запитав Аксельрод.

— От якби це вчора — можна було б одразу й піти. У неділю до нього заходять всі, хто хоче. Я постараюсь домовитися.

Степняк доливав у склянки шампанського, але його майже ніхто не пив, хіба що Аксельрод, бо Плеханов відмовився навідріз — мовляв, хвороба, лікарі не дозволяють. Він справді мав хворобливий вигляд — жовтаве обличчя, блискучі, запалені очі... Вони ще не говорили про партійні справи, про те, чим жили всі ці роки, але Сергій Михайлович відчув: Плеханов виріс, виріс непомірно, з ним будь обачним.

— Які вісті з батьківщини? — запитав. — Вам там ближче, видніше.

— Нічого відрадного, — сказав Плеханов. — Серед активно діючих груп соціалістів у Петербурзі виділилась

була група Дмитра Благосва. Але її розгромили, а самого Благосва вислали до Болгарії. Оце вам і новина.

Неподалеку скрикували паровози, Паранька, що кунала біля каміна, сонно скидалася, вибалуженими очима дивилася на господаря і, пересвідчившись, що все гаразд, дрімала знову.

— А ви непогано влаштувалися, панове емігранти, — напівжартома зауважив Аксельрод. — Затишно... Особнячок, садочок... Зовсім непогано.

— Тепер на щось схоже, — сказала Фанні Марківна. — А було — пуста пусткою.

— Усі мої гонорари тут, — додав Степняк. — Плюс оці ось руки, — показав великі згрубілі долоні. — Пригодилося і пильщикування, й слюсарювання, і чоботарство. Правду кажуть: навчись — на старість як знахідка буде. ...Фанні Марківна прибирала зі столу.

— Теж мені козаки — пляшку шампанського не осилили.

Переглянулися, посміхнулися.

— Пам'ятаєте, як сходилися у Малиновської? — запитав нараз Плеханов. — Миска огірків, хлібина.

— Хтось, бувало, вина принесе, — додав Сергій Михайлович. — Щаслива юність. Скільки було нас! А нині — одних нема...

— А ті, що в, розбрелися, — сказав Плеханов. — Хто анархізмові молиться, хто лекціями промишляє, зрікшись політики...

— Так і живемо.

— За всіх історій, Георгію, були ті, що йшли попереду, боролися, були й попутники, — мовив Степняк. — Закономірність.

— Знаю, але ж прикро. Нас тут жменя, купка і не можемо поладнати. Давно назріла потреба об'єднатися.

— На якій же основі? — запитав Степняк.

— Марксистській. Теорія Маркса вивела нас із лабіринту протиріч, у яких билася наша думка під впливом Бакуніна.

— Застряв усім вам в зубах Бакунін.

— Бо таки застряв, Сергію. Лавров і Кропоткін досі ніяк не виколупають.

— Бакунін — ранкова зоря російської революції.

— На жаль, її світло багатьом засліпило очі. І хочете ви того чи ні, а бакунінський анархізм досі випирає з ваших писань. Ваші портрети й статті не що інше, як оди терору і терористам.

— Договорилися,— кинув Аксельрод.— Варто було їхати такий світ, щоб псувати один одному нерви.

— Нічого, Павле,— спокійно мовив Степняк,— чому бути, того не минути.

— Даруйте,— вибачався Плеханов,— я не вважаю образою, коли друзі говорять один одному правду.

— Авжеж, авжеж,— підтримав Степняк і засміявся,— тим паче, що мені, як господареві, не випадає дражнити гостей... Але, дорогий Георгію,— повертався до попередньої теми,— я описую реальних людей, реальні факти, зрештою, те, що дороге усім нам.

— І основане, знову ж таки, на хибній теорії фанатизму, віри в природжену революційність мас.

— На прикладі Перовської і Желябова молоде покоління вчитиметься революції,— ствердив Степняк.

— Краще сказати — терору. Ми повинні дати молодому поколінню не бомбу й кинджал, а революційну ідею, що своїм внутрішнім змістом дорівнює динаміту. Ось сенс нинішньої нашої роботи. І чим швидше, Сергію, наш революційний рух позбавиться псевдонародництва і озброїться марксизмом,— тим краще. Ми багато втрачали, не утруднюючи себе розумінням і засвоєнням на практиці теорії великого вчителя пролетарів усіх країн.

— Вважайте, що ви переконали мене, дорогий Георгію. Ми ще до цього повернемося. А зараз — вибачайте, пізно.

— Як знаєте, Сергію,— сказав Плеханов.— Ми свої. Гірка правда ліпше солодкої брехні.

— Будемо спочивати,— усміхнувся Сергій Михайлович,— ранок вечора мудріший.

Тиждень видався клопіткий. Не діждавшись виходу «Кар'єри нігіліста», Степняк розпочав невелику повість — «Будиночок на Волзі», сюжет якої вже давно його хвилював. Крім того, разом з міс Буль ще раз перечитував набраний текст роману. Лілі виявилася добрим знавцем мови, прекрасним стилістом. Сергій Михайлович захоплювався нею.

— У коледжі я любила писати твори на вільну тему,— хвалилася Лілі.— І завжди мала найвищий бал.

— А мене, мабуть, шифровані листи привчили до писання,— жартував Степняк.

— Як це?

— Кожного листа, якого ти комусь надсилав, належало зашифрувати. Наприклад, читалося тільки п'яте слово.

Уявляєте? Щоб написати звичайного листа, треба було робити його уп'ятеро більшим.

— Справді,— сміялася Лілі.— Викладачі пророкували мені журналістську кар'єру, а я кинулася в музику. І так невдало,— дивилася на сухі тендітні руки.— Підвели мене, почали боліти од частих вправ.

— Ось відкриємо газету чи журнал, візьмемо вас, Лілі, в редакцію. Підете?

— Із задоволенням, Сергію Михайловичу. Мені так подобається з вами,— сказала і зашарілася.— Біля вас стільки цікавих людей. Після поїздки туди, на вашу батьківщину, вони стали мені ближчими, якимись ріднішими. Дивно, правда? Англійка з діда-прадіда, англійського виховання, а от прив'язалася до вас...

— Мила дівчино, національність — це ще не все. Скільки он їх, і ваших і наших, котрим своє, батьківське, все одно що чуже?! Важливо, чим виповнена ваша душа, ваші прагнення. На барикадах Комуни, в Герцеговіні було багато людей різних мовою, вірою, але їх єднало одне: боротьба.

Слухала, видивлялася на нього великими своїми очима, боготворила.

— Я так мало про вас знаю, Сергію Михайловичу. Розкажіть мені про ваш край, про Україну. Дуже хотілося заїхати туди, та не од мене залежало. Ми з вами колись побуваємо у степу, біля Дніпра?

— Не нагадуйте про це. Найкраще розкаже вам про мій край Шевченко. Це наш великий поет.— Степняк одвернувся, узяв з полиці книжечку.— Ось вам «Кобзар», його книга.

— Але я не вчитаю по-українськи,— вертіла в руках — обдивлялася книгу.

— Вчитаєте. Українське письмо близьке до російського.

— Що таке «Кобзар»?

— Співець. Є на Україні такі мандрівні люди, переважно сліпці. Ходять од села до села, співають пісень, розносять вісті. Народ любить їх, називає божими людьми. Ось послушайте, як пише про них Шевченко.— Брав книжку, легко знаходив потрібну сторінку, читав: — «Перебендя, старий, сліпий,— хто його не знає? Він усюди вештається та на кобзі грає. А хто грає, того знають і дякують люди...»

— Перебендя...

— Так у нас називають балакучих, жартівників.

— Я хочу знати цю мову, Сергію Михайловичу. Навчіть мене. Добре? Хочу прочитати вашого Шевченка.

Набагато молодша (тринадцять років!), недовго знають, а звик до неї, як до своєї, рідної. Нема її день, і вже не по собі, хочеться бачити ті великі, наче здивовані чимось очі, високе відкрите чоло, легкі пасма волосся... Хочеться чути її голос — мелодійний, тихий, трохи журливий... Навіть Фанні це стала помічати, кепкує: чи не закохався на старість?.. Хто його знає, всяко буває в житті... От же скільки мороки, а побачить дитину, і серце заходиться. Так чомусь радісно — чути дитячий сміх, навіть плач, — радісно і сумтково... Це, мабуть, через відсутність власних дітей. Певне, в житті людини настає час, період, коли вона за покликом природи, предків має бути продовжувачем роду... Має. А де він, той рід, те продовження?.. Батьки не діждалися, з братом Дмитром хтозна-коли списувався. Отак, отакий з нього продовжувач роду...

...Уночі йому почувалося зле. Нило серце, снились якісь страхіття. Кілька разів уставав, одчиняв вікно, стояв — прислухався до нічних звуків. Навколо лежала розріджена вуличним світлом темінь, десь, мабуть, у пристанційному сквері, скрикував пугач... на вежі вибив годинник...

Вертілася в ліжку сонна дружина. Свинцево важкіла голова. Боліло в скронях. Сергій Михайлович тихо, аби не почула Фанні, висунув шухляд, дістав сигарету, понюхав, довго м'яв пальцями... Що сталося, Сергію? Все ж ніби добре, у тебе гості — жадані друзі, ось-ось вийде книга... власне житло на зеленій околиці, камін, собака Паранька... Тебе знають, люблять, з тобою рахуються... Ти вже розпочав нову книгу... чому не спиться?

Чому?

Сергій Михайлович навшпиньки пройшов на кухню, запалив, глибоко затягнувся. Глипнула оченятами, зівнула Паранька. Так — чому ж? Набрідло щодня позичати по фунту-два стерлінгів, аби хоч перед гостями не показати свого убозтва? Вони знають, од них не сховаєшся, вони такі ж самі. Та й не соромишся ти їх, бо то — свої, побратими...

Що ж тебе мучить? Скоро світання, день з його новими клопотами, а ти стоїш, куриш... Давно не палив, уже забувся й коли...

Викуривши сигарету, Сергій Михайлович повернувся

до спальні, приліг, але заснути вже не заснув, лежав з відкритими очима, думав. Приїзд товаришів, розмова з Лілі, суперечка з Плехановим збурили в ньому далеко і близьке минуле, навернули спомини, умить в уяві баскими лошаками промчали літа, яких не вернути, яких не забути. Ніколи ще не було так жаль їх. Так ось воно що! Колись дивувався з Бакуніна, його відреченості, а тепер... Ні, ні! Він нічим не подібний до того старого, згасаючого вулкана, яким він побачив тоді Бунтівника. То було давно — захоплення, схилення, розчарування... От тільки жаль, жаль... Де той кинджал, якого подарували йому італійці? Зламався, викинуло... Де Балкани, Беневенто?.. «Живію юнаці соколови!»

Ось воно що, пане, містер — як там іще? — Степняк. Літа. Нікому, ніколи й ніде не вдавалося від них заховатися.

Карл Пірсон, філософ і математик, запрошував до театру. В «Новелті», одному з фешенебельних театрів Лондона, показували Ібсенову «Нору». П'єса, як і сам прецедент її появи на підмостках Англії, викликала різнотолки. Газети відверто й завуальовано виражали своє невдоволення Ібсеном, норвежцем, що посмів підняти руку на буржуазні засади суспільства, ібсеністи намагалися виявити до нього, його творів щонайбільшу прихильність. Поки точилися ці суперечки, що, звісно, розпалювали цікавість публіки, спритні театрали готували нові спектаклі.

Степняки ще раніше пообіцяли Пірсонам скласти їм компанію і тепер агітували гостей.

— Ви навіть не уявляєте, який це на рідкість симпатичний чоловік — Пірсон, — говорила Фанні. — Милый, простий, тактовний. З англійців він мені найбільше подобається, власне, тільки він і подобається.

— Фанні, ти ображаєш інших наших друзів, — зауважував Сергій Михайлович. — Що сказали б Вестол, містер Гарнет, Уільям Морріс, зрештою — чим тобі не симпатичні Фрідріх Карлович, Евелінг, Бернс, Шоу?.. Не говорю вже про жінок.

— Не про них мова, — пояснювала Фанні. — А Фрідріх Карлович поза всякими сумнівами, Пірсон — після нього.

— Тоді згоден, — сміявся Сергій Михайлович. — Пірсон справді заслуговує високої похвали. Він видає журнал «Біометрика», доводить необхідність застосування математики в біології та інших науках взагалі.

— А що? Це цікаво, — обізвався Плеханов. — Охоче познайомлюся з Пірсоном.

— Він і публіцист, виступив з чималою рецензією на мою «Грозову хмару», — вів далі Степняк. — Людина різностороння.

— Умовили, йдемо, — резюмував Аксельрод, — до того ж, здається, будемо дивитися «Нору», не Пірсона.

Карл Пірсон дійсно виявився оригіналом. Ще до вистави, коли Степняк їх познайомив, жваво розпитував про сучасні тенденції нігілізму (Плеханов не став заперечувати цього терміна), запрошував до себе («Це десять хвилин ходу від Уайлдвуд Фарм, містер Степняк знає, в мене чудовий котедж»).

Однак справжню насолоду вони мали від знайомства з Шоу. Бернард сидів у службовій ложі, помітив їх і під час першого ж антракту пересів. Він полонив незвичайною життєрадісністю та дещо, правда, дивною манерою суджень.

— Як вам Ібсен? — допитувався і, не чекаючи відповіді, провадив: — Я зачарований!.. Сміливо, оригінально... Куди Шекспірові.

— Чому, власне, Шекспірові? — здивувався Плеханов.

— Усі чомусь вважають його божеством.

— А ви — ні?

— Абсолютно! Усяке ідолопоклонство гальмує думку. Шекспір описовець, спостерігач, а не мислитель. — Шоу говорив голосно, різко, на них уже почали звертати увагу, та він на те не зважав.

— Не дивуйтеся, товариство, — жартома докинув Степняк, — кепкування над авторитетами — природжена риса містера Шоу. Це навіть френологи визнають. Вони, наприклад, дослідили, що там, де в людей так звана «шишка поваги», у нашого друга — западина.

Всі, в тому числі й Шоу, засміялися.

— Два віки світ захоплюється Шекспіром і раптом такий різкий поворот, — сказав Аксельрод. — Дивно все-таки.

— Шекспір відродив драму, театр, це так, — згодився Шоу. — Але то було в епоху середньовіччя. Невже ми такі убогі, що мусимо вдовольнятися давниною? Колись хтось сказав, що Уільям великий, а ми й досі поклоняємося. Смішно, панове.

— Це ви занадто, містер Шоу, — зауважив Плеханов. — Думаю, ніхто вас не підтримає. Не будь ми познайомлені

як друзі, я не стерпів би такої наруги над великим бардом.

— Наруги? — підхопив Бернард. — А чого варта його мораль? «Бути чи не бути?», «Дотлівай, недогарку!...» А я не тліти хочу, життя — не тління, це вогонь, факел.

— Але, — заперечив Плеханов, — це ж говорить не Шекспір, а герої його драми.

— Все одно герої — рупори автора.

Високий, неймовірно худий, вертлявий, з великими відтопиреними вухами на стриженій йоржиком рудій голові і з широко роздутими ніздрями, — він був схожий на Мефістофеля з якогось провінційного театру.

— Жаль, не доводилося читати ваших п'єс, містер Шоу, — сказав Плеханов. — А то б ми з вами посперечалися. Певен, що піймав би вас на тому ж самому, за що ви критикуєте Шекспіра.

— А його, до речі, в цьому і звинувачують, — додав Степняк. — Пам'ятаєте, Бернарде, що писали про ваш «Другий острів Джона Буля»?

— Наївні люди! — вигукнув Шоу. — Вони вважають, що мої звинувачення мають зворотну силу. — Були в оцих словах і впертість, впевненість у собі, і легка іронія — мовляв, усі грішні, але моя перевага в тому, що нападаю я.

Розпочиналася наступна дія, вони мали заходити. На виставі Шоу був такий же непосидючий, вертлявий, бурхливо реагував на гру акторів. Здавалося, він був учасником всього, що відбувалось на сцені, і тільки з волі постановника мусив сидіти тут, між глядачів, стримувати чи збуджувати їх почуття.

— Ібсен — великий талант, — говорив він після вистави. — Це єдиний, хто правильно вирішує найгостріші проблеми сучасності, б'є по брехнях і лицемірству міщанства.

Однак було вже нерано, дискутувати з Шоу ніхто не став, і він розпрощався.

Зранку вирушили на кладовище Хай Гейт. Стояла гарна погода — хоч літо й хилилось до осені, людей було обмаль. Старенький, скрипучий омнібус довів їх до входу на цвинтар.

— Та й щільно ж тут! — здивувався Аксельрод. — Живе людина в тісноті і вмирає в тісноті.

Сергій Михайлович провів гостей до могили. Невеликий квадрат з низеньким бордюриком, у ногах спочилого ваза з свіжими квітами, мармурова дошка з написом...

— Оце все,— не то ствердила, не то запитала Лілі.— Все, що лишилося од великої людини.

Вони стояли, схиливши голови, в щільному оточенні пам'ятників, хрестів, стел, мовчки дивилися на квадратик землі, де вічним сном спочивала людина, котрої ніхто з них ніколи не бачив, але яка була для них всім — батьком, учителем, другом. Колись давно, років двадцять тому, вони вперше почули про Маркса, причастилися його великою ідеєю і відтоді не розставалися з ним, несли це ім'я, ніби прапор, знамення майбутнього.

— Тут лежить плоть, дорога Лілі,— сказав Сергій Михайлович,— яка вже, звичайно, нічого не варта. Але це не все, як ви кажете, далеко не все. По смерті людини зостаються її діяння. Істина прописна, але щодо Маркса — виняткова. Те, що він створив, під силу тільки титанові. І за кількістю і за значимістю.

Плеханов злегка стиснув його лікоть. То був потиск підтримки, Сергій Михайлович це зрозумів і ледь кивнув у відповідь.

— Даруйте, я не те хотіла сказати,— зашарілася Лілі.— Ви мене не так зрозуміли. Я цілком свідома того, що великі люди безсмертні. Однак дивовижно, що вони сходять зі світу так само, як і всі прості...

— Тим вони й великі, дорога Лілі, що живуть звичайним людським життям, а творять на віки,— сказав Плеханов.

— Кажуть, його побратим, Фрідріх Енгельс, ось уже скільки років розбирає архів Маркса і знаходить усе нові праці,— мовила Лілі.

— Вам треба у нього побувати, Лілі,— докинула Фанні Марківна.

— З радістю,— загорілася дівчина.

— Підемо колись разом, у будень,— твердо пообіцяла Фанні.

Вони постояли з півгодини, але їй того було досить, щоб думки пронесли їх через усі злети й невдачі, яких зазнали, сповідуючи ідеї великого вчителя, а серця щоб по вінця виповнилися тугою.

По дорозі назад Степняк завів усіх до харчевні Джека Строу («Тут Мавр любив посидіти з друзями»), а потім, пішки спустившись з Хайгейтських горбів, за годину вони опинилися на Мейтленд парк роуд.

— Уявіть собі, — сказав Сергій Михайлович, — тут ходив Мавр. Цією вулицею, цим тротуаром. Дихав оцим повітрям.

— І мріяв про повернення на батьківщину, — додав Плеханов.

— Доля емігранта... Сюдою поспішали до нього друзі з усього світу. І наші Герман Лопатін, Лавров...

— Вулиця славетних, — сказав Аксельрод, примружено здивляючись у перспективу Мейтленд парк роуд.

Проїшли ще з півкілометра і зупинилися біля невеликого білого будинку в сквері.

— Ось цей будинок, 41, — сказав Степняк. — Тут він жив, звідси пішов у безсмертя. Вікна другого поверху — он ті, троє, — то кабінет.

— Що там тепер? — запитала Лілі.

— Очевидно, живе якийсь підприємець або комерсант, — пояснив Степняк. — Із тих, кого Маркс таврував. Бібліотеку і частину речей перевезли до Енгельса, тут недалеко.

— Правда, що Маркс дуже бідував? — допевнялася Лілі.

— Правда. Енгельс не раз рятував його сім'ю мало не від голодної смерті.

— Звідки вам відомі такі деталі, міс? — поцікавився Плеханов.

Дівчина глянула на нього великими гарними очима.

— Знайома розповідала, Шарлотта Вільсон. Вона соціалістка, Сергій Михайлович її знає.

— Кого тільки він не знає! — напівжартома кинув Георгій. — За ці дні, Лілі, я переконався, що наш друг користується в Лондоні необмеженою популярністю.

— Не роблячи, однак, для того ані найменшого кроку, — зауважив Степняк. — Просто кокні, тобто справжні лондонці, полюбляють сенсації. Однією з них був і мій приїзд. Приїзд, як вони пишуть, апостола нігілізму. Члени парламенту, підприємці, комерсанти прагнуть зав'язати зі мною стосунки. Не розумію тільки, для чого це їм.

— Усе для тієї ж сенсації, — сказав Плеханов. — Уявіть собі, скажімо, лорд Гаррісон і нігіліст Степняк. Інтригуюче.

— Можливо.

— Перші рік-два, — додала Фанні Марківна, — Сергієві спокою не було з тими запросинами. Що не день, то й листівка, лист...

— І що ж, устигали, Сергію? — запитав Плеханов.

— Коли як. Слава — мов жінка, любить увагу.

..Отак гуторячи, вільно переходячи з розмови на розмову, проблукали до вечора. Голови гули од вражень, думок, почувань. І коли після чаю господар запропонував партію в шахи, ніхто не підтримав.

Одного дня вони таки зійшлися — емігранти з далекої, повітої туманом батьківщини. Серед них не було багатьох, що йшли колись поруч, кому хотілося б зараз потиснути руку. Хто відійшов назавжди, хто ще тягнув — на каторзі, у казематах...

Колись, на зорі тривожної своєї юності, вони мріяли переінакшити світ, позбавити його злиднів та утисків і віддавали для цього весь пал сердець, знання, талант; ризикуючи життям, вони безстрашно кидалися на штурм, зазнавали удач, втрат, але ніколи не каялися.

Переінакшити світ їм не вдалося, їх долею стала емігрантищина... Проте й тут, за чужими горами, ріками і морями, вони не втратять надії.

— Скільки ж це ми не бачилися? — задумливо сказав Плеханов, оглядаючи нечисленне товариство. — З вами, — звертався до Чайковського, — літ, певне, п'ятнадцять, а з вами, Петре Олексійовичу, хоча й менше, а все ж давно.

— Давно, — проказав Кропоткін.

Фанні Марківна подавала чай.

— Давно, Георгію, — повторив Кропоткін. — Здається, минула вічність.

— Епоха, — докинув Аксельрод.

— Справді — епоха, — підхопив Степняк. — Епоха боротьби і поразок.

— Боротьби, Сергію, — поправив Плеханов. — Тільки так. Ні для кого не таємниця, що наш революційний рух переживає кризу, але він стає на шлях свого правильного розвитку. І це закономірно.

— Поразок у нас поки що більше, ніж успіхів, — зауважив Степняк. — Нема потреби закривати на них очі.

— Звичайно, дорогий Сергію, — вів далі Плеханов. — Перемоги й поразки — неодмінні компоненти борні. На них слід учитися.

— Про це народ давно склав приповідку, — підтримав Кропоткін. — Хоча й учоба, скажу вам, буває різна, приводить до різних наслідків.

— Від кого ж це, по-вашому, залежить? — глянув на нього Плеханов.

— Що, власне?

— Таж наслідки.

— А це вже як подивитися. Одного, наприклад, задовольняє й те, чого ми добилися, інший шукає кращого...

— І вдається до старих засуджених методів,— додав Плеханов.

Натяк прозвучав аж надто прозоро, Кропоткін демонстративно відсунув склянку з чаєм.

— Ви, Георгію, домовляйте, коли почали,— сказав вимогливо.— Щоб ясніше.

— Коли не ясно, будь ласка,— надто спокійно відповів Плеханов.— Мене особисто бентежить те, дорогий Петре Олексійовичу, що ви й досі — після такої науки! — ніяк не розпрощаєтеся з анархізмом. І замість того, щоб виробляти одну, спільну, платформу, тягнете назад, гуртуєте довкола себе анархістські елементи, пропагуєте анархістські ідеї.

— Багато ж ви встигли за ці дні.

— Це я знав і раніше, до приїзду сюди.

Між ними й колись траплялися суперечки, розходження. Але то було колись, вони почували себе ще необстріляними молодиками, у яких все попереду.

Тепер усе звучало по-іншому. Нині за столом сиділи високочолі, сиві чоловіки, у котрих за плечима тюрми, барикадні бої, тяжкі хвилини прощання з вітчизною. Їм було не байдуже, що зробив з ними час, у їх розмові траплялося чимало різкого, гіркого, однак обійтися без неї вони не могли: це було б нещиро, не по-товаришки.

— Ми вільні у виборі шляху,— втрутився Степняк.— Мені так само не подобається ваше, Петре Олексійовичу, захоплення, хоч я й сам був колись запеклим бакуністом.

— І ти, Брут,— сказав Кропоткін.— Та чи знаєте ви, панове, товариші, друзі, що цими ідеями живляться нині сотні умів? Що Бакунін і досі для них авторитет, прапор, за яким вони підуть в огонь і воду?

— Цілком припустимо,— сказав Аксельрод.— Але ми, прихильники Маркса, тим і відмінні, що збагнули силу нових ідей.

— Зачекайте, Павле,— підвівся Плеханов.— Зовні революційний анархізм справді ще й досі має своїх послідовників. Але майбутнє, товариші, не в їх руках. Пролетаріат — ось авангард революції. Пролетаріат, очолений людьми, які правильно розуміють вчення Маркса і роблять з нього правильні висновки.

— На шляху революційного поступу і таким зряд-
ням, як анархізм, не варто нехтувати, — виголосив Кро-
поткін. — Там, де ваш пролетар, очолений інтелігентиком,
вичікуватиме, анархіст кинеться і знищить перешкоду.

Сергій Михайлович, опустивши погляд, ходив сюди-
туди кімнатою. Могутні плечі його опали, піджак висів
на них абияк.

— Фракційність згубна для будь-якої партії, — вибрав-
ши паузу в суперечці, сказав він. — Тим паче, нашій.

— Бо ми її не маємо, — кинув Чайковський.

— Ні, вона в нас є, — гаряче заперечив Плеханов. —
Можна не належати до цієї партії, не визнавати її
програми, але вона існує.

— Що ви маєте на увазі? — допівнявся Чайковський. —
Групу «Визволення праці»?

— Так, — ствердив Георгій, — «Визволення праці». Ми
ставимо своїм завданням розробку актуальних питань
суспільної думки з точки зору наукового соціалізму. —
Високе чоло Плеханова злегка спітніло, і він марно шукав
хустинку, аби витерти її; зрештою, приклав руку до лоба,
від чого густі розльотисті брови ще дужче нахмурились,
трохи розкосі монгольські очі дивилися з-під них суворо-
проникливо. — Сподіваємося, що сьогоднішня розмова
допоможе декому розібратися у власних суперечностях
і рано чи пізно пристати до нас.

— Буде видно, — нетерпляче мовив Кропоткін.

— Що ж, дивіться.

— Тим часом, друзі, тут назріває організація товариств
сприяння нашій боротьбі, — сказав Степняк.

— Яка ж програма товариства? — запитав Аксельрод.

— Фінансова і моральна підтримка борців за нашу сво-
боду, сприяння втечам політичних засланих.

— Програма розумна, — констатував Плеханов. — Од-
нак скажу відверто: хотілося б, аби саме ви, Сергію,
ставали ближче до женеців.

— Дякую за довір'я. Проте нерозумно й від цього од-
мовлятися. Маємо дякувати людям, що співчують, гото-
ві допомогти нам.

— Так, звичайно, — погодився Георгій. — Усе ж поду-
майте.

— Неодмінно, — запевнив Сергій.

— Мабуть, неправильно було б чекати од цієї зустрі-
чі якихось кардинальних зрушень, — сказав під кінець
Степняк. — Добре те, що ми зійшлися. Історія розбереть-

ся — хто правий. Як би ми тут не сперечалися, що б не говорили, а зроблено чимало. Полум'я революційної боротьби на теренах вітчизни хоч і пригасло, однак — вірю! — спалахне. Спалахне з новою, ще більшою силою.

— Так, Сергію, — підхопив Плеханов. — Коли реакції і вдалося дещо притушити його, то лише тому, що ми ще не навчилися переводити свою енергію в кінетичну, тобто в ділову.

— Можливо, спрямовуємо її не в те русло? — докинув Кропоткін.

— Можливо, — сказав Плеханов. — Як на чие розуміння.

...Зустріч, по суті, нічого нового не дала. Вони ще раз переконалися, що між ними, колишніми однодумцями, життя проклало глибоку борозну. Усе ж їм приємно було побачитись, посперечатись, бодай подумки згадати шляхи, якими йшли, на яких спотикалися, на яких полягли кращі їхні товариші.

— Ідемо до Енгельса, — сказав Степняк. — Сьогодні неділя, Генерал нас прийме.

Плеханов у чорному випрасуваному костюмі з жилетом, біла сорочка з широкою «метеликом»-краваткою; підтягнутий, у малуватому в плечах піджаку Аксельрод; дещо зсутулений Степняк.

Ріджентс парк роуд, 122. Двері на другому поверсі справді виявилися незамкнені, не треба було ні дзвонити, ні стукати — Степняк звично розчинив їх, став притримуючи.

— Прощу.

З глибини квартири чулися голоси.

Гості пройшли просторим коридором, де ніхто їх не стрів, і опинилися перед широким отвором внутрішніх дверей, що вели до вітальні.

— О, які гості! — перша кинулася Елеонора. — Генерале, — голосно сказала на вухо Енгельсові, — ви навіть не здогадуєтесь, хто до вас завітав.

Енгельс підвівся з фотеля, ступив назустріч. Очі його ледь помітно звузилися від напруги, в кутиках уст залягла легенька посмішка.

— Радий бачити вас, панове, — подав одному й другому руку. — Давно приїхали?

— Минулого понеділка, Громадянине, — сказав Гергій.

— І досі не знайшли часу одвідати старого? — посуворішав Енгельс.— Це ви, Сергію,— звернувся до Степняка,— я знаю: це ви не пускали їх до мене.

Сергій Михайлович розвів руками.

— Не можна ж так одразу,— сказав.— Кожен гість вимагає уваги, часу, а в вас його...

— Запам'ятайте,— перервав Енгельс,— для вас і ваших друзів час у мене завжди знайдеться.

У вітальні вже сиділи Бернштейн, з яким Плеханов та Аксельрод познайомилися на конгресі в Парижі, Едуард Евелінг, професор хімії Шорлеммер.

— Туссі,— сказав Енгельс,— запрошуйте гостей до столу.— І пішов, ведучи з собою Плеханова, до фотеля.

Із сусідньої кімнати з'явилася Ленхен, поставила перед кожним тарілку й кухню, наклала м'яса й салату.

Розмова точилася звільна. Плеханов і Аксельрод, що, ідучи сюди, відчували бентегу, ніби розчинилися в товаристві. Все тут здавалося простим, звичайним.

— Як Віра Іванівна? — запитала Елеонора.— Даремно ви її не взяли.

— Віра Іванівна передає вам низький уклін,— сказав Аксельрод.— Вона в нас за хазяйку.

— Передайте Засулич моє щире захоплення її талантом,— додав Енгельс.

— Та ми пришлемо її сюди,— пообіцяв Плеханов.— Дуже вже вона хоче усіх вас бачити.

— Ви, певне, звалили там на неї всю чорну роботу,— докинула Елеонора.— Ото повернетесь і відпустіть її. Бо гріх вам буде великий.

— Відпустимо, відпустимо,— запевнив, сміючись, Плеханов.— Віра Іванівна не така, щоб дозволила себе експлуатувати.

— Ви вже подивилися Лондон? — поцікавився Бернштейн.

— Сергій Михайлович обводив нас усюди,— відповів Аксельрод.— Не знаю, чого це йому коштувало, що було в нього на душі, коли марнував на нас час, але побували, здається, всюди.

— Далеко не всюди,— байдуже докинув Степняк.— А коштувало це мені, Павле, кількох днів сидіння, марудної роботи.

— Сергій Михайлович завжди невдоволений,— докинула Елеонора.— Він і раніше був такий?

— Точнісінько! — з готовністю відповів Плеханов.

— Не вірте йому, Туссі,— все тим же тоном провадив

Степняк.— Георгій завжди шукає нагоди вколоти мене.

— Страшенно цікаво! І це йому вдається? Вам дуже боляче?

— Як коли. Буває, що й йому перепадає.

— О-о, грізні суперники! Пропоную тост за ваші страждання.— Елеонора чудово грала роль безтурботної веселунки, яку, здавалося, тільки й цікавили пікантні історійки.

Взагалі атмосфера, що панувала серед товариства, майже нічим не нагадувала, не виявляла справжнього стану речей, як і того, чим займалися ці люди. Не посвяченому в життя присутніх здалося б, що зібралися цілком задоволені всім звичайні смертні, котрих коли щось і цікавить, то хіба буденні оповіді про події у великому й такому чудернацькому світі. Плеханов і Аксельрод підтримували загальний тон розмови, звичайно ж, передбачаючи серйозну бесіду. Для них це було навіть краще, зручніше — ввійти в те, чим жили господарі, зрозуміти їх звички і настрої і вже потім відповідно будувати власні плани. Принаймні вони почували себе зовсім по-домашньому, розуміли, що почуте а чи сказане тут слово оціниться по-належному.

Ленхен принесла вечірні газети, поклала на столику біля каміна, і Енгельс одразу потягнувся до них. Незважаючи на загальну розмову, що тривала сама по собі, він звично гортав сторінки, зупинявся на вартих уваги матеріалах, швидко пробігав їх.

— Плани Буланже зазнають краху, — ніби між іншим кинув і, відклавши газету, додав: — Ми й не підозрівали, який це був небезпечний для республіки заколот. Перемога Буланже означала б поворот до монархії. Все, чого добилися ціною великої крові комунари, могло зійти нанівець.

Він говорив про намагання французького генерала Буланже вчинити бонапартистський переворот, знищити демократичні здобутки республіки. Про це з тривогою писала прогресивна преса, і Енгельс, виявляється, пильно стежив за розвитком подій.

— На тлі сучасних подій, — після короткого мовчання повів далі господар, — паризький конгрес, прийняте ним рішення про Перше травня — величезний крок уперед у справі консолідації мас. Ви відчували, товариші, до чого кликали опортуністи, як почав підводити голову анархізм... Нині вони зазнали поразки. Спасибі вам, друзі. У тяжких умовах довелося вам працювати, але ви

з честю відстояли інтереси пролетаріату, ідеї незабутнього Маркса.

Господар звільна ходив вузенькою килимовою доріжкою, просланою поперек кімнати, і гості один за одним почали вставати. Елеонора допомагала Ленхен прибирати, чоловіки зібралися біля каміна, де в кутку стояв шаховий столик.

— Завдяки вам, дорогий Генерале, міжнародний робітничий рух вступає нині у нову фазу свого революційного розвитку, — сказав Степняк.

— Ви невиправний, Сергію, — узяв його за гудзик піджака Енгельс. — Колись ми з вами з цього приводу розлаємося. Я вже вам казав: усе, що досі зроблено, зроблено його руками. А те, що робиться, є нашим спільним набутком. Чи промахом, — додав. — Не треба сліпо схилятися перед авторитетами, боготворити їх. Це середньовіччя, рабство. Маркс нещадно картав кожного, хто намагався творити з нього культ, ікону. Органічно не терпів! Називав рабством у свідомості.

— Між тим ви, Генерале, завжди підкреслюєте його перевагу, першість, — з ноткою зухвалості зауважив Евелінг.

— Назовіть мені іншого, хто стільки зробив би для суспільства, — спокійно відповів Енгельс. — Я завжди ставлю і ставитиму Маркса за взірць уміння аналізувати суспільні процеси і явища. В цьому він авторитет неперевершений. Але Маркс завжди був проти бездумного наслідування його принципів, цитування розроблених ним теоретичних засад. Думати по-марксистськи, тобто революційно, з урахуванням новітніх змін — це і є справжній марксизм.

— Так, — сказав Плеханов. — Проте без вашого досвіду нам не досягнути усієї сфери сьгоднішніх суспільних рушень. Як би ми того не прагнули.

— Безперечно, — докинув Аксельрод.

— Вважайте, що я цього не чув, — сказав Енгельс. — Відношу це на рахунок вашої вихованості. — Він дістав шахівницю, повертів її і поклав назад. — Взагалі я вам заздрю, — глянув на Плеханова й Степняка. — У вас усе попереду. Ви напевне доживете до тих часів, коли революція переможе, зчистить усі виразки капіталізму. По-доброму заздрю вам, друзі. Шкода, що немає тут Лопатіна. Я люблю його, його надзвичайно цінував Мавр. У таких, як він, як ви, майбутнє вашої країни. Часто, бувало, ми з ним сиділи отут і мріяли.

— В одній із своїх праць, Фрідріху Карловичу, ви характеризуєте Росію як законну і правомірну ініціаторку нової соціальної перебудови,— сказав Плеханов.— Дозвольте запитати: чому? Адже Росія — найвідсталіша економічно та й у культурному відношенні держава. Є Франція, Англія з виробленими вже революційними традиціями, завоюваннями.

— Для перемоги революції важливі не половинні успіхи, а рішучість пролетарів добитися повної перемоги,— одразу, ніби давно чекав цього запитання, відповів Енгельс.— Ви маєте рацію, дорогий друже: Росія нині — найвідсталіша країна. Це значить, що рівень експлуатації, визиску в неї куди вищий од інших. Ось у цьому й перевага. Потенціальні сили вашого народу величезні. В свідомості його вже давно визріла необхідність заміни існуючого ладу. Досі він пробував робити це стихійно, локально, часто — анархістськи, нині ж, з приходом у його середовище плеяди мудрих і мужніх пропагандистів, з появою революційного вчення Маркса, він піднімається до нової стадії свого духовного розвитку. Тож цілком можливо, що саме пролетаріат Росії, враховуючи досвід і половинчатість минулих революцій, пустить під укіс іржаву і набридлу всім машину самодержавства, перебудує суспільство по-новому.

— Як швидко це могло б статися? — запитав Аксельрод.

— Молодь завжди нетерпляча,— ухилився од прямої відповіді Енгельс.— Поживемо — побачимо.

У вікно влетів вітер, шарпнув занавісками, в саду важко зітхнули дерева. Шорлеммер поспішив зачинити віконниці.

— Схоже — збирається на дощ,— сказав він.

— Чи не пора нам? — глянув на Степняка Плеханов.

— Нікуди ви зараз не підете,— заперечив господар.— Так собі я вас не відпущу.

— Але вже й справді пізно, Фреде,— втрутилася Ленхен.— Зустрінетесь завтра. Ви ж не від'їдете, панове? — звернулася до гостей.

— Як ваша ласка,— сказав Аксельрод.— Ми раді бувати у вас щодня.

— Щодня й заходьте,— запросив Енгельс.— Таких гостей, дорога Ленхен, я готовий зустрічати щодня.

У саду на мить затихло, принишкло. Раптом у шибки вдарили великі краплі, листя завирувало, заплющило густими цівками дощу.

— Ну от,— переможно поглянув на всіх Енгельс і

усміхнувся,— я ж казав — нікуди ви не підете. Навіть Ленхен безсильна вгамувати стихію. Прошу до кабінету, маю щось для вас прецікаве,— звернувся до нових своїх друзів.

— Тільки не довго,— шепнула Степнякові Демут.— Фред перевтомиться, потім не засне.

Сергій Михайлович змовницьки підморгнув їй.

Широкими кам'яними сходами піднімались на другий поверх. Енгельс спирався на Степнякову руку. Іти йому було важко, забивало дихання.

— Бачте, Сергію... що роблять з людиною роки,— говорив глухим, здавленим голосом.— На ваших очах... я став...

— Певне, хвороба, не роки,— сказав у відповідь Сергій Михайлович.— А хворобу, Генерале, що вороже війську, можна зупинити, розбити.

— Говоріть, говоріть... Добре вам, молодим...

Тим часом сходинок було подолано, Евелінг уже стояв, притримуючи відчинені двері.

— Засвітіть, Едуарде,— попросив Енгельс.

Яскраве світло, певне, різнуло йому по очах, бо Фрідріх Карлович закrywся рукою.

— Увімкніть лампу,— порадив Шорлеммер, і Едуард швидко погасив люстру. Матовий абажур зм'якшав світло, Енгельс пройшов до столу.

— Хочу показати вам,— жестом запросив підійти Плеханова і Аксельрода,— що третій том «Капіталу» це не вигадка, не розмови, як дехто вважає, а зрима реальність.— Він узяв лупу, пройшовся нею по заваленому паперами столу.— Ось, прошу, можете переконатися.

— Ніхто з нас не сумнівається,— заперечив Плеханов.

— Є такі, кому вигідно розпускати плітки,— сказав Енгельс.— Робота каторжна, безліч варіантів, але я докінчу її що б там не було. Навіть на конгрес через це не поїхав.

На столі, журнальному столику, підвіконнях лежали дрібно списані аркуші, листи, книги з безліччю паперових закладок. Енгельс легко знаходив необхідне, дещо зачитував, співставляв... Він дедалі більше захоплювався розмовою, Шорлеммер намагався зупинити його, та він не зважав.

— Ну, досить, досить,— зрештою не витримала й піднялася до них Демут.— На сьогодні досить, Фреде.

Енгельс вибачився, примовк, але видно було, що він усе ще в атмосфері власних, ним же розбурханих думок.

— Як там дощ? — запитав, певне, аби відволіктись од

попередньої розмови, хоч усім було чути, що дощ перестав, принаймні зменшився.

Він провів гостей, що робив рідко, в особливих випадках, пошкодував, що ті без парасольок, на прощання заприсв приходити частіше.

XXI

«Я з головою звійшов у ваш роман, і, як і всі ваші книги, він настільки мене хвилює, що часто змушений відкладати його вбік. Гадаю, він дуже допоможе справі. Зостаюся відданий вам Роб. Спенс Уотсон»

Роман... Скільки забрав він енергії, нервів! Скільки передумано, пережито!.. І як жаль, що не довелося писати його по-російськи. Адже весь він спрямований туди, на схід. Там живуть, борються і вмирають його герої...

«Мій дорогий Степняк!

Дозвольте мені написати вам кілька слів подяки за задоволення, яке я одержав від читання вашого роману...»

Хто ж це? А-а, Пірсон. Карл Пірсон, філософ і математик.

«...Сторонній критик, можливо, задав би традиційне питання, чи завжди виправдана була така величезна розтрата прекрасного життя. Але неможливо сумніватися в тому, що так переконливо показані вами почуття абсолютної віри одне в одного і цілковитого самозречення у змовників є великою перемогою людського духу і піднімають чоловіків і жінок у їх стосунках на більші висоти, ніж люди будь-коли сягали у всі часи».

Спасибі, дорогий Карле. Саме цього й хотілося досягти. Важливо розкрити духовний світ людини, показати витоки, джерела її героїзму, високого морального злету... чи падіння. Так, так, непосвячений у наші з вами справи критик неодмінно засумнівається в доцільності такої величезної плати, яку кладуть на вівтар революції герої.

«...Цілком природно, що порівнюєш «Кар'єру нігіліста» з романом «Батьки і діти». Якщо тургеневський переважує ваш тонкістю психології, то ви переважуєте Тургенєва силою відтворення тієї особливості нігілізму, яка, здається мені, є безперечним вкладом у розвиток суспільства, будучи силою, що постійно відроджується в боротьбі за спільну справу».

Цікаво, що сказав би з цього приводу сам Тургенєв?

Правду кажучи, Базаров — це таки рафінований, не справжній революціонер. Йому багато ще бракує від життя.

— Вітаю, Сергію Михайловичу! Від усього серця вітаю!

— А-а, Булочка. Радий вас бачити. Ви, люба моя, завжди приносите мені радість. Сам бог створив вас і полав на цю грішну землю.

— Ось послухайте, що пише про «Кар'єру нігіліста» «Бредфорд обсервер»: «Це найпрекрасніша книга, випущена останнім часом».

— Ну, це вони перебільшують, Лілі. Рецензенти, які не критикують, схильні до перебільшеної похвали. Звичайна книга.

— А ось далі... послухайте,— Лілі бігала очима по рядках, шукаючи потрібне місце, щоби її горіли від збудження.— Ось: «У ці дні, коли революція витає в повітрі майже в кожній країні, цінність такої живої картини в одній з них безцінна». По-вашому, це також перебільшення?

Сергій Михайлович стояв перед нею задумливий.

— Ні, дорога Лілі, тут він має рацію.

— От бачите.

— Саме для того й пишуть книги, щоб привернути увагу читача до якогось явища, якоїсь проблеми, змусити людину полюбити чи зненавидіти... Видно, я зумів зачепити цю струну... Газету віддасте Фанні Марківні, вона збирає рецензії... Жаль,— хвилиною пізніше продовжував він,— дуже жаль.

— Чого жаль, Сергію Михайловичу?

— Жаль, що роман писаний не по-російськи. Хотілося б найперше видати його для своїх, для тих, хто бореться і хто страждає. Певен, це була б їм підтримка.

— Давайте перекладати,— з готовністю мовила Лілі.

— Мила Лілі. А хто видасть його? «Визволення праці»? Їм самим важко... Більше нікому.

— Як ваша маленька повість, Сергію Михайловичу? — запитала натомість.

Степняк пожвавішав.

— А знаєте,— сказав натхненно,— вона не гірш «Кар'єри». Образи хвилюють мене, близькі мені по духові.

— Я певна, що це буде не гірше,— мовила Лілі.— Ви справжня людина, Сергію Михайловичу. Я молюся на вас.— Вона сказала і зашарілася, уткнула обличчя в газету.

— Навіщо так, Лілі? — Сергій Михайлович обняв дівчину за плечі. — Ви мов той критик, схильний до перебільшення...

— Відтоді як я повернулася з Росії, — вела далі міс Буль, — ви стали мені ще ближчий, дорожчий... Яюсь я подумала, що ви могли там загинути... разом з товаришами...

— Міг, але чому ви про це говорите, Лілі?

— Мені стає страшно, коли думаю.

— Ви втомилися, Лілі. Поїздка виснажила вас. Відпочиньте десь.

— Я знаю. Але це поза всякими втомами, відпочинками. Коли я читаю ваші книги, то насамперед бачу вас.

— Не перебільшуйте, Лілі, — пригорнув її. — У вас є-куди поїхати відпочити?

— Є. У Кемберленді живе давній друг нашої родини Джон Фальк. Він має там невеликі соляні заводи. Мама радить туди, каже — в Кемберленді чудово.

— Поїдьте, Лілі. Ви ще зовсім молода, вам треба бергти здоров'я. Для майбутнього. Прошу вас — поїдьте. А повернетесь — ми вже заснуємо товариство, буде газета...

— Гаразд, Сергію Михайловичу. Коли ви радите... Боюсь тільки, що вмру там з нудьги... Жити на всьому готовому, серед розкішної природи, знаючи, що десь там, у Сибіру, гинуть ваші товариші... Гинуть від хвороб, з голоду. Що десь там Пашета з малою дитиною... Сотні Пашет... Цебрикова. Ви хоч напишете мені, Сергію Михайловичу? Відповісте на мій лист?

Степняк поцілував дівчину в чоло, міцніше стиснув за плечі. У його могутні руках вона здавалася ще меншою, тендітнішою.

— Напишу неодмінно...

Невдовзі після лондонського видання «Кар'єри...» вишло нью-йоркське, один за одним з'являлися відгуки.

«Довгий час не було такої захоплюючої книги, як книга Степняка», — переконувала газета «Стар».

«Сильною і патетичною оповіддю» називала роман «Бірмінгем дейлі газет».

«Степняк стоїть високо як романіст, і тому чарівність його таланту збільшує небезпеку поширення його ідей, закладених у книзі... багато цікавих читачів можуть засвоїти нігілістичні погляди», — застерігала консерва-

тивна преса, певне, сама того не розуміючи, яку велику послугу робить книзі і авторові.

XXII

Спеціальною листівкою Едуард Роберт Піз повідомляв, що вони — він і його дружина Марджорі — переїхали до Лондона і готові прийняти у своїй господі найближчих і найлюбіших друзів.

— Чудово! — зрадів Сергій Михайлович. — Ти навіть не уявляєш, Фанко, як це доречно. Едуард прекрасний організатор. Ліпшого секретаря для товариства не знайти.

Він, не гаючись, провідав молоде подружжя і одразу, як тільки Марджорі, почастивавши їх смачним обідом, відлучилась у справах, виклав план заснування товариства. Для Піза це не було новиною, розмова про створення організації для допомоги борцям проти російської тиранії виникла у них ще під час Степнякової поїздки по Шотландії. Едуард вітав починання, пропонував свої послуги.

— Мабуть, найперше, що варто було б зробити, — радив він, — це випустить звернення. Звернення ініціативної групи. Розішлемо його в усі міста, де є свої люди.

— Але це знову витрати, дорогий Едуарде, — засумнівався Степняк.

— Витрати невеликі, — запевнив Піз, — а для справи багато важитиме. Зрештою, залучимо Уотсона — він не відмовиться — і поділимо витрати між собою.

Сергій Михайлович дивувався постійній готовності Піза жертвувати в ім'я справи. Він сказав про це Едуардові, і той, вислухавши, відповів:

— Коли я прочитав вашу «Підпільну Росію», всякі інші почуття, окрім одного — почуття обов'язку, готовності прийти на допомогу, — втратили для мене сенс. Ваш Лизогуб переслідує мене на кожному кроці. Почуваю себе винним у його смерті. Як ви не вберегли такої людини? Це святий.

— Святий, — підтвердив Степняк. — Його смерть на совісті кожного з нас. Кожен і всі ми відчуваємо його відсутність. — І домовив: — Спасибі вам, Едуарде, за добрі слова. Ви навіть не уявляєте, як це приємно, хороше знати, що поруч — друг, людина, готова завжди подати тобі руку. Я вельми зрадів, одержавши вашу листівку. Зараз, як ніколи, нам потрібна ваша підтримка. Ми по-

винні створити це товариство, щоб там, на рідних теренах, знали: ми боремось! Будемо боротись!

— Я готовий служити вашій і нашій справі, дорогий Сергію Михайловичу. Будьте певні, робітництво Англії не підведе. У нас одна мета. Тож давайте, не гаючись, напишемо звернення, я відішлю його Уотсону, ще декому... За два-три тижні можна буде й зібратися.

— Авжеж, дорогий Едуарде. Прошу вас: візьміть на себе обов'язки секретаря. Вас знають, ви авторитетна людина. Вам, як у нас кажуть, і карти в руки.

Піз дістав папір, і вони сіли писати звернення.

«Пропонуємо заснувати товариство з метою поширення відомостей про Росію з тим, щоб викликати співчуття в Англії до зусиль росіян добитися свободи...»

Звернення коротке. Воно має інформувати майбутніх членів про ініціативу, знайомити з методами роботи. У кінці його автори додали адресу — 17, Оснаборостріт, Лондон — «почесного секретаря» Ед. Р. Піза.

...Дні полетіли тепер ще напруженіші. Необхідно було особисто зв'язатися з рядом відомих діячів, залучити їх до товариства; вабила робота над повістю; численна переписка... А ще Засулич — надішли уривок з роману (для «Соціал-демократа»), поговори з Енгельсом, Евелінгами...

Звідусіль потоком хлинули вісті: на батьківщині заворушення, студентів пачками відправляють у солдати; у Петербурзі розгромлено групу Благоєва; редакції активно допомагає Тихомиров, зрадник, запроданець, що ви торгував собі пост редактора «Московських ведомостей»...

— Прокляття!.. Як він уник справедливої кари? Як втесався в довір'я? Такі два негідники — Дегаєв і Тихомиров — сиділи в керівництві. Як їх могли прогледіти!?

Царські сатрапи натискують на Швейцарію — Засулич запропоновано покинути країну, те ж саме загрожує Плеханову... Зате Драгоманов, зрештою, здається, поліпшив свої справи — переїхав до Софії, де йому надано посаду професора університету. Після стількох років бідкування!..

Жах, що твориться на Карі, в каторжній тюрмі! Навіть ті скупі повідомлення, що їх роздобув і передав з Парижа Лавров, вражають трагічністю та безвихідністю становища політичних в'язнів. Масові самогубства! Як протест проти знущань, поправлення елементарних людських прав.

Про це не можна мовчати! Про це мусить знати світ... Швидше б організувати товариство! Журнал, газету! Щоб — незалежно ні від кого — друкуватися, викривати, картати коронованих деспотів.

Степняк працює самовіддано. Удень — зустрічі, ходіння по редакціях, уночі — писання. Він розсилає десятки листів, контролює друкування звернення... І агітує Уотсона бути головою товариства... Одному йому вже не під силу, і він просить Лілі — вона щойно повернулася з відпочинку, значно подужчала — просить допомогти. Булочка радо відгукується. Частенько, засидівшись допізна, дівчина зостається й ночувати, і тоді мало не всю ніч горить у кабінеті світло, точаться розмови. Лілі вже вкотре згадує, як їй удалося прихилити на свій бік Джона Фалька, дрібного підприємця, у якого відпочивала, і як той, пройнявшись симпатіями до революціонерів, придбав для незнайомої йому Пашети Караулової набір медичних інструментів — тепер ламай голову, як їх відправити до Сибіру.

— Через Лаврова, через Париж, дорога моя Лілеє,— радив Степняк.— Він у нас, можна сказати, найлегальніший, поза підозрою, чи що б то. Спишіться з ним, поясніть, він уладить. Еге, давно хотів вам сказати: дуже мені подобаються ваші описи природи. Ви неодмінно повинні попробувати свої сили в красному письмі.

— Ви вже радили, Сергію Михайловичу,— усміхалася Лілі.— Тільки — куди мені з моїми описами? Життя я не знаю, досвіду ніякого. Ви пишете — дух захоплює, коли читаєш.

— Ви вмієте схопити і передати характер природи, Лілі,— вів далі Степняк.— Запевняю, це не так просто, і це дає мені підстави сподіватися, що й людський характер вам під силу. Попробуйте.

— На чому ж, Сергію Михайловичу? — допитувалася, хоч у самої, правду кажучи, давно вже бродить потаємна думка написати... про нього, його товаришів, однодумців. Це так вражає її, так ранить серце — і їх подвиги, й смерть, і оце безперервне горіння...

XXIII

Роберт Спенс Уотсон із Гейтсхеда-на-Тайні — Степнякові:

«Дорогий Степняк!»

Так, я згоден з вами. Давайте зробимо спочатку одну

справу і зробимо її добре... Сподіваюся на цьому тижні вислати вам відбитки звернення...»

В наступному листі:

«Я одержав багато листів і обіцянок внесків, але на не особливо великі суми... Більшість схвалює нашу справу».

Коже лист приносить неабияку радість. Це було живе свідчення реальності задуманої справи.

Вони зібралися наприкінці грудня. Національно-ліберальний клуб на Уайтхолл Плейс, звичайно, був аж надто завеликий як для такого заходу, однак ніхто з присутніх не подивувався нечисленності товариства, всі розуміли, що це перше засідання, перші бажані подати руку допомоги борцям. Далі, за ними, стануть іще — в цьому вони не сумнівалися, бо надто вже близька була їм справа, за яку змагалися нігілісти, — а нині перші мають покласти цеглини у підмурівок будови, наймення якій братерство.

Зібрання було коротке, без гучних промов. Належало обрати керівництво. До генерального комітету увійшли тридцять, сім чоловік — представники різних радикальних партій, депутати парламенту, діячі культури. Головою обрали Роберта Спенса Уотсона, секретарем — Піза...

Сергієві Михайловичу радістю билося серце. Незважаючи на смертельну втому, він був, як ніколи, піднесений. Така перемога! Така подія! Стільки відомих навіть поза межами острова людей прийшли, аби висловити свою готовність, продемонструвати підтримку товаришам по духові. Уільям Морріс, професор Стюарт, колишній член кабінету Гладстона Шоу-Лефевр, Персі Вантінг, Хезба Стреттон, редактор «Бредфорд обсервер», Вільям Поллард Байлс... Чи може загинути справа, коли в неї стільки прихильників! Коли її одобрюють тисячі?..

«Друзі російської свободи»...

Спасибі вам, друзі! Перед нашою єдністю, перед єдністю народів не встоїть ніяка перешкода.

Наближався травень. Перший день цього місяця мав стати днем солідарності трудящих світу... Так вирішив Міжнародний конгрес в Парижі, така була воля мас. У людській пам'яті ще зовсім свіжо яріла кров пролетарів Чикаго, що кілька років тому, Першого травня, вийшли на вулиці міста з вимогою восьмигодинного робочого дня...

Тепер належало продемонструвати солідарність з чи-

кагцями, заявити про свої домагання усюди і на весь голос.

Соціалісти Лондона готувалися відзначити цей день урочисто. Серед робітничих колективів уже давно працювали надійні люди, постійно говорили про наступну подію партійні газети. Квартира Енгельса стала своєрідним штабом підготовки до свята, а Евелінги, власне, Елеонора — найактивнішою помічницею Фрідріха Карловича. Вона розсилала численні листи і звернення, що зв'язували Генерала з прогресивними партіями і діячами різних країн, зустрічалася з представниками профспілок, сама йшла до газетників, докерів, текстильників. — агітувала за підтримку революційних лозунгів.

У розпад підготовки Степняк одержав бандероль з Женеві — Засулич надсилає примірники першого номера «Соціал-демократа».

«Любий Сергію, Ви, певне, уже отримали наші книги. Правда ж, величезні? Ви просили 4, а послано — 6 примірників. 2 зайвих — для Енгельса і Елеонори...»

Степняк нашвидку гортав журнал. Солідно! Близько трьохсот сторінок. Стаття Енгельса «Закордонна політика російського царства», Плеханов, Засулич... Елеонора пише про лондонські страйки...

— Тепер за нами черга, — казав, хвалячись перед дружиною гостинцем. — Женевці зробили добре діло, треба не відстати.

— Вічно ти... — мовила невдоволено Фанні Марківна. — Зробили ти — треба й собі.

— Дивна ти, Фанко. Коли до одного видання додається й друге — користь вийде подвійна.

Увечері він був у Енгельса. Той сидів, закутавшись пледом, у кабінеті, вигляд його особливого захоплення не викликав — лице сіре, голос хрипливий. Забачивши гостя, пожвавішав.

— Чув, чув про ваше товариство, — сказав. — Це добре, що ви саме тепер підігруєте антицаристські настрої серед англійців. Петербурзька свита сподівається на підтримку царєфілів та лібералів Заходу, — розкрийте їм очі.

— Вийшло понад мої сподівання, — захоплено розповідав Степняк. — Рух на підтримку нашої свободи викликав загальний інтерес. До нас пишуть з усіх міст, цікавляться статутом товариства.

— Гарне починання завжди знайде підтримку, дорогий мій друже, — вів далі Енгельс. — Тим паче тепер, після ваших і Кеннанових книг.

— Увагу посилили ще й останні події в імперії,— додав Сергій Михайлович.— Весь світ обурений становищем політичних в'язнів Сибіру і розправою над студентами.

— От-от,— підтримав Енгельс,— тож треба кувати залізо, поки воно гаряче.— Він узяв один з принесених Степняком журналів.— Що тут? Що вони пишуть?.. А чому вас немає серед авторів? — запитав раптом, проглянувши зміст.— Нехтуєте? Чи все ще не помирилися з Плехановим?

— Ні те, ні друге,— відповів Степняк.— Не встиг, стільки писанини.

— Хіба що,— сказав Енгельс і спробував читати; текстом він володів легко, гірше було з виразністю — давалося взнаки знання різних мов.— Усе ж таки щось їм дайте,— повернувся до попереднього,— всі знають вас як гарного публіциста... Незрозуміло буде.

— Дам неодмінно,— запевнив Сергій Михайлович.— Швидше всього — уривок з роману.

— У вас там є гарні місця.

— Дякую. З Вірою Іванівною ми вже домовились.

— Хоч би показали мені ту вашу Віру Іванівну,— жартома кинув Енгельс.— Засадити жінку й ні кроку.

— Я сам хтозна-коли бачив її. Пише, що дуже хоче приїхати.

— Вітайте її од мене, скажіть, що закінчення статті надішло незабаром.

Зайшов Евелінг. Холодно привітавшись, сів оддалік.

— Що сталося, Едуарде? — запитав Енгельс.— Де Туссі? Вам нездужається?

— Здужається, дорогий Генерале,— підвівся Евелінг.— І з Туссі гаразд, вона скоро прийде.

— Чому ж ви такий... як каже пан Степняк, ніби не в своїх санях?

— Знову цей Гайндман,— презирливо кинув Едуард.— Хоче зірвати нам демонстрацію, домовляється з поліцією, аби дозволили зайняти Гайд-парк під його мітинг.

— Опортуністи скаженіють,— додав Степняк.— Ніяк не змиряться з поразкою на Міжнародному конгресі.

— Це від них не залежить,— сказав Енгельс.— Нехай скаженіють. Нехай домовляються з ким завгодно, а робітнича демонстрація відбудеться. Гайд-парк великий, поставимо свої трибуни — хай народ вирішує, з ким йому йти. Опортуністів не боятися треба, а боротися з ними. Боротися! Чим більше ми одержимо перемог, тим більше буде у нас прихильників.

— Усе це так, Генерале, правильно, але...

— Але — тяжко? — не дав йому докінчити Енгельс. — Боротьба легкою не буває, друзі мої. Перше травня ми виграємо. Я вірю. Що можуть протиставити нашим лозунгам опортуністи? Зговір з підприємцями? Робітники на це вже не підуть, їх досить водили за ніс. Що ж іще? Еволюцію замість революції? Так, даруйте, це од них не залежить. Пролетаріат уже досить свідомий, щоб піддаватися оманливим проповідям, життя вчить його ліпше всякої агітації.

Надворі сипнув дощ, дрібно зашелестів по шибках. Енгельс підійшов до вікна, став, задумався.

— Коли ще погода підведе, — упало мовив Евелінг.

— Для революціонера нема сприятливої погоди, Едуарде, — не обертаючись, сказав Енгельс, — усі вітри йому в обличчя. Демонстрація відбудеться за будь-якої погоди. Як ви гадаєте? — звернувся до Степняка.

— Коли Генерал командує наступати, ніяка погода на заваді не може стати, — значливо відповів Сергій Михайлович.

Енгельс обернувся, відійшов на середину кімнати.

— У даному випадку ви перебільшуєте, молодий чоловіче, — сказав. — Генерали революції не командують, а вибирають ситуацію і ведуть маси, самі ведуть.

— Саме це я й мав на увазі, — засміявся Степняк.

На сходах почувлися швидкі кроки.

— Елеонора, — зауважив Евелінг.

Це була вона — стрімка, розпашіла, великі очі її горіли.

— Чому замовкли? — спитала привітавшись.

— Гадаємо, яка буде погода першого травня, — мовив Степняк. — Іти на демонстрацію чи...

— Не жартуйте, Сергію Михайловичу, — злегка дорікнула Елеонора. — Питання досить серйозне. Опортуністи збираються підставити нам ногу.

— Я тут розповідав, — зауважив Едуард.

— І що ж? — кинула поглядом по їхніх обличчях Елеонора. — До чого домовилися?

— Декому, виявляється, страшнувато, — сказав Енгельс. — Дощу дехто боїться.

— Сподіваюся, не з присутніх, — не то запитала, не то ствердила Елеонора.

— Звичайно, — поспішив запевнити Енгельс. — Але в такі.

— Нам необхідні трибуни,— сказала Елеонора.— Опортуністи збираються поставити їх з десяток, не менше повинні й ми.— І додала: — Гроші! Де їх, клятих, узяти? Вже зараз можна було б замовити.

— Скільки на це потрібно фунтів? — запитав Енгельс.

— Знайдемо інший вихід,— сказав Евелінг.— Попробую домовитися з візниками, щоб підкотили з десяток вантажних платформ.

Усі глянули на господаря, чекали його рішення.

— Пролетаріат чекає од нас правди, правдивого слова,— мовив Енгельс.— Театральні підмости, урочисті трибуни в даному разі не суть важливе.

— Тоді вважай це основним твоїм дорученням,— сказала, звертаючись до чоловіка, Елеонора.— Десяток платформ цілком досить для нас. А до вас, Сергію Михайловичу, особливе прохання. Треба організувати вечір, кілька вечорів, збір од яких піде на підготовку до свята. Зможете? Я знаю вашу зайнятість, але допоможіть нам.

— Я зроблю все, що треба,— твердо сказав Степняк.— Не говоріть про мою зайнятість, дорога Туссі. Ми творимо одну, спільну справу.

Перше травня випадало на будень, тому вирішено було всі зв'язані з ним урочистості перенести на найближчу неділю, четверте. Для участі в святі з Парижа приїхав Лафарг, дали свою згоду Бернард Шоу, Роберт Каннінгем-Греєм, письменник, член парламенту, з яким Степняк познайомився напередодні.

У суботу вони знову сиділи допізна — радились, розподіляли, хто яку колону демонстрантів очолить, хто на якій трибуні стоятиме... Повернувшись, Сергій Михайлович побачив на столі листа. Писав Кеннан. Степняк розірвав конверта, пробіг дрібне письмо. Волховський, Фелікс Волховський на волі! Утік з Сибіру. Зараз у них, в Америці, а незабаром виїздить до Англії.

— Чуєш, Фанко? — розбудив дружину і розповів.— Нашого полку прибуває. Скільки ми тоді наморочились! — Згадав зиму, коли намагалися визволити друга.— Ну, спи, спи. Вибач, що розбудив. Така подія!..

Довго ходив по кабінету, смалив одну за одною цигарки. Голова йшла обертом. Молодець Фелікс!.. Однак... однак що він завтра казатиме? Він, емігрант, вигнанець, що знайшов притулок у цьому далекому туманному місці, серед цих людей. Вони ждатимуть його слова, його дум-

ки,— що він їм скаже? Повторювати писане, розповідати про жахи, що їх несе з собою царизм?.. Чи, може, про друзів своїх, товаришів, спільників?..

Бився за вікнами вітер, скрикували маневрові паровози неподалік на станції, стиха поскрипувала, ніби зітхала, підлога. Сергій Михайлович розстебнув коміра, зняв черевики і звично сунув ноги в пантофлі, узяв нову цигарку, але не запаливав, м'яв. Глухо стукало в скронях, ніло десь під лопаткою, лівою. Це уже, либонь, вдруге чи втретє непокоїть його той біль — тупий, тривалий, настирний. Серце. Дружина забороняє йому нічні сидіння... А коли ж, коли писати, читати, думати? Дні настали якісь нервові, стрімкі... І все на нього, на серце, все воно має відчути, на все озватися...

Так про що йому завтра сказати? З отої імпровізованої трибуни, перед тисячами, що прийдуть послухати, принести свою любов, свою ненависть... І готовність свою захищати власні потреби... Про що?.. У світі є одне, що гуртує народи,— дружба. Дружба й братерство. Це сила, що єднає росіянина і українця, француза й англійця, німця, поляка, американця, датчанина... За таку спільність боровся Маркс, це почуття освячене кров'ю комунарів Парижа... Без такого єднання важко... нічого й говорити про перемогу над тиранією.

...На світанку він приліг і миттю заснув. Але, здалося, одразу ж прокинувся — ніби хто сіпнув його за рукав. Було по сьомій, вікна сіріли, на станції посилювся рух. «Вставати! Пора!» — сам собі наказав Сергій Михайлович і звівся на ліжку. Дружини не було. На стільці висів випрасуваний костюм, а поверх нього — біліла чиста, злегка підкромалена сорочка. «Ну й ну,— осміхнувся.— Спав же я. Хоч з гармат лупи».

За годину-півтори він був у центрі міста. Мжичило. Різкі подуви вітру неприємно хльоскали в лице, шарпали поли. Степняк підняв коміра плаща, мимоволі втягнув голову. «Погода все-таки нікудишня,— подумалось.— Іншого разу Генералові й не показуйся надворі. Як він думає виступати?»

Сергій Михайлович поспішав до Гайд-парку. Незважаючи на ранній час, погоду, туди стікалися колони робітників. З оркестрами, червоними прапорами, транспарантами. Степнякові аж дух забило від захоплення. Згадалося, як вони проводили першу робітничу демонстрацію в себе, у Петербурзі, на майдані біля Казанського собору. Як виступав Плеханов. Як у повітрі спалахнуло

червоне полотнище — «Земля і воля»... То був перший червоний прапор!.. Демонстрацію розігнали, багатьох кинули до в'язниці, однак знамено революції було піднято.

І ось знову. За тридев'ять земель, за морями, — він бачить його, йде під ним, рівняє свій крок до кроку робітників.

...Колони йшли, ішли центральними, бічними вулицями, виливалися на майдани, звихровалися і знову втягувалися у якусь артерію, що вела до Гайд-парку. «Скільки їх? — міркував Степняк. — Якої треба було сили, щоб підняти цю масу?»

«Ми солідарні з робітниками Чикаго!»

«За восьмигодинний робочий день!»

Транспаранти, плакати... мідь оркестрів... Степняк дивився на демонстрантів, читав написи, і в серці його буяло щось невимовно велике, радісне, урочисте. Чужа земля, чужі люди здавалися йому своїми, рідними. І все це ніби не в Лондоні, а в Петербурзі, Москві, Києві... Зосереджені обличчя, упевнений крок, готовність захищати, відстоювати своє... Чи доведеться справді побачити таке на рідній землі?

...Гайд-парк вирував. Степняк ледве пробирався до місця, де умовилися зібратись. Біля входу громадилися пишно прибрані трибуни опортуністів. Гайндман і його прихильники навперербій гукали до демонстрантів, але ті не зупинялися, ішли далі й далі, де — знали — стоять трибуни соціалістів, де будуть Енгельс, Лафарг, матінка Туссі — як чимало з них лагідно називали Елеонору Евелінг.

На широкій галявині неподалеку одна від одної стояли сім звичайних вантажних платформ. Сергій Михайлович протиснувся до четвертої — тут його місце, звідси він має промовляти. Біля імпрізованої трибуни, майже оточеної людом, уже були Каннінгем-Греєм, високий, худорлявий, з вусами і невеличкою клинцюватою борідкою чоловік, Шоу, Лафарг. Чекали Енгельса.

— Енгельс погано себе почуває, — сказав Лафарг, — він, очевидно, трохи запізниться.

— Йому взагалі краще б не виходити, — додав Шоу. — З його горлом...

— Не всидить він, — заперечив Поль, — ось-ось піде. З ним Евелінг. — Лафарг підступив до Степняка. — Що ж ви, дорогий товаришу, не приїхали на конгрес? — запитав. — Ми вас чекали.

— Дякую за увагу,— сказав Сергій Михайлович,— обставини не дозволили.

— Всюди обставини.

— Мій пропагандистський дебют відбувся за такої ж погоди,— перебив їхню розмову Шоу.— Я страшенно ніяковів, губився, коли доводилося виступати перед аудиторією! Тож надумався: подолаю ніяковість! Вийшов одного разу у парк, перевернув якусь діжку, зліз на неї, давай ораторствувати. Дощ, вітер січе, а я говорю. Зупинилися кілька випадкових прохожих, двоє поліцаїв. Стоять, слухають дивака. Прохожим скоро набридло, подалися, а поліцаї стоять — служба.

— То ви вже гартований,— докинув, сміючись, Каннігем-Греєм.

— Авжеж, ніяка погода мені не завадить.

Серед демонстрантів спалахнула овація.

— Енгельс! Енгельс!

— Наш Генерал!

Він підійшов у супроводі Евелінга, всім потиснув руку. Видно, йому справді почувалося погано, однак тримався, навіть намагався жартувати.

Овація довго не припинялася. Зринувши біля трибуни, оплески хвилику котилися галявиною, затухали десь на окраїнах, у густому плетиві ледь зазеленилих дерев.

Зійшли на трибуну. Евелінг підняв руку і, коли трохи втихло, сказав:

— Товариші! Друзі! Всі, кому дорогі свобода і рівність. Сьогодні ми вперше в історії революційної боротьби трудящих відзначаємо Перше травня — день солідарності пролетарів усього світу. Поздоровляю вас!..— Він не закінчив, як овація знову прокотилася парком. Заграли оркестри.

— Нехай живе міжнародна солідарність трудящих!

— Ура — Енгельсу!

Вигуки неслися з усіх боків, Евелінг узяв Енгельса під руку, підвів до краю платформи. Енгельс злегка помахав демонстрантам, і ті затихли, певне, чекаючи його слова.

— Товариші! — знову заговорив Евелінг.— Наш дорогий Генерал хворий, промовляти йому важко. За нього виступатимуть відомі соратники Маркса і Енгельса, видатні діячі пролетарського руху...

Шум пронісся рядами.

— Хай живе Енгельс!

Евелінг надав слово Полю Лафаргові. Представник французьких соціалістів говорив про підтримку страйкарів Чікаго, які чотири роки тому перші підняли гасло боротьби за восьмигодинний робочий день.

— Спільними зусиллями вирвемо у капіталістів людські права!

Його переривали овації, вигуки схвалення. Лафарг чудово володів цією незчисленною аудиторією. Степняк слухав Поля, по-доброму заздрив його ораторському мистецтву і з бентегою в душі чекав хвилини, коли треба буде виступати самому.

І ця хвилина настала. Ледь назвали його ім'я, ледве ступив він до краю платформи, як оплески сколихнули безбережне море голів.

— Дорогі англійські друзі, товариші! — розпочав Степняк. — Мені приємно бути присутнім на цьому велелюдному мітингу, розділити вашу радість, ваше захоплення. — Сухий спазм нараз перетяв йому горло, не давав говорити, шалено билосся серце. Сергій Михайлович на якусь мить примовк, зусиллям волі подолав хвилювання і, до болю в суглобах стиснувши кулаки, вів далі: — Я дивлюся на ваші обличчя, слухаю ваші слова і думаю про своїх співвітчизників. З якою радістю зустріли б вони вість про таку демонстрацію! Десятки кращих синів і дочок мого народу замордовано тільки за те, що вони подали голос за правду і справедливість. — Він ніколи не говорив з таким натхненням. Зникла тривога, що неприємно холодила душу, натомість з'явилися твердість, впевненість, якийсь невидимий, а все ж відчутний зв'язок між ним і тисячами, десятками тисяч очих людей. — Англійські робітники подають приклад послідовної боротьби за поліпшення умов життя і праці. Ваша країна завжди була в цьому перша. Десятиліття, віки боролися і боретесь ви за свободу і щастя. Честь і хвала вам за це! Пролетаріат моєї країни повністю солідарний з вами, підтримує ваші вимоги. — І знову оплески, вигуки...

— Як добре він говорить!

— Солідарність, братерство!

Сергій Михайлович вибрав хвилину, вів далі:

— Ми, емігранти, люди, які волею долі змушені покинути свою країну, над усе цінуємо вашу гостинність. Я і мої колеги складаємо вам за це щиро подяку.

— От так нігілісти! — почулося зовсім поруч. — Правильно! Ура!

— Хай живе міжнародна солідарність трудящих! — кинув Степняк уже в нову хвилю овацій, що розгойдувалася, хлюпала навсібіч.

— Солідарність!

— Пролетарі усіх країн, єднайтесь! — на весь голос гукнув Лафарг.

— ...єднайтесь!..

— ...єднайтесь! — луною відбилося в різних кінцях.

Оркестри заграли «Інтернаціонал», і тисячі голосів підхопили пісню.

XXIV

Лондонські газети, навіть архібуржуазного напрямку, наперебій коментували травневі події. За кілька днів, коли Степняк після тривалої перерви зайшов до читального залу Британського музею, Річард Гарнет, хранитель бібліотеки, зустрів його радісним окликом:

— Містер Степняк! Вітаю! Ось погляньте, — підсунув теку з газетними вирізками. — Спеціально для вас... Я не був на демонстрації, але такий фурор... Поздоровляю!

Сергій Михайлович подякував Гарнетові, узяв теку й сів на своє місце. Цікаво! Що ж вони пишуть?.. Гортав акуратно підшиті клапті паперу... «Піплз прес». Орган профспілки газовиків. Ну, це Елеонорина вотчина, вона в обиду не дасть! Репортерський звіт. Усе — як було. Де вони стояли, на якій трибуні, з ким... Що говорили — він і Лафарг... Виклад промови детальний, без перекручень... А це? Каннінгем-Грехем?.. Він також пише про мітинг? Степняк жадібно вчитувався в рядки, написані другом... Так, так, Степняк більше відомий своїми діями, ніж промовами... Умгу... Що ж далі? «Дія, дія і завжди — дія! — це краще, ніж всі промови у світі...» Правильно! Дія — головне, основа основ... Хоча... слово правди, кинуте на терези історії, інколи важить не менше.

Газети писали різне й по-різному, однак усі сходилися на тому, що Англія, звична до народних рушень Англія, ще не знала демонстрацій таких грандіозних масштабів. Одні називали двісті тисяч учасників, інші двісті п'ятдесят, а деякі й ще більше. Йому ж вивідся Гайд-парк, ота запруджена людом галява, чулися палкі промови, грім оркестрів, урочисто-грізна мелодія «Інтернаціонала». Степняк відсунув тежку, обняв руками голову і, схилившись, довго сидів нерухомо.

— Сер, вам погано?

Це до нього?.. До нього звертаються?.. Степняк підвів голову: низенький, висхлий старий, що завше сидів праворуч — хто він, Сергій Михайлович так і не поцікавився, — нахилився, перелякано шепотів: «Вам погано, сер?»

— Ні, ні, все гаразд, — поспішив заспокоїти сусіду. — Я просто... Задумався.

— Слава богу, — буркнув старий. — Прощу вибачити.

Сергій Михайлович усміхнувся йому, кивнув і взявся за ручку. Сьогодні йому належало написати передовицю до першого номера «Фрі Рашен» — «Вільна Росія» — журнал, який започаткувало щойно організоване товариство.

З утворенням товариства скромна квартира Степняків утратила спокій. Власне, він і до того рідко в ній оселявся, нині ж зник зовсім. Тут готувався журнал, вирішувалися всі організаційні питання, сюди йшли і йшли численні Сергієві друзі, товариші. Надто збиралися їх у суботу.

— Ленкен запевняє, що ти — після Енгельса — став другою особою в Лондоні, — сказала якось Степнякові дружина.

— Не рахував, не знаю. А що?

— Мовляв, у нас збираються всі у суботу, а в них у неділю.

— Це тебе хвилює?

— Коли й так, то тільки тому, що це забирає в тебе здоров'я, любий. Ти дуже подався.

— Що значить моє здоров'я, Фанко, порівняно з подіями, які відбуваються? Мізерія. Був Степняк — нема Степняка. Подумаєш — важність! Персона!

— Не говори так, Сергію. Ти добре розумієш, що робиш і для чого, в ім'я чого. Коли б не розумів — мабуть, не робив би.

— Звичайно. Але таких, як я, сотні. Щастя моє в тому, що я живий, можу ще щось робити. Тож — як по-твоєму? — сидіти і радіти з цього чи працювати? Робити за себе й за тих, хто цього не може, позбавлений такої можливості.

— Ти завжди правий, Сергію. Тільки бережи себе. Знай: я з тобою. За всіх умов і обставин — з тобою. Дома ти, в дорозі, — я поруч..

— Спасибі, любя. Не думалося, що таким скупим

буде наше сімейне щастя. Знала б ти, Фанко, як мені після всіх оцих розмов, суперечок, засідань, навіть після писання, цієї мові єдиної втіхи,— як хочеться взяти на руки рідне, дороге... Пригорнутися до його теплого личка, приголубити... Віриш, інколи таке зі мною твориться — сам стаю не свій... чи старість, чи перетомта.

— Певне, я в чомусь винна...

— Що ти?! В чому ти винна? Я кажу зовсім не для того, щоб у чомусь тебе звинуватити. Просто — інколи таке знаходить. Спасибі, хоч Лілі не цурається.

— Мила дівчина. Як вона схожа на нас — десять-п'ятнадцять років тому, правда? Знаєш, що вона мені недавно сказала? Я люблю, каже, Сергія Михайловича.

— Так і сказала? Тобі?

— Так і сказала... Я розумію її, Сергію. Ти сильний, мужній. Кожен, хто поруч з тобою, не може бути байдужий. А Лілі молода, серце її розкрите, мов той бутон для роси.

— Так, так, вона підкупляє якоюсь особливою цнотливістю, щирістю... Цікавістю до всього... Щось є в ній близьке до Перовської. Навіть зовні — не зважила? Придивись: відкрите чоло, великі гарні очі, зачіска... Пригадуєш Софію?

— Як же! Хіба її можна забути?

— Певен, з Лілі вийде істинний оборонець людської справедливості. А те зізнання... не зважай на нього. Захоплення і більш нічого.

— Коли навіть і більше, Сергію... я вірю тобі... в усьому.

— Спасибі, Фанко. Тобі так треба відпочити. Поїдь куди-небудь.

— Куди ж я без тебе?

— Оця моя щоденна біганина, цей шалений темп, ці люди... Але інакше не можу, Фанко, не можу. Інший темп, інші турботи — то вже не я, то хтось інший... Даруй. А знаєш — що?! Кеннан кличе в Америку. Обіцяє лекції. Поїдемо удвох! Я мушу туди поїхати, вони думають видавати газету — допоможу їм. За лекції зберемо грошей для нашого видання, інакше воно загине... Поїдемо! Океан, плавання, нові люди, враження...

— А дім на кого залишиш?

— Побуде Лілі. Ніби тут не знати яке хазяйство.

— Побачимо. А ти їдь. Тобі треба поїхати.

— Ні, ні. Тільки удвох! — наполягав. — Вирішено.

Запротокольовано. Все. Я так і напишу Кеннанові — хай зустрічає обох...

Пізнього вечора хтось постукав. Парацька, що за звичкою дримала посеред кімнати і час від часу підводила голову, аби глипнути на господаря, насторожилась.

— Фанко, поглянь, хто там, — сказав Сергій Михайлович дружині.

Фанні Марківна вийшла. В коридорі почулися притишені голоси, а за хвилину на порозі став, шулячись од світла, невисокий, в окулярах чоловік.

Сергій Михайлович одклав шевське знаряддя — він саме латав черевика, — устав назустріч гостеві. Щось знайоме було і в голосі, і в постаті цієї людини. Давнє, давнє...

— Сергію! Не пізнаєш? — слабо усміхався гість. — Волховський...

— Феліксе! — кинувся обнімати друга Степняк. — Живий?.. Справжній?..

— Як бачиш, — ніяково озирався Волховський.

— Проходь. Роздягайся. Фанко, це Волховський... Фелікс. Той самий... Ну, роздягайся, сідай, розкажуй...

Пізній гість почував себе страшенно незручно.

— Та ти проходь, сідай, будь як дома, — мало не затягував його Сергій Михайлович. — Це моя дружина, Фанні Лічкус...

— Ми ніколи не бачилися з Феліксом, — сказала Фанні Марківна.

— Скажу по правді: не думалося, що побачимось, — вів далі Сергій Михайлович. — Після того, як не відбили тебе... думка була — каюк. Запроторять тебе, викреслять...

— Так воно й сталося, — хрипливо мовив Волховський. — Після того посадили мене в такий мішок, що світа божого не бачив. На прогулянку не випускали... А потім — Сибір. Спасибі Кеннанові, а то б...

— Йому є за що дякувати. Побільше б нам таких друзів. Як здоров'я?

— Спасибі, Сергію, — щиро дякував Фелікс. — Я ніколи не забуду того, що ти для мене зробив.

— Дейча не бачив, не зустрічав?

— Сергію, — шепнула дружина, — чоловік з дороги, йому помитися треба... Ще буде час.

— Справді, справді, — замахав руками. — Даруй, друже. Я такий радий! Ти навіть не уявляєш. Стільки років!.. Такі відстані! Такі події.

— А ти, бачу, й шевством займаєшся, — кивнув на приладдя Волховський.

— Віда змусить. Пригодилася колишня наука. Пригадуєш, як ми вчилися шити?

— Пригадую. Я також цим трохи там промишляв.

— Ходімо, вмистесь, — сказала Фанні Марківна Волховському. — Потім поговорите.

Вони вийшли. Сергій Михайлович швидко зібрав своє начиння. Ну от... Один із рокованих повернувся. А решта? Скільки їх там ще гибіє?.. Треба щось робити. А що? Плеханов далекий од цього, Лавров збайдужів, Кропоткін... от Кропоткін може стати в пригоді, з ним варто поговорити. Організацією втечі повинні зайнятися досвідчені люди — такі, як Кропоткін... Мабуть, про це варто порадитись у генеральному комітеті... може, створити спеціальну секцію... Волховський, Кропоткін — це одверне його від анархізму... Треба, треба...

— То що думка робити? — запитав гостя, коли сіли до столу. — Відпочивати, боротися далі?..

— Відпочинок закінчився, Сергію, — сказав гість. — Ви тут, чув, таке розгорнули, що відпочинком і не пахне. Хотів би стати вам у пригоді, коли зможу, коли це можливо.

— Чого ж?! Роботи вистачить. Зарплатні не обіцяю, а клопоту по саме годі. Наше товариство організовує журнал, ось-ось вийде перший номер. Треба буде налагодити його передплату, розповсюдження, транспортування на батьківщину. Як ти — візьмешся?

— Коли разом — згоден, — відповів Фелікс. — Спасибі за довір'я. Я перед тобою, Сергію, в боргу величезному.

— Про борги потім, — перебив Сергій Михайлович. — Не нагадуй про борги, бо в мене їх хоч одбавляй. Давай думати про діло, то наш спільний борг... перед народом.

Розмова виявилася аж надто пізньою. Уже як лягли спати, Волховський сказав:

— Мало не забув: у Штатах ждуть тебе з нетерпінням. Кеннан просив передати, щоб приїздив неодмінно. І знаєш ще хто тобою цікавиться? Семюель Клеменс — Марк Твен — знаменитий письменник. Джордж розповів йому про тебе.

Томас Салмен, учений, член лондонського Товариства ортодоксальних позитивістів, — автору «Кар'єри нігіліста»:

«Мій дорогий пане Степняк!

Я щойно закінчив читання вашого чудового, інтересно-го, патетичного роману.

Всі ми тут читали його з схвильованими серцями і повними сліз очима.

Я вважаю, що він не поступається ні перед жодним з прочитаних мною великих російських романів... Такі книги, як ваші,— заклик до совісті і співчуття всіх благородних людей Європи. І відгук на нього Заходу нехай буде почутий у всьому світі...

Все може зробити народ, у якого такі дочки й сини!»

«Вільна Росія»!

Степняк вертів у руках ще зовсім свіжий, з запахом друкарської фарби журнал і не міг ним нарадуватися. Його передовиця, «Відкритий лист імператорові Олександрові III» — Марії Цебрикової, уривок з «Мудриці Наумінни» в перекладі Лілі... Інформація, хроніка...

Вільна вітчизна... Скільки ще потрібно буде зусиль, щоб ці слова стали реальністю! Щоб проголошували їх не тут, у далекій Англії, а вдома, на рідній землі.

— Вітаю вас, друзі, з першою ластівкою,— сказав, звертаючись до товаришів.— Нехай летить вона, віщує весну, несе людям щастя.

Була субота, вони зібралися — як завше — у нього вдома, щоб розділити радість. Коло його друзів більшало. Ось і сьогодні Шоу привів красивого статного юнака, вчителя і початкуючого літератора — як відрекомендував — Уайльда, Оскара Уайльда.

— Я читав ваші книги,— ніяковіючи, говорив молодий гість.— Вони мене зворушують до глибини душі. В них така жорстока правда.

— А що ви пишете? — запитав Степняк.— У якому жанрі? Ви вже маєте книги?

— Ні,— зашарівся юнак.— Я пишу п'єсу, вона називається «Віра»... Про нігілістів.

— О-о, схвально, молодий чоловіче.

— Він надрукував кілька оповідань,— поспішив на виручку другові Шоу.— Але письменник з нього вийде.— Розкуйовджена руда борідка Бернарда віялом піднялася вгору, хитрувато зблиснули очі.— Вийде! — повторив він.

— Ви впевнені? — цілком серйозно запитав Оскар.

— Більше, ніж у собі. І знаєте — чому? — звернувся

до присутніх Шоу.— Він так закоханий у світ! У нього така зневага до умовностей життя! Погляньте, панове: так одягатися може тільки геній.

Уайльд почервонів ще дужче, благально глянув на друга.

— Не соромся, Оскар, — вів у тому ж веселому тоні Бернард, — літератор і мусить бути таким.

Усі звернули увагу на юнаків одяг. Він справді викликав усмішку і співчуття, а одразу не помітили цього, мабуть, тому, що зовнішність Шоу була ще вразливіша.

— Незалежність — насамперед! — вів далі Бернард. — Письменник не стирчить постійно перед публікою, як, скажімо, оратор, тому порядно одягатися йому немає ніякої потреби. Література — єдина благородна професія, що не вимагає лібреї. Я це засвоїв з самого початку, раджу й тобі, Оскар.

— Дякую, — очевидно, збагнувши жартівливий тон свого друга, усміхнувся Уайльд. — Постараюся запам'ятати.

— Містер Шоу, — обізвалася Лілі, — а в якій мірі це стосується жінок?

— А-а, це ви, мила нігілістка! — зрадів Бернард. — Нарешті я почув ваш голосок. Жінка є жінкою вдома, а для читача — вона письменник, автор. Цим я хочу підкреслити, що сказане раніше в однаковій мірі стосується як чоловіків, так і жінок-літераторів. Ви не згодні? Я знаю — у вас на все власний погляд, переконувати вас важко.

— Чому ж? — заперечила Лілі. — Коли в розумному — зовсім не важко. Треба тільки довести.

Дехто засміявся.

— Сперечатися з жінками, та ще такими гарненькими, як ви, Лілі, все одно що лити воду проти вітру. Всі бризки будуть на тобі ж.

— Ви так швидко здаєтеся, містер Шоу, — зауважив Вестол, — він давненько не бував у Степняків, а сьогодні завітав. — Це на вас не схоже.

— Мабуть, починаю старіти. Красиві жінки — та ще молоді! — шокують мене, б'ють наповал. Правда, оце якось і я одну шокував, — засміявся Бернард, від чого обличчя його кумедно зморщилось, збіглося, а великі вуха ще дужче настовбурчилися. — Іду собі з Пікаділлі на Бонд-стріт, як раптом підступає така, знаєте, нічна дамочка і слізним голоском каже, що пропустила останнього автобуса і була б вельми вдячна, коли б сер, тоб-

то я, підвіз її. Кажу їй, що мені вже недалеко, вдома чекає дружина, а вона, мовляв, добереться — не може бути, щоб така интересна дама нікого не зацікавила. Тут вона ще дуже причепилася, не відстає. «Ви справжній джентльмен, тільки вам я можу довіритись» — і таке інше почала плести. Що — думаю — робити! І тут мене осінило: зупиняюся за рогом, дістаю гаманця, вивертаю... Охнула моя дама, крутнулася — тільки чув та бачив таку.

Регіт розкотився кімнатою, — аж Паранька, що вешталася попід ногами, гавкнула кілька разів.

— Пригоди у вас, містер Шоу, — стримуючи сміх, мовила Фанні Марківна.

— Як у театрального критика, — докинув Уільям Морріс, що досі уважно гортав журнал.

— Не забувайте одну деталь, — поправив Бернард, — молодого критика. До старого вона не пристала б.

— Авжеж, авжеж, — ствердив Уільям. — Деталь, між іншим, досить істотна.

Бернард сів до столу, узяв лист паперу. Деякий час він мовчки зиркав на Степняка і швидко водив олівцем, а коли одірвався від того свого заняття, повернув аркуш, — всі побачили зображеного на нім Степняка. Кучеряве волосся, що легкими хвилями спадало до буйної бороди, задумливі очі під масивними дугами брів, широкий ніс, могутні, ледь нахилені плечі.

— Це вам, Сергію Михайловичу, — простяг Степнякові. — На пам'ять.

— О, та ви мастак! — захоплено мовив Сергій Михайлович. — Дякую.

— А схоже, — заглянула Лілі.

— Містер Шоу, — сказав Волховський, — може, ви візьметеся оформляти наш журнал?

— Дайте мені зачепитися за одне.

— Жаль, художник нам якраз потрібен. А ваше ім'я прикрасило б видання.

— Моїм ім'ям, дорогий Феліксе, скоро дітей лякати-муть, — відповів на те Бернард.

— Це ж чому?

— Така доля театрального критика, — розвів руками. — Артист грає на сцені, а наш брат — на папері. Чим віртуозніша гра, тим помітніше, краще для публіки. І так — до клоунади.

— Це вже ви перебільшуєте, містер Шоу, — обізався Уайльд.

— Можливо, Оскаре, цілком можливо. Інакше, бач, ти й не завважив би.

...Вестол і Степняк одійшли вбік. Півроку чи й більше вони не бачилися — Вільям знову був у Женеві, привіз деякі новини.

— Плеханову, мабуть, доведеться залишати Женеву, — оповідав. — Швейцарський уряд таки піддався тискові росіян, невдоволений діяльністю групи «Визволення праці».

— Цього варто було чекати, — мовив Степняк. — Доведеться готувати їм місце тут. Добру справу розпочали з тим журналом.

— А знаєте, містер Степняк, — сказав Вестол, — ваш вплив виявився благодотворним. Я все більше повертаюся до російської літератури. Вона здається мені зараз найправдивішою. Недавно читав Короленка — ваш земляк з Малоросії. Талант! Яка глибина!.. Я привіз одне з його оповідань. «Сліпий музикант». Сильна річ! Надзвичайно сильна! Так може писати тільки великий художник.

— Принесіть, — попросив Сергій Михайлович. — Мені, здається, нічого з його писань не потрапляло до рук.

— Неодмінно прочитайте. І проситиму вас допомогти в перекладі. Я перекладу його, такий твір повинен бути знаним усюди.

— З радістю, дорогий Вестолушко, — відповів Степняк. — Ми тут цілий перекладацький цех зберемо. Ви, Лілі, пан Евелінг з дружиною... Щедрина і Гаршина пустимо першою чергою. І Успенського... Лілі навіть Шевченка хоче дати англійській публіці...

— Розраховуйте на мене, — сказав Вестол.

Марк Твен (Семюель Клеменс) — Степнякові (у відповідь на прохання написати щось для журналу):

«Я весь з вами, «Фрі Рашен», — про це нічого й говорити. Але ви повинні набратися терпіння з такою повільною і важкою на підйом людиною, як я. Можуть минути місяці, перш ніж мені вдасться написати для вас статтю, але будьте певні, я не викину цієї справи з голови і з серця ні на хвилину.»

Щиро ваш С. Л. Клеменс»

Джордж Кеннан писав, що в Америці чекають його, Степняка, і просив не відкладати поїздки. Одноразово він сповіщав: до них прибився Шишко, якому вдалося

втекти з Сибіру, і незабаром, власне, в перших числах жовтня, він прибуде до Лондона.

— От,— радів новині Степняк,— ще один гвардієць. Коли так піде, то скоро всі зберуться.

— Було б чудово! — підтримував його Волховський.

— А й буде! Крім журналу, організуємо ще фонд вільної преси, налагодимо транспортування літератури. Закрутимо так, що в Петербурзі чуби рватимуть. Я давно мрію відродити справу Герцена.

— Тобі є чим гордитися. Твої книги, статті привернули стільки прихильників, що ніякими іншими засобами їх не здобув би.

— Але цього мало, Феліксе. Маємо дійти своєю думкою, ідеєю до кожної людини. Мене зараз турбує Америка. Чи зуміють там улаштувати все з випуском газети.

— Там Кеннан, Гольденберг — люди досвідчені,— заспокоював Волховський.

— На це й сподівання. Треба швидше туди їхати. На місці видніше.

...Початок жовтня, коли мав прибути Шишко, виявився напрочуд гарний. У скверах доцвітали пізні квіти, дерева палахкотіли багрянцем, вечорами на вулицях, як і влітку, вештався люд. Тільки Темза, надто ранками, довго куталася в тумани, бралася холодними брижами.

Уже кілька вечорів Сергій Михайлович нікуди не виходив, чекав свого давнього друга; водночас докінчував повість, уривками читав домашнім. Лілі в захопленні! Вона просила читати ще й ще. Йй було приємно слухати його сильний, ледь приглушений грудний голос, непомітно для інших стежити за його рухами, виразом обличчя... Як легко він пише! І сильно! Слухаєш — і наче бачиш і того Домонтовського, і Віру...¹, чуєш їхні розмови...

У неї так не виходить. Слова даються з трудом, не слухаються, розпознаються по закутках пам'яті... Знав би Сергій Михайлович, що вона задумала!.. А треба сказати. Вона не може не поділитися з ним, навіть найдорожчим, найінтимнішим... Неодмінно — сказати. Адже Овд, її Артур, так буде схожий на нього! Можливо, не зовні, зате характером — безстрашністю, твердістю, нездоланністю.

¹ Домонтовський і Віра — герої першого варіанта повісті «Будиночок на Волзі». Пізніше — Мурінов і Катя.

Скільки він дав їй! Який вогонь розпалив у її душі! То хіба може з чимось од нього критися?..

У двері зашкрябало. Сергій Михайлович одірвався від паперів, прислухався.

— Певно, собака, — сказала дружина. — Пізно вже, пароплав давно прибув.

Слабо тенькнув і завмер дзвінок. Степняк зірвався на ноги, кинувся до коридора.

— Це він!

Людини, з якою невдовзі повернувся, ніхто не знав.

— Хто ви? — по-англійськи запитав Сергій Михайлович.

Незнайомец, мружачись, зиркнув на нього поверх окулярів, обвів поглядом кімнату, мовчки поліз до кишені.

— Хто ви такий? — перепитав уже по-російськи Степняк.

Захожий злегка кивнув, усе ще длубаючись в кишені. Він стояв, зіпершись на одвірок, ноги його тремтіли, лахміття, що замінило йому одяг і колись, очевидно, було костюмом, ледь на ньому трималось.

Невідомий зрештою видобув десь з глибини кишені зіжмаканий папірець, подав. Сергій Михайлович схопив записку, глянув.

— Наша адреса? — мовив здивовано. — Звідки вона у вас? Хто вам дав?

Гість радо закивав, очі його зблиснули надією.

— Ваша адреса, — мовив глухо. — Я так довго шукав... Пароплав прибув надвечір... Ніяк не міг розшукати ваш дім...

Сергій Михайлович ще раз зиркнув на папірець.

— Ви Михайло Вільфрід Войнич? — запитав. — Хто написав цю записку?

— Пашета Караулова...

Лілі схопилася.

— Ви бачили Пашету?.. Коли це було?

Войнич, роззираючи кімнату, здавалося, байдуже кивав у відповідь. На блідому, висхлому лиці його чітко проступило блаженство — як буває з людиною, котра після довгих скитань нарешті прибилася до надійного берега.

— Півроку тому я попрощався з Пашетою, — сказав. — Вона дала мені вашу адресу... просила вітати...

— Як вона? — підступила Фанні Марківна. — Жива-здорова? Більше нічого не переказувала?

— Жива-здорова. Дякує за інструменти.

— Боже мій! — раптом забідкалася Фанні Марківна.— Лілі,— звернулася до дівчини.— Швидше грійте воду. Людина ледве на ногах стоїть.

Те, що він потім оповів, уразило навіть бувалого в бувальцях Сергія Михайловича. Син бідного титулярного радника з Ковно Михайло Войнич, навіть не скінчивши гімназії, віддався революційній справі. Його обов'язком було (як це схоже на них, петербуржців!) пропаганда, добування грошей, паспортів, друкарського шрифту... Пошуки всього цього водили ще зовсім юного Войничу по Прибалтиці, Петербургу, навіть Москві. Там, при Московському університеті, і здав він екзамени на аптекарського помічника...

«Це було потім, після нас,— слухав і думав Сергій Михайлович.— Років на десять пізніше... Але як схоже! Як нагадує власну юність... Москву, Петербург... Перші гуртки».

Партія, за завданням якої працював Войнич і до котрої належав, називалася «Пролетаріат». Очололював її, разом з іншими, Людвіг Варинський.

— Шість років тому,— розповідав гість,— партія зазнала провалу, керівництво було заарештовано, кинуте до казематів Олександрівської цитаделі у Варшаві. Ми, що зоставалися на волі, поклялися визволити товаришів.

Він говорив з боєм, голос його то зовсім стихався, то дужчав, хоча й тоді був слабкий, уривчастий.

— ...Мені доручили розвідати всі ходи й виходи цитаделі,— вів далі Войнич.— За всяку ціну треба було туди проникнути. Варшавська поліція ще не знала мене в обличчя, тому й ухвалили, що це зроблю я. Мені дали грошей, придбали багатий одяг. Я мав стати своєю людиною серед офіцерів. І я нею став. Щоденні зустрічі, випивки, картярство, під час якого я намагався програти потрібній мені особі, зробили мене своїм. Так познайомився з начальником охорони цитаделі, увійшов у довір'я...

Войнич перепочив, поправив неймовірно великого — Сергієвого — піджака, що висів на ньому мішком, зиркнув на Лілі, яка слухала, не зводячи очей.

— Усе було готове. Я вільно заходив на територію цитаделі, виходив... Мене ніхто не питався, всі знали, що я — гість, друг начальника охорони... Все було готове. Ми зв'язалися з товаришами, попередили, аби готувалися. Вони мали спуститися по канату, потім — ровом — на човні виплисти геть. Усе, здавалося, ішло добре. І рап-

том — зрада. Нас видали. Нас схопили... Їх розстріляли у дворі цитаделі... перед моїм вікном...

Очі йому зачервоніли, поїнялися сльозами, горло здавили спазми. Войнич відпив уже прохололого чаю, поправив окуляри.

— Півтора року мене протримали в самотності, а потім — Сибір... Село Тунка, під Іркутськом... Я не розставався з думкою про втечу. Після довгих наполягань мені вдалося отримати дозвіл на поїздку до Іркутська — для лікування... Там і зустрівся з Пашетою. Вона багато розповідала про вас, дала адресу... А потім нас почали перевозити в Балаганськ. З дороги я втік... Понад три місяці добирався до кордону. Через Прибалтику потрапив до Німеччини, в Гамбург. Ні їжі, ні грошей не було... У Гамбурзі ледве вдалося умовити капітана невеличкого судна, яке йшло до Англії... Продав усе, що можна було продати, навіть окуляри, — аби заплатити йому... У Північному морі нас настигла буря. Корабель прибило до Скандинавії, кілька днів чекали погоди і тільки сьогодні... от... — Войнич винуватим поглядом обвів присутніх. — Прошу ласкаве панство вибачити мені. Так довго прийшлося шукати вашу господу. Я пішов по Торговій, кому не покажу папір — розводять руками. Були такі, що й шарахались, певне, одяг мій шокував... Зрештою, якийсь студент, він розумів по-польськи, довів мене до вашого дому. Даруйте, прошу вас щиро...

Сергій Михайлович розчулено обхопив його за плечі.

XXV

Трансатлантичне судно «Сіті оф Берлін» відходило опівдні. Проводжали Степняків Волховський, Лілі і Войнич. Фанні Марківна давала Лілі останні розпорядження, а Сергій Михайлович згадував зустріч, яку мав напередодні від'їзду з Енгельсом, його напучення:

«Йдьте, Сергію, їдьте, завойовуйте Новий Світ. Діло варте того, щоб про нього поговорити з американцями».

Діло... Газета, видання літератури, започатковане в Лондоні, зрештою, борги, що невідступно ідуть по його слідах, вимагають грошей, капіталу. А яким іншим шляхом добудеш їх? Як вийдеш із скрути?.. От і доводиться кидати розпочаті писання, тратити останні фунти — їхати, аби... Втім — Фанні права — можна й одійти від тих щоденних клопотів, якими завше повна голова.

Хоч тут, на цьому роздоллі, цих стужних, вологих од бризків, пронизливих вітрах.

Сергій Михайлович часто піднімався на палубу і, коли це було можливо, коли не штормило, подовгу стояв самотою, з насолодою слухав грізне ревіння стихії, вдивлявся в чорне водяне безбережжя. Судно, що в порту здавалося велетенським і непідвладним ніяким силам, тремтливо здригалося, час од часу то злітало тріскою на кількаметровий гребінь хвилі, то раптом падало, провалювалося — аж холонуло в серці — в безодню, у саме пекло. Десь була земля, були люди, дерева — тут же панувало царство води, вітру і простору. Вдень, коли світило сонце, очі до болю, до різі в зіницях шукали, за що б зачепитися, і, не знаходячи, нишпорили далі і далі. У хвилини затишшя на палубу підіймалася й Фанні Марківна, гулилася по-дитячому до плеча.

— Уперше я побачила море давно-давно, ще дівчиною, — розповідала мрійливо. — Коли мені минуло десять років, тато повіз нас до Ялти. Мене, маму, Сашуню... Від Сімферополя, де ми тоді жили, їхали гірськими дорогами — досі пригадую скелі та урвища, на які страшно було дивитися...

— Я радий, Фанко, що ти хоч трохи відпочинеш у цій поїзді, — говорив він. — А моя стихія — степ. Вимахнемо, бувало, гуртом за містечко — і роздолля таке, хоч літай. Пахне травами, полянами — п'янієш од усього того... Додому прийдеш, з'їв чого чи ні, — упав — і вже тебе нема, є тільки сон, сни... Які нам снилися сни! Ким тільки не побували у снах!.. І чого воно так: поки людина мала, молода — навіть сни її відмінні од дорослих? Нині лізе тобі в голову усяка чортівня.

— Хто чим живе, Сергію...

— Не був же я тоді ані розбійником, ні птахом, а воював, літав... Чого тільки не химерилося в тих снах!

— Напевне, був, — усміхнулася. — Чомусь мені здається, що був.

— Он якої ти про мене гадки! — жартував і собі. — Тоді ти була царівна, княгиня... відьма, — дивився на неї лукаво.

— Отак зразу — і тою й іншою? — сміялася.

— Ні. Сьогодні — одна, завтра — інша. Тебе ми з хлопцями або визволяли, або рубали шаблями.

— Це на тебе схоже... князю мій. Інколи мені страшно стає...

— Чому?

— Тебе могло вже не бути. Як Желябова, Лизогуба, Осинського...

— Могло, — хмурнів одразу. — Але я є, я тут і поки це так — я захищатиму добро і нещадно рубатиму зло.

— Мені часом здається, Сергійку, що ви йдете проти такої ось бурі, стихії... і ніякого сподівання на приборкання її нема.

— Є, люба. Є сподівання, і є сили. А немає — будуть! У природі не може бути одноманітності. Є дія, і є протидія. Є, скажімо, цей океан, ця стихія, і є розум людини, здатний перехитрити, пересилити її. Судно, яким ми пливемо, доказ переваги людської думки над стихією... Так що твої побоювання, паралелі-порівняння сюди не підходять, світ удосконалюється, і нікому не зупинити цього процесу. Ми, революціонери, прискорюємо загибель старого і народження нового.

— Усе це так, Сергію, але хто знає, скільки триватиме той процес, яких потрібно ще зусиль, жертв.

— А скільки б він не тривав — ми робитимем своє. Не скінчимо ми — докінчать інші. Такий закон боротьби, люба. Ось поїдемо до панів американців, поагітуємо їх за революцію, роздобудемо грошей і таке діло закрутимо!..

— Я молитиму бога, щоб тобі повезло, Сергію.

— Ти ж безбожна, — засміявся сильно, розкотисто.

— Все одно — молитимусь.

— *Fiat voluntas Fati*, як мовляли латинці. Хай буде воля долі, — сказав. — Але ми постараємось і її змусити служити нам.

...Реве, гойдається стихія. Хитається палуба, хитається небо, хитаються зорі, пісня — тужна, невесела.

...крилонька зітру.

Кру-кру-кру...

Сергій Михайлович дослухається — пісня нова, ніколи не чув її ні од матері, ні так — на крутих своїх життєвих дорогах.

Співають на кормі. Громохкі удари хвиль, стугоніння машин заглушають слова, однак вони прориваються, злітають і одразу никнуть, підтягнати птахами падають на залізну хитку поверхню.

Мерехтять в очах безконечний шлях...

Емігранти. З України. Його батьківщини... Куди? За чим?..

Затихла пісня — віддалився сірим шнурком журавлиний ключ, зник ув імлі. Тільки смуток, тільки туга... Та щемливі спомини...

Степняк підійшов до гурту, поздоровався:

— Відкіля будете?

— Хто звідки, пане.

— Таврійці є?

Мовчання.

— Немає, значить?

— Галичани й волиняки. А ви із Таврії?

— З Херсонщини. Далеко ідете?

— Куди повезуть. Вербунковий знає. Колійку буцімто будувати.

Сіряки, домашнього крою полотняні штани, шапки-бирки... Як один — у постолах. «Брати мої, небораки. Не там шукаєте своє щастя. Ніхто його вам не піднесе, не подарує. Громадою обух сталить...»

— Що ж погнало в таку далечинь? — запитав, аби розворушити розмову.

— То довга казка, пане.

— Не звіть мене паном. Я їду за тим же, що й ви.

На підробітки.

Знову нерішучість, недовірливі погляди.

— Не дивіться на мій одяг...

— Хто його відає, всяко буває. Темні ми. Хто його відає.

— Сміліші будьте, — внутрішньо закипаючи од самому незрозумілого гніву, породженого, мабуть, покірливістю селянина, сказав Степняк. — Не кожен вам ворог. Є люди, навіть з тих таки панів, які жертвують всім, ідуть на смерть — заради вашого щастя. Їх усе більше, цар уже не в силі їх покорити...

— Чому ж тоді неправда правду поганяє? — не стерпів високий, статний, у короткій свитині і ялових чоботях парубок. — Чому пани збиткуються над нами, коли ті люди, як ви кажете...

— Бо не настав день святої волі, день Правди, — перебив його Степняк.

Парубок осміхнувся, глянув на своїх побратимів, ті стояли бентежно стримані, насторожені.

— Усі так кажуть. Панотець наш навіть рай обіцяє. Правда, на тому світі, — домовив і засміявся парубок.

— Казка казці різниця, — з серцем сказав Степняк. — Ваш панотець, певне, пальцем не поворухне, коли вас чи

ваших батьків обдирають. І в'язниця по ньому не плаче. Ті ж, про кого я говорю...

— Чули і про таких,— махнув рукою парубок.— Царя онно вбили, а що з того? Другий такий же чи, мо', гірший став.

— Ваша правда,— згодився Степняк,— царя вбити — це ще не все. Треба люд піднімати. Миром, громадою обух сталить, як писав Шевченко.

— Добре вам говорити,— сказав парубок і — до своїх:— Підемо, хлопці, бо вже воно пізнавато.

Емігранти поволі спустилися до трюму. «Отак,— досадливо подумав Сергій Михайлович,— і пісню перебив, і розмови не вийшло. Бо хто я для них? Чужий, пан». Пригадалося, як колись, на Тамбовщині, від них тікали селяни, а вони, молоді й недосвідчені, не розуміли — чому, гнівалися... Сергій усміхнувся гірко спогадові і, постоявши трохи, пішов до каюти.

...Раннього ранку до нього постукали. Сергій Михайлович відчинив — у дверях, ніяковіючи, став один із селян.

— Пане,— слізно сказав,— може, ви дохтур, то прошу ласкаво... Богдана, жона моя... їй вельми эле. На живіт закородилась.

Сергій Михайлович обернувся до дружини.

— Фанко, це емігранти, переселенці з України. Ходімо подивимось.

Фанні Марківна хутко зібралась, і селянин повів їх довгими, напівтемними переходами до трюму. Тут було вогко, задушно, під стелею ледь блимало слабеньке світло.

— Сюди, прошу вас.

Хвора лежала на простелених ряднах, в головах горіжились вузли, клунки, якийсь посуд. Довкола неї клопотали сусідки.

— Що з вами? — нахилилась над жінкою Фанні Марківна.

— Живіт. Пече — сили нема терпіти.

— Певне, запалення апендикса,— сказав Сергій Михайлович.— А що судновий лікар? До нього звертались? — запитав селянина.

— Ех, пане. Чи при наших статках звертатись до лікаря? Самі якось...

Фанні Марківна тим часом оглянула хвору.

— За всіма ознаками — запалення апендикса,— сказа-

да.— Уперше болить,— звернулась до хворої,— чи було й раніше?

— Уперше, ласкава пані, уперше,— гаряче шепотіла жінка.— Не дай, боже, нікому...

— Необхідна операція,— підвелася Фанні Марківна.— Треба звернутися до лікаря. Може, ти, Сергію, з ним поговориш?

— Гадасш, не мине? — кивнув на жінку.

— Хто знає. Ризиковано. А раптом — гнійне.

— Допоможіть, коли у ваших силах,— підійшов парубок, з яким Сергій Михайлович розмовляв напередодні.

— Ми не лікарі,— пояснив Степняк.— Дружина трохи розуміється, але тут необхідна кваліфікована допомога, хірургічне втручання. Треба звернутись до лікаря.

— Лікареві потрібні гроші,— втрутився чоловік хворої.— А де їх узяти?

— Я спробую поговорити з ним,— пообіцяв Степняк.

— Жаль, що ви не лікар,— пошкодував парубок.

— Чому ж?

— Ви добра людина.

— Не поспішайте з висновками,— сказав Степняк і надався до виходу. Десятки очей — заспаних, смуткових, стривожених — з цікавістю проводжали його. Трюм прокидався, позіхав, чухався, од розворушеного лахміття ще дужче несло терпким людським потом, сечею, а з численних закутків, перегородок чувся глухий, монотонний шепіт — то емігранти вимолювали собі кращої долі.

Розмова з лікарем тільки розлютила Сергія Михайловича. Довідавшись, хто хвора, той байдужливо пхикнув, звів на Степняка великі здивовані очі.

— Сер,— прошепелявив,— пасажири, за яких я відповідаю, в каютах, у трюмі — хай вам буде відомо — вантаж.

— Але ж там люди,— обурився Степняк.— Там сотні людей.

Лікар усміхнувся, начесав з боків на розкішну свою лисину рештки волосся.

— Я розумію вас, сер,— сказав примирливо,— однак... умовою не передбачено. У трюмі своє життя, свої порядки.

— Ідеться про жінку, матір,— наполягав Степняк.— Зрештою, прошу вас... Як джентльмена.

— Хіба що так,— здався нарешті лікар.— Після сніданку.

— Але...

— Ніяких «але».

— Я хотів сказати, що потрібне невідкладне втручання, сер,— домовив Степняк.— Апендикс може лопнути...

Не зронивши більше ні слова, лікар вийшов до сусіднього салону.

...Десь за годину чи й більше, коли Степняк, зневірившись у добропорядності служителя медицини, надався було до трюму, на півдорозі йому зустрівся той самий парубок. Хлопець поспішав, вони ледь не розминулися.

— Де ж лікар? — запитав стурбовано, коли Сергій Михайлович зупинив його.— Вона помирає.

— Як — помирає? — мимоволі вирвалось у Степняка. Він розумів усю безглуздість цього запитання, тому, не чекаючи на відповідь, метнувся донизу. У закутку, де залишав дружину, стояла важка задуха.

— Боженьку... Дайте мені глянути... Винесіть мене на світ.— Хвора уже не стогнала, лице її вкрилося рясним холодним потом.— Данилочку,— простягала безсило до чоловіка руки,— не судилося нам...

— Її можна винести? — запитав у Фанні Марківни парубок.

— Краще б не чіпати.

— Благаю вас... Дихнути.

Селяни презирнулися, перевели погляд на Степняка, ніби ждали його остаточного рішення. Сергій Михайлович зблід, од люті жовна йому повипиналися. Коли б ішлося не про жінку — про побратима, товариша, він, здається, знав би, що діяти, чим зарадити. Тут же... Єдине, що він спроможний,— побігти ще раз, відшукати того бездушного чоловіка й приволокти сюди, у цей сморід, цю сутінь. Він так і зробить! Так і зробить!..

— Я зараз, хутко,— сказав і повернувся, щоб іти.

— Чекайте,— зупинив його парубок,— ми понесемо її саму.

— Буде гірше, може статись розрив.

— Ой людоньки... Несіть мене... Світ мені вже чорніє... Дан... — Жінка зіпнула, конвульсивно підтягла ноги, очі їй заволокло сірою млою.

Данило підхопив дружину, як немовля, хотів було звестися, та не спромігся, знесилений, тоді на поміч йому підскачив парубок, вони удвох сяк-так узяли хвору, під плач і стогін понесли до крутих чавунних сходів.

...Коли на кораблі пробило дванадцятю, Богдану Гришук ковали. Над нею не плакали ні батько, ні няня, не хилилася в смутку верба на ріднім обійсті, домовину її не викладали запахущими травами, не обвивали барвінком; ув її зчорніле від мук лице, навіки заплющені очі дивився нині весь світ — той, з якого вийшла, і в який прагнула, поспішала, аби заробити копійку... Плакали над Богданою жінки-односельці, вгадуючи в її долі свою — ранню чи пізню; тер сухі, зчервонілі очі Данило, чоловік, муж, з яким вони ані нажилися, ані налюбилися... Потім, як веліли корабельні порядки, її зашили в мішок і кинули геть — у холодний, рѣвучий, страшний океан. Довго плакали жінки-жалібниці, довго глядів услід короткій, змиготливій жінчиній путі безщасний Данило, кружляли й кружляли над палубою галасливі ненажерливі чайки...

Богдани не стало. Хтось зробить про це однослівну помітку у чорних своїх невідльницьких списках, хтось довго, все життя, буде оплакувати її й свою долю, Степнякові ж вона долле в його чашу ще одну краплю полинового трунку, і та пектиме йому вогнем зненависті й жадоби помсти.

Восьмого дня плавання, вранці, «Сіті оф Берлін» входив у Гудзонову затоку. Посеред неї, на невеличкому острівці, височіла кількадестрова постать жінки. Жінка була дорідна, горда, у правій руці тримала важкого меча. Стомлені кількадечним гоїданням пасажири висипали на палубу, зраділо і з надією дивилися на мовчазну жінку, що зустрічала їх не доброю усмішкою, а суворо стиснутими вустами, не хлібом-сіллю, а виїнятим з піхов мечем.

— Статуя Свободи,— кинув хтось.

Дивна ж вона, та свобода!

Висипали на палубу й емігранти. Сірі, нужденні, стояли біля своїх вузлів, з тривогою вдивлялися в обриси чужої землі, чужого міста...

Пароплав довго повз брудною затокою, нарешті причалив, і пасажири почали сходити. Степняки спустилися десь в останніх, відійшли вбік. Неподалеку сірів огорожений дротом величезний барак, за ним виднівся другий. Довжелезна черга, кінець якої впирався в портовий майдан, значила дорогу до біржі праці. Різні компанії, реєстраційні контори.

— Десь тут наші,— сказав Степняк.

Уже з вікна трамвая він устиг помітити і Данила, і того парубка, і ще багатьох із своїх попутників. Покинули й безмовні стояли вони в черзі за обіцяним щастям. «А різниця між нами зовсім мала, — подумалося Сергієві Михайловичу. — Власне, ніякої...»

По кількох днях відпочинку та оглядин міста, яке йому зовсім не сподобалося своєю крикливістю, безладною мішаниною стилів і форм, зрештою, отими бараками для емігрантів-заробітчан, Степняк розпочав свої виступи. Як і в Англії чи Шотландії, він розповідав про царську тиранію, що віками безкарно лютує на теренах неосязної імперії, про народи, що її населяють, що зрештою пробуджуються до боротьби за повалення самодержавства. І, звичайно ж, про нігілістів-революціонерів, які не шкодують в ім'я святої волі ні сану свого, ні здоров'я, ані життя.

Його слухали з цікавістю. Перед ними, мешканцями Нового Світу, промовляла людина, яка — вони вже знали з газет — дивом уникла долі, що судилася його товаришам, спілльникам, яка, рокована на вигнання, живе далеко від рідної землі, живе у скрутї, але не зреклася своїх переконань, загартувалася в боротьбі, віддає їй все можливе. Перед ними, ньюйоркцями, бруклінцями — робітництвом і інтелігентами, стояв не вельми високий, плечистий, з дужими ногами й руками і масивною головою чоловік, у добре приношеному одязі, стоптаних черевиках і скоромовкою оповідав страхітливі речі. Очі йому блискотіли гнівом і зненавистю, чоло ще дужче морщилось од напруги думок, волосся куйовдилось, — весь він у цей час, здавалося, перебуває в якомусь іншому, тільки йому відомому світі, володіє тим світом.

«...Слухачі лишилися задоволені, і ті, з якими я розмовляла, висловлювали надзвичайно великий інтерес до Вашої лекції. Звичайно бруклінська аудиторія — вельми байдужа; вона рідко захоплюється, і часто буває, що слухачі залишають зал, не дїждавшись кінця лекції. Ви зібрали найбільшу аудиторію, яку товариство мало за кілька останніх років».

Людина, яка писала цього листа, Емма Тьодтеберг, працівниця Історичного товариства Лонг-Айленда у Брукліні, не була досі ні знайомою Степняка, ні прихильницею його слави й таланту. Писала вона за покликом серця, з великої поваги. Сергій Михайлович

цінував ці листи, радив дружині берегти їх як добру пам'ять від простих американців.

Писали про його виступи й газети, навіть «Нью-Йорк таймс». В цілому доброзичливо, але й не без деякої іронії з приводу зовнішності лектора.

— Наплювати й розтерти, — кавав на те Сергій Михайлович. — Важливо, слухають мене люди чи ні, даю я щось для їх думок, розуму чи тільки марную час.

Зупинилися вони у Вишневецьких, також емігрантів, звичайній трудовій родині, яку ще в Лондоні порадив Фелікс Волховський. Добросердий, вже немолодий господар запропонував було свій вихідний костюм, але Сергій Михайлович розсердився, хотів було навіть поміняти житло.

Часто бували у Льва Гольденберга. Колишній женеvський друкар очолював американське видання «Вільної Росії». Як і лондонцям, тут також бракувало коштів, і коли б не Кеннан, — газета, напевне, захиріла б.

— Кеннан хоче взагалі прибрати наше видання до своїх рук, — сказав одного разу Гольденберг.

Степняк рішуче заперечив.

— Він наш друг, Сергію, — мовила Фанні Марківна, — друг нашої справи. Чому б, справді, не погодитися на його пропозицію?

— А тому, шановна, — різко сказав Степняк, — що одна справа співчувати нашій боротьбі, а інша — боротися разом з нами. Кеннан гарна людина, добрий публіцист, але він — ліберал, представник панівних верств. Ми не можемо робити наше видання придворним. Краще, коли воно стоятиме на власних ногах.

— Вестол, між іншим, також не робітник, — зауважила Фанні.

— Між Вестолом і Кеннаном велика різниця, хоч і належать вони ніби до одного класу. І не агітуй мене, будь ласка. При Вестолі — Піз, Волховський, всі ми. Та й не грає він ролі, на яку претендує Кеннан. Краще давайте подумаємо, як розсунути межі товариства. Без його широких розгалужень і фінансових зборів ми довго не протягнемо. А саме тут, у цій багатій і бісівськи сильній країні, хотілося б мати якнайбільше прихильників.

— Я радила б, панове, вдатися до духовенства, це надто впливова каста, — сказала худорлява, середніх літ місіс у довгому темному платті. Прізвища її Степняк не

пригадував, хоч вони вже й стрічалися, працювала ж місіс секретарем нью-йоркського Товариства допомоги сибірським засланцям.

— Що ж, — сказав Степняк, — справа господарів. Аби з того користь була.

Кінчався лютий. Степняк уже встиг виступити з Нью-Йорку, Вашингтоні, Піттсфілді, а Кеннан, зустрічі з яким так прагнув, не приїздив. Більше того, дедалі ставало очевидніше, що цього разу їй взагалі не судилося статись, бо американський друг сидів у Новій Скотії, в Канаді, готував до перевидання книги «Сибір і система заслання»; писав, що вкрай виснажений, хто зна, чи й управиться з роботою, радів успіхові місії, яку взяв на себе Степняк, і зичив усякого благополуччя.

Сергій Михайлович дочитував останні лекції і готував до поїздки в Бостон. Містер Осіас Понд, директор бостонського лекційного агентства, з яким — листовно — познайомив його Джордж, уже кілька разів запрошував, а це прислав афішу, випущену з нагоди приїзду гостя. Афіша була помпезна.

«УПЕРШЕ В АМЕРИЦІ

Містер Осіас У. Понд має за честь повідомити про першу появу в Америці знаменитого лідера російської революційної партії Сергія Степняка.

Ті, хто бачив знаменитого російського лідера, кажуть, що це людина незвичайної зовнішності, з великою власною гідністю, самовладанням і поміркованістю. Його лекції будуть однією з головних подій сезону».

— Чи я вже дійсно якийсь дивак? Викопна істота? — спересердя говорив, розглядаючи афішу, Сергій Михайлович. — «Лідер». «Незвичайної зовнішності»... Фанні, це справді так? Я — незвичайний? Чому ти жодним словом про це не обмовилась?

— Тобі ж казано: в Америці, щоб мати якийсь успіх, треба бити в усі дзвони.

— Не в дзвони бити, а з гармат лупити. Це така холодна публіка... Зрештою, треба їхати. Люди ждуть. Бостон, кажуть, демократичніший, аудиторія там краща.

Поїзд до Бостона мчав східним узбережжям, місцями мальовничими, напівдикими. Він то наближався до океану, то, обминаючи гори, відходив од нього далеко, і тоді очам відкривалися неосяжні простори майже незайманого степу, прерій, з невеличкими оазами, річечками й озера-

ми, довкола яких тулилися поодинокі ферми. Степ лежав голий, випалений сонцем. Все це було незвичайне, дивне — адже стояв лютий, місяць, коли на батьківщині тріщать морози, гуляють заметілі, коли упокоєна сніговою ковдрою земля тільки снить майбутнім пробудженням.

...Вони поселилися в старенькому, малопомітному готелі на південній околиці міста, де за терпиму плату мали кімнатку, двоє скрипучих ліжок, білизну, сякий-такий стіл і кілька стільців. Адміністратор готелю, довідавшись, які до нього прибули постояльці, намагався всіляко догодити, хвалився, що їхній готель користується доброю славою, навіть серед іноземців, котрим набридають «центри» з їх постійним гамором, тіснявою та задухою.

— Істинно: бий в усі дзвони! — жартував Степняк.

На відміну від Нью-Йорка, забудованого переважно кількаповерховими спорудами, Бостон дивився трубами, величезними корпусами заводів і фабрик, чимось він нагадував робітничі квартали Лондона.

— Гнітить мене це нагромадження каменю і заліза, — говорив Степняк. — Техніка поглинула людей. Зараз би на наші простори. Здається, ковтка рідного повітря вистачило б на цілу вічність.

— Мабуть, цьому вже не бувати. Рік од року не легшає.

— Буде, Фанко! Ми ще поїдемо на Україну, в Крим, на Поволжя. Не може довго триматися деспотія, проти неї, сама бачиш, повстає увесь світ.

— Твої слова — богові в вуха, як у нас кажуть.

Публіка в Бостоні виявилася справді цікавіша, ніж в інших містах, навіть у Нью-Йорку. Чим це пояснювалося, вони не знали, а містер Осіас, поки що єдиний їхній тутешній знайомий, не вдавався до аналізу, йому було ніколи, він щодня ганяв своїх агентів, не сидів сам, аби забезпечити слухачів.

...Степняк виступав у Чікерінг-холі. Аудиторія — найрізноманітніша, хоч і не багатолюдна. Він стояв на підмостках, за трибуною, — вище середнього зросту, могутній, з великою чоластою головою, непокірним сивуватим і ледь поріділим на тім'ї волоссям; брови косо спустились до перенісся; очі невеликі, блискучі; широкий унизу ніс; коротка чорна борода; владно стиснуті повні соковиті губи... стояв повен пристрасті, емоцій, одваги й не зовсім правильною англійською мовою розповідав про нігілізм. У словах, манерах — ні тіні спокою. Міцно вчепивсь за трибуну — здається, зведе руки, і вона трісне,

сплющиться, погляд спрямований в далину, в простір. Факти, факти, факти... Він знає — більше їх нічим не переконаєш, ніяка агітація їх не візьме. Тільки факти.

— Дитячою ілюзією було б думати, що такими засобами можна перетворити світ. Нас хапали, саджали в тюрми, висилали на каторгу, вішали або розстрілювали. На наше місце ставали інші, нові сили, але їх чекало те саме, вони гасли, як незахищений вогонь у грозу.

Він скінчив, зійшов з трибуни. Його оточила юрба. Запитання, автографи, знову запитання.

— Якими мовами ви володієте?

— Правда, що ви пишете італійською?

— Сер, кажуть, ви причетні до великого вбивства...

Що їм казати?

— Я робив те, що робили мої товариші, як вимагала програма партії. Ми мусили захищатися, мусили доводити, що ніщо не спинить нас, що дух непокори вічний.

Було вже пізно, адміністратор театру кілька разів попереджав, що пора закінчувати, проте вони не розходились, тримали його своєю цікавістю. Сергій Михайлович знову піднявся на трибуну — аби краще усіх бачити, аби краще його чули...

Погасло світло — адміністрація вдалася до хитроців.

— Леді і джентльмени, — уже в напівтемряві звертався Осіас, — приходьте на наступну лекцію, містер Степняк розповідатиме про великого російського романіста і соціального реформатора графа Толстого. Прошу, леді і джентльмени.

Уже в вестибюлі він відрекомендував Степнякові високу, красиву жінку.

— Лілі Уаймен, — назвалась та.

— Письменниця і журналістка, — додав Осіас. — А взагалі — чудова жінка.

Того вечора вони довго блукали нічним Бостоном, слухали лункі перегуки паровозів, сумне завивання вітру і говорили. Фанні Марківна мерзла, куталася в благеньке пальто і тримала Сергія під руку, а він, здавалося, нічого не помічав, не відчував, для нього важило тільки одне: «Товариство, пресовий фонд — для журналу, газети, для... Боже, скільки тих «для»!»

Із спогадів Лілі Уаймен:

«Яка прекрасна духовна сила повинна була гайтися в Степнякові і його партії, якщо ця людина могла роками жити в європейських столицях невидимою її ворогам, випускати книги, з'являтися на лекторських три-

бунах і вільно подорожувати, змушена носити вигадане ім'я, тому що уряд великої держави оголосив її поза законом.

...Його портрет стоїть передо мною на столі і, закривавучи рукою спочатку очі, потім рот, щоб переконатися, де затаєно найсильніший вияв болю, я з подивом помічаю, що як би не виділявся рот, володарюють в цьому лиці очі, вони найсумніші. Але кожна риса зокрема не виповнена такою пристрасстю, як обличчя в цілому; кожна його риса підсилює і надихає інші.

Так стояв він перед нечисленною бостонською аудиторією, оточений таємничістю свого минулого і, здавалося, бачачи перед собою, ніби крізь туман, таємницю майбутнього свого народу».

— Сьогодні нас запрошують жінки, — сказав якимсь містер Осіас.

— Що це значить? — запитав Сергій Михайлович. — Чому таке вишукане товариство?

— Дуже просто, — засміявся Осіас, — сьогодні зібрання жіночого клубу, і дами просять вас завітати. Буде лекція, можливо, вам доведеться виступити, — попередив. — Кеб чекає, містер Степняк!

Приїхали заздалегідь і не встигли зайти до залу, як їх оточили.

— Містер Степняк...

— Ви надовго, містер Степняк?

— Як вам у нас, містер?

Сергій Михайлович усміхався, вклонявся ліворуч, праворуч, тиснув тендітні ручки і з докором поглядав на свого менеджера.

Зрештою їх посадили, розпочалася лекція. Сьогодні він у ролі слухача. Звичайно, йому не дадуть висидіти до кінця, неодмінно проситимуть виступити, але то буде потім. Сергій Михайлович неспокійно вовтузиться, щось йому заважає, муляє, душить.

— Сиди спокійніше, — шепоче дружина.

— Не звик.

Та поволі він заспокоюється. Яка близька йому оповідь лектора. Диво, ніби з їх життя, їх недавнього минулого...

Сестри Грімке, дочки великого рабовласника з Південної Кароліни, на знак протесту залишили домівки, подалися на Північ, стали активними борцями проти расової дискримінації. Коли це діялось? У середині сімдесятих? Тоді ж, як і в них?.. Як і в них... Двоє дівчат кинули заможного батька, відмовилися од його допомоги, опіки.

Сестри Грімке... Сестри Корнілови. Сестри Суботіни. Сестри Фігнер, Люботович... Софія Перовська... Сестри, посестри... З двох протилежних сторін, континентів... Що ж це? Звичайний збіг чи історична закономірність?.. — Сергію, тебе просять, — знову зашепотіла дружина. — Просять виступити.

Про що? Чому саме — його?.. Ага... Сестри Грімке. Збіг чи закономірність?

— Що це, шановні леді, випадковий збіг чи історична закономірність? Мені здається, останнє. Дочки двох великих народів, бачачи соціальну несправедливість, повстають проти неї. На щастя, одних доля щадить, інші гинуть, гинуть у казематах, на шибеницях.

Він говорив швидко, запально, зовсім забувши про дружинине прохання не поспішати; перед ним були жінки, матері, здавалося, вони все розуміють, разом з ним переживають, уболівають за долю скривджених, гнаних, голодних.

— На світі не повинно бути насильства, — вів далі, — наш девіз — правда і справедливість. А поки є тирані, поки діють в'язниці і шибениці, треба спільності протидій. Ми сердечно вдячні серові Кеннану за його мужню підтримку нашої боротьби. Ми сердечно вдячні членам американського Товариства допомоги політв'язням і політкаторжанам Сибіру. Я і мої колеги сердечно вдячні всім, хто вважає себе нашими друзями, допомагає у міру своїх можливостей.

Оплески завершили його промову. Степняк ще якусь мить постояв, ніби повертаючись із світу своїх думок і почувань, затим уклонився, зійшов з трибуни.

Вечір закінчився. Проте, як і минулі рази, його ще довго не відпускали...

Листи Волховського не приносили втіхи. На журнал розпочалися атаки. І не з боку реакції, як того можна було чекати, а з рядів їхньої ж таки еміграції, головним чином паризької. Фелікс писав, що комітетом отримано послання Лаврова, у якому старий царборець звинувачує «Вільну Росію» в лібералізмі, відсутності революційних закликів. З подібними звинуваченнями звернулася й мадам Ошаніна, яка й досі, навіть після зради свого ідейного наставника Тихомирова, іменувала себе «представником «Народної волі». Прикро, але до них приєдналося й подружжя Линьових, що часто бувало у Степняків.

«Будь ласка, приїзди скоріше», — благав Волховський. На щастя, повідомляв він, ні Уотсон, ні Піз провокації не піддалися.

— От тобі й єдність, — говорив Степняк. — Одних згуртуєш, а свої з каменюкою за пазухою ходять. Не дивно з Ошаніної, але як Лавров піймався на цей гачок? Правду казав Енгельс: цей мирив би кого завгодно, навіть чорта з апостолом.

— Не варто було тобі виступати від імені партії, — сказала Фанні Марківна. — Це й дає їм підстави для звинувачень.

— Сварки й гризня є всюди, у всіх партіях, — пояснював. — У цьому нічого дивного. І я радий з того, що наші англійські друзі вірно все зрозуміли. Це свідчить про правильність нашої лінії.

— Так то так, але зваж на тон Феліксових листів. «Приїзди швидше», «Я без тебе не справлюсь...»

— Ти ж знаєш Волховського, він трохи страхополох.

— Треба повертатися, Сергію. Вже чотири місяці, як ми їздимо.

Чотири місяці! Десятки виступів. Десятки рецензій, листів, відгуків. Схвальних (їх більшість), критичних, скептичних... Але — не байдужих! Його слово не пролітає повз вуха... Звичайно, хотілося б більшого і в організації товариства, і в фінансових зборах, але...

Вони сиділи в готелі, Сергій Михайлович писав щось у записнику, як у двері постукали.

— Лілі! — зраділо вигукнула Фанні Марківна. — Заходьте, заходьте.

Лілі Уаймен скинула легенькі шерстяні рукавички, присіла.

— Добре, що ви прийшли, — сказав Степняк.

— Я прийшла, щоб забрати вас до себе.

— З якої нагоди? — поцікавилась Фанні Марківна.

— Нагода звичайна: я недавно приїхала до Бостона, хочу влаштувати невеличкий прийом. Тут у мене друзі, знайомі... Тож збирайтеся.

— Правду кажучи, скучив я за сімейним затишком, — зізнався Сергій Михайлович. — Все лекції, лекції...

— От і чудово, — сказала Уаймен. — Сподіваюся, у нас вам не буде скучно.

Ополудні під'їхали до будинку, де мешкали Уаймени. Тут уже було кілька дам, вони готували на стіл. Лілі познайомила гостей з своїм чоловіком, високим, струнким джентльменом років під п'ятдесят.

— Мамочко, а хто до нас прийшов? — підбіг до Уаймен хлопчик років семи-восьми.

— О Артуре, ти надто цікавий,— сказала, глядячи сина по білявій голівці, мати.

— Хто, хто, хто? — заплигав малий.— Я хочу знати.

— А ходи-но сюди,— схопив малого на руки Сергій.— Як тебе звати?

— Мене звати Артур,— голосно відповів малий.— Мені вісім з половиною років. Я вмю читати. А як звати вас, сер? — Хлопець обхопив рученятами його шию, довірливо зазірав у вічі.

— Мене — Сергій... Михайлович,— сказав Степняк.— Я мандрівник. Знаєш, що таке мандрівник?

— Звичайно, знаю. А де ви мандрували, сер? Що ви бачили? А ви... ви на коні вмієте їздити, сер?

— Артуре! — обизвався містер Уаймен.— Так негарно. Забрався на руки...

— Нічого, нічого, ми з ним поладимо,— заспокоїв Сергій Михайлович. Його раптом охопило якесь незвідане, не відоме досі почуття, що солодкою млостью заливало серце, усе зболіле в щоденних муках єство. Хотілося тримати, пригортати цю теплу, лепетливу істотку, цілувати її без кінця, пестити.

— Ви сильні, сер?

Степняк піднімав малого на витягнутих руках і так тримав, аж поки той не замахав ногами; серце йому билось пришвидшено, швидко, ніби йшов на круту крем'яну гору, а за плечима нелегка ноша; весь він раптом запалав, загорівся якимсь бентежно-радісним вогнем... Так би горіти, горіти, пити отой солодкий трунок, що йде — тепер уже знав, збагнув! — од цієї малої істоти, наймення якій дитина, син...

— Сер, а ви любите собак?

І він розповідав йому про Параньку, вигадував якісь неймовірні випадки, пригоди, що буцім траплялися з ним у дитинстві, у ньому — жорстокому, суворому — раптом прокинувся казкар, оповідач, готовий без упину вдовольняти дитячу допитливість, милувати дитячий слух.

Гостей тим часом прибувало. Містер Уаймен відрекомендував їх:

— Джулія Хоу, письменниця.

— Френсіс Гаррісон, видавець і публіцист.

— Томас Хаггінсон...

Втім, з Хаггінсоном він уже мав нагоду познайомитись,

про нього, колишнього полковника негритянського полку, талановитого письменника, розповідали ще у Нью-Йорку.

— Як ідуть справи, сер? — поцікавився Хаггінсон. — Чи не збираєтесь залишатись у нас назавжди? Подумайте, гірше, ніж у Англії, не буде.

— Дякую, сер. Лондон усе ж таки ближче до батьківщини, інколи, гляди, і потягне рідним димком.

Артур десь зник, вони сіли оддалік і, поки там готувався, встигли обмінятися новинами.

— До столу! Сідайте вже до столу! — раптом вискочив звідкись і оголосив хлопець.

Коли всілися, слова попросив Хаггінсон.

— Леді і джентльмени, — звернувся він до присутніх. — Серед нас є людина, яка перетнула океан, аби зворушити наші серця великою правдою боротьби за свободу. Ви знаєте цю людину. Багато можна говорити про містера Степняка. Всі слухали його лекції. Скільки в них скромності, мужності і чистоти! Таким може бути тільки справжній борець. Я піднімаю цей бокал за ваше здоров'я, містер Степняк!

Належало відповісти. Сергій Михайлович підвівся схвильований, вино іскрилося в його бокалі, грало, і здавалося — той відблиск променів Степнякові очі, яснить обличчя.

— Панове, я щиро зворушений вашою увагою, вашими, дорогий Томасе, словами, — сказав він. — Я справді приїхав, щоб розповісти вам правду про боротьбу мого народу проти самодержавства, викликати ваші співчуття і допомогу. Як ви до цього поставитесь — ваша справа. Я не прошу схвалення тих методів, до яких ми змушені були вдаватися на початку своєї боротьби. То була війна, єдина дійова форма протесту в умовах, у яких ми жили. Та коли ви засуджуєте насильство — звертаюся до вас за моральною підтримкою. Ваше співчуття благотворно впливає на громадську думку моєї країни. Запевняю вас: коли революція, зрештою, настане — а в цьому нема ніякого сумніву! — вона не буде такою жорстокою. За ваше здоров'я, панове. І за нашу спільність, наше братерство!

Це була дружня товариська розмова, з жартами, веселощами. Сергієві Михайловичу, що за місяці скитань справді-таки скучив за домашнім затишком, подобалася атмосфера невимушеності, простоти, яка панувала тут. Давно не випадало йому так сміятися, відчувати душевну полегкість і водночас задоволення од бесіди з бувалими людьми. Певно, цьому настроєві сприяла й присутність

Артура, приязнь до якого спалахнула так одразу, неждано.

В обіді настала перерва, і вони — Степняк, Гаррісон і Хаггінсон — одійшли, присіли на зручних низеньких кріслах в кутку, біля журнального столика.

— Сер, — звернувся до Сергія Михайловича Гаррісон, — ви багато їздите, читаете лекції, організовуєте різні видання. Традиційне запитання: як вам удається поєднувати все це з письменницькою роботою?

— Ви судите однобоко, сер Гаррісон, — сміючись, сказав Степняк. — Усі ми живемо й працюємо так само. Що ви, Хаггінсон, що я. Інакше — то були б інші.

— О так! — підтримав Хаггінсон. — Наше покликання — не тільки література. Є маса інших обов'язків.

— Я, панове, з задоволенням віддався б художньому писанню, — зізнався Степняк. — Та коли бачиш людську душу у пеклі, хочеться кинути все і подати їй хоч ковток свіжої води.

Фанні Марківна — уловив краєм вуха — розповідала дамам про лондонське і нью-йоркське видання журналу і, мабуть, проговорила про його малі тиражі, бо ті враз перекинулися між собою фразами, і Джулія Хоу оголосила:

— Леді і джентльмени! Зробимо нашим дорогим гостям приємність — передплатимо «Фрі Рашен». Прошу вас, леді і джентльмени.

Джулія взяла ручку, папір.

Сергія Михайловича ця сцена вибила з рівноваги. Він почервонів, захвилювався.

— Ми віримо у вашу добропорядність, панове, — сказав, учепившись у спинку крісла. — Правильно мене зрозумійте. Це схоже на... даруйте, з пісні слова не викинеш. Справа не в цих десяти примірниках. Добре було б, аби з цього зібрання виникло товариство, ядро організації.

Всім стало якось ніяково. Справді-бо, ця передплата... ніби подачка, милостиня.

— Що ж, — обірвала мовчання Лілі Уаймен, — коли йдеться про товариство, вважайте нас друзями вашої свободи. Що для цього потрібно? — звернулася до Сергія Михайловича. — Як це оформити юридично?

Степняк пояснював:

— Панове, ви робите велику справу. Американці, які перші проголосили і відстояли право народу на самоврядування і незалежність, мають допомогти тим, хто

прагне наслідувати їхній приклад. Скажіть про це у своєму зверненні до народу. Хай люди знають, що це за товариство, які цілі воно переслідує.

— Вважайте, дорогий пане Степняк, що звернення вже є,— сказав Френсіс Гаррісон.— І будьте певні, ви залишаєте тут багато друзів, пройнятих до вас гарячими почуттями. Нас привертає до вас те, що ви не тільки син свого народу, а й громадянин світу, який визнає все людство своїми співвітчизниками.

Степняк стояв зворушений: все це так щиро, так несподівано.

— Спасибі, друзі. Сьогодні я по-справжньому щасливий. У ваших словах щодо мові особи багато суперечливого, але ми порозумілися в головному. Я буду радий повідомити про це своїх колег. Сердечне спасибі!

Семюель Клеменс мешкав у містечку Хартфорд, що лежало приблизно на півдорозі до Нью-Йорка. Кращої нагоди відвідати славного письменника нічого було й чекати, і Степняк поклав завернути. Була друга половина квітня, погода стояла бридка, з туманами й мрякою, найнятий Сергієм Михайловичем на станції кеб кілька годин гойдав його розбитими ґрунтовими дорогами. До Хартфорда прибули надвечір. Ще при в'їзді, у передмісті, розпитали, як знайти Клеменса, і невдовзі зупинилися перед обнесеним акуратною огорожею двором.

Їх зустріла не молода вже, повнотіла служниця.

— Містера Клеменса нема,— сказала неприємним писклявим голосом.— Він повернеться за годину. Вас може прийняти місіс.

Служниця провела гостей до вітальні, запросила сідати і надалася було, мабуть, до хазяйки, як та сама з'явилася в дверях.

— Містер Степняк! — зраділа, коли Сергій Михайлович відрекомендувався.— О, дуже приємно, дуже приємно. Сем про вас згадував. Він пішов прогулятися, скоро повернеться.— Це була висока, струнка, років сорока жінка з гарним білявим лицем, великими світлими очима й густим, акуратно підрізаним каштановим волоссям, що хвилясто спадало на плечі.— У Сема звичка — гуляти за будь-якої погоди,— додала місіс Клеменс.— А ви роздягайтеся, почувайте себе як дома. Катрін, — гукнула вона жінці,— покажіть містеру всі наші служби.

Щирість, якою тут зустрічали, викликала почуття довір'я, свідчила, що гості у цій домівці не рідкість, до них

звикли, як до чогось звичайного, не здійсмають довкола них зайвого галасу. Поки Сергій Михайлович умивався, Катрін приготувала кімнату на другому поверсі, власне, мансарді, вікно якої виходило на недалекі горбкуваті поля. Степняк мимоволі замилювався краєвидом, стояв, розчісуючи після дороги чуба, як на сходах почувлися кроки, хтось ніби постукав, і не встиг він відповісти — у дверях став, широко усміхаючись у ледь опущені вуса, кремезний, з відкритим лицем і злегка прищуреними пильними очима чоловік. У дощовику, великих юхтових чоботях і шкіряному кашкеті скидався на матроса, який зноу повернувся з небезпечного плавання і радіє, що щойно ступив на рідний поріг.

— Містер Степняк, здрастуйте, — сказав рівним спокійним голосом. — Я — Семюель Клеменс, або Марк Твен. Називайте як вам зручніше.

Вони обнялися.

— Я підписав звернення, — тим же тоном домовив Твен. — Лілі Уаймен писала, що ви схвалили текст.

— Спасибі, містер Клеменс, — подякував Степняк. — Я в цьому ніскільки не сумнівався.

— Чому ви були так упевнені, містер Степняк? Адже ви мене зовсім не знаєте. Тобто тільки з розповідей.

— Мені багато розповідав про вас Джордж Кеннан. Я вірю йому. І його друзям.

Твен пройшов, скинув і повісив на цвяшок плаща. На ньому був добре приношений, у рідку смужку костюм, біла сорочка з «метеликом».

— Кеннан мовби еднаюча ланка, — мовив Твен. — Він і мене втягнув у ваші справи, навчив ненавидіти самодержавство.

— Якщо уряд, подібний нинішньому російському, не можна скинути інакше, як з допомогою динаміту, то слава богу, що існує динаміт, — процитував Степняк.

— О, ви й це знаєте? — здивувався Твен. — Відкіля вам відомі ці слова?

— Відомі, — хитрувато зиркнув Сергій Михайлович. — Років три тому хтось надіслав мені журнал... Не пригадую його назви. З-поміж інших матеріалів мені впала в око інформація про лекцію нашого друга Кеннана, яку він прочитав після поїздки по Сибіру. Кореспондент виділяв промову тоді ще невідомого мені Семюеля Клеменса, наводив ці слова. Ідучи сюди, я згадав їх.

— Так. Статті Кеннана і деякі ваші потрясли мене, містер Степняк. Тільки в пеклі можна знайти подібне.

І тільки глуха й душевно сліпа людина може бути байдужою до деспотизму, що процвітає у вашій країні... Але ви сідайте, містер Степняк, — зараз спохватився. — Катрін сказала, що ви вже помилися. Зараз буде вечеря. А поки — сідайте... Я довго не вірив чуткам, що надходили з Росії.

— Дехто й досі не вірить нашим писанням, — зауважив Степняк.

— Не так просто їм повірити, містер Степняк. Те, про що ви пишете, — дикунство. Дикунство, підняте на рівень державної політики.

Їх покликали.

Вони спустилися до невеликої затишної кімнати — їдальні, обставленої старовинними меблями, з високим масивним буфетом, вазонами та літографіями на стінах. У центрі кімнати стояв великий дубовий стіл, накритий грубою льняною скатертю, обіч нього — з десяток стільців. Усе міцне, добротне, ніби розраховане на кремезів, яким і справді був господар. Одні з дверей їдальні вели на веранду, що виходила в садок.

Вечеря була довга, багата, їжа проста. Господар щедро частував кислим вином, переважно французьким, розповідав про свої мандрівки, зустрічі. Зате потім, коли вони перейшли до кабінету, Твен перший повернувся до попередньої теми.

— Мені не потрапляла до рук ваша книга, містер Степняк, — сказав він, — я неодмінно її роздобуду. Але я чув про неї схвальні відгуки, вона мене цікавить.

— Я надішлю вам, можливо, навіть з Нью-Йорка, — пообіцяв Сергій Михайлович. — «Підпільна Росія» — це крик моєї душі. Я не міг не написати її. Здається, сама доля залишила мене в живих, вирвала з пазурів видимої смерті, щоб я розповів бачене і пережите.

— Це трагічно. — Твен розпалив камін, і невдовзі вони сиділи у зручних м'яких кріслах перед веселим вогнем, що осяював їх обличчя. — Трагічно, — повторив він. — Цілий народ під п'ятою деспота.

— Народи, нації, — додав Степняк.

— Я не прихильник насильства, навіть кров тварини викликає у мене біль, та коли це єдиний вихід — нехай умре тиран. Добре, що є динаміт.

— А ще краще, — сказав Сергій Михайлович, — що є дружба людей і народів. Не знаю, яка доля спіткала б мене і багатьох моїх побратимів, коли б не гостинність англійців або не ваша готовність допомогти.

Вони помовчали, видно, кожен подумав про своє. Твен спроквола ворушив дрова, і ті спалахували, іскрили, довгими язиками полум'я лизали кам'яні стінки каміна, Степняк невідривно дивився у вогнище, дослухався господаря.

— Дехто невдоволений, що я виступаю на ваш за хист,— порушив мовчання Твен.— Я відповідаю їм просто: коли б вашого сина, вашу дочку чи дружину за одне тільки правдиве слово, що необачно вирвалось з душі, загнали на каторгу, посадили в кам'яний мішок, а вам трапилася нагода відплатити і ви не скористалися нею,— чи не гризла б вас совість, чи не зненавиділи б ви себе?

— Запитання істотне,— мовив Степняк,— на жаль, не всі охоче і правильно на нього відповідають.

— На жаль,— погодився Твен.— І те, що ви робите, сер, своїми статтями, книгами, лекціями, зменшує кількість байдушних.

— Сподіваюся, так,— сказав Сергій Михайлович.— До речі, містер Клеменс, чому б вам не приїхати до Лондона? Я познайомив би вас з багатьма активними соціалістами, насамперед, з Енгельсом...

— Я мрію, містер Степняк, на рік-два десь заховатися — мій новий роман далі не терпить,— роздумуючи, мовив Твен.— На півдні Франції є така місцина... село. Ось трохи потепліє, провідаю своїх старих — і в дорогу... Та ми з вами ще зустрінемось,— запевнив.— І не раз. Ви ж не відмовите нам у люб'язності, приїдете колись погостити?

— Зуб за зуб, містер Клеменс,— засміявся Степняк.— Ви — до нас, ми — до вас.

— Гаразд,— у тон йому відповів Твен,— поживемо — побачимо. А зараз спати,— глянув на годинника.— Вже пізно. Ще буде завтра.

27 травня океанський пароплав «Сіті оф Періс», ви плутавшись з Гудзонової затоки, взяв курс до берегів старої Англії. Степняк стояв на палубі, вдивлявся в обриси землі, де провів майже півроку. Одна за одною зникали будівлі, тонули в голубій імлі, зрештою розтанула і статуя Свободи. Обіч знову заколихалося безмежжя води. В уяві пропливали численні зустрічі, міста й містечка, куди закидала його доля, спогадувалися розмови. Не все було так, як хотілося, не зібрано й бажаної суми грошей, все ж стільки зроблено! Стільки з'явилося нових друзів свободи.

Сергій Михайлович дістав з кишені конверта, витяг написаного розмашистим почерком листа і вже вкотре з особливим задоволенням перечитав. Твен писав йому на прощання:

«Дорогий містер Степняк!

Слова, написані вами в книзі, радують мене, як радує хлопчину похвала. Хлопчина не задумується над тим, чи заслужена вона, не задумуюся і я,— та й чого ради? Похвала — це не сплата боргу, а подарунок, і зводить її до рівня торгової махінації було б образливо і соромно. Ви говорите те, що думаете,— для мене цього досить, і я в цьому не сумніваюся, тому що кожен, хто вас бачив і читав ваші книги, не може не зрозуміти, що ви людина цілком щира і прямодушна.

Я прочитав «Підпільну Росію» від початку до кінця з глибоким, пекучим інтересом. Яка велич душі! Я думаю, що тільки жорстокий російський деспотизм міг породити таких людей! З доброї волі піти на життя, повне мук, і врешті-решт на смерть, тільки заради блага інших — такого мучеництва, я гадаю, не знала жодна країна...»

Степняк згорнув листа, але не ковав,— здавалося, він тут же забув про нього, поглядом свердлов імлисту відстань, де лишилися друзі, де чекали нові випробування.

XXVI

Лондон жив старими клопотами. Ні вдень ні вночі не змовкало його стугоніння, що доносилося сюди, на околицю, монотонним надоїдливим гулом.

Раніше його ніби не відчувалося, нині ж — бували години — він виводив з рівноваги, заважав не тільки відпочинкові, а й роботі. Лікар Фрейберг сказав, що це од перевтоми, від тривалого нервового збудження, радив хоч трохи перепочити.

— Дорогий лікарю,— відповідав на те Сергій Михайлович,— людина, як ви знаєте, і відрізняється од усього живого тим, що може мислити, тобто свідомістю. Свідомість диктує їй і поведінку, й моральність, і все інше, що ми називаємо етикою. Так ось ця клята етика і не дає мені спокою. Ні мені, ні моїм близьким.

Лікар розводив руками.

— Між нами кажучи,— шепотів утасмничено,— я такий самий.

Обидва сміялися, і все йшло своїм трибом.

Степняк гарячково організував фонд вільної преси, залучав до цього всю стару еміграцію.

— Нам потрібна література,— пояснював.— Багато літератури. Щоб можна було будь-якого дня, скільки завгодно відправити на батьківщину. Книги, журнали, брошури, все, що ми в силі видати тут, у Женеві, Парижі, Нью-Йорку.

Терміново підшукували приміщення для складу— знайшли його, на щастя, неподалеку, на Іффлейрод, 3, збирали, що в кого було зайвого з виданого раніше, упорядковували нові збірники. Невдовзі на складі зібралось чимало літератури, розпоряджатися всім цим добром Степняк доручив Войничу.

— А знаєш, Сергію,— сказала йому якимось дружиною,— поки ми з тобою їздили, тут дещо сталося.

— Що ти маєш на увазі? — запитав Степняк.

— Нашу парочку, молодят наших — Михайла і Лілі.

Сергій Михайлович здивовано глянув на дружину.

— Тобі щось відомо напевне чи це вигадка?

— Та це вже всім відомо, всі бачать, крім тебе,— сказала докірливо.— За своєю біганиною ти й мене скоро не помічатимеш.

— Біда невелика,— відбувався жартом.— Ти про себе нагадаєш. А Лілі...— Він так і не домовив, хоч у душі чомусь було жаль дівчини. Натомість сказав перегодя: — Що ж, нехай їм щастить, коли так. Вони гідні одне одного. Михайло, правда, гарячкуватий, невірноважений, говорун, але ж — любов, вона всемогутня, всеможна.

Лілі. Не міг спокійно дивитись у її великі, проникливі очі. Чомусь вони, ті голубі, завше трохи засмучені очі, нагадували йому і Таню, Тетяну Лебедєву, і Любатович, Перовську, Засулич, Гельфман і багатьох-багатьох інших, кого знав, стрічав на тернистих своїх дорогах. Це були очі коханої, матері, жінки, очі, що вбирали в себе біль покоління.

Захоплювався її працьовитістю. Член виконкому Товариства друзів російської свободи (Лілі обрали до цього органу ще до Степнякового повернення, навесні), літературний працівник журналу, перекладач блискучих казок і памфлетів Щедріна, оповідань Гаршина. А поза тим — вивчення української, польської, постійний потяг до знань. Феноменальна працелюбність! Наче без неї — маленької, тихої — нічого не зробиться, ніщо не освятиться.

— Як ваша книга, Лілі? — запитав її одного разу, зоставшись удвох.

Зашарілася.

— Боюся навіть казати, Сергію Михайловичу, — відповіла. — Пишу. Подобається мені мій Овод. Не могу без нього. Здається, він переслідує мене, навіть у сні. Недавно приснилося, що його схопили, повели на тортури, і я прокинулася з жаху.

— Це од перевтоми, — підступив, поклав на її плече руку. — І додав жартома: — Був би я фабрикантом, мав капітал, відправив би вас в Італію чи Швейцарію. До речі: чому б вам не поїхати до Женеви? Там наші, погостюєте, відпочинете. Літом у горах благодать.

Дивилася на нього, і якимсь він здавався нині мовби враз постарілим, сутулим, помітно поріділо волосся, поглибшали залисини, від чого ще більше випнулося перетнуте борозенками зморщок чоло, мішки під зчервонілими од безсоння очима... «Милий Сергію Михайловичу! Чи ви хоч здогадуєтеся, що вас люблять?»

Опустила погляд, бліді щоки налилися слабеньким рум'янцем.

— Колись поїду, — мовила стиха. — Дякую, Сергію Михайловичу. Вам би самим... Фанні Марківна розповідають, що не спите...

— Наговорить вам Фанні Марківна, — сказав байдуже. — Все гаразд, Булочко. Ніяких перевтом, безсоння — все то вигадки. От що, — додав, — треба готувати збірник. Головне питання — що таке нігілізм? Так його і назвемо: «Що таке нігілізм». Поїздка переконала мене, що багато людей досі мають неправильне про нас уявлення.

— Що від мене вимагається? — з готовністю запитала Лілі.

— Переклади. Насамперед перекладете по-англійськи оті дві мої брошури — «Що нам потрібно?» і «Закордонна агітація», можливо, «Казку про копійку», а там підуть Гоголь, Успенський, Щедрін, Достоевський.

— Гаразд, Сергію Михайловичу. Сьогодні ж візьмуся за переклади.

— Ех, Лілі, Лілі, — став, милувався дівчиною. — Вам би пізніше народитися.

— Чому, Сергію Михайловичу?

— Пізніше, — вів далі, — коли революція переможе, самодержавство полетить в тартарари... Скільки тоді потрібно буде таких, як ви, Лілі, талантів!

Сиділа, слухала, а коли він скінчив, коли думка, що, певне, давно снувала в його завше заклопотаній голові, вилилась і Степняк примовк, сказала:

— А знаєте, Сергію Михайловичу, у мого Овода — багато від вас.

— Як це? — глянув нерозуміюче.

— Багато, — повторила. — Власне, є там і інші, але вашого запалу, безстрашності вашої і самовідданості — найбільше.

— Цього ще бракувало, — махнув рукою. — Вигадки! З мене — живого, грішного — списувати героя. І з думок викиньте, нікому й не говоріть.

— Говорити не говоритиму, а викинуть — не можу, дорогий Сергію Михайловичу, — зізналася Лілі. — І не кричіть на мене, не гнівайтесь — це не від мене залежить. Таким ви увійшли в моє життя, таким я... — Лілі не домовила, упала головою на руки, заплакала.

— Заспокойтеся, Лілі, — по-батьківськи гладив її голівку. — Зовсім я на вас не кричу... І не гніваюсь.

— Я знаю, — говорила, не підводячи голови, — то я так. Ви добрий, я знаю.

— Який я там у дідька добрий! — заперечив і, схаменувшись, додав: — Але гаразд, гаразд. Підемо до нас, вип'ємо чаю, відпочинемо. Ми з вами справді засиділися.

З Женеви надійшли погані вісті. Засулич писала, що їх група здивована і обурена поведінкою редакції лейпцігського видання «Вільної Росії», яка в передовиці вересневого числа допустила щодо них наклепницькі випадки. Лист надійшов раніше — очевидно, редактор, Андерфурен, якого Сергій Михайлович і в очі не бачив, а прийняв за рекомендацією німецьких товаришів, — не поспішав надсилати журналу, і Степняк лютився, аж поки злочинове видання не надійшло.

— Гнати негайно! — гарячкував Сергій Михайлович. — Втришия! Це злочин, ганьба. Товариші роблять велику справу, а цей, з дозволу сказати, Фурен паплюжить усе. Негідник!

Треба було негайно писати вибачливого листа Вірі і Плеханову, а ще швидше — спростування. І надрукувати його там же, у Лейпцігу. А тим часом, звичайно, припинити видання до приходу нового редактора. Жаль. З таким трудом налагоджували, а тепер самому ж закривати. Де взяти редактора? Рекомендаціям другорядних осіб він більше не віритиме, ні. От якби Енгельс чи Лібкнехт. Ходять чутки, що Лібкнехт збирається до Лондона. Швидше б. А поки порадитися з Фрідріхом Карловичем. До речі, він сам переказував, що хоче зустрітися.

Була осінь. День видався вітряний. До Ріджентс парк род вони добралися кебом. На дзвінок довго не відповідали, зрештою в коридорі почулися слабі кроки, шарудіння, і перед ними став Енгельс.

— А-а, прошу, прошу, — зрадів гостям. — Забули зовсім.

— Справи, дорогий Генерале, — виправдовувався Степняк. — Без кінця-краю. Де тільки беруться?

— Часто ми їх вигадуємо самі, — сказав Енгельс. — На власну ж голову.

— Буває і так, — погодився Сергій Михайлович.

Пройшли до вітальні. Все тут було переінакшено, представлено. Степняк зупинився в якійсь ніби нерішучості, і господар, певне, помітив це, сказав не то жартома, не то з жалем:

— Нова влада, нові порядки.

Голос у Енгельса ще більше осів, та й сам він помітно подався — схуд, пожовк на обличчі, зсутулів.

— Зараз тут Луїза Каутська порядкує, — додав Енгельс.

Степняки вже знали, що Ленхен нема і що її смерть тяжко відбилася на підупалому здоров'ї Фрідріха Карловича.

— Де ж Луїза? — поспиталася Фанні Марківна.

— О, вона не засиджується, десь у місті, — з удаваною веселістю сказав Енгельс. — Зараз прийде. Що будемо пити? Каву? Пиво? Вино?

— Я випив би кави, — сказав Степняк. — Але ви не турбуйтеся, зачекаємо повернення міс Луїзи.

— Ні, ні, — заперечив господар, — розмова за порожнім столом — не розмова.

— У такому разі, я приготую, — зголосилася Фанні Марківна. — Посидьте, поговоріть. Я швидко.

— Там усе... на кухні, шукайте, — сказав Енгельс і звернувся до Степняка: — Ну-с, молодий чоловіче, то які новини? Ви вже оті лавровсько-ошанінські громи заглушили?

— Вони самі, без мене заглухли, — засміявся Степняк. — І знаєте, на цьому я зайвий раз переконався, що не треба поспішати встрявати у полеміку. Розпочав би я з ними перепалку — досі б тягнулася. А так...

— Не завше, добродію Степняк, — відповів Енгельс. — Вам, артилеристові, належить знати: ціль треба накривати своєчасно. Коли в цьому потреба, звичайно, — додав. — Коли ціль варта вашого вогню. Бо може вийти, як то кажуть, — з гармати по горобцях.

Очі його звузилися в посмішці, густими промінчиками від них розбігалися зморшки.

— Є ціль, що вимагає вашої консультації, Генерале,— після короткої мовчанки сказав Степняк.

Енгельс поглянув на нього, напружив слух.

— Нам довелося тимчасово припинити лейпцігське видання «Вільної Росії».— Він розповів все, що сталося.— Треба редактора. Може, ви маєте когось на приміті?

Енгельс мовчав. Зрештою мовив:

— Давайте відкладемо це до приїзду Лібкнехта. Згода? Він приїде з свіжими враженнями, новинами,— тоді буде видніше.

— Гаразд,— погодився Степняк.— Сподіваюся, це буде незабаром?

— Так,— кивнув господар.— Він прибуде у справах підготовки Міжнародного соціалістичного конгресу. Думасмо провести його в Цюріху. До речі, як ви до цього ставитеся? Візьмете участь?

— Недавна поїздка,— сказав Степняк,— переконала мене в надзвичайній користі особистого спілкування людей. Та й минулий паризький конгрес приніс чимало успіхів. Я — за. Щодо особистої участі — то буде видно. Час покаже!

Енгельс нічого на те не сказав, якийсь час сидів заглиблений у думки.

— Не здається вам, Сергію,— обізвався врешті,— що ви відходите од нас, од робітничого руху?

— Не розумію, Генерале,— здивувався Степняк.— Що ви маєте на увазі?

— А хоч те, що на паризькому конгресі ви не були, зараз не певні... не знаєте, як чинити. Не засмоктує вас часом оте товариство? Чи не забагато віддасте йому уваги?

Запитання прозвучали неждано, Сергій Михайлович не сподівався почути їх від Енгельса, тому ніби аж розгубився.

— Досі вважалося, що товариство робить корисну справу,— сказав.

— Давно збираюся сказати: товариство переросло себе, нічого нового в його програмі нема. Та й входять до нього, вибачте, випадкові люди. Інцидент з Бернсом — найкраще тому свідчення.

Енгельс натякав на справді казусний випадок, що стався в товаристві під час його, Степнякової, відсутності. Бернсові, що прийшов було на засідання, не дали висту-

пити з промовою. Хтось злякався його категоричності... Випадок, звичайно, прикрий.

— Статут товариства не обмежує членства,— пробував пояснити Степняк.— Це ж не революційна організація.

— Тож і погано,— сказав Енгельс.

Розмова, що виникла так несподівано і так різкувато прозвучала, осіла на душі неприємним осадком. Степняк хотів було заперечувати, повести її далі, аби розвіяти холодок відчуженості, що зненацька війнув між ними, та зайшли Фанні Марківна і моложава, з якимись аж надто, здавалося, пильними очима жінка, середнього зросту, гарно одягнена.

— Ми вже познайомилися,— кивнула на Фанні Марківну. І підступила до Степняка, простягла руку.— Луїза... Про вас стільки розмов, пане Степняк!

— Дякую,— стримано сказав Сергій Михайлович.— Зміст їх я приблизно знаю.

— Он як! — здивовано мовила Луїза. Розмовляла вона голосно, і Енгельс лагідно зауважив:

— Луїзо, прошу вас, тихіше.

— Ах, пардон, Генерале, пардон,— манірно відповіла Каутська.

Сценка справила на всіх неприємне враження. Стало зрозуміло, що ділової розмови тут не вийде, і Енгельс, вибачившись перед Фанні Марківною, запросив Степняка до кабінету.

— Тільки допоможіть мені, Сергію Михайловичу,— попросив.— Щось я останнім часом... Ноги не слухаються.

Степняк узяв його під руку і вивів на другий поверх.

— Даруйте, Сергію Михайловичу,— з трудом стримуючи задишку, сказав Енгельс.— Так вийшло. Розмова між нами.

— Чому ж? — сказав Сергій Михайлович.— Я не належу до людей, що маскують власні недоліки.

— Не час,— зауважив Енгельс.— Зараз не час їх роздувати. Сподіваюся, ви мене зрозуміли. Опортуністи тільки й чекають розходжень у нашому таборі.— Він підійшов до столу, зіперся на нього обіруч.— Багато залишиться нерозібраного, нерозшифрованого,— сказав з сумом.

— Ви про що, Генерале?

— Про те, що підходить кінець. Гірко про це говорити, але ми реалісти, не будемо тішити себе рожевими мріями. Кожному на цьому світі відведено свій час. По тому, хто

як заповнив той час, і судитимуть нас нащадки.— Вони довго мовчали. Степняк слухав завивання осіннього вітру за вікном, зрештою Енгельс обізвався: — Цього я ні вам, ні будь-кому іншому більше не скажу. А зараз — дайте мою сьогоднішню дратливість. Згода?

Степняк промовчав.

XXVII

Не минуло й півроку, відколи Вільям Ллойд Гаррісон, редактор «Нейшн», публіцист, що з ним Степняк познайомився в Америці, порадив з обрання президентом США Стівена Гровера Клівленда, як нова адміністрація повернулася до напівзабутого було питання про видачу Росії політичних емігрантів.

— От вам і поліпшення, — обурювався Степняк, натякаючи на рядки з Гаррісонового листа. — Демократ Клівленд іде на повідку російського тирана. — Він нервово ходив просторою вітальнею Моррісового будинку в Хамерсміті, поскубував бороду. — Треба знову вступати в бій, — говорив. — Тепер ми не одні, з нами друзі нашої свободи в Америці.

— Може, послати когось до Америки з готовим протестом? — запропонував Піз.

— Протестів треба два, — радив Евелінг. — Один від вас, емігрантів, другий ми адресуємо нашим американським колегам.

— До чого кровожерний цей ваш монарх, — сказав, звертаючись до Степняка, Морріс. — Мало йому проли тої — давай ще.

— Вампір перестає бути вампіром тільки мертвий, — докинув Шоу.

— Геніально, Бернарде! — підхопив Сергій Михайлович. — Доки в Росії існуватиме самодержавство, вона не перестане бути світовим жандармом, оплотом всезагальної реакції.

— Вихід? — запитально глянув Морріс.

— Революція! Іншого виходу нема.

— Такі були часи! — У тоні Морріса вчувалися жаль, щось схоже на сумнів. — А тепер — тиша. Суцільна тиша...

— Даруйте, пане Морріс, — обірвав його Степняк. — Від вас не хотілося б чути такого.

Господар у задумі розвів руками.

— Полум'я революції не погасло, — вів далі Степняк. —

Вогнище набирається сил, і досить буде якогось дужого подуву, як воно вибухне. Де це буде, у вас чи у нас, не має принципового значення. Хоча — згадаймо слова Енгельса: Росія — це Франція нинішнього віку. Їй законно належить революційна ініціатива, замітьте — *революційна ініціатива* — нової соціальної перебудови.

— Ви набули досвіду боротьби в новітніх умовах, — сказав Евелінг.

— Так, — ствердив Сергій Михайлович. — Певний час ми йшли сліпо, нам здавалося, що для повалення тиранії досить селянських виступів, мужицького гніву. Це була помилка, за неї заплачено великою мірою. Але тепер ми знаємо: у нас є рушійна сила — пролетаріат. Нехай він ще молодий, зате весь пройнятий ентузіазмом.

— В молодості, певне, його й сила, — докинув Піз.

— Тим паче, коли поперед неї йде могутня хвиля міжнародного революційного рушення. Ваш прогрес, товариші, це наш прогрес, ваші перемоги є й нашими.

За кілька днів у відповідь на лист з приводу незабарної поїздки представника еміграції до США надійшов лист від Гаррісона. Френсіс писав про складність атмосфери, що утворилася навколо договору двох урядів, сумнівався в успіхові місії посланця і повідомляв, що рух за відміну трактату вони повинні «почати самі, з почуття власної гідності». Він же словищав, що Кеннана звалив напад малярії і що він фактично неспроможний нічого робити, хоч і намагається, підтримує їх заходи.

— Хай буде так, — вирішував Сергій Михайлович. — А протест ми таки направимо.

...Літо. Чимало друзів роз'їхалось. Подалися до Швейцарії Войничі — вони таки побралися, Михайло та Лілі, більш як півроку тому. Що ж, молодим — молоде, життя не стоїть, не вичікує. Хто зна, чи правильно робили вони, пропагатори, зрікаючись усього особистого, сповідуючи мало не аскетизм. Скільки пішло у небуття товаришів, так і не zostавивши по собі потомства. Не прийдуть на їхні могили діти й онуки, не згадають через десятки літ своїх бабусь та дідусів, ні в кому не закипить їхня бунтарська кров...

Степняк усе частіше ловив себе на цих думках. Звідки вони? Чому?.. Чому в щоденні його клопоти вриваються дитячий сміх, гамір... погляд чийхось чорних — мов тернини — очей?.. Чому в душі потаємно заздрить Кропоткіну, коли той приходив з дочкою, Сашею?.. Навіть

Волховському — відколи до нього прийшла переправлена друзями аж із Росії донька, Віруня... Старість? Інстинкт? Поклик природи? Можливо, можливо... Тільки — що б там не було, а так інколи хочеться потримати на руках малюка, відчути його ніжність, тепло його тіла, покласти на його маленьку голівку руку... Чи втерти сльози, забавити...

Життя. Певне, нікому не дано збагнути його до кінця. Можна міняти устрої, виводити логічні закони суспільного розвитку, однак завжди лишалися і лишатимуться в ньому сфери, непідвладні людині, непіддатливі її впливу. Бо коли допустити в святая святих істоту, хоча й наділену вищим інтелектом, — невідомо, чим це може скінчитися. Сьогодні «вищий» гнобить «нижчого», тиран силою утверджує свої порядки, знищуючи для цього сотні негодних, а тоді... тоді він в зародку вбиватиме усе живе, здорове, з корінням вириватиме...

Степняк не любив цього розумування, кепкував з власної сентиментальності. «Відпочити б, справді, — приходив у такі хвилини до рішення. — Може, й собі поїхати? Власне, нагода трапляється — конгрес... Втім, там і без мене вистачить ораторів».

Кожному своє. І він радий своїй «Підпільній Росії», «Андрію Кожухову»... Радий, що зі сторінок його книг пішли у велике життя Перовська, Желябов, Халтурін, Осинський, Лизогуб... Що своїми писаннями закартав єдиновладдя, кривуду і безпросвітність...

У чернетці готовий «Будиночок на Волзі» — повість, що її, на відміну од інших, писав тут по-російськи. Німці сперечаються за право перекладу «Кожухова»... Хезба Стреттон, відома романістка, запропонувала разом писати про штундистів, її обурює гоніння на цих людей в Росії... Мав він з ними мороки — ще коли ходили в народ! Своєрідний люд! Фанатичний... І йому вже пишеться. Пишеться незалежно від співавторки — там буде видно... Драгоманов, спасибі йому, допомагає — порадами, консультаціями. Лист за листом...

Це буде історія, трагедійна історія молодого українського хлопця, Павла Руденка, зтягнутого сектою, відданого їй — аж до каторги...

Роман, по суті, вже є, твориться — ночами, уривками, коли сюди, на околицю далекого Лондона, прилітають полинові вітри з України, приносять з собою пахощі землі, тихий говір людей, скрипіння селянських маж і журавлів над криницями; коли вриваються сюди гомін

юрби, жандармська лайка, свист канчуків і дзвін кайданів...

Він напише цю книгу, два буде автори чи один — яке це має значення? Головне, розкрити ще одну сторінку зловіщої історії царизму... Тож — геть, утомо! Геть — сентименти! Праця, праця і праця...

Приїхав Короленко. Скільки досі було про нього розмов, скільки потрудилися над перекладами його творів — і ось... Без попередження, зустрічі — тихо, спокійно, ніби він давно знає цих людей, цей дім...

З нагоди приїзду гостя завітали Евелінги, Кропоткін, Бернс, Чайковський, Піз, Шоу, Волховський, Морріс, Безант і ще й ще, — давно не збиралося таке товариство.

З нових — останнім часом їх почастишало — завітав Максим Ковалевський. Могутній, з крупними рисами обличчя, він нагадував Степнякові Бакуніна. Звільнений кілька років тому з Московського університету за прогресивні погляди, Максим Максимович читав історію в ряді навчальних закладів Європи й Америки. Був знайомий з Марксом, який цинив його праці, дружив з Енгельсом.

— Не турбуйтеся, містер Степняк, — жартував Шоу, — гості — народ проникливий, знайдуть собі місце. — Він уже прилаштувався на підвіконні, затуливши собою отвір, лукавим оком кидав то в один кут кімнати, то в інший.

— Вашого зросту, містер Шоу, половину можна й надворі залишити, — у тон йому відповідала Анні Безант.

— Яку саме — ось проблема, — не вгамовувавсь Шоу. — Між іншим, міс Безант, щоб виступати перед аудиторією, не обов'язково бути присутній, у вас чудовий голос. Веселощі, сміх.

...Короленко оповідав таку багатьом знайому, вразливу історію! Навчання, захоплення народництвом, арешт і — заслання, таємний нагляд... Доля кожного, хто подав голос за скривджених, зразок того, що ніякі утиски та тортури не погасять полум'я народного гніву, не затулять рота правді. З усього цього чоловік вийшов ще переконанішим борцем, віддав служінню революції свої знання, свій талант. Література — його надійна, дійова зброя. Слово його перетнуло кордони, вирвалося з жандармських лабетів — і разить, кличе, картає.

Сергій Михайлович дивився на кремезну, трохи надламану постать гостя, милувався його мужніми рисами,

допитливим, ніби дещо здивованим поглядом і відчував, як у серці оселяється гордість, як виповнюється воно трепетним бажанням уклонитися йому з вдячності за підтримку, одностайно, за все зроблене заради людей.

Володимир Галактіонович говорив коротко, небагато-слівно, — що викликало зауваження Евелінга.

— У творах ви куди красномовніший, містер Короленко, — сказав він.

— Там не треба розповідати про себе, — вибачався Короленко.

— А ми тут попотіли над вашим «Сліпим музикантом», поки переклали, — домовив Евелінг.

— Дякую, мені писали, — сказав Короленко.

— Містер Короленко, — нараз обізвався Бернс, — ви сиділи в тюрмах, були на засланні — чи не приходило до вас каяття?

Короленко примружив очі, в погляді блискавкою змигнула досада.

— Каяття — ні, молодий чоловіче, — сказав сухо. — Коли й приходило, то скоріш почуття невдоволення мізерністю зробленого. Не вважаю себе революціонером, яким є, скажімо, наш друг Степняк — каторжники розповідають про вас легенди, Сергію Михайловичу... Так от: я не революціонер, та коли б мені довелося розпочинати життя спочатку, я розпочав би його інакше.

— Як саме? — не відставав Бернс.

— З урахуванням упущеного.

— Біс! — заплескала в долоні Безант. — Ці нігілісти, панове, одержимі всі до одного.

— Припекло б, міс Безант, стали б і ви одержимою, вмиль, — сказав Кропоткін.

— Ах, містер Кропоткін, — докірливо мовила Безант, — завше ви...

— Панове, панове, — втрутилася Елеонора, що досі уважно дослухалася оповіді. — Пересвари потім. — Вона щось занотовувала — надто, коли гість розказував про голод, що знову охопив імперію, про селянські й робітничі страйки та заворушення.

Розмова затягнулася, ніхто не поспішав. Людина з «того світу» — так жартома назвав Короленка, здається, Кропоткін, — цікавила всіх, у кожного було до нього запитання, кожен чимось цікавився, а гість справді виявляв обізнаність у всіх сферах, вражав ерудицією, оригінальністю суджень та поглядів.

— Яка мета вашої поїздки на виставку в Чикаго,

містер Короленко? — запитала Елеонора. — Сподіваюся, це не розважальна мандрівка?

— О ні! — гаряче заперечив Володимир Галактіонович. — На таку розкіш я не одважився б. В Америці та Канаді чимало наших з Сергієм Михайловичем земляків. Вони ідуть туди, ошукані вербунковими, що обіцяють їм земний рай. Ідуть, як раби середньовіччя, і не вертають звідти. Я хочу поглянути на той рай, розкрити на нього очі своєму народові.

— Я зустрівач їх, — додав Степняк. — Вразливішого явища важко вигадати. Люди ідуть з надією, полишивши домівки, рідню, часто — продавши все, аби придбати квиток, а потрапляють у пекло. Їх перевозять у напівтемних, брудних трюмах, годують гниллю, їх позбавляють лікарської допомоги, бо вони, бачте, не мають грошей... Це справді страхітливе явище, і коли ви, Володимире Галактіоновичу, розкриєте його, покажете нуто того примарного раю, — превелике вам буде спасибі. Ви допоможете нам, сказавши: щастя на власній землі, його треба виборювати, а не шукати на чужині, за океаном.

— Дякую, Сергію Михайловичу, на доброму слові, — сказав на те Короленко. — Про свої враження інформую вас неодмінно.

...За кілька днів Степняк проводив гостя на пароплав.

— Прощаюся з вами як з рідним, — казав. — Війнуло мені од вас рідною стороною. Спасибі.

— Спасибі й вам, друже, — обійняв Сергій Михайлович Короленка. — Ви — наша гордість. Так, так, вірте мені, не заперечуйте. Я бачив багатьох людей, та ви полюбилися мені найбільше. Щастя вам!

Поцілувалися тричі, по-братськи.

— Чи побачимось, — мовив Короленко. — Життя таке...

— Побачимось! — переконано сказав Степняк. — Повернетесь додому, вітайте друзів-земляків. До побачення!

XXVIII

Енгельс повернувся з Цюріха украй стомлений. Хоч він і не показував цього, з задоволенням розповідав про роботу конгресу, зустрічі з численними друзями та поїздку по Німеччині, з пауз, що виникали під час розмови, було видно його недуг.

Відчутного удару — і цього Енгельс не приховував — завдала йому смерть Шорлеммера, лікаря і близького друга, що сталася напередодні, в Манчестері.

Фанні Марківна часто бувала на Ріджентс парк роуд і кожного разу, повертаючись, обурювалася поведінкою Луїзи Каутської, колишньої дружини німецького соціал-демократа Каутського, що, переїхавши до Лондона, погодилася бути секретарем і економкою Фрідріха Карловича. Замість того, щоб доглядати хворого, казала Фанні, вона влаштовує особисті справи, годинами до нього не навідується, а це надумалась міняти помешкання.

— Він там кожен закуток знає,— говорила в запалі,— будь-яку річ навпомацки знайде, а вона його звідти тягне.

— Певне, замале для них те помешкання, тому й міняє,— намагався пояснити Сергій Михайлович.

— Замале! — ремствувала дружина. — Заміж збирається, то й замале. За лікаря ніби, Фрейберга, виходить.

— То вже їх справа,— урезонував Степняк.

Невдовзі приїхала вислана із Франції, де вона останнім часом жила, Засулич, і жінки зачастили до Енґельса удвох.

Віра Іванівна почувала себе погано, танула невідомо чого. У Лондоні сподівалася одержати кваліфіковану консультацію, полікуватися, а крім того, попрацювати в бібліотеці.

Степняк був радий приїзду давньої товаришки, познайомив її з своїми англійськими друзями, запрошував до співробітництва.

Якось, коли вони повертались з бібліотеки, Засулич сказала:

— Співробітничати з вами, Сергію Михайловичу, значить розділяти ваші погляди. Я цього не можу. Десь на якійсь стежці ми розійшлися.

— І як же,— спокійно запитав Степняк,— далеко розбіглися наші дороги?

— Ні. Коли б далеко, певне, ми з вами не вели цієї розмови.

— Мабуть, так.

— Пора вам, Сергію Михайловичу, повністю висвячуватися в нашу віру.

— Яку саме віру маєте на увазі?

— Соціал-демократичну. А то ви якось...— Засулич умовкла, не докінчивши думки.

— Я слухаю, кажіть,— попрохав Сергій Михайлович.

— Що ж казати? — зітхнула Віра Іванівна. — Хвалили ви мене, дифірамби мені співали, називали героїнею і так далі, а я, невдячна, говорю вам прикроці. Даруйте, любий Сергію Михайловичу, самі напросилися.

— А я не сльозлива дама, Віро Іванівно. Що ж стосується нашої партійності, то вона в нас, можна сказати, одна. Одні в нас проблеми. Можливо, розв'язуємо їх дещо по-різному, але хіба то така вже біда? — Він помовчав мить і додав: — Та й хто знає... Не заперечую вашого шляху, у вашій роботі багато корисного, правильного... Може статися, що й перехрестяться наші стежки, і висвячусь, як ви кажете, у вашу віру. Чого не буває. Але я прийду до цього своєю, власною дорогою. І не з пустими руками.

— Особисто вітаю таку заяву, — відповіла Засулич. — Тільки не баріться, Сергію Михайловичу. Ви нам дорогі, мати вас у своїх рядах ми завжди раді. І я, і Плеханов, і Аксельрод.

— Часто перебираєте мої кісточки? — напівжартома запитав Степняк. — Кажіть одверто.

— Часто. Тільки не перебираємо, а згадуємо, як одного з своїх друзів, попутників, що відстав у поході, застряв у тернах.

— Спасибі. Гарно сказано. Образно. Тільки не застряв я, — заперечив Степняк. — Поки ви, як по-вашому виходить, вискочивши уперед, оглядаєтеся на пройдене та намічаєте собі дальший маршрут, я ламаю ті терни, не переводячи подиху, розчищаю дорогу.

— Цікаво, — подивувалася Засулич. — Що сказав би на це Жорж?

— Його казка відома. І мені, і вам. Плеханов надто категоричний. Можливо, це і є те, що розділяє нас, не дає зійтись.

— Даремно ви, Сергію, Георгій Валентинович про вас високої думки, — заперечила Віра Іванівна. — До речі, — мовила, — чому ви не в ладах з Енгельсом?

— Хто сказав — «не в ладах»? — категорично запитав Степняк і, не чекаючи відповіді, додав: — Ми люди, по-людськи й живемо. Між нами може трапитися незгода, однак це не значить, що ми противники.

— Гаразд, гаразд, не нервуйте, Сергію. Я ж тільки так запитала, — помітивши його схвильованість, заспокоювала Засулич.

Вони просиділи в бібліотеці мало не весь день і тепер з насолодою вдихали терпке, настояне на пізній осені та пригірчене заводськими димами повітря. Віра Іванівна мерзлякувато куталася в блаженське пальтечко, час од часу притримувала Сергія Михайловича, що, захопившись розмовою, забувався, наддавав ходу.

— Над чим ви зараз трудитесь? — запитала після паузи, аби перевести розмову на інше, Віра Іванівна.

— Правильніше було б запитати: над чим не труджуся, — зітхнувши, сказав Степняк. — Часто ловлю себе на думці: невже це все одна людина? Невже це я? Вірите, інколи здається: оце вже все, сил більше нема. А потім з'являється щось нове, і починається спочатку. Дні й ночі, ночі й дні... Поїздки, лекції, засідання, зустрічі... писання. Хочеться, наприклад, написати п'єсу — як ви на це дивитесь?

— Коли хочеться, треба написати, — мовила Віра Іванівна. — І не запідозрювала, що у вас такий талант... Романи, повісті, статті. Тепер — п'єса.

— П'єса, — задумано мовив Степняк. — Хочеться попрабувати сили в цьому жанрі. Давно захоплюють мене декабристи, Рилєєв насамперед. Ми повинні виховувати зміну, нове покоління революціонерів. Цього можна досягти тільки на зразках справжньої самовідданості. Не таких, звісно, які нині подає Кропоткін та іже з ним.

— З-за цих географів, — Засулич натякала на захоплення Кропоткіна географією, — скоро ніде не можна буде нагріти місця. Дивно, як вони не розуміють, що ллють воду на млин ворога, шкодять нашому рухові.

— Це називається твердолобство, дорога Віро Іванівно. Зрештою, ну їх! Мене більше захоплюють мої писання. Як хоче розцінюйте, а кажу щирю правду. До всього іншого, до всіх моїх задумів — Констанція Гарнет, дружина хранителя бібліотеки, просить написати передмову до Тургенєва. Вона перекладачка, задумала здійснити повне видання його творів. Передмову загальну і до кожного тому. Студіюю зараз «Дворянське гніздо» і «Рудіна», певне, щось таки втну. — Він уже відійшов од того, попереднього свого настрою, усміхався. — Знаття б, що доведеться колись це робити, самого Івана Сергійовича розпитав би. Я з ним у Парижі міг вільно бачитися. — І додав мрійливо: — Коли це було? П'ятнадцять, двадцять літ тому?.. Чи взагалі було? Париж, Герцеговіна, Італія... — Він раптом замовк і довго не обзивався.

— Говоріть, Сергію Михайловичу, — попрохала Засулич. — Ми так давно не бачилися...

— Що говорити? Усе сказано. Старію от і розбалакався.

— Дай боже вашої старості.

— А що особливого? Серце здає, задишка...

— Бо курите багато. Фанні Марківна каже, що ночі — буває — прокурюєте.

— Буває. Тому й курю, Віро Іванівно, — задумливо сказав Степняк. — Та досить про це! — обірвав раптом. — Навіями на мене спомини. Вони тільки розслаблюють душу. Це нам з вами не підходить. Краще скажіть: яким шляхом надійніше переправити літературу? У нас на складі зібралось чимало цінних видань, їх необхідно надіслати на батьківщину.

Засулич задумалася.

— Це одна з найважливіших наших проблем, Сергію Михайловичу, — сказала перегодя. — Так одразу порадити затрудняюсь.

— Подумайте, — сказав Степняк. — Пригадайте надійних людей. Для нас це надзвичайно важливо. Днями зустрінёмось.

— Чортовиння! — сердився Сергій Михайлович. — Варто розпочати якесь питання, вжитися в нього, як з'являються клопоти, безліч клопотів. І все невідкладні, важливі.

— Ніби це тобі вперше, — мовила Фанні Марківна. — Не знаю, чи й писалося б тобі без тих клопотів.

Сергій Михайлович, що зосереджено крокував сюди-туди кімнатою, зупинився.

— А знаєш, ти права, маєш рацію.

— Я давно її маю, тільки тобі до неї байдуже.

— Ну, так уже й байдуже...

— Не щадиш ти себе, Сергійку. Раніше хоч обіцяв — кудись поїдемо, відпочинемо... А все нема тобі угомону, носишся по світі, як метеор.

— Що вдієш, Фанко? — розвів руками. — Як кажуть французи, таке життя...

— Я й не нарікаю, не думай, — запевнила. — Це так, до слова.

— Знаю, знаю, люба. До слова... Скажи відверто: часто каєшся?

— У чому, Сергію?

— Ну... часто на мене нарікаєш?

— Що ти, любий?! — подивувалася Фанні.

— Ні, ні — скажи... Занапастив тебе, закріпачив...

— Дурниці плетеш, — поцілувала в чоло. — Коли й нарікаю — не на тебе, — на долю, ти знаєш за що, — спохмурніла.

— Так, — зібрав жужмом бороду, ніби ладен був вирвати її, відкинути геть. — Тут вона з нами зіграла злий жарт. Фатальний!.. І все-таки тримайся... тримайся, Фанко. Буде ж колись і в нас свято. Вийдемо з тобою, чухрані бурями та блискавицями, ранені тернами, — зате горді, незламні. Довкола буде — люду, люду!.. Тисячі друзів, товаришів... І дівора, як мак, цвіте... А ми стоятимем — старенькі, згорблені, сиві, ти стискатимеш мені руку і прошепочеш... Що ти мені скажеш, Фанко?

— Я люблю тебе...

— Так і скажеш?

— Так і кажу... — пригорнулася, якусь мить помовчала і додала: — А зараз іди, тобі працювати.

— Дідько з нею, з роботою! Її не переробиш.

— Еге! А тоді знову ночами. Ні, ні, йди, поки нікого нема.

Докінчував «Штундиста»... Твір ніби виливався — легко, швидко, несподівано навіть для нього самого. Давно розпочатий, лежав, зрів, між ним пройшло скільки статей та іншого писання, а це потягнув і не відпускає. Можливо, вплив гостей з батьківщини, які привозять нові й нові разючі факти знущань над сектантами, що їх чинить Победоносцев і компанія... Всі не минають його, вважають за неодмінне зустрітися, розповісти — Ковалевський, Русанов, Воден, Короленко... Та й власний досвід, власні спостереження? Скільки довелося зазнати од тих сектантів! Зрештою, як би там не було, а книга майже готова. У двох варіантах — російською і англійською мовами. Російський добре було б видати в Женеві чи Франції, ще краще — переправити до Петербурга, а цей уже ладні друкувати, тільки давай... Однак як бути з Хезбою? Адже вона подала ідею, заохотила. Власне, з підготовлюваних для неї матеріалів і народилася книга. Записки, епізоди, картини побуту українського села... А там — потягло, захопило... І от — Хезба Стреттон. Остерігається, як сама каже, надто різкої критики на адресу духовенства, вимагає пом'якшення... Як той редактор «Pungolo», коли ще йшлося про «Підпільну Росію»...

Сергій Михайлович гортав рукопис, перечитував сторінки, де Павло Руденко, чесний сільський парубок, що мріє про подвиг в ім'я віри, народу, зустрічається з отцем Василієм. П'яничка, дурний, неотесаний... Що вдієш? Скільки таких!.. І не це, не це турбує співавторку. Вона, досвідчена у релігії, остерігається реакції духовенства з приводу іншого намісника божого, отця Паїсія. «...Вілява

молода людина з маленькою лисячою мордочкою, покірними голубими очима і м'яким скрадливим голосом...» Агнець! А скільки на його руках крові! Скільки життів запродав після сповіді!.. Це він провокує Павла, доводить до бійки у церкві, а потім зачинає судову справу — за образу храму господнього і спроваджує хлопця в тюрму; він ненавидить сина поміщика Валер'яна і доносить на нього поліції — за те, що той захищає селян. З його волі Павло і Валер'ян опиняються на каторзі. Стреттон здогадується, передбачає, що заспівають їй після такого писання отці церкви. Їй, популярній письменниці...

Можливо, справді дещо приглушити, пожертвувати окремих місцями, аби книга ішла, не затримувалась... Як було з «Кар'єрою нігіліста»... Тільки тоді... Змінити назву, відмовитися від підпису!.. Нехай іде під одним, її прізвищем. Популярно. Читабельно. Книга швидко розійдеться... Про співавтора сказати ж десь у передмові, анотації... Прокляття! Але — мусиш! Мусиш! Демократія також має межі...

Телеграф приніс звістку — лондонські вечірні газети зарясніли нею — про смерть Олександра III. Російський самодержець, який за тринадцять років свого царювання утримувався од воєн з зовнішніми ворогами, але на совісті якого сотні жертв і десятки злочинно-реакційних указів, почив «во бозе» ще порівняно молодим, сорокадев'ятирічним. Певне, далися взнаки, згубно вплинули на монарше здоров'я і смерть батька, і оте «добровільне» гатчинське затворництво — Маркс називав його полонем у революціонерів, коли боявся не те що з'явитись в Петербурзі, а навіть вільно ходити тінистими алеями старовинного родового парку.

Та як би там не було, а смерть тирана — радість. Щоправда, тимчасова, оманлива, що не дає особливих підстав для оптимізму.

Новий імператор, що заступав, портрети якого шанобливо вміщувалися на чільному місці офіціальних газет, — Микола II, — був ще зовсім, як для царя, молодий, двадцятишестирічний. Його трона промова викликала розчарування — нічого нового, ніяких радикальних змін у суспільному житті, все залишалось, як і раніше. Доходили чутки, що заява монарха не викликала захоплення навіть в офіціальних колах, чимало гласних міських та земських повітових дум відверто висловили своє невдоволення, відмовилися служити.

Відклавши все інше, він за ніч написав для «Фрі Ра-шен» статтю — треба розвінчати рожеві настрої, що з'явилися в декого у зв'язку із зміною правителів; ні про які демократичні поступки нового царя не може бути мови; коли й сподіватися від зміни якоїсь користі, то хіба що в площині визвольного руху; привид революції все зриміше, частіше з'являється на континенті; нехай ці роки не було Паризьких комун, зате були конгреси соціалістів, зміцніли міжнародні зв'язки трудящих.

— Виступаєш проти рожевого оптимізму, а сам... — зауважив якимось Степнякові Кропоткін. — Стаття повна безпідставних лементаций про сучасну революційність. Усе завмерло і там, і тут... Словеса — і тільки!

— Ні, Петре Олексійовичу, — категорично заперечив Сергій Михайлович. — Не завмерло. Революція зріє навіть незалежно від нас. Відстали ви, одірвалися від свого ґрунту, Петре Олексійовичу. Як собі хочете, а кажу вам одверто: анархізм, якому ви молитесь, давно своє віджив. Чого варті оці останні ваші паризькі диверсії? Хіба що нових жертв. Видворили з Франції Засулич, Плеханова...

— Про це не будемо, — невдоволено перервав Кропоткін.

— Але ми не маємо права помилятися зумисне тільки тому, що це нам подобається, — не зважав Степняк. — Є справа, ради якої живемо, боремось.

— Що ти пропонуєш?

— Треба зробити все можливе, щоб викликане новим тираном невдоволення поглибити. Роздратування мас нині сильніше, ніж було при Олександрі. Треба сподіватися відновлення одвертої революційної боротьби.

— Що ж, дай боже, — сказав Кропоткін.

— Ми говоримо інакше, — заперечив Степняк. — Зробити все, щоб революційна ситуація переросла в революційну боротьбу.

Кропоткін знову розвів руками. Розмова, що нею Степняк — підсвідомо — сподівався повернути давнього товариша до нових своїх задумів, не внесла в їхні стосунки ніяких змін.

Було прикро й образливо. Чайковський, Лавров... нині — цей... Старі, загартовані бійці, а от, як каже Засулич, розійшлися на якімсь перехресті, і вже невідомо, чи й зійдуться їхні дороги. Що ж, боротьба є боротьба. Компромісам у ній не місце.

З настанням літа Енгельсові значно погіршало. Він зовсім висох, обличчя посіріло, все частіше пропадав голос. Зловісний налив на шиї мучив його, не давав спати, їсти. Ще взимку він розпорядився щодо свого майна і заощаджень, заповів у разі смерті тіло його спалити, а прах розвіяти в морі — біля скелі, де любив відпочивати, в Істборні. Але й тепер не переставав працювати. На категоричну заборону лікаря він тільки болісно усміхався, а коли той ішов, заповзято накидався на роботу. Перед ним лежали купи дрібно і нерозбірливо списаних Марксовою рукою паперів, з яких мав народитися останній, четвертий, том «Капіталу».

У кімнаті постійно хтось чергував. Одного дня, кудись поспішаючи, Каутська попрохала посидіти Фанні Марківну. Степнякова з хвилюванням зайшла до кімнати, привіталася. Енгельс — він саме лежав — довго дивився на жінку і лише згодом, коли та присіла на стільці поруч, упізнав.

— Фанні Марківно, — зрадів. — Добре, що ви прийшли. Я за вами скучив. — Говорив важко, натужно, з частими перервами. — Як Сергій?.. Живий-здоровий? То й добре... добре. Глядіть його.

Фанні Марківна кивала на знак згоди, усміхалася, а серце їй обливалося кров'ю, на очі наверталися сльози, і вона з трудом тамувала їх.

— На тому кріслі — бачите? — хворий показав очима на стареньке дерев'яне крісельце під стіною, — Маркс писав «Капітал». — Він надовго замовк, лежав, заплющивши очі, а як розтулив повіки, домовив: — Я щасливий дружною з ним. Такі люди, як Мавр, зустрічаються надто рідко. Доля не обділила мене друзями, але він був особливий... Будь ласка, — попрохав, — відчиніть мій секретер, там є його... наші фото.

Степнякова виконала його прохання, дістала течку, і Енгельс одну за одною почав переглядати їх, розповідаючи їхню історію.

— Так хочеться написати його біографію, — сказав нараз, відсунувши фотографії. — Для потомків.

— От поправитесь та й напишете, — підтримала Фанні Марківна.

Глянув допитливо, однак промовчав. Він уже знав! Хоч і не подавав виду, а знав, що його чекає в зовсім недалекому майбутньому. Лікар твердить про запалення

легенів, різні катари і таке інше, та хай... Він словом не виявить своєї обізнаності у цій жахливій хворобі. Нехай думають, що він вірить, сподівається, жде поліпшення. Нехай. Навіщо завдавати клопоту іншим? Ковтатиме пігулки, порошки, дотримуватиметься назначеного режиму (це, певне, найтяжче: все життя нехтував усякими режимами — окрім хіба що робочого), аби лихо тихо.

— Які новини, Фанні Марківно?.. Ви навчилися по-англійськи? Вітаю. Однак будемо розмовляти по-російськи. Що пишуть з Росії? Помер самодержець? Добре. Коли тирани вмирають, завжди добре.

За дверима почулися кроки, зайшла Елеонора.

— Туссі!.. — Голос Енгельса затремтів, він безсило потягнувся до своєї улюблениці. — Де ти була, Туссі, чому довго не заходила?

— Їздила до Ноттінгема, Генерале, — сумовито дивлячись на нього, сказала Елеонора. — Хочемо створити там незалежну робітничу партію. Довелося виступати на мітингах, агітувати.

Його очі слабо засвітилися, не то захопленням, не то вдячністю. Висклюю рукою узяв її молоду, здорову правицю, ледь відчутно потиснув.

— Не горюй, дівчинко, — прохрипів ледь чутно, — все буде ол райт.

Звістка про смерть Драгоманова була громом з ясного літнього неба. 20 червня... Що ж він тоді робив? Напевне, писав, сидів у бібліотеці чи вдома, творив свого «Новонаверненого» чи оцю, взимку ще десь розпочату «Царчаплю»... Прокляття! Отак — за паперами та біганиною — розгубляться всі друзі... Одні відійшли, інші гинуть... А з Михайлом Петровичем навіть переписувалися вряди-годи. Збирався приїхати, провідати...

Сергій Михайлович кинув роботу і самотою проблукав до пізнього вечора. В думках мішалися, плуталися картини минулого, коли вони в Женеві, обидва вигнані з батьківщини, уболівали, сперечалися, мучились... Будиночок на околиці, завше готовий прийняти, притулити бездомного; зустрічі з Подолинським, Павликом... Елізе Реклю... Дитяча кімнатка, динаміт, бомби... Скромні обіди, що їх так мистецьки готувала Людмила Михайлівна...

Палив одну за одною цигарки, не докуривши, шпурляв; туманилася голова, нило серце... Старість? Подих кістлявої?.. Отак нічого путнього і не зробивши? За

тридев'ять земель од батьківщини?.. Ні, ні, ні!!! Брехня! Ще позмагаємось! Поміряємося силами! Геть, розпачлива думо! Не тобі володіти нами! Смерть друга не виб'є нас з колії. Живі, ми будемо боротися. За нього й за себе.

...Повернувшись додому, Степняк дістав із шухляди видрукуваний уже на машинці примірник п'єси і нещадно почав креслити її, правити, вкладаючи в уста Дмитра Норова, героя-нігіліста, щойно народжені думки про щастя і суть існування, про боротьбу — як начало начал справжнього людського буття.

У кінці липня Енгельс задумав поїздку до Істборна. Близько тридцяти років суворе узбережжя Ірландського моря було для нього місцем відпочинку і тепер, на схилі днів, знову потягло до себе. Крім лікаря, його супроводили Туссі і Лаура, що поспішила — певне, на виклик сестри, з Парижа.

Генерал намагався триматися бадьоро, пробував навіть жартувати, хоч усім, насамперед йому самому, було зрозуміло, що це кінець.

Повернулися вони надто швидко — Енгельсові ще в дорозі стало зовсім погано, його привезли лежачого і кілька днів виходжували, аби привести до тями. Він майже не розмовляв, їв — та й то над силу — тільки рідке, з трудом пізнавав знайомих.

— Я не можу, — кожного разу, повертаючись з Ріджентс парк род, говорила Засулич. — Він мов дитина, зовсім немічний.

— Ви хоч не знаєте його здоровим, — співчувала Фанні Марківна. — Уявіть собі років десять тому. Жак, що чинить з людиною клята хвороба.

— Я бачила його на конгресі, у Цюріху, — розповідала Засулич. — Скільки в ньому було енергії, веселощів! Кілька разів він заходив до Аксельрода — ми там жили — і вражав своєю невгамовністю, бажанням усе знати...

Сергій Михайлович слухав їхні розмови і картав себе: як міг стільки не провідувати Генерала?! Це ж, певне, — так, так! — з тих пір, як відбулася ота неприємна обом розмова. Рік чи й більше...

Негайно до нього!

Енгельс лежав у кабінеті — очевидно, ліжко поставили сюди за його проханням, а поруч — на столику, стільцях, присунутих впритул, — безладно громадились книги, аркуші списаного паперу. Тут же, серед цього хаосу, поблискувала скельцями лупа.

Вигляд хворого вразив Степняка. Сергій Михайлович нерішуче зупинився посеред кімнати, не знаючи — підходити ближче чи присісти десь збоку. Фрідріх Карлович був у якомусь напівсонному стані, здавалося, дрімав. Та ось він, певне, зачупши кроки, слабо розплющив очі, якийсь час ніби примружено дивився поперед себе, затим повіки розширились. Енгельс жестом поманив гостя, показав на крісло.

Степняк обачно, аби не порушити спокою, що панував тут, ступив крок-другий, присів. Хвилину вони мовчки дивилися один на одного, і за цю мить в уяві Сергія Михайловича промайнули і перша їх зустріч, і могила Мавра, куди вони ходили разом, і пізні розмови — з неодмінним пивом та чудовим рейнландом, і суперечки, і Перше травня, коли стояли на одній трибуні в Гайд-парку...

Звідкись, певне, з-під ковдри, Енгельс дістав дошку, грифель, щось довго писав, зрештою показав гостеві: «Сердитесь? Історія все поставить на місце, навіть поза нашим хотінням», — прочитав Сергій Михайлович і глянув на хворого. В очах його, здавалося, спалахнула посмішка. Степняк сумовито всміхнувся, розвів руками. Поки він, не знаючи, з чого почати, збирався з думками, Фрідріх Карлович знову шкрябав щось на дошці. «Як ідуть справи? Чи скоро в Росію?» — показував написане.

Сергій Михайлович, ніби справді нічого не сталося, розповідав, намагався триматися спокійно, а в самого щеміло серце, спазмами брало горло. «Яка несправедливість! — хотілося кричати йому. — Невже людство ніколи не візьме верх над цим злим фатумом? Все на світі має кінець? Але чому він такий неблаганний, надто швидкий? Людина не встигає оглянутися... вона тільки розпочинає жити... тільки збагнула життя...»

Він посидів з півгодини, можливо, трохи більше, поки не прийшов лікар.

Був полудень, хворому належало відпочивати. На прощання Степняк узяв простягнуту йому худу, висхлу руку, потримав, ледь потиснув її і неспіхом, прибитий побаченим, вийшов. Перед очима стояли самотнє ліжко, зібрані для роботи книги, папери, грифельна дошка з безліччю різноманітних запитань. І він, Фрідріх Карлович, Генерал армії революції, що, здавалося, зліг тяжко поранений чи просто смертельно втомлений, але ось-ось має піднятися, повести на нові бої, нові битви...

Енгельс помер у понеділок, п'ятого серпня, о пів на одинадцяту вечора.

У суботу мала відбутися кремація. В невеликому залі вокзалу Ватерлоо, де було встановлено цинкову труну з тілом покійного, зійшлися найближчі друзі Фрідріха Карловича, представники соціалістичних партій різних країн... Хоч Енгельс перед смертю й просив не перетворювати його похорону у масовий, зробити це тихо, скромно, — кімната ледве вмещувала бажаючих попрощатися з соратником Маркса, провести в останню дорогу того, хто був виразником дум і захисником скривджених, хто крізь бурі і вихори вів людство на зустріч світлому майбуттю.

День був спекотний, сонячний, од квітів, що вкривали труну, і вінків ішов паморочливий запах. Степнякові почувалося якось незручно, не по собі, ніби він був винен, що зостається на цьому буремному світові, а його, котрий мав би жити та жити, доводиться сьогодні віддавати сирій землі... Власне, не землі, спохватився Сергій Михайлович, а воді, море поглине його останки.

Степняк слухав, що говорили товариші, а сам тримав за руку дружину, напівсвідомо заспокоював її, бо хіба можна було знайти якоесь заспокоєння, виправдання жахливій несправедливості, що ось уже вдруге протягом півтора місяця так нагально вибиває ґрунт з-під ніг найдорожчих йому людей.

Промовляли Лафарг, Бернштейн, Евелінг... Засулич зиркала на нього. Ні, він не буде! Що слова проти життя і діян цієї Людини?.. Данина традиції. За неї говорять діла. Ім'я їм — безсмертя...

Опівдні труну винесли, поставили у вагон товарного поїзда, що саме відходив до Уокінга, містечка неподалеку столиці, де містивсь крематорій. Сумно гукнув паровоз, жалібно скригнули вагонні гальма.

Поїзд зник за поворотом, за густими станційними будиночками, а вони все стояли, мовкли, наче смерть тієї людини ураз позбавила їх і мови, і здатності рухатися.

— Підемо, Сергію, — узяв за руку Волховський.

Механічно, неначе робот, зрушив ногами, ступив.

— Напишеш некролог, — перегодя мовив товаришеві. — Даси потім прочитати. Та не забудь зазначити... небіжчик по-особливому любив нашу країну, вірив у нашу революцію...

Георг Брандес, видатний датський критик і громадський діяч, — Степнякові, 5 листопада:

«Добродію!

П-н Гарнет із Британського музею був настільки добрий, що дав мені вашу адресу і сказав, що ви, можливо, матимете задоволення поговорити зі мною. У всякому разі, я, давно знаючи вашу «Підпільну Росію», буду щасливий познайомитися з вами. Чи не сповістите ви мені, о котрій годині і де вас можна бачити».

...Вони зустрілися одного суботнього вечора. Брандес, високий, стрункий, чимось — певне, вусами — нагадав Степнякові Твена. Веселі, повні життєвої снаги очі, легка усмішка, прихована під чорними — врозліт — вусами і в клинцюватій борідці, високе, пооране зморшками чоло.

— Уперше я почув ваше ім'я від Софії Ковалевської, — оповідав гість. — Вона порадила прочитати «Підпільну Росію». Книга справила на всіх нас гнітюче і воднораз якесь незбагненно врочисте враження. Це було років дванадцять тому. З тих пір я зацікавився вашою країною, вивчаю вашу літературу, популяризирую.

Яскраво горів камін, у відсвітах полум'я оддалік грілась Паранька.

Перед ними, на переносному столику, стояло біле вино, лежали скромні закуски. Не втихала гутірка.

— Ми читали ваші трактати про письменників Росії, — говорив Степняк. — Ви правильно підмічаєте основні риси передової нашої літератури — демократизм і прагнення заирнути в майбутнє.

— Тепер, після цієї зустрічі, — додав Брандес, — я визначу ще одну характерну рису — звеличення подвигу, подвигу в ім'я народу. Ваші книги, пане Степняк, це, можна сказати, енциклопедія нігілізму.

— Яка там енциклопедія! — заперечив Сергій Михайлович. — Чого, справді, в них не бракує — так це щирості. «Підпільна Росія» творилася по гарячих слідах подій.

— Саме це й робить ваші твори цінними, — зауважив гість. — Нігілізм став модним, чимало письменників торкаються цієї теми, але... деякі романи й повісті просто карикатурні.

— Навіть мій друг Шоу мало не спіткнувся на цьому, — засміявся Степняк.

— Шоу? — перепитав Брандес.

— Так. Він написав п'єсу «Війна і Людина». Окрім інших огріхів, виведений у ній нігіліст, революціонер справді химерний.

Гість замилувано дивився на господаря, в душі захоплювався експресивністю його думок, жвавістю, цікавістю до всього невідомого. Вони вільно переходили від одної теми до іншої, від літератури до політики, поточних, навіть чисто буденних справ.

— Пане Степняк,— нараз перебив його Брандес,— я знаю, що це не справжнє ваше ім'я, справжнє, здається, Кравчинський, так?.. І що ви обрали його, це псевдо, після вбивства одної високої особи... в Петербурзі. Справа давня. Проте дозвольте поцікавитися, добродію: як ви розцінюєте той свій вчинок? Ми — літератори, гуманісти, будемо одверті... На вашій совісті життя людини. Кажуть, ви його просто...

Сергій Михайлович жестом перепинив співрозмовника. Лице його враз спохмурніло, зчерствіло, зробилося жорстким.

— Чомусь кожен,— сухо мовив Степняк,— вважає своїм обов'язком колупнути душу ближнього.

— Даруйте, пане Степняк,— поспішив виправдатися Брандес,— я не хотів образити вас. Я не знав... Це чисто професійне.

— Я не про вас,— запевнив Степняк.— Просто до слова. Розумієте, пане Брандес, інший, мабуть, гордився б цим. Помститися за численні жертви, за мученицьку смерть друзів — чом не героїзм?! Питання стояло так, що його все одно вбили б. Не я, так хтось інший. Але це вчинив я. Чи каюся? Ні. Однак... ви правду сказали: ми гуманісти. З теперішніх своїх позицій дивимося на минуле дещо по-іншому... Я не вважаю це героїзмом. І давайте не будемо торкатися таких питань. Головне в житті, пане Брандес, бути вірним своїм ідеалам. Тоді ніколи не зазнаш мук совісті... А ще скажу вам, — додав перегодя, — що ви один з небагатьох, кому я довірився. Викликали ви мене на відвертість.

— Ще раз прошу вибачення, пане Степняк,— сердечно зізнавався Брандес.— Ця наша дурна звичка — лізти людині в душу — інколи, справді, доводить до курйозів. Уклінно прошу...

— Ніяких курйозів, пане Брандес,— заспокоїв Степняк.— Ми з вами ведемо відверту розмову. Хто знає, чи доведеться зустрітися, тож нехай це зостанеться між нами. Принаймні поки живемо.

...Прощалися зовсім пізно. Брандес просив пробачення за довге сидіння, цілував Фанні Марківні руку. Потім вони пішли. Сергій Михайлович проводжав гостя до станції.

— Вам зовсім близько до залізниці,— зауважив Брандес.— Зручно.

— Незручно тільки вдень, коли частий рух,— сказав Степняк.— Інколи, буває, поспішавш на той бік — там живе мій друг, Волховський, а поїзди один за одним...

На пероні було безлюдно, поїзд мав прийти нескоро, і вони заходили сюди-туди. Сергій Михайлович розповідав, скільки довелося митарствувати, поки тут оселився, і як сам, власноручно, ладнав усе, бо будинок був старенький, занедбаний.

— Тепер тут справді затишно,— додав.

— Не доводилося бути емігрантом, та ще таким, як ви,— мовив Брандес.— Певне, приємно після всього відчувати себе спокійним, знати, що за тобою не йде назирці шпик.

— Приємно,— сказав Сергій Михайлович.— Та чого б не віддав за ковток рідного повітря!

Правління «Фонду...» мало зібратися вранці у понеділок, 23 грудня, у Волховського. Треба було негайно вирішувати питання відправки літератури на батьківщину. Книжок зібралось чимало, там їх чекали, далі зволікати нікуди.

Сергій Михайлович наспіх випив кави, почав одягатися.

— Поснідав би,— сказала Фанні Марківна.

— Потім, Фанко, потім,— відмахнувся.

— Знаю я твоє потім,— нарікала.— Як підеш, то на весь день. Горить там, чи що?

— Ми швиденько,— запевнив.— Приготуй щось, може, хто з товаришів зайде.

Поцілував її у чоло.

Ранок холодний, вітряний. Сергій Михайлович підняв коміра пальта, втягнув голову. «Певне, поїде Лілі,— міркував.— Жінка, менше підозри. До Львова, там зв'яжуться з Павликом, а через нього... Чортовиння! Знову цей товарняк...»

На колії, яку треба було переходити, стояв довжелезний товарний поїзд. Ждати, поки він відійде,— згаяти кільканадцять хвилин. А вже час, товариші, напевне, зібралися...

Степняк постояв, досадливо поглядаючи на паровоза, що не подавав ніяких ознак швидкого від'їзду, і подався в обхід. Не вперше! Минути одну колію, другу... а там, за поворотом,— стежка... Прямісінько до будинку Волховського. Скільки разів скорочував таким чином дорогу!.. «Еге, Павлик знайде вихід, у нього багато надійних людей. І Лілі згодна. Заодно й відпочине в дорозі... Махнути б самому!..»

Обійшов товарняк. Ну от, ще трохи... Товариші вже чекають. З Едуардом давно не бачились. А треба, конче треба поговорити... Ось і поворот, кінець коліям... Ще...

Машиніст маневрового помітив у клубах пари людську постать занадто пізно. Несамовито завищали гальма, та збавити швидкість не вдалося, сталева маса всією своєю силою нестримно летіла вперед...

За кілька днів його труна стояла у тому ж залі вокзалу Ватерлоо, звідки так недавно проводжав він в останню дорогу Фрідріха Енгельса. На холоднім цинку мерзли скупі зимові квіти, а повз труну, повз нього, сина українських степів, що так любив життя і нехтував смертю, що простягав дужу, натруджену руку пролетарям усіх країн, ішли й ішли сотні, тисячі трударів Англії.

У притихлому залі лунали скорботні промови. Таємно тішився ворог. А між людей росло, множилось, гриміло гнівне його СЛОВО — поклик Волі, Справедливості, Правди.

Кінчався трагічний 1895-й...

ЗМІСТ

Книга перша
ТУДИ, ДЕ ВІЙ

6

Книга друга
ЖАГА

223

Книга третя
ЧУЖИНА

318

**МИКОЛА ЯКОВЛЕВИЧ
ОЛЕЙНИК**
Избранные произведения
в двух томах
Том 2

ПРОЛОГ

Исторический роман

Київ, видавництво
художественной литературы
«Дніпро», 1983

(На українському мові)

Редактор *М. М. Габріїчук*
Художник *С. П. Савицький*
Художній редактор *О. М. Аїкін*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *А. В. Кудрявцева*

Інформ. бланк № 2019

Здано до складання 08.04.82.

Підписано до друку 07.02.83.

Формат 84 × 108/32.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура шкільна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 28,14.

Ум. фарб. відб. 28,14.

Обл.-вид. арк. 31,28.

Тираж 65 000. Зам. 2—958.

Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського
виробничого об'єднання
«Поліграфнігма».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Олійник М. Я.

054 Вибрані твори: В 2-х т. Т. 2. Пролог: Історичний роман.— К.: Дніпро, 1983. 534 с.

Про створення перших марксистських гуртків у Росії, про активну діяльність мужніх та самовідданих борців проти самодержавства — Сергія Степняка-Кравчинського, Софії Перовської, Германа Лопатіна, Віри Засулич — розповідає в романі український радянський письменник.

70303—106

0—————**106.83.4702590200**

M205(04)—83

У2

